

Фінанси та фінансове посередництво

Том 1

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

ФІНАНСИ ТА ФІНАНСОВЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО

**Підручник
У трьох томах**

Том 1

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2024

УДК 336(075.8)
Ф 591

*Друкується за ухвалою Вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 8 від 27.05.2024 р.)*

Рецензенти:

Журавльова І.В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця;

Циганова Н.В. – доктор економічних наук, професор, професор кафедри банківської справи та страхування Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана;

Юшко С.В. – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Авторський колектив у складі д.е.н., проф. **Нікіфорова П.О.** (вступ, розділ 2), к.е.н., доц. **Бак Н.А.** (розділи 1, 3), к.е.н., доц. **Ткача Є.В.** (розділ 2), к.е.н., доц. **Марусяк Н.Л.** (розділ 4), к.е.н., доц. **Грешка Р.І.** (розділ 5), к.е.н., доц. **Гладчук О.М.**, к.е.н., доц. **Марича М.Г.** (розділ 6), висловлює подяку рецензентам за цінні поради та зауваження, а також колегам за сприяння у виданні підручника.

Ф 591   **Фінанси** та фінансове посередництво : підручник. У 3-х тт. Том 1 / за ред. П.О. Нікіфорова, Н.А. Бак. Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. 452 с.
ISBN 978-966-423-889-9

Перший том тритомного видання «Фінанси та фінансове посередництво» охоплює цикл обов'язкових дисциплін підготовки фахівців з фінансів, банківської справи, страхування та фондового ринку першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, а саме: «Вступ у спеціальність», «Гроші і кредит», «Фінанси», «Фінанси підприємств», «Фінанси домогосподарств», «Банківська система».

Для студентів, викладачів, працівників підприємств, установ і організацій різних форм власності, а також усіх бажаючих оволодіти концептуальними знаннями у сфері фінансів, банківської справи, страхування та фондового ринку.

УДК 336(075.8)

ISBN 978-966-423-889-9

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	16
РОЗДІЛ 1. ВСТУП У СПЕЦІАЛЬНІСТЬ	19
1.1. БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС І ВИЩА ОСВІТА В УКРАЇНІ	19
1.1.1. Болонський процес як основа розвитку Європейського простору вищої освіти.....	19
1.1.2. Розвиток вітчизняної системи вищої освіти в рамках Болонського процесу	20
1.1.3. Програми академічної мобільності	21
1.1.4. Студентське самоврядування та його роль у демократизації освітнього процесу	23
1.2. ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ	24
1.2.1. Історія заснування та розвитку ЧНУ	24
1.2.2. Освітній простір і соціокультурне середовище ЧНУ	25
1.2.3. Економічний факультет як інституційна складова ЧНУ	26
1.2.4. Кафедра фінансів і кредиту.....	27
1.3. ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ЧНУ	28
1.3.1. Зміст освітнього процесу та його учасники	28
1.3.2. Нормативне забезпечення реалізації освітнього процесу в ЧНУ	29
1.3.3. Суть студентоцентрованого навчання та засоби його забезпечення.....	30
1.3.4. Практична підготовка як складова освітнього процесу	31
1.3.5. Технологія електронного навчання в ЧНУ. Moodle	32
1.4. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ	33
1.4.1. Стандарт підготовки фахівців за спеціальністю 072	33
1.4.2. Форми організації навчання за ОП	34
1.4.3. Силабус і робоча програма: зміст, структура, порядок ознайомлення здобувачем.....	35
1.4.4. Форми, види та методи оцінювання знань і контролю за результатами навчання.....	36
1.4.5. Процедура апеляції на результати оцінювання та контролю знань студентів.....	37
1.5. ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ У ЧНУ	38
1.5.1. Види науково-дослідної роботи здобувачів вищої освіти	38
1.5.2. Інформаційна грамотність здобувача-дослідника	39
1.5.3. Основні засади (порядок) проведення наукового дослідження.....	40

1.5.4. Порядок оформлення результатів наукового дослідження.....	40
1.5.5. Можливості професійного зростання здобувача-дослідника в ЧНУ	41
1.6. АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ.....	42
1.6.1. Суть академічної доброчесності. Етичний кодекс ЧНУ	42
1.6.2. Види порушень академічної доброчесності	43
1.6.3. Засоби виявлення порушень академічної доброчесності.....	44
1.6.4. Відповідальність за порушення академічної доброчесності.....	44
1.7. ФІНАНСИСТ – ПРОФЕСІЯ СУЧАСНОГО Й МАЙБУТНЬОГО	45
1.7.1. Вимоги до якостей фахівця-фінансиста.....	45
1.7.2. Зміст і види компетентностей здобувача ОП за спеціальністю 072.....	46
1.7.3. Суть, структура й основні вимоги до складання резюме	46
1.7.4. Фактори, які визначають професійну спрямованість здобувача ОП за спеціальністю 072.....	47
1.8. ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ	48
1.8.1. Зміст фінансової діяльності суб'єктів господарювання.....	48
1.8.2. Особливості фінансового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм.....	49
1.8.3. Основні завдання фахівців з фінансів суб'єктів господарювання	50
1.9. ФІНАНСОВЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	51
1.9.1. Зміст і складові системи фінансового посередництва.....	52
1.9.2. Роль банків у фінансовій системі держави.....	53
1.9.3. Небанківський фінансовий сектор і особливості його функціонування	54
1.9.4. Основні функції та напрями діяльності фахівців з фінансового посередництва	54
1.10. ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ ТА ФІНАНСОВА ОСНОВА ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ	55
1.10.1. Зміст інституту держави та необхідність його фінансового забезпечення.....	56
1.10.2. Джерела фінансового забезпечення органів влади та напрями їх використання.....	56
1.10.3. Державний фінансовий апарат в Україні.....	57
1.10.4. Функціональні обов'язки фахівців фінансових підрозділів органів влади.....	58

1.11. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПРОФЕСІЙНЕ ЗРОСТАННЯ ФАХІВЦІВ-ФІНАНСИСТІВ	59
1.11.1. Зміст і принципи функціонування громадянського суспільства	59
1.11.2. Особливості фінансового забезпечення діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні.....	60
1.11.3. Потенційні можливості для фахової самореалізації фінансистів в умовах розвитку громадянського суспільства	61

РОЗДІЛ 2. ГРОШІ І КРЕДИТ 63

2.1. НЕОБХІДНІСТЬ ГРОШЕЙ ТА ЇХ ПОХОДЖЕННЯ. ЕВОЛЮЦІЯ ФУНКЦІЙ ТА ФОРМ ГРОШЕЙ	63
2.1.1. Необхідність грошей та їх історичне походження.....	63
2.1.2. Еволюція грошей через зміни їх форм.....	66
2.1.3. Суть і функції грошей. Природа сучасних грошей.....	69
2.2. ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ ТА ГРОШОВО-КРЕДИТНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ	74
2.2.1. Металістична та номіналістична теорії	74
2.2.2. Кількісна теорія грошей: історична еволюція.....	76
2.2.3. Теорії регулювання економіки монетарними інструментами	78
2.3. ГРОШОВИЙ ОБОРОТ, ЙОГО СТРУКТУРА ТА ХАРАКТЕРИСТИКА	82
2.3.1. Поняття та модель грошового обороту.....	82
2.3.2. Грошова маса, її структура. Швидкість обігу грошей.....	84
2.3.3. Закони грошового обігу	87
2.4. ГРОШОВА СИСТЕМА	89
2.4.1. Суть грошової системи та її елементи	89
2.4.2. Типи грошових систем	90
2.4.3. Становлення та розвиток грошової системи України	92
2.5. ГРОШОВИЙ РИНОК	94
2.5.1. Суть грошового ринку й особливості його функціонування ...	94
2.5.2. Попит на гроші та їх пропозиція	96
2.5.3. Установлення рівноваги на грошовому ринку.....	98
2.6. ІНФЛЯЦІЯ ТА НЕОБХІДНІСТЬ СТАБІЛІЗАЦІЇ ГРОШОВОГО ОБІГУ	99
2.6.1. Суть і причини інфляції	99
2.6.2. Вимірювання інфляції та її види	102
2.6.3. Соціально-економічні наслідки інфляції та необхідність стабілізації грошового обігу	106
2.7. ГРОШОВІ РЕФОРМИ	110
2.7.1. Розуміння грошових реформ та їх завдання.....	110
2.7.2. Класифікація грошових реформ	111
2.7.3. Грошова реформа в Україні	113

2.8. ВАЛЮТА, ВАЛЮТНИЙ КУРС, ВАЛЮТНИЙ РИНОК	116
2.8.1. Суть валюти та розуміння валютних цінностей	116
2.8.2. Поняття і режими валютного курсу	119
2.8.3. Визначення обмінного курсу та котирування валюти.....	122
2.8.4. Валютний ринок: учасники й операції.....	124
2.9. СУТЬ, ТЕОРІЇ ТА ФУНКЦІЇ КРЕДИТУ. ПОНЯТТЯ ПРОЦЕНТА	127
2.9.1. Економічна суть кредиту, його принципи та функції	127
2.9.2. Теорії кредиту	129
2.9.3. Суть, функції та види процента.....	130
2.10. ФОРМИ ТА ВИДИ КРЕДИТУ	132
2.10.1. Загальна характеристика форм і видів кредиту. Нестандартні (нові) кредитні продукти	132
2.10.2. Основні сучасні форми кредиту	133
2.10.3. Основи банківського кредитування	135
2.11. ФІНАНСОВЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО. СИСТЕМА КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ	138
2.11.1. Суть, функції та види фінансових посередників	138
2.11.2. Комерційні банки: види, функції та структура	139
2.11.3. Операції комерційних банків.....	141
2.12. НЕБАНКІВСЬКІ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНІ УСТАНОВИ	142
2.12.1. Роль небанківських фінансово-кредитних інститутів у розвитку національної економіки	142
2.12.2. Небанківські кредитно-ощадні установи.....	143
2.12.3. Інвестиційні небанківські посередники.....	146
2.13. ЦІННІ ПАПЕРИ ТА ФОНДОВИЙ РИНОК	148
2.13.1. Види цінних паперів та їх характеристика	148
2.13.2. Фондовий ринок: суб'єкти, об'єкти, функції	151
2.13.3. Професійна діяльність на ринку цінних паперів. Організація торгівлі та фондова біржа	153
2.14. ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК І ЙОГО РОЛЬ В ЕКОНОМІЦІ	156
2.14.1. Виникнення та розвиток центральних банків	156
2.14.2. Визначальні функції та операції центрального банку	157
2.14.3. Національний банк України: становлення та розвиток.....	158
2.15. МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКУ	160
2.15.1. Суть, цілі та завдання монетарної політики Центрального банку	160
2.15.2. Інструменти монетарної політики.....	162
2.15.3. Різновиди монетарної політики.....	163
2.16. СВІТОВА ВАЛЮТНА СИСТЕМА: ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ	165

2.16.1. Суть світової валютної системи та її складові	165
2.16.2. Система золотого стандарту. Генуезька та Бреттон-Вудська валютні системи.....	166
2.16.3. Ямайська полівалютна система сучасного світового грошового обігу	168
2.16.4. Європейська валютна система.....	170
2.17. МІЖНАРОДНІ ВАЛЮТНО-КРЕДИТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ	173
2.17.1. Міжнародний валютний фонд як визначальний інститут світової валютної системи	173
2.17.2. Група Світового банку: структура і завдання	176
2.17.3. Регіональні фінансово-кредитні інститути.....	177

РОЗДІЛ 3. ФІНАНСИ..... 182

3.1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ...	182
3.1.1. Фінансова наука як складова системи фінансових знань.....	182
3.1.2. Історичний аспект розвитку фінансової науки	183
3.1.3. Еволюція української фінансової думки	186
3.1.4. Сучасні тенденції розвитку фінансової науки	190
3.2. ФІНАНСИ ЯК ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ	190
3.2.1. Фінанси в системі суспільних відносин. Дискусійні аспекти суті фінансів	190
3.2.2. Функції фінансів та їхній дискусійний характер	193
3.2.3. Місце фінансів у процесі вартісного розподілу ВВП, їхній взаємозв'язок з іншими розподільними категоріями	194
3.3. ФІНАНСОВІ РЕСУРСИ	195
3.3.1. Зміст фінансових ресурсів, їх склад.....	195
3.3.2. Джерела фінансових ресурсів.....	196
3.3.3. Напрями та форми використання фінансових ресурсів	197
3.4. ФІНАНСОВА СИСТЕМА ДЕРЖАВИ	198
3.4.1. Поняття фінансової системи та принципи її побудови	198
3.4.2. Склад фінансової системи країни та характеристика її компонент.....	199
3.4.3. Вплив фінансової системи на розвиток національної економіки.....	200
3.5. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА	201
3.5.1. Суть фінансової політики, наукові засади її розробки та реалізації.....	201
3.5.2. Складові та напрямики фінансової політики	202
3.5.3. Показники результативності фінансової політики	203
3.6. ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ	204
3.6.1. Зміст і призначення фінансового механізму	204
3.6.2. Характеристика складових фінансового механізму	204
3.6.3. Роль фінансового механізму та напрямики її посилення	205

3.7. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ	206
3.7.1. Зміст фінансового менеджменту, його мета і завдання	206
3.7.2. Принципи та функції фінансового менеджменту	207
3.7.3. Стратегія й тактика фінансового менеджменту	207
3.7.4. Механізм реалізації фінансового менеджменту	209
3.8. УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ ФІНАНСАМИ	210
3.8.1. Зміст, функціональні елементи та принципи управління державними фінансами	210
3.8.2. Стратегічне управління державними фінансами та його суб'єкти в Україні	211
3.8.3. Державний фінансовий апарат і його повноваження в Україні	211
3.8.4. Напрями розвитку системи управління державними фінансами в Україні	212
3.9. ФІНАНСОВЕ ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ	213
3.9.1. Зміст фінансового планування як функції фінансового менеджменту	213
3.9.2. Організація фінансового планування: принципи, етапи, методи	214
3.9.3. Система фінансових планів, їх взаємозв'язок	215
3.9.4. Фінансове прогнозування та сфера його застосування	216
3.10. ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ	217
3.10.1. Фінансовий контроль як функція фінансового менеджменту	217
3.10.2. Класифікація фінансового контролю	218
3.10.3. Характеристика аудиту як різновиду фінансового контролю	219
3.11. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ	220
3.11.1. Суть, функції фінансів суб'єктів господарювання та засади їх організації	220
3.11.2. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання	222
3.11.3. Формування та використання основного капіталу суб'єктів господарювання	223
3.11.4. Економічна суть і організація оборотного капіталу суб'єктів господарювання	225
3.11.5. Зміст і оцінка фінансового стану суб'єктів господарювання	226
3.12. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ	228
3.12.1. Зміст фінансів домогосподарств, їх функції	228
3.12.2. Фінансові ресурси та бюджет домогосподарств	228
3.12.3. Класифікація, мотиви й чинники заощаджень домогосподарств	230
3.12.4. Розвиток фінансів домогосподарств у сучасних умовах	232

3.13. ПОДАТКИ ТА ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ	233
3.13.1. Суть податків; види податкових платежів.....	233
3.13.2. Функції податків.....	234
3.13.3. Елементи податків.....	235
3.13.4. Класифікація податків.....	235
3.13.5. Податкова система України та наукові засади її побудови ..	237
3.13.6. Податкова політика держави: основні критерії та принципи ведення.....	238
3.14. ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА УКРАЇНИ	240
3.14.1. Суть державного бюджету, його роль у соціально-економічних процесах.....	240
3.14.2. Бюджетна політика та механізм її реалізації.....	241
3.14.3. Бюджетна система України та принципи її функціонування.....	242
3.14.4. Бюджетний процес, його особливості в Україні.....	243
3.14.5. Економічна суть і склад надходжень державного бюджету, методи їх формування.....	244
3.14.6. Витрати державного бюджету, їх характеристика; механізм бюджетного фінансування.....	245
3.15. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ	247
3.15.1. Дефіцит як результат балансування державного бюджету, його причини.....	247
3.15.2. Класифікація бюджетного дефіциту.....	248
3.15.3. Фінансування бюджетного дефіциту: поняття, джерела, методи.....	249
3.15.4. Соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту	250
3.15.5. Методи обмеження та напрямки скорочення бюджетного дефіциту.....	251
3.16. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ	253
3.16.1. Суть державного кредиту, його об'єктивна необхідність і види.....	253
3.16.2. Державна позика як основна форма державного кредиту	254
3.16.3. Державний борг, його види.....	255
3.16.4. Управління державним боргом.....	256
3.17. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ	258
3.17.1. Суть і необхідність державних цільових фондів	258
3.17.2. Класифікація державних цільових фондів, джерела їх утворення.....	260
3.17.3. Характеристика позабюджетних державних цільових фондів соціального страхування.....	260

3.18. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ	263
3.18.1. Суть і призначення місцевих фінансів.....	263
3.18.2. Складові елементи підсистеми місцевих фінансів	264
3.18.3. Місцеві бюджети як інститут місцевих фінансів, характеристика їхніх надходжень і витрат.....	265
3.18.4. Міжбюджетні відносини та їх місце у фінансовому забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування.....	266
3.18.5. Фінансова автономія органів місцевого самоврядування: зміст і критерії визначення	267
3.19. ФІНАНСОВИЙ РИНОК	269
3.19.1. Суть і функції фінансового ринку, його роль у розвитку економічних процесів.....	269
3.19.2. Класифікація фінансових ринків	271
3.19.3. Об'єкт та інструменти фінансового ринку	271
3.19.4. Суб'єкти фінансового ринку.....	273
3.19.5. Основні засади організації та регулювання фінансового ринку ...	274
3.20. СТРАХУВАННЯ	276
3.20.1. Економічно-правова природа категорії «страхування»	276
3.20.2. Функції страхування.....	277
3.20.3. Страхові ресурси як різновид фінансових ресурсів суспільства	278
3.21. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ	280
3.21.1. Фінанси в системі міжнародних економічних відносин	280
3.21.2. Зміст і види міжнародних розрахунків	281
3.21.3. Міжнародний фінансовий ринок, характеристика його складових.....	282
3,00.21.4. Міжнародні фінансові організації та їх місце в системі міжнародних фінансів	284
3.22. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ	286
3.22.1. Фінансова безпека як складова економічної безпеки держави	286
3.22.2. Підсистеми та компоненти фінансової безпеки держави.....	287
3.22.3. Механізм забезпечення фінансової безпеки держави	288
РОЗДІЛ 4. ФІНАНСИ ПІДПРИЄМСТВ	292
4.1. ОСНОВИ ФІНАНСІВ ПІДПРИЄМСТВ	292
4.1.1. Суть і функції фінансів підприємств	292
4.1.2. Фінансові ресурси підприємства, їх склад і характеристика ..	292
4.1.3. Принципи організації фінансів підприємства.....	293
4.1.4. Формування фінансового механізму підприємства.....	294
4.1.5. Фінансова діяльність і фінансова робота на підприємстві.....	295

4.2. ОРГАНІЗАЦІЯ ГРОШОВИХ РОЗРАХУНКІВ НА ПІДПРИЄМСТВІ	297
4.2.1. Основні принципи організації грошових розрахунків	297
4.2.2. Форми безготівкових розрахунків у господарському обігу....	298
4.2.3. Здійснення розрахунково-касового обслуговування підприємств	300
4.2.4. Розрахунково-платіжна та касова дисципліна	301
4.3. ГРОШОВІ НАДХОДЖЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ	302
4.3.1. Характеристика та склад грошових надходжень підприємства	302
4.3.2. Ціноутворення на підприємстві.....	303
4.3.3. Планування доходу від операційної діяльності	305
4.3.4. Грошові надходження від інвестиційної, фінансової та іншої діяльності підприємства	306
4.4. ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДТВОРЕННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ	307
4.4.1. Характеристика складових елементів основного капіталу	307
4.4.2. Амортизація необоротних активів та її використання	308
4.4.3. Показники ефективності використання основних засобів	309
4.4.4. Інвестиційна діяльність підприємства та методи її фінансування	310
4.5. ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ ПІДПРИЄМСТВА	311
4.5.1. Суть і склад оборотного капіталу підприємства	312
4.5.2. Джерела формування оборотного капіталу	313
4.5.3. З'ясування оптимальної потреби в оборотному капіталі підприємства	314
4.5.4. Показники економічної ефективності використання оборотного капіталу.....	316
4.6. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗПОДІЛ ПРИБУТКУ ПІДПРИЄМСТВА	317
4.6.1. Економічний зміст прибутку та його функції	317
4.6.2. Формування прибутку підприємства	318
4.6.3. Суть і методи обчислення рентабельності	319
4.6.4. Розрахунок прибутковості підприємства	320
4.6.5. Розподіл і використання прибутку підприємства	322
4.7. ОПОДАТКУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ	323
4.7.1. Суть і призначення системи оподаткування підприємств	323
4.7.2. Вплив податків на діяльність підприємства.....	324
4.7.3. Загальнодержавні податки і збори, які сплачують підприємства	326
4.7.4. Місцеві податки та збори, які сплачують підприємства	326

4.8. КРЕДИТУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ	326
4.8.1. Суть і функції кредиту, необхідність залучення коштів	326
4.8.2. Форми кредиту, що залучають підприємства	327
4.8.3. Банківське кредитування підприємств	328
4.8.4. Можливості фінансування підприємств від міжнародних організацій.....	329
4.9. ОЦІНКА ФІНАНСОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА	330
4.9.1. Необхідність, значення та завдання оцінки фінансового стану підприємства.....	330
4.9.2. Інформаційна база оцінки фінансового стану підприємства	332
4.9.3. Показники фінансового стану підприємства.....	332
4.9.4. Визначення фінансової стійкості підприємства.....	334
4.10. ФІНАНСОВЕ ПЛАНУВАННЯ НА ПІДПРИЄМСТВАХ	335
4.10.1. Зміст і завдання фінансового планування	335
4.10.2. Принципи та методи фінансового планування	336
4.10.3. Зміст поточного фінансового плану та порядок його складання.....	337
4.10.4. Оперативне фінансове планування на підприємстві	338
4.10.5. Бюджетування в системі оперативного фінансового планування	339
4.11. ФІНАНСОВА САНАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ	340
4.11.1. Фінансова криза на підприємстві та причини її виникнення	340
4.11.2. Зміст і порядок проведення фінансової санації	342
4.11.3. Фінансові джерела санації підприємства.....	343
4.11.4. Санаційний аудит	344
 РОЗДІЛ 5. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ	 346
5.1. ДОХОДИ ДОМОГОСПОДАРСТВ	346
5.1.1. Суть доходів домогосподарств і якість життя населення	346
5.1.2. Класифікація доходів домогосподарств	348
5.1.3. Фактори впливу на формування доходів домогосподарств.....	350
5.1.4. Роль і вплив держави на формування доходів домогосподарств.....	350
5.2. ВИТРАТИ ДОМОГОСПОДАРСТВА	352
5.2.1. Економічна суть і класифікація витрат домогосподарств.....	352
5.2.2. Споживча поведінка домогосподарств	355
5.2.3. Визначення граничної схильності до споживання	356
5.2.4. Принципи раціоналізації витрат домогосподарств.....	357
5.3. БЮДЖЕТ ДОМОГОСПОДАРСТВА	359

5.3.1. Роль бюджету домогосподарства та його функції	359
5.3.2. Напрями формування бюджету домогосподарств	360
5.3.3. Планування бюджету домогосподарств. Види фінансового планування	362
5.4. ЗАОЩАДЖЕННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ	364
5.4.1. Суть і функції заощаджень домогосподарств	364
5.4.2. Чинники впливу на заощадження домогосподарств	365
5.4.3. Класифікація заощаджень домогосподарств	366
5.4.4. Ефективні підходи до формування та використання заощаджень домогосподарств у сучасних умовах	368
5.5. ДОМОГОСПОДАРСТВА НА РИНКУ ГРОШЕЙ	370
5.5.1. Роль банківських установ на ринку грошей	370
5.5.2. Депозитні операції домогосподарств	371
5.5.3. Кредитні операції домогосподарств	372
5.6. ІНВЕСТИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ	374
5.6.1. Суть і значення інвестиційної діяльності	374
5.6.2. Капітальні інвестиції домогосподарств	375
5.6.3. Фінансові інвестиції домогосподарств	377
5.7. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДОМОГОСПОДАРСТВ	379
5.7.1. Суть фінансової безпеки домогосподарств	379
5.7.2. Класифікація чинників впливу та загроз фінансовій безпеці домогосподарств	381
5.7.3. Страхування як метод фінансової безпеки домогосподарства	382

РОЗДІЛ 6. БАНКІВСЬКА СИСТЕМА .....

6.1. ПОХОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК І СУЧАСНИЙ СТАН БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ	386
6.1.1. Походження та історичний розвиток банківської справи	386
6.1.2. Поняття та функції банківських установ	387
6.1.3. Функціонування сучасних банківських систем	388
6.1.4. Становлення та розвиток сучасної української банківської системи	389
6.2. ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК У БАНКІВСЬКІЙ СИСТЕМІ КРАЇНИ	392
6.2.1. Центральні банки зарубіжних країн	392
6.2.2. Організаційно-правові основи діяльності НБУ	393
6.2.3. Основні функції та операції НБУ	395
6.2.4. Монетарна політика НБУ	396

6.3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ	
БАНКІВ	397
6.3.1. Класифікація банків та їх об'єднання.....	397
6.3.2. Різновиди банківських операцій.....	399
6.3.3. Порядок утворення та реєстрації банківських установ в Україні.....	399
6.3.4. Ліцензування банківської діяльності.....	400
6.3.5. Типова організаційна й управлінська структури банку.....	401
6.4. ПАСИВНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ	403
6.4.1. Суть і класифікація банківських ресурсів.....	403
6.4.2. Власний капітал банку: суть, структура та порядок формування.....	404
6.4.3. Характеристика залучених ресурсів банку.....	406
6.4.4. Запозичені ресурси банківських установ.....	407
6.5. АКТИВНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ	408
6.5.1. Банківський кредит: суть і різновиди.....	408
6.5.2. Кредитна угода й етапи кредитного процесу.....	409
6.5.3. Методи нарахування відсотків за кредитами.....	411
6.5.4. Окремі різновиди банківських кредитів.....	412
6.5.5. Інвестиційні банківські операції.....	413
6.6. УПРАВЛІННЯ ЛІКВІДНІСТЮ БАНКІВСЬКИХ	
УСТАНОВ	414
6.6.1. Загальні принципи управління ліквідністю у банку.....	414
6.6.2. Стратегії управління ліквідністю банківських установ.....	415
6.6.3. Методи оцінки потреб банку у ліквідних коштах.....	416
6.6.4. Ліквідна позиція банку.....	418
6.6.5. Управління грошовою позицією банку й обов'язковими резервами.....	418
6.7. ФІНАНСОВИЙ АНАЛІЗ І ЗВІТНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ	
КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ	419
6.7.1. Суть і форми фінансової звітності банку.....	419
6.7.2. Суть фінансового аналізу діяльності комерційних банків.....	420
6.7.3. Аналіз фінансового стану банків.....	421
6.7.4. Аналіз ефективності діяльності комерційних банків. Аналіз фінансових результатів діяльності банків.....	421
6.8. СУЧАСНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ АНАЛІЗУ БАНКІВ	423
6.8.1. Стратегії та моделі управління активами і пасивами банку.....	423
6.8.2. Показник GAP як індикатор чутливості балансу.....	424
6.8.3. Аналіз дюрації та імунізація балансу банку.....	426

6.9. РЕГУЛЮВАННЯ, НАГЛЯД І КОНТРОЛЬ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	428
6.9.1. Основи регулювання, нагляду та контролю банківської діяльності.....	428
6.9.2. Форми державного регулювання банківської діяльності в Україні та його фінансовий механізм	429
6.9.3. Банківський нагляд: функції, завдання, види.....	430
6.9.4. Стандарти Базельського комітету з питань банківського нагляду.....	431
6.10. ОСНОВИ БАНКІВСЬКОГО МАРКЕТИНГУ	433
6.10.1. Суть, принципи та функції банківського маркетингу	433
6.10.2. Організація маркетингової служби в банку.....	434
6.10.3. Процес розробки стратегії банківського маркетингу	435
6.10.4. Маркетинг банківських інновацій. Комплекс заходів просування банківських продуктів на ринку	436
6.11. БАНКІВСЬКИЙ МЕНЕДЖМЕНТ	437
6.11.1. Суть банківського менеджменту та його основи	437
6.11.2. Функції банківського менеджменту.....	438
6.11.3. Методи управління. Ефективність процесу управління.....	439
6.11.4. Банківський менеджмент за ознакою спрямування управлінських рішень і напрямками діяльності	440
6.12. ФІНАНСОВИЙ МОНІТОРИНГ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	442
6.12.1. Поняття фінансового моніторингу.....	442
6.12.2. Суб'єкти первинного та державного фінансового моніторингу.....	443
6.12.3. Суть і засоби легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом.....	444
6.12.4. Міжнародне регулювання боротьби з відмивання грошей... ..	445
6.13. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТА ІНКЛЮЗІЯ В БАНКІВСЬКІЙ СПРАВІ	446
6.13.1. Суть поняття «фінансової інклюзії» у системі інклюзивного зростання	446
6.13.2. Місце фінансової інклюзії у стратегії Національного банку України	448
6.13.3. Fin Tech інновації у забезпеченні фінансової інклюзії банками України.....	449

ПЕРЕДМОВА

Складні соціально-економічні процеси, які відбуваються сьогодні в умовах війни в Україні, вимагають швидких економічних змін, чіткої координації дій у всіх сферах і ланках економічної та фінансової системи. Одним із головних важелів у системі державного регулювання економічного та соціального розвитку виступає комплекс фінансових інструментів. Реалізація ефективної фінансової політики потребує підходу до управління фінансами як єдиною інституційною структурою суспільства, в рамках якої мають бути оптимізовані інтереси різних суб'єктів.

Теорія та практика функціонування фінансової сфери покликана давати розуміння законів і принципів побудови публічних і корпоративних фінансів, банківської та страхової системи, розвитку фінансових ринків, зробити їх зрозумілими з погляду внутрішнього устрою й механізму функціонування. Практичне застосування теоретичних положень – законів, закономірностей і сформульованих на їх основі принципів, методів і правил в управлінні фінансами – дозволяє значно підвищити ступінь обґрунтованості рішень і повніше використовувати власні та залучені ресурси. Розуміння теорії має важливе значення для профілактики помилок, запобігання втратам і упущеним вигодам, які виникають на ґрунті недостатньої професійної підготовки.

Кризові умови господарювання минулих років призвели до жорсткої лімітації фінансово-кредитних ресурсів, обмеженості джерел фінансового забезпечення економічних суб'єктів та їхнього дефіцитного стану. Розбудова національної економіки господарства з постіндустріальним та інноваційним устроєм у повоєнні часи можлива лише за наявності висококваліфікованих фахівців з економіки, які володіють знаннями та навичками, у тому числі й фінансового плану. Тому у процесі розвитку сучасної економіки важливе завдання: забезпечити через сферу освіти освоєння теорії та практики різноспрямованої фінансової діяльності економічних структур.

Виконання окресленого завдання потребує формування ґрунтовних, глибоких і міцних знань з різноманітних навчальних дисциплін фінансового спрямування. Майбутнім бакалаврам з фінансів, банківської справи та страхування належить знати економічну природу грошей, фінансів і кредиту, їхні функції, а також теоретичні та методологічні засади розвитку фінансово-кредитних відносин у сучасному суспільстві. Студенти, які в майбутньому будуть застосовувати на практиці фінансові знання, повинні вивчити напрямки впливу фінансів на перебіг макро- і

мікроекономічних процесів, у тому числі через функціонування фінансового ринку та його страхового і фондового сегмента, засади формування та реалізації різних напрямків фінансової політики, а також механізми управління фінансами держави, суб'єктів господарювання та населення. Уміння орієнтуватися в сучасних проблемах розвитку фінансової системи України, виявляти причини дестабілізаційних процесів і пропонувати напрямки їх подолання - визначальні для професійних компетентностей фахівців економічного профілю.

Швидкий і часто недостатньо прогнозований розвиток економічних процесів актуалізує необхідність постійного оновлення навчально-методичної літератури. Підготовлений колективом авторів кафедри фінансів і кредиту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича підручник «Фінанси та фінансове посередництво» у трьох томах покликаний зробити внесок у розширення навчально-методичної бази забезпечення освітнього процесу у вищій школі.

Даний підручник для бакалаврів актуальний, адже написаний з урахуванням чинних змін до законодавчо-нормативної бази, яка регламентує сфери публічних, корпоративних фінансів і фінансового посередництва в Україні, а також вирізняється логічною структурою. Навчальний матеріал розподілено на три томи, в яких у формі розділів подана інформація про такі обов'язкові компоненти освітньої програми «Фінанси, банківська справа та страхування» для підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня:

- перший том: «Вступ у спеціальність», «Гроші і кредит», «Фінанси», «Фінанси підприємств», «Фінанси домогосподарств», «Банківська система»;
- другий том: «Бюджетна система», «Податкова система», «Адміністрування податків», «Фінансовий ринок», «Банківські операції і технології», «Страхування», «Соціальне страхування»;
- третій том: «Фінансування малого бізнесу і стартапів», «Інвестування», «Фінансова діяльність суб'єктів господарювання», «Фінансовий аналіз».

Така послідовність подання навчального матеріалу - відповідно до структурно-логічної схеми підготовки майбутніх бакалаврів – робить даний підручник зручним для його використання здобувачами в освітньому процесі.

У кожному з трьох томів підручника автори розділів запропонували не тільки навчальний матеріал, але й завдання для самостійної роботи здобувачів (перелік запитань і завдань для самоконтролю). При цьому варто звернутися до переліку літератури, яка рекомендована для поглибленого вивчення матеріалу. Законодавчі та нормативні акти потрібно опрацьовувати в їхній останній редакції, наприклад,

користуючись сайтом Верховної Ради України: <https://zakon.rada.gov.ua/>. Разом з рекомендованими джерелами інформації завдання для самостійної роботи створюють необхідну базу для поглибленого вивчення та закріплення навчального матеріалу з кожної обов'язкової освітньої компоненти програми підготовки бакалаврів.

Висловлюємо щирі подяки рецензентам даного видання докторці економічних наук, професорці, завідувачці кафедри фінансів Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця І.В. Журавльовій і доценту цієї кафедри, кандидату економічних наук С.І. Юшку та докторці економічних наук, професорці кафедри банківської справи та страхування Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана Н.В. Цигановій за цінні професійні поради щодо структури та змісту підручника.

РОЗДІЛ 1. ВСТУП У СПЕЦІАЛЬНІСТЬ

1.1. БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС І ВИЩА ОСВІТА В УКРАЇНІ

- 1.1.1. Болонський процес як основа розвитку Європейського простору вищої освіти
- 1.1.2. Розвиток вітчизняної системи вищої освіти в рамках Болонського процесу
- 1.1.3. Програми академічної мобільності
- 1.1.4. Студентське самоврядування та його роль у демократизації освітнього процесу

1.1.1. Болонський процес як основа розвитку Європейського простору вищої освіти

Країни-члени Європейського Співтовариства (*далі* – ЄС) об'єднують свої зусилля з метою досягнення спільних цілей розвитку в різних сферах, зокрема у вищій освіті. Перша програма співробітництва країн-членів ЄС у сфері освіти ухвалена в середині 70-х рр. ХХ ст. Наступні двадцять років показали, що сегментація (неоднорідність механізмів) вищої освіти в європейських країнах – вагома перешкода для розвитку науки й освіти загалом. 19 червня 1999 р. міністри освіти 29 європейських країн підписали спільну декларацію, в якій визначено стратегічні напрямки міжурядової співпраці з реформування систем вищої освіти країн-членів ЄС. Ця подія відбулася в м. Болонья (Італія), де функціонує найстаріший університет Європи. Тому відповідні заходи, спрямовані на розвиток Європейського простору вищої освіти (*далі* – ЄПВО), отримали назву **Болонський процес**. Його головна мета – гармонізувати системи вищої освіти країн-членів, підвищити конкурентоспроможність і привабливість ЄПВО для студентів з різних куточків світу, зберігаючи самостійність і незалежність закладів вищої освіти (*далі* – ЗВО).

Досягненню цієї мети підпорядкована реалізація наступних завдань:

- запровадження триступеневої системи вищої освіти (бакалавр, магістр, доктор філософії);
- навчання впродовж життя, зокрема через визнання результатів попереднього формального та неформального навчання, гнучкі графіки навчального процесу;
- академічна мобільність у межах ЄС і поза його межами;
- запровадження та визнання спільних освітніх програм, а також спільних дипломів, що надаються університетами в партнерстві;

- визнання результатів навчання і ступенів, отриманих у ЗВО інших країн і континентів;

- гарантія рівних можливостей в отриманні освіти;
- сприяння зайнятості (ліпша освіта - ліпша робота);
- сприяння соціальному згуртуванню через освіту;
- забезпечення якості вищої освіти.

Станом на початок 2024 р., Болонський процес об'єднує учасників із 48 країн Європи, а також численних партнерів, зокрема:

- Рада Європи (Council of Europe)
- Європейська Комісія (European Commission)
- Європейський центр вищої освіти ЮНЕСКО (UNESCO)
- Європейська мережа освітньої інформації (Eurydice)
- Європейський реєстр із забезпечення якості вищої освіти (EQAR)
- Європейська асоціація університетів (EUA),
- Європейська асоціація закладів вищої освіти (EURASHE)
- Європейська рада аспірантів та молодих учених (Eurodoc)
- Європейська асоціація студентів (ESU)
- Євростудент (Eurostudent)
- Міжнародна освіта (Education International)
- BUSINESSEUROPE - федерація промисловців і підприємців тощо.

Успішність Болонського процесу залежить від дотримання таких принципів розвитку ЄПВО:

- демократія й незалежність ЗВО, їхня наукова й дослідницька самостійність;
- заохочення мобільності здобувачів і науково-педагогічних працівників;
- підготовка студентів до активного життя в демократичному громадянському суспільстві, формування бази для їх професійної кар'єри й особистого розвитку.

1.1.2. Розвиток вітчизняної системи вищої освіти в рамках Болонського процесу

Україна доєдналася до Болонського процесу в 2005 р. Добровільно підписавши декларацію, наша країна взяла зобов'язання реформувати національну систему вищої освіти відповідно до основних положень Болонської декларації. Перелік виконаних Україною у зв'язку з цим завдань передбачає:

- залучення ЗВО і здобувачів до участі в Болонському процесі;
- поліпшення привабливості ЄПВО;

- прийняття системи освітніх і наукових ступенів, зрозумілих і порівнюваних з європейськими;
- розвиток системи підготовки фахівців, яка ґрунтується на двох циклах;
- розвиток докторантури як третього етапу Болонського циклу та синергії між ЄПВО та європейським науковим простором;
- запровадження системи кредитів;
- розвиток механізмів академічної мобільності;
- сприяння європейському співробітництву в галузі забезпечення якості вищої освіти;
- забезпечення можливостей навчатися впродовж життя.

Сучасна національна система освіти в Україні охоплює:

1. Складники (освіта: дошкільна, повна загальна середня, позашкільна, спеціалізована, професійна (професійно-технічна), фахова передвища, вища, а також освіта дорослих, у тому числі післядипломна освіта)

2. Рівні: початкова; середня (базова; профільна); професійна (професійно-технічна) (рівні: перший (початковий), другий (базовий), третій (вищий)); фахова передвища; вища (рівні: початковий (короткий цикл), перший (бакалаврський), другий (магістерський), третій (освітньо-науковий / освітньо-творчий)).

3. Види (формальна, неформальна, інформальна (самоосвіта)).

4. Форми здобуття: інституційна (очна, заочна, дистанційна, мережева); індивідуальна (екстернатна, сімейна); педагогічний патронаж, на робочому місці (на виробництві); дуальна.

1.1.3. Програми академічної мобільності

Міжнародна, зокрема і європейська, освітня співпраця відбувається у різних формах і в різний спосіб. Поширеним інструментом її реалізації залишаються програми *академічної мобільності* – можливості учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому закладі вищої освіти (науковій установі) на території України чи поза її межами¹. Згідно з експертними оцінками, в таких програмах до 2025 р. братимуть участь близько 5,8 млн. осіб, головно походженням з Китаю, Індії та Південної Кореї.

Програми академічної мобільності, які реалізують в Україні, зорієнтовані на досягнення таких цілей:

- інтеграція України в ЄПВО та Європейський дослідницький простір;

¹ Про вищу освіту : Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII.

- обмін провідними практиками й досвідом у сферах освіти і науки;
- модернізація системи освіти;
- цифровізація навчання й управління;
- підвищення конкурентоспроможності освітньо-наукової спільноти України;
- підвищення якості освіти й ефективності наукових досліджень;
- розвиток професійних навичок і особистісних якостей учасників академічної мобільності;
- поглиблення співробітництва з міжнародними партнерами у сферах освіти і науки;
- підтримка соціальних, економічних, культурних взаємовідносин і зв'язків з іншими країнами².

Академічна мобільність реалізується у таких різновидах:

- за сферою діяльності: освітня або наукова;
- за місцем реалізації: внутрішня або зовнішня;
- за способом реалізації: очна, дистанційна або змішана;
- за процедурою визнання результатів програми: кредитна або ступенева.

Здобувачі та науково-педагогічні працівники ЗВО України мають можливість брати участь у таких формах програм академічної мобільності: навчання за освітніми програмами; мовне, навчально-наукове або наукове стажування; практика; участь у семінарах, конференціях, виступи та публікації.

Реалізація права на академічну мобільність відбувається за такими етапами:

1. Обрання учасником освітнього процесу відповідної програми.
2. Подання заяви й отримання індивідуального запрошення від ЗВО або наукової установи, яка прийматиме здобувача чи викладача.
3. Отримання позитивного рішення керівника ЗВО, де навчається або працює аплікант.
4. Участь у програмі академічної мобільності.
5. Визнання результатів участі в програмі у «рідному» ЗВО.

Підстави для визнання результатів участі в освітній програмі академічної мобільності:

- 1) академічна довідка (чи аналогічний документ), який видав ЗВО – «приймаюча сторона» згідно з партнерським договором;
- 2) зарахування кредитів Європейської кредитно трансферно-накопичувальної системи (*дали* – ЄКТС).

ЄКТС - система, яка дозволяє:

² Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність : постанова Кабінету Міністрів України від 12 серп. 2015 р. № 579.

- забезпечити єдину міждержавну та міжуніверситетську процедуру оцінювання результатів навчання;
- визнати й зарахувати результати навчання в різних ЗВО;
- виміряти і порівняти результати навчання здобувачів у кредитах.

Один кредит ЄКТС еквівалентний 30 академічним годинам навчання. Протягом одного семестру навчальне навантаження здобувача не повинно перевищувати 30 кредитів ЄКТС.

Академічна мобільність у ЄС забезпечена низкою програм з потужними джерелами фінансування (наприклад, «Еразмус Мундус», «Темпус», «Сократ», «Жан Моне»), в яких беруть участь ЗВО та наукові установи України, зокрема Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (далі – ЧНУ). Його студенти та викладачі – активні учасники програм академічної мобільності³, які реалізуються на основі понад 200 угод з майже тридцятьма країнами, в тому числі щодо виконання програм подвійних дипломів, спільних наукових програм, угод про творчу співпрацю тощо.

1.1.4. Студентське самоврядування та його роль у демократизації освітнього процесу

Студентське самоврядування – це право і можливість студентів вирішувати питання навчання і побуту, захисту прав та інтересів студентів, а також брати участь в управлінні закладом вищої освіти⁴. Таке право студенти реалізують через участь в органах студентського самоврядування. зокрема, в ЧНУ до них належать: конференція студентів ЧНУ, конференція студентів інституту (факультету), студентський парламент; комітет рад студмістечка. Також студенти беруть участь у виборах делегатів до вченої ради ЧНУ, вчених рад інститутів (факультетів), на вибори ректора, або ж самі можуть стати такими делегатами⁵.

Органи студентського самоврядування в Україні повинні діяти згідно з такими принципами:

- добровільність, колегіальність, відкритість;
- виборність і звітність органів студентського самоврядування;
- рівність права студентів на участь у студентському самоврядуванні;
- незалежність від впливу політичних партій і релігійних організацій (крім закладів вищої духовної освіти).

³ Положення про реалізацію права на академічну мобільність здобувачів вищої освіти : Вчена рада ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 30 червня 2020 р., протокол № 6. URL: https://www.chnu.edu.ua/media/1yidvbfk/2020_provisions_on_academic_mobility_chnu.pdf

⁴ Про вищу освіту : Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII.

⁵ Положення про органи студентського самоврядування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : Вчена рада ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 28 листопада 2022 р., протокол № 12; конференція студентів ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 1 вересня 2022 р., протокол № 4. URL: <https://www.chnu.edu.ua/media/5mkpj15w/polozhennia-1.pdf>

Дієве студентське самоврядування може позитивно вплинути на демократизацію та поліпшення якості освітнього процесу шляхом участі в управлінні ЗВО, в обговоренні та вирішенні питань удосконалення освітнього процесу, науково-дослідної роботи, призначення стипендій, організації дозвілля, оздоровлення, побуту та харчування; проведення заходів різноманітного спрямування (організаційних, просвітницьких наукових, спортивних, оздоровчих тощо); захисту прав та інтересів студентів, які навчаються у ЗВО, а також самостійному вирішенні питань щодо матеріально-фінансового забезпечення органів студентського самоврядування. Студентське самоврядування передбачає право здобувачів на оголошення акцій протесту.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Чим змістовно відрізняються Болонський процес і Європейський простір вищої освіти?
2. Охарактеризуйте систему національної освіти в Україні.
3. Опишіть порядок участі студентів у програмах академічної мобільності.
4. Який зміст принципів студентського самоврядування?
5. Охарактеризуйте власні можливості щодо участі в роботі органів студентського самоврядування.

1.2. ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

1.2.1. Історія заснування та розвитку ЧНУ

1.2.2. Освітній простір і соціокультурне середовище ЧНУ

1.2.3. Економічний факультет як інституційна складова ЧНУ

1.2.4. Кафедра фінансів і кредиту

1.2.1. Історія заснування та розвитку ЧНУ

ЧНУ – провідний ЗВО України, який сьогодні виконує подвійну роль. З одного боку, він є центром науки, освіти й духовності Буковини, а з іншого – культурний об’єкт міжнародного значення. Адже три корпуси ЧНУ розміщені в Архітектурному ансамблі Резиденції митрополитів Буковини і Далмації, який 28 червня 2011 р. внесено до списку об’єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Резиденція митрополитів Буковини і Далмації будувалася в 1864-1882 рр. за проектом австрійського архітектора чеського походження Йозефа Главки. Її інтер’єри створили віденські художники К. Іобст, І. Кляйн, чеський - К. Свобода, буковинські - Е. Бучевський і Є. Максимович. Резиденція збудована в стилі еклектики з домінуючим мотивом візантійської та романської архітектури.

У період будівництва Резиденції Буковина була частиною Австро-Угорської імперії. 23 листопада 1872 р. на засіданні крайового сейму його депутат (одночасно, депутат австрійського парламенту від Буковинського краю) доктор Костянтин Томащук вніс пропозицію про заснування в Чернівцях університету. Тривалі обговорення й дебати з цього питання завершилися 31 березня 1875 р. підписанням відповідного указу австрійського імператора. Університет розпочав свою діяльність у складі трьох факультетів: філософського, юридичного й богословського.

Бурхливі історичні події вплинули на умови функціонування університету та відобразилися на його назві, а саме:

- з 1875 р. – Чернівецький імператорський і королівський імені Франца Йосифа університет;
- з 1920 р. - Чернівецький університет імені Фердинанда I;
- з 1933 р. - Чернівецький університет імені Кароля II;
- з 1940 р. - Чернівецький державний університет;
- з 1989 р. - Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича;
- з 2000 р. - Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

У ЧНУ навчалися, викладали або вели дослідницьку роботу науковці європейського та світового рівня, а саме: економіст Йозеф Шумпетер, правники Євген Ерліх і Ганс Гросс, історик Раймунд Фрідріх Кайндль, математики Леопольд Гегенбауер, Ганс Ган, Микола Боголюбов, хімік Ріхард Пшібрам, філологи Степан Смаль-Стоцький, Омелян Калужняцький, Іон Сбієра тощо.

Сьогодні ЧНУ продовжує славні традиції, перебуваючи в топ-10 ЗВО України та підтримуючи високий рівень міжнародного авторитету. Так, у жовтні 1999 р. ЧНУ прийнято до лав почесних членів Міжнародної асоціації університетів «PhiBetaDelta» (США); з 2000 р. університет є членом Дунайської ректорської конференції; в січні 2009 р. ЧНУ увійшов до Європейської асоціації університетів, приєднався до Угоди про партнерство у створенні електронної бібліотеки України (ELibUkr), а згодом і до Великої хартії університетів (MagnaChartaUniversitatum).

1.2.2. Освітній простір і соціокультурне середовище ЧНУ

Сьогодні ЧНУ функціонує в складі двох навчально-наукових інститутів (біології, хімії та біоресурсів; фізико-технічних і комп'ютерних наук), десяти факультетів (географічного, економічного, іноземних мов; історії, політології та міжнародних відносин; архітектури, будівництва та декоративно-прикладного мистецтва; педагогіки, психології та соціальної роботи; математики та інформатики; філологічного; фізичної культури та здоров'я людини; юридичного), а також коледжу.

Студенти мають додаткові можливості для саморозвитку, займаючись у дослідницьких центрах (канадських студій імені Рамона Гнатишина; американських студій; румунських студій; німецькомовних студій «Геданкендах»; євроатлантичної інтеграції та безпеки; богемістики; порівняльної румунської філології імені Г. Бостана; славістичних студій; іудаїки; історико-культурному тощо).

Досягати омріяних освітніх висот студентам допомагають понад тисяча викладачів, понад 90% з яких мають учені звання та наукові ступені.

Студенти та працівники ЧНУ мають вільний доступ до його репозитарію, міжбібліотечного абонементу RapidILL, до електронних баз даних: Web of Science, Scopus, Cambridge University Press, ScienceDirect, JSTOR Archive Journals, Springer Nature, а також до комп'ютерних класів, аудиторій з мультимедійними проекторами та мультимедійними дошками, до мережі Internet – у приміщеннях і на території ЧНУ.

Належній організації освітнього процесу сприяє використання вагомої матеріальної бази ЧНУ, зокрема: 19 корпусів, у т.ч. 12 – навчальних, семи гуртожитків, наукової бібліотеки, фонд якої сягає майже 2,8 млн. примірників, видавництва ЧНУ, спорткомплексу, музеїв, інформаційно-телекомунікаційного центру тощо.

Для поліпшення комунікації всіх учасників освітнього процесу в ЧНУ задіяно інститут кураторства, інститут Уповноваженого з питань запобігання та виявлення корупції, соціально-психологічний центр, проводиться постійний моніторинг запитів і потреб студентів і викладачів, на кожному факультеті функціонує комісія із соціальних питань.

1.2.3. Економічний факультет як інституційна складова ЧНУ

У розвитку економічної освіти і науки в Чернівецькому університеті можна виокремити такі етапи:

- перші десятиліття існування - на юридичному факультеті функціонували курси народного господарства, національної економіки та статистики, фінансів;

- 1909-1922 рр. - позаштатний професор факультету держави і права Йозеф Алоїз Шумпетер викладав економічні науки та розпочав роботу над усесвітньовідомою працею «Теорія економічного розвитку» (1912 р.);

- 1918-1940 рр. - функціонують кафедри фінансів і статистики, а також політичної і національної економіки. В цей період на факультеті працювали відомі економісти, зокрема: Іон Гицеску - доктор філософії у Геттінгені, директор банку, з 1919 р. професор кафедри фінансів і статистики, з 1933 р. декан факультету права; Короаме Кристофор - штатний професор кафедри політичної та національної економіки (уродженець с. Красноільськ, Буковина), який досліджував проблеми

взаємозв'язку теорії вартості та теорії граничної корисності; Бісуйоческу Дмитро - доктор економічних і фінансових наук, який займався проблематикою системи орендних відносин; Дамян Константин – з 1922 р. доктор політекономічних наук у Парижі, з 1931 р. - викладач Чернівецького університету, якого цікавила проблематика соціально-економічних відносин у Румунії: аграрна реформа, еволюція економічної кризи тощо;

- з 1940 р. розпочалося викладання українською мовою;
- жовтень 1945 р. - створена кафедра політичної економії, колектив якої сконцентрував наукові дослідження у сфері аграрних відносин, розвитку економічної думки в 40-90-ті роки ХХ ст., упровадження госпрозрахунку в сільському господарстві;

- 1971 р. – засновано економічний факультет як окрему структурну одиницю університету із заочною та вечірньою формами навчання;

- 1990 р. – на факультеті започаткована очна форма навчання.

Історичні та культурні особливості розвитку, а також місію економічного факультету ЧНУ відображено в його гербі⁶.

Сьогодні у складі економічного факультету функціонує сім кафедр, а саме: економіки бізнесу та управління персоналом; економіко-математичного моделювання; економічної теорії, менеджменту і адміністрування; маркетингу, інновацій та регіонального розвитку; міжнародної економіки; обліку, аналізу і аудиту; фінансів і кредиту.

1.2.4. Кафедра фінансів і кредиту

Як окремий структурний підрозділ економічного факультету кафедра фінансів і кредиту створена в 1992 р. Її колектив відповідальний за організацію та реалізацію освітнього процесу за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок». Сьогодні навчання здійснюється за денною та заочною формами на двох освітніх програмах «Фінанси банківська справа та страхування» першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів вищої освіти.

База кадрового забезпечення реалізації цих програм – це 26 викладачів кафедри, серед яких три доктори економічних наук і 22 кандидати економічних наук. Вони є лекторами навчальних дисциплін відповідно до сфери власних наукових інтересів, зокрема: публічні та корпоративні фінанси, грошовий обіг і банківська справа, фінансові ринки та страхування – загалом, увесь спектр актуальних проблем функціонування фінансової системи національної економіки⁷.

⁶ Герб економічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/pro-fakultet/symvolika>

⁷ Кафедра фінансів і кредиту ЧНУ : загальна інформація. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/napryamy-pidgotovky-kafedry-finansiv>

Використовуючи сучасні методи навчання, в тому числі цифрові освітні технології, а також партнерські відносини з державними та приватними фінансовими структурами, з суб'єктами господарювання та ЗВО-партнерами, колектив кафедри фінансів і кредиту постійно працює над удосконаленням процесу підготовки висококласних фахівців-фінансистів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які історичні події вплинули на створення та функціонування ЧНУ?
2. Охарактеризуйте складові освітнього простору та соціокультурного середовища ЧНУ.
3. Деталізуйте етапи розвитку економічної освіти та науки в ЧНУ.
4. Поясніть символіку герба економічного факультету ЧНУ.
5. Які напрямки досліджень у сфері наукових інтересів викладачів кафедри фінансів і кредиту ЧНУ?

1.3. ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ЧНУ

- 1.3.1. Зміст освітнього процесу та його учасники
- 1.3.2. Нормативне забезпечення реалізації освітнього процесу в ЧНУ
- 1.3.3. Суть студентоцентрованого навчання та засоби його забезпечення
- 1.3.4. Практична підготовка як складова освітнього процесу
- 1.3.5. Технологія електронного навчання в ЧНУ. Moodle

1.3.1. Зміст освітнього процесу та його учасники

Освітній процес – це сукупність науково-методичних і педагогічних заходів, у ході яких розвивається людина, формуються та застосовуються її особистісні компетентності. У ЗВО освітній процес має інтелектуальний і творчий характер, оскільки він спрямований на передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь та інших компетентностей в осіб, які навчаються, а також на формування гармонійно розвиненої особистості⁸.

Перелік учасників освітнього процесу у ЗВО містить:

- **здобувачів освіти**, тобто осіб, які навчаються у ЗВО та прагнуть здобути певні ступінь і кваліфікацію (**студентів** і **аспірантів**), та інших осіб, які в ньому навчаються (**слухачів**);
- педагогічних, науково-педагогічних, наукових та інших працівників ЗВО;
- фахівців-практиків, яких залучають до освітнього процесу на освітніх програмах;
- роботодавців.

---

⁸ Про вищу освіту : Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII.

Законом України «Про вищу освіту» регламентовано права (статті 57,62) та обов'язки (статті 58,63) науково-педагогічних працівників, здобувачів і слухачів ЗВО.

Організація освітнього процесу в ЗВО України регламентується, насамперед, чинним законодавством⁹, а також внутрішніми розпорядчими документами кожного ЗВО.

1.3.2. Нормативне забезпечення реалізації освітнього процесу в ЧНУ

Пріоритети освітнього процесу у ЧНУ та порядок його здійснення визначено відповідним Положенням¹⁰. Іншими нормативними документами¹¹ регламентовані окремі заходи освітнього процесу, зокрема:

1) контроль і система оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти;

2) взаємодія формальної та неформальної освіти, визнання відповідних результатів навчання;

3) переведення на навчання за кошти державного бюджету студентів, які вчаться «на контракті»;

4) відрахування, переривання навчання, поновлення, переведення, надання академічної відпустки здобувачам вищої освіти;

5) атестація здобувачів вищої освіти та організація роботи Екзаменаційної комісії тощо.

Здобувачі вищої освіти навчаються за **освітньою програмою** (далі – ОП), яка представляє єдиний комплекс **освітніх компонентів** (навчальних дисциплін, індивідуальних завдань, контрольних заходів тощо), що сплановані та організовані для досягнення визначених результатів навчання¹². ОП розробляє група науково-педагогічних працівників, визначена наказом ректора ЧНУ, – **проектна група**, яку очолює **гарант ОП**. Узагальнена інформація про деталі освітнього процесу за конкретною ОП міститься в **навчальному плані** – нормативному документі, який затверджує ректор ЧНУ¹³.

Нормативний термін здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти в ЧНУ становить 4 роки, другого (магістерського) рівня вищої освіти – 1 рік 4 місяці, що еквівалентно 240 та 90 кредитам ЄКТС, відповідно. Плановірність **освітнього процесу** забезпечує його **графік** –

⁹ Про освіту : Закон України від 5 вер. 2017 р. № 2145-VIII; Про вищу освіту : Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII.

¹⁰ Положення про організацію освітнього процесу (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 30 вересня 2019 р., протокол № 9). URL: <https://www.chnu.edu.ua/media/zpaproax/polozhennia-pro-orhanizatsiiu-osvitnoho-protsesu.pdf>

¹¹ ЧНУ: нормативні документи. URL: <https://www.chnu.edu.ua/universitytet/normatyvni-dokumenty/>

¹² Про вищу освіту : Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII.

¹³ Кафедра фінансів і кредиту ЧНУ: навчальний план. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/navch-plan>

нормативний документ ЧНУ, в якому зазначено календарні терміни окремих етапів цього процесу (теоретичного навчання та практичної підготовки, семестрового контролю (екзаменаційних сесій), підготовки кваліфікаційних робіт, атестації здобувачів освіти, канікул тощо).

Кожен здобувач ОП має право на *індивідуальну освітню траєкторію* – персональний шлях реалізації власного потенціалу, який формується з урахуванням його здібностей, інтересів, потреб, мотивації, можливостей і досвіду, ґрунтується на виборі здобувачем освіти видів, форм і темпу здобуття освіти, суб'єктів освітньої діяльності та запропонованих ними освітніх програм, навчальних дисциплін і рівня їх складності, методів і засобів навчання. Тому студенти можуть обрати навчальні дисципліни з переліку, запропонованого в ОП, в обсязі, який становить не менше чверті загального обсягу ОП.

У разі невиконання навчального плану (недоотримання визначеної кількості кредитів ЄКТС), у здобувача ОП виникає *академічна заборгованість*, яка є підставою для недопуску студента до підсумкової атестації (державних екзаменів або захисту кваліфікаційної роботи).

Успішне навчання за ОП завершується присудженням здобувачу відповідного ступеня (освітньої кваліфікації).

1.3.3. Суть студентоцентрованого навчання та засоби його забезпечення

Студентоцентроване навчання – різновид підходу до організації освітнього процесу, за якого студенти стають його активними учасниками. Характеристики такого підходу включають наступне:

- заохочення здобувачів вищої освіти до ролі автономних і відповідальних суб'єктів освітнього процесу;
- створення освітнього середовища, орієнтованого на задоволення потреб та інтересів здобувачів вищої освіти, зокрема надання можливостей для формування індивідуальної освітньої траєкторії;
- побудову освітнього процесу на засадах взаємної поваги і партнерства між учасниками освітнього процесу.

Концепція студентоцентризму спирається на активність здобувачів у процесі навчання, глибоке вивчення та розуміння ними навчального матеріалу, підвищення їхньої підзвітності та відповідальності, розвиток у студентів почуття самостійності, а також взаємозалежності між викладачами та студентами, взаємної поваги у відносинах між ними.

Щоб забезпечити студентоцентрований підхід, ОП формують з акцентом на результатах навчання, з урахуванням потенційних пріоритетів здобувачів, реальних можливостях виконати заплановане навчальне навантаження. При цьому студент отримує можливість обрати зміст, темп, спосіб і місце навчання.

У ЧНУ студентоцентризм підтримується, насамперед, шляхом формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів¹⁴, індивідуального графіка навчання¹⁵, сприяння реалізації їхнього права на академічну мобільність, участі студентів у системі внутрішнього забезпечення якості освітньої діяльності в ЧНУ¹⁶, забезпечення можливості апелювати щодо оцінювання результатів навчання¹⁷, а також рейтингування студентів за їхніми здобутками¹⁸.

Результат студентоцентрованого навчання – це підготовка здобувачів до життя як активних громадян демократичного суспільства, до професійної діяльності – як висококласних фахівців, які мають постійну потребу у навчанні та самовдосконаленні впродовж усього життя.

1.3.4. Практична підготовка як складова освітнього процесу

Майбутній фахівець-фінансист повинен володіти ґрунтовними теоретичними знаннями, а також практичними вміннями та навичками. Тому його підготовка в ЧНУ містить, як обов'язкову, практичну складову. Компоненти практичної підготовки відображені в ОП та передбачають лабораторні й семінарські заняття, навчальну та виробничу практики.

Практики організують і проводять відповідно до затвердженого Положення¹⁹ на базі підприємств, установ і організацій, з якими укладені меморандуми й договори про співпрацю. Кожен вид практики передбачає опрацювання студентами відповідної програми²⁰ та захист звіту про практику.

---

¹⁴ Положення про порядок реалізації студентами права на вибір навчальних дисциплін (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 30 червня 2020 р., протокол № 6). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-poriadok-realizatsii-studentamy-prava-na-vybir-navchalnykh-dystsyplin/>

¹⁵ Положення про індивідуальний графік навчання (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 24 лютого 2020 р., протокол № 2). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-individualnyi-hrafik-navchannia-studentiv/>

¹⁶ Положення про систему внутрішнього забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 31 серпня 2020 р., протокол № 7). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-systemu-vnutrishnoho-zabezpechennia-iakosti-osvitnoi-diialnosti-ta-iakosti-vyshchoi-osvity/>

¹⁷ Положення про апеляцію на результати підсумкового семестрового контролю знань студентів (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 3 лютого 2020 р., протокол № 1). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-apeliatsiiu-na-rezultaty-pidsumkovoho-semestrovoho-kontroliu-znan-studentiv/>

¹⁸ Положення про рейтинг студентів (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 28 березня 2016 р., протокол № 3). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-reitynh-studentiv/>

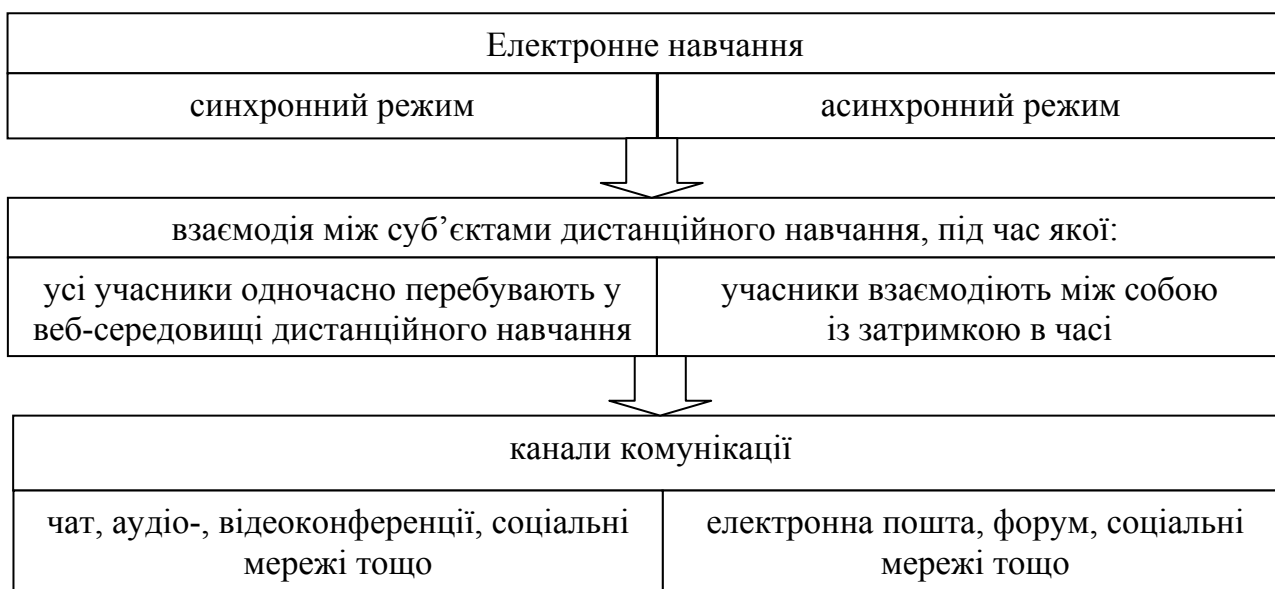
¹⁹ Положення про проведення практики здобувачів вищої освіти (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 31 серпня 2020 р., протокол № 7). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-provedennia-praktyky-zdobuvachiv-vyshchoi-osvity/>

²⁰ Кафедра фінансів і кредиту ЧНУ: практична підготовка. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/praktychna-pidgotovka>

Поглибленій практичній підготовці майбутніх фахівців сприяє **дуальна форма навчання**. Вона передбачає поєднання теоретичного навчання студента у ЗВО з навчанням на робочому місці на конкретному підприємстві, в установі чи організації для набуття визначеної кваліфікації.

1.3.5. Технологія електронного навчання в ЧНУ. Moodle

Електронне навчання означає опосередковану взаємодію віддалених один від одного учасників освітнього процесу в спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Воно може мати синхронний або асинхронний режим (рис. 1.1.).

Рис. 1.1. Ознаки режимів електронного навчання

У ЧНУ електронне навчання регламентоване відповідними Положеннями²¹ та базується на навчальній платформі Moodle. Вона сприяє об'єднанню учасників освітнього процесу в інтегровану систему, щоб створити персоналізоване навчальне середовище.

Ефективність електронного навчання залежить, насамперед, від якості **електронних навчальних ресурсів** - навчально-методичних матеріалів, які підготовлені викладачами та розміщені в Moodle як веб-ресурси навчальних дисциплін. Таким чином, сьогодні Moodle забезпечує:

- доступ до навчальних матеріалів: тексти лекцій, завдання до практичних, лабораторних, самостійних робіт, додаткові матеріали (книги, довідники, посібники, методичні розробки);

²¹ Положення про технологію електронного навчання (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 24 квітня 2018 р., протокол № 5). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universitytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-tekhnolohiiu-elektronnoho-navchannia/>; Про затвердження Положення про дистанційне навчання : наказ Міністерства освіти і науки України від 25 квіт. 2013 р. № 466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>

- засоби для спілкування і тестування «24 на 7»;
- засоби для групової роботи: Wiki, форум, чат, семінар, вебінар;
- перегляд результатів проходження дистанційного курсу;
- перегляд результатів проходження тесту;
- спілкування з викладачем через особисті повідомлення, форум, чат;
- завантаження файлів з виконаними завданнями;
- використання нагадувань про події у курсі тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. На що спрямований освітній процес у ЗВО України?
2. Охарактеризуйте права й обов'язки учасників освітнього процесу в Україні.
3. Як у ЧНУ регламентується освітній процес?
4. Як студент може сформувати індивідуальну освітню траєкторію?
5. З чого складається практична підготовка майбутнього фахівця-фінансиста?
6. Укажіть переваги та недоліки електронного навчання.

1.4. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

- 1.4.1. Стандарт підготовки фахівців за спеціальністю 072
- 1.4.2. Форми організації навчання за ОП
- 1.4.3. Силабус і робоча програма: зміст, структура, порядок ознайомлення здобувачем
- 1.4.4. Форми, види та методи оцінювання знань і контролю за результатами навчання
- 1.4.5. Процедура апеляції на результати оцінювання та контролю знань студентів

1.4.1. Стандарт підготовки фахівців за спеціальністю 072

Закон України «Про вищу освіту» вимагає здійснювати навчання студентів у ЗВО згідно із затвердженими **стандартами** - сукупністю вимог до ОП, які є спільними для всіх ОП у межах певного рівня вищої освіти та спеціальності. Перелік таких вимог включає:

- обсяг кредитів ЄКТС, необхідний для здобуття відповідного ступеня вищої освіти;
- вимоги до рівня освіти осіб, які можуть розпочати навчання за цією програмою, та результатів їх навчання;
- перелік обов'язкових компетентностей випускника;
- нормативний зміст підготовки студентів (результати навчання);
- форми атестації студентів;
- вимоги до створення ОП
- вимоги професійних стандартів (за їх наявності).

Для майбутніх фахівців-фінансистів освітній процес у ЧНУ організовано відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України, а саме:

1) від 24 травня 2019 р. № 729 «Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти».

2) від 20 червня 2019 р. № 866 «Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» для другого (магістерського) рівня вищої освіти».

На основі цих документів у ЧНУ затверджене Положення²², відповідно до якого започатковані та реалізуються ОП «Фінанси, банківська справа та страхування» першого й другого рівнів вищої освіти. Тексти ОП в загальному доступі, на сайті кафедри фінансів і кредиту²³. Учасники освітнього процесу мають можливість внести пропозиції, спрямовані на вдосконалення змісту й підвищення якості ОП.

1.4.2. Форми організації навчання за ОП

В Україні вищу освіту можна здобути за допомогою дуальної або інституційної форми. Остання передбачає очний (денний або вечірній), заочний, дистанційний або мережевий формат навчання. Майбутні фінансисти сьогодні можуть навчатися в ЧНУ на денній і заочній формах.

Форми навчання за ОП в ЧНУ такі:

- навчальні заняття:
  - аудиторні заняття та заняття з використанням ресурсів електронного навчання (лекція, лабораторне, практичне, семінарське, індивідуальне заняття);
  - консультації;
- самостійна робота, зокрема виконання індивідуальних завдань з окремих навчальних дисциплін;
- практична підготовка (див. п. 1.3.4.);
- наукова робота, в тому числі написання курсових і кваліфікаційної роботи;
- контрольні заходи.

Час, необхідний студенту для завершення усіх видів його навчальної діяльності та досягнення очікуваних результатів навчання, - це його **навчальне навантаження**.

²² Положення про розроблення та реалізацію освітніх програм (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 27 квітня 2020 р., протокол № 4). URL: <https://www.chnu.edu.ua/media/zhsdt0jf/polozhennia-pro-rozroblennia-ta-realizatsiiu-osvitnikh-program-chnu.pdf>

²³ Кафедра фінансів і кредиту: навчання. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/osvitnya-programa-2>; <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/osvitnya-programa>

Студент зобов'язаний відвідувати навчальні заняття та проходити практики, передбачені ОП. Якщо пропуски навчальних занять призвели до отримання незадовільної оцінки за результатами семестрового контролю, студент може бути відрахований з ЧНУ.

1.4.3. Силабус і робоча програма: зміст, структура, порядок ознайомлення здобувачем

Навчально-методичне забезпечення освітніх компонент (далі – ОК) ОП передбачає використання двох документів, які за змістом близькі, але мають різне призначення, - силабус і робоча програма навчальної дисципліни. Їхні спільні характеристики:

1) автори – науково-педагогічні працівники, які викладають навчальну дисципліну, керують практикою чи організовують процес написання й захисту наукової роботи;

2) форма – регламентується внутрішніми документами ЗВО;

3) наповнення – змістовна характеристика навчальної дисципліни, практики, наукової роботи як ОК відповідної ОП;

4) термін підготовки й затвердження – до початку навчального року.

Як правило, і силабус, і робоча програма мають титульний лист, анотацію ОК, опис ОК, мету, завдання ОК, результати навчання, теми навчальних занять, методи навчання та контролю, критерії оцінювання результатів навчання, рекомендовані джерела.

Відмінності між цими двома документами полягають ось у чому:

Силабус – документ, призначений для ознайомлення студентів зі змістом ОК. Тому його змістове наповнення зорієнтоване на якомога більш якісне пояснення особливостей ОК (насамперед, навчальної дисципліни) здобувачу. У силабусі, як правило, окремий наголос роблять на взаємній відповідальності викладача і студента, політиці щодо дедлайнів і академічній доброчесності.

Ознайомлення здобувачів зі змістом силабусів особливо важливе, коли йдеться про вибіркові ОК ОП. Реалізуючи право на індивідуальну освітню траєкторію, студент обирає певну кількість навчальних дисциплін. Щоб такий вибір був обґрунтованим, доцільно ознайомитися зі змістом дисципліни, яка потенційно цікавить здобувача. З цією метою силабуси вибіркового навчального року оприлюднюються, як правило, в березні, який передуює навчальному року. Зокрема, із силабусами всіх ОК ОП «Фінанси, банківська справа та страхування» першого й другого рівнів

вищої освіти можна ознайомитися на сайті кафедри фінансів і кредиту ЧНУ²⁴.

Робоча програма – базовий документ навчально-методичного забезпечення освітнього процесу. На відміну від силабусу, він більш детально характеризує місце і значення ОК в реалізації ОП, а також її змістове наповнення. Робочі програми в друкованому форматі зберігаються на кафедрі.

1.4.4. Форми, види та методи оцінювання знань і контролю за результатами навчання

Контроль за результатами навчання студентів має на меті не тільки оцінювання рівня їхніх знань, умінь і навичок, але й якісне поліпшення освітнього процесу. Тому відповідні контрольні заходи відбуваються на різних етапах навчання, зокрема і під час вивчення навчальної дисципліни. Конкретика видів, форм контролю та його методичного забезпечення міститься в робочій програмі та силабусі навчальної дисципліни. Вона визначається з урахуванням нормативних документів ЗВО²⁵.

Для проведення різних контрольних заходів викладачі готують перелік питань і завдань практичного змісту, тестові та залікові завдання, екзаменаційні білети, а також критерії оцінювання. З критеріями оцінювання по кожному ОК ОП здобувачі можуть ознайомитися в силабусі. Зокрема, важлива інформація про розподіл балів, які студенти можуть отримати впродовж вивчення навчальної дисципліни за окремі теми або види робіт. Система оцінювання знань за ОК у ЧНУ передбачає накопичення балів (табл. 1.1.).000,

Таблиця 1.1

Розподіл балів, які отримують здобувачі за ОК «Вступ у спеціальність»*

Поточне оцінювання (аудиторна та самостійна робота)											Кількість балів (залік)	Сумарна кількість балів		
Змістовий модуль 1					Змістовий модуль 2					ІНДЗ				
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	T11	інд.	ком.		
4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	8	8	40	100

*T1, T2 .. T11 – теми навчальної дисципліни.

Контрольні заходи реалізують в усній, письмовій або електронній формі. Основні види контролю результатів навчання студентів:

²⁴ Кафедра фінансів і кредиту ЧНУ: освітній процес. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/test>

²⁵ Положення про контроль і систему оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 24 лютого 2020 року, протокол № 2). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-kontrol-i-systemu-otsiniuvannia-rezultativ-navchannia-zdobuvachiv-vyshchoi-osvity/>; Положення про атестацію здобувачів вищої освіти та організацію роботи Екзаменаційної комісії (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 25 травня 2020 року, протокол № 5). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-atestatsiiu-zdobuvachiv-vyshchoi-osvity-ta-orhanizatsiiu-roboty-ekzamenatsiinoi-komisii/>

- *вхідний (нульовий) контроль* дозволяє діагностувати рівень компетентностей студентів на початку вивчення навчальної дисципліни з метою його врахування при налагодженні ефективної співпраці учасників освітнього процесу;

- *поточний контроль* здійснюється під час проведення навчальних занять з метою перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу та наступного коригування форм і способів взаємодії викладачів і здобувачів. При цьому використовують різні методи, серед яких найбільш поширені фронтальне та індивідуальне опитування, термінологічні диктанти, виконання практичних ситуацій і завдань, написання есе тощо;

- *підсумковий (семестровий) контроль* має форму диференційованого заліку або екзамену;

- *підсумкова атестація* випускників набуває форми складання кваліфікаційного іспиту або захисту кваліфікаційної роботи.

Викладачі зобов'язані на першій парі з навчальної дисципліни ознайомити здобувачів з формами, методами та інструментами контролю, які будуть використані в освітньому процесі.

1.4.5. Процедура апеляції на результати оцінювання та контролю знань студентів

Здобувачі мають право на апеляцію (оскарження) рішення про оцінку рівня їхніх компетентностей, отриману за результатами проведення контрольних заходів. При цьому обов'язкове дотримання відповідної процедури²⁶, обмежень, зокрема:

- якщо студент не з'явився без поважної причини на залік або екзамен, отриману ним незадовільну оцінку не можна оскаржити;

- апеляція – тільки в письмовій формі шляхом подання відповідної заяви в установлені терміни (впродовж двох робочих днів після оголошення оцінки);

- рішення по заяві студента ухвалює створена наказом ректора апеляційна комісія;

- викладач-екзаменатор не може бути членом апеляційної комісії;

- обов'язковий учасник апеляційної комісії – це представник органів студентського самоврядування;

- якщо підсумковий контроль мав письмову форму, тоді заборонено повторне опитування студента апеляційною комісією;

---

²⁶ Положення про апеляцію на результати підсумкового семестрового контролю знань студентів (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 3 лютого 2020 року, протокол № 1). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-apeliatsiiu-na-rezultaty-pidsumkovoho-semestrovoho-kontroliu-znan-studentiv/>

- термін ухвалення рішення апеляційною комісією – не пізніше наступного робочого дня після подання заяви;

- рішення апеляційної комісії не підлягає оскарженню.

Процедура апеляції включає такі етапи:

1. Подання здобувачем заяви особисто декану факультету.

2. Отримання візи декана, першого проректора, реєстрація в Журналі реєстрації апеляцій.

3. Створення апеляційної комісії.

4. Засідання апеляційної комісії.

5. Ухвалення апеляційною комісією рішення.

Якщо спірні питання виникли під час підсумкової атестації, здобувач повинен апелювати до екзаменаційної комісії в день оголошення оцінки.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Яка роль стандартів у підготовці фахівців у ЗВО України?

2. З'ясуйте особливості ОП «Фінанси, банківська справа та страхування» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, за якою Ви навчаєтеся.

3. З чого складається навчальне навантаження студента?

4. Чим відрізняються силабус і робоча програма навчальної дисципліни?

5. В якій формі та в який спосіб можливе оцінювання знань здобувача в ЗВО?

6. Охарактеризуйте права й обов'язки здобувача як учасника процедури апеляції на результати оцінювання його знань.

1.5. ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ У ЧНУ

1.5.1. Види науково-дослідної роботи здобувачів вищої освіти

1.5.2. Інформаційна грамотність здобувача-дослідника

1.5.3. Основні засади (порядок) проведення наукового дослідження

1.5.4. Порядок оформлення результатів наукового дослідження

1.5.5. Можливості професійного зростання здобувача-дослідника в ЧНУ

1.5.1. Види науково-дослідної роботи здобувачів вищої освіти

Науково-дослідна робота (*далі* – НДР) здобувачів – важлива складова освітнього процесу. Залучений до неї студент має можливість поглиблено засвоїти зміст навчальних дисциплін, проявити індивідуальність, сформулювати власну думку щодо проблемних аспектів своєї майбутньої фахової діяльності.

Залучення здобувачів до НДР відбувається безпосередньо під час освітнього процесу. Тоді вони зобов'язані виконати індивідуальні завдання науково-дослідницького характеру, визначені робочою програмою навчальної дисципліни, зокрема:

- написати реферат з обраної теми;

- виконати семінарське, практичне, лабораторне, самостійне завдання, або контрольну роботу, які містять елементи дослідницького характеру;
  - виконати нетипове завдання проблемного пошуку під час проходження практики;
  - розробити методичні матеріали, використовуючи методи НДР (спостереження, анкетування, бесіда тощо);
  - виконати й захистити наукові (курсові, кваліфікаційну) роботи.
- Одночасно студенти можуть добровільно займатися НДР поза освітнім процесом, насамперед під керівництвом викладачів, беручи участь у таких науково-організаційних заходах:
- робота предметних наукових гуртків, проблемних лабораторій, груп, секцій;
  - виконання комерційних або за державним замовленням наукових робіт;
  - участь у конкурсі студентських наукових робіт;
  - проведення досліджень у межах наукової співпраці кафедр, факультетів;
  - робота в студентських інформаційно-аналітичних центрах;
  - лекторська, рекламна діяльність;
  - підготовка наукових публікацій (статей, тез, доповідей тощо).

1.5.2. Інформаційна грамотність здобувача-дослідника

Під час НДР здобувачі-дослідники користуються різними джерелами інформації (інтернет, бібліотеки, архіви тощо). Тому для них важливо мати достатній рівень *інформаційної грамотності* - вміння критично мислити та мати збалансовані судження щодо будь-якої інформації, яку знаходить і використовує людина. Інформаційна грамотність підвищує рівень обізнаності та освіченості, дозволяючи повною мірою бути зануреним у суспільні процеси.

На думку фахівців ЮНЕСКО, *інформаційна та медійна грамотність* - поєднані сфери, для яких виокремлено та запропоновано універсальні поняття та правила. До останніх віднесено:

- 1) усі джерела інформації рівні за статусом, тому будь-яке з них потрібно використовувати критично, не надаючи переваги жодному;
- 2) відсутні гарантії щодо нейтральності чи неупередженості будь-якої інформації;
- 3) право людини на отримання й розуміння інформації, спілкування з іншими людьми непорушне;
- 4) інформаційна грамотність пов'язана з правами людини, тому кожна людина має право на доступ до інформації та, одночасно, бути творцем інформації;
- 5) набуття інформаційної грамотності – постійний і динамічний процес.

Оскільки сьогодні значна частина джерел інформації міститься в інтернеті, для здобувача-дослідника важливо вміти працювати з електронними базами наукових даних. Під час пошуку необхідної інформації варто звертати увагу на ключові слова, логічні оператори та фільтри.

1.5.3. Основні засади (порядок) проведення наукового дослідження

НДР здобувача-дослідника, як правило, відбувається за такими етапами:

1. Формулювання мети та програми дослідження.
2. Активні дії дослідника.
3. Оформлення результатів дослідження.
4. Представлення результатів дослідження.

Програма наукового дослідження містить проблему, яку треба вивчити, мету й завдання дослідження, спосіб його проведення (одноосібно чи колективно), використовувані методи й процедури, способи й напрямки використання отриманих результатів. Центральне місце у програмі займає **наукова проблема** – питання, відповідь на яке потребує наукового обґрунтування способів розв'язання. Тому необхідно ретельно обирати проблему, над якою буде працювати дослідник, і конкретизувати **тему** (частину наукової проблеми), за якою він буде надалі працювати.

На другому етапі досліднику потрібно докладно проаналізувати сучасні підходи до розв'язання проблеми; виконати теоретичні та практичні завдання, які він окреслив у програмі; проаналізувати отримані результати, на основі чого обґрунтувати власні пропозиції щодо способів, напрямків, інструментів розв'язання проблеми. При цьому вагомий здобуток дослідника – це обрахунок фінансово-економічного ефекту від унесених ним пропозицій.

Результати наукового дослідження подають у формі звіту про НДР, аналітичної або інформаційної записки, повідомлення (інформації) або іншого підсумкового документа.

На останньому етапі наукового дослідження необхідно подати його результати. Залежно від його програми подання можливе в усній (виступ, презентація, захист) або письмовій (публікація) формі.

Порядок проведення курсових і кваліфікаційних наукових досліджень деталізовано в методичних рекомендаціях кафедри фінансів і кредиту ЧНУ²⁷.

---

²⁷ Кафедра фінансів і кредиту ЧНУ: курсові роботи. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/kursovi-roboty>; Кафедра фінансів і кредиту ЧНУ: курсові роботи. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/vypuskna-kvalifikatsijna-robota>

1.5.4. Порядок оформлення результатів наукового дослідження

Результати наукових досліджень здобувачів оформлюють у порядку, який зумовлений видом НДР, способом подання її результатів, методичними рекомендаціями, а також з урахуванням вимог державних стандартів.

Найчастіше результатом НДР студентів є курсова, кваліфікаційна та конкурсна робота, а також тези чи стаття. Письмову наукову роботу потрібно представити у формі, яка має чітко визначені структурні частини, а саме:

1. Курсова, кваліфікаційна, конкурсна робота:

1.1. Вступна частина (титульний аркуш; анотація; перелік умовних скорочень, позначень, символів, одиниць; зміст).

1.2. Основна частина (вступ; розділи, у складі яких ймовірно будуть підрозділи; висновки).

1.3. Бібліографічний список.

1.4. Додатки (за потреби).

2. Тези та стаття:

2.1. Анотація (як правило, кількома мовами) та ключові слова.

2.2. Постановка наукової проблеми у загальному вигляді та розкриття її зв'язку з важливими науковими або практичними завданнями.

2.3. Аналіз досліджень і публікацій, які опрацював автор.

2.4. Загальна проблема й деталізована тема, які розкриті в публікації.

2.5. Мета (цілі) дослідження.

2.6. Основний матеріал дослідження, який включає достатнє обґрунтування отриманих результатів.

2.7. Висновки щодо кожного завдання дослідження та його перспективи.

2.8. Бібліографічний список.

Як правило, зміст структурних частин результату НДР – це вибір та ініціатива здобувача-дослідника. Проте форма його подання повинна відповідати визначеним вимогам (стандартам, рекомендаціям). Зокрема, бібліографічний список оформлюють відповідно до таких стандартів²⁸:

1) міжнародних – наукові публікації в суспільних науках, як правило, оформлюють за APA style, Chicago style, Harvard Referencing style;

2) національного - ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

1.5.5. Можливості професійного зростання здобувача-дослідника в ЧНУ

У ЧНУ студенти можуть займатися різними видами НДР, зокрема проводити індивідуальні наукові дослідження, брати участь у наукових

---

²⁸ Міжнародні правила цитування та посилання в наукових роботах : Міністерство освіти і науки України. URL: <https://nauka.gov.ua/information/mizhnarodni-pravylyla-tsytuvannia-ta-posylannia-v-naukovykh-robotakh/>

проектах (конкурсах, грантах), програмах академічної мобільності, поєднуючи навчання з науковими розвідками, тощо. У ЧНУ функціонує Наукове товариство студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених, членом якого може стати будь-який здобувач. Детальна інформація про відповідні потенційні можливості розміщена на сайтах ЧНУ²⁹, економічного факультету³⁰ та кафедри фінансів і кредиту³¹.

Перспективи професійного зростання здобувача як дослідника пов'язані з його прагненням успішно навчатися за ОП першого, потім ОП другого рівнів вищої освіти, стати аспірантом за ОП доктора філософії, або ж реалізувати себе в майбутньому як науковий або науково-педагогічний працівник.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте види НДР здобувачів.
2. Чому та як студенти повинні дотримуватися правил інформаційної грамотності?
3. Чим характерні етапи проведення наукового дослідження?
4. З'ясуйте порядок оформлення результатів різних видів наукового дослідження.
5. Поясніть особливості міжнародних і національного стандартів бібліографічного опису.
6. Які можливості для власного професійного зростання як дослідника Ви маєте в ЧНУ?

1.6. АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ

1.6.1. Суть академічної доброчесності. Етичний кодекс ЧНУ

1.6.2. Види порушень академічної доброчесності

1.6.3. Засоби виявлення порушень академічної доброчесності

1.6.4. Відповідальність за порушення академічної доброчесності

1.6.1. Суть академічної доброчесності. Етичний кодекс ЧНУ

Зміст *академічної доброчесності* можна розкрити по-різному:

- як сукупність певних принципів, правил, стандартів поведінки, яких потрібно дотримуватися всім учасникам освітнього процесу;
- як усвідомлена культура поведінки та вміння дотримуватися етичних норм і правил.

Цінності академічної доброчесності:

1. *Чесність* – базовий принцип для повноцінної реалізації інших цінностей.

2. *Довіра* – інструмент заохочення вільного обміну та поширення наукових та інших ідей.

²⁹ ЧНУ: наука: студенту. URL: <https://www.chnu.edu.ua/nauka/studentu/>

³⁰ Економічний факультет ЧНУ: студенту. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/studentu>

³¹ Кафедра фінансів і кредиту ЧНУ: наука. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/naukovi-doslidzhennya>

3. *Справедливість* – засіб забезпечення раціональності, прозорості, передбачуваності вимог, стандартів, правил, яких необхідно дотримуватися в академічному середовищі.

4. *Повага* – основа досягнення результативної взаємодії в освітньому процесі та в ході НДР.

5. *Відповідальність* – інструмент забезпечення дієвості принципів академічної доброчесності та коригування недобросовісної поведінки.

6. *Мужність* – засіб трансформації слів у конкретні дії, особливо в ситуаціях порушення правил академічної доброчесності.

Загалом академічна доброчесність складається із внутрішньої культури конкретної людини та стандартів корпоративної поведінки, схвалених і застосовуваних у ЗВО. У ЧНУ діє Етичний кодекс³², який містить такі ціннісні орієнтири для учасників освітнього процесу: цілісність, чесність, правда, довіра, прозорість, повага до інших, підзвітність, демократичне управління, самовдосконалення та вдосконалення системи, справедливість, рівність і соціальна справедливість, якісна освіта, інституційна автономія та міжнародна співпраця.

Етичний кодекс – основа для дотримання правил академічної доброчесності, які діють у ЧНУ³³.

1.6.2. Види порушень академічної доброчесності

Порушення академічної доброчесності можуть відбуватися по-різному, що дозволяє виокремити такі їх види: академічний плагіат, самоплагіат, списування, обман, фабрикація, фальсифікація, надання допомоги чи створення перешкод, необ'єктивне оцінювання, вплив на науково-педагогічного працівника, хабарництво.

Основні проблеми, пов'язані з дотриманням академічної доброчесності, виникають через корупцію та плагіат, які, на жаль, мають місце в освітньо-науковому середовищі.

Плагіат, або присвоєння чужих ідей, думок, поглядів, досягнень і демонстрація їх як власних, має різні форми прояву. Традиційні та нові види такого порушення академічної доброчесності передбачають студентську змову, плагіат-переказ, дослівний плагіат, плагіат комп'ютерного коду, самоплагіат, модифікацію списку джерел, мозаїчний плагіат, ручна або автоматична зміна тексту, плагіат даних, робота на замовлення.

Залежно від мотивів плагіат поділяють на навмисний і ненавмисний. Щоб уникати останнього, доцільно використовувати такі засоби:

- «*баланс голосу*» - дотримання гармонійного співвідношення між власними думками автора та цитованими ним джерелами;

³² ЧНУ : Етичний кодекс. URL: <https://www.chnu.edu.ua/media/jxds0zb/etychnyi-kodeks-chnivetsko-ho-natsionalno-ho-universytetu.pdf>

³³ Правила академічної доброчесності в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. URL: <https://www.chnu.edu.ua/media/lnojdab4/pravylyla-akademichnoi-dobrochesnosti.pdf>

- «сигнальні фрази» – фрази на кшталт «згідно з автором», «науковець вважає», «економіст пропонує» тощо;

- правильне застосування *технік академічного письма* – коректне цитування, перефразування й узагальнення.

Зменшенню ненавмисного плагіату через неправильне посилання, цитування чи оформлення списку використаних джерел допомагає використання *бібліографічних менеджерів* – програмного забезпечення, яке реалізує відповідні функції.

1.6.3. Засоби виявлення порушень академічної доброчесності

Порушення академічної доброчесності відбуваються за різних обставин, мотивів і у різних формах. Наукові установи та ЗВО застосовують напрацьовані ними механізми для виявлення неприпустимих в академічному середовищі проявів поведінки та їх запобігання. Зокрема, згідно із затвердженим положенням³⁴, у ЧНУ мають місце такі засоби:

- перевірка всіх наукових і навчально-методичних робіт учасників освітнього процесу на академічний плагіат на базі відповідного програмного забезпечення;

- розгляд апеляцій на рішення про перевірку робіт на оригінальність комісією, створеною за наказом ректора ЧНУ;

- діяльність соціально-психологічного центру ЧНУ та навчально-наукової лабораторії медіації, переговорів і арбітражу, спрямована на вирішення конфліктів або суперечностей між здобувачами й викладачами;

- використання «скриньок довіри» на факультетах і в інститутах.

1.6.4. Відповідальність за порушення академічної доброчесності

Виявлення порушення академічної доброчесності має наслідком застосування видів відповідальності, визначених законодавством і нормативними документами ЗВО.

Закон України «Про освіту» визначив такі види відповідальності:

- для науково-педагогічних працівників:

- відмова у присудженні наукового ступеня або присвоєнні вченого звання;

- позбавлення присудженого наукового ступеня або присвоєного вченого звання;

- позбавлення права займати визначені законом посади або брати участь у роботі визначених законом органів;

- для студентів:

- повторне проходження процедури оцінювання;

- повторне проходження відповідного ОК ОП;

- відрахування із ЗВО;

- позбавлення академічної стипендії;

- позбавлення пільг з оплати навчання, наданих ЗВО.

³⁴ Положення про виявлення та запобігання плагіату в ЧНУ. URL: <https://www.chnu.edu.ua/media/x2kft0ij/polozhennia-pro-vyiavlennia-i-zapobihannia-akademichnomu-plahiatu-u-chnu.pdf>

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Чому потрібно дотримуватися академічної доброчесності?
2. Зазначте нормативні документи, які регламентують дотримання академічної доброчесності в ЧНУ.
3. Які існують види порушень академічної доброчесності?
4. Розкрийте можливості для уникнення академічної недоброчесності.
5. Охарактеризуйте засоби для виявлення порушень академічної доброчесності.
6. З'ясуйте відмінності між видами відповідальності за порушення академічної доброчесності для різних учасників освітнього процесу.

1.7. ФІНАНСИСТ – ПРОФЕСІЯ СУЧАСНОГО Й МАЙБУТНЬОГО

1.7.1. Вимоги до якостей фахівця-фінансиста

1.7.2. Зміст і види компетентностей здобувача ОП за спеціальністю 072

1.7.3. Суть, структура й основні вимоги до складання резюме

1.7.4. Фактори, які визначають професійну спрямованість здобувача ОП за спеціальністю 072

1.7.1. Вимоги до якостей фахівця-фінансиста

Багатогранність спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок» зумовлює широкий ряд вимог до якостей фахівця-фінансиста. Щоб бути конкурентним на сучасному ринку праці, фінансисту потрібно володіти такими якостями:

1. Морально-етичні:

- чесність
- відповідальність
- принциповість
- науковий світогляд
- дисциплінованість
- вимогливість
- висока загальна культура та ерудиція.
- сила волі
- креативність
- почуття гумору
- порядність
- охайність

Соціальні:

- громадянська активність і стійкість переконань
- соціальна активність
- патріотизм
- рефлексія
- зацікавленість в успіхах
- толерантність
- уміння комунікувати в різних сферах.
- антракція
- екстравертність
- емпатія
- альтруїзм
- емоційна рівноваженість

3. Професійні:

- налітний розум
- володіння законодавчою базою
- прогностичні якості
- уміння працювати в команді
- стресостійкість
- уміння розбиратися в політиці

вміння робити висновки з фінансово-економічних і політичних подій.

Сукупність якостей, якими володіє людина, визначає її рівень культури фінансової роботи. Невід’ємна складова останньої – це культура спілкування. Вона особливо важлива для випускників – здобувачів ОП «Фінанси, банківська справа та страхування», унікальність якої передбачає отримання здобувачами теоретичних знань і застосування практичних навичок для забезпечення інклюзивності фінансових послуг.

1.7.2. Зміст і види компетентностей здобувача ОП за спеціальністю 072

Компетентність – це динамічне поєднання професійних і особистих якостей, яке визначає здатність людини успішно навчатися або працювати за фахом. Перелік компетентностей включає знання, вміння, навички, способи діяльності, а також цінності й погляди, яких дотримується людина.

Здобувач ОП за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок» повинен набути загальних і професійних компетентностей.

Загальні компетентності – універсальні для фахівців різних спеціальностей. Проте володіння ними зумовлює майбутні можливості особистісного розвитку, перспективи професійної та соціальної діяльності здобувача. Загальні компетентності – це загальнокультурні, загальнонаукові та інструментальні якості.

Перелік *фахових (або спеціальних, предметно-специфічних) компетентностей*, якими повинен володіти здобувач, залежить від предметної сфери, в якій він навчається та планує в майбутньому їх застосовувати.

Базові компетентності майбутнього фінансиста визначені стандартом спеціальності 072 (див. п. 1.4.1.). Кожна ОП може містити додаткові компетентності, зумовлені її унікальністю. Із загальними та фаховими компетентностями здобувача ОП «Фінанси, банківська справа та страхування» можна ознайомитися на сайті кафедри фінансів і кредиту ЧНУ³⁵.

1.7.3. Суть, структура й основні вимоги до складання резюме

Можливість отримати бажану для фахівця роботу визначається його компетентностями, а також умінням представити їх потенційному роботодавцю. Тому для здобувача важливо вміти скласти та подати **резюме** – документ, у якому концентровано наведено дані про нього як про можливого працівника.

---

³⁵ Кафедра фінансів і кредиту: навчання. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/osvitnya-programa-2>; <https://econom.chnu.edu.ua/kafedry-ekonomichnogo-fakultetu/kafedra-finansiv-i-kredytu/osvitnya-programa>

Зацікавлення роботодавця власною кандидатурою через лаконічне подання інформації про навчання та професійний досвід – мета складання резюме.

Традиційно структура резюме включає наступну інформацію про його автора:

1. Прізвище та ім'я.
2. Контактні дані.
3. Мета працевлаштування.
4. Досвід роботи (за фахом, що відповідає посаді, на яку претендує людина).
5. Освіта (насамперед, фахова).
6. Ключові компетентності (акцент на тих, які потрібні фахівцю за вакансією).

За потреби, варто навести інформацію про нагороди, додаткову освіту (курси, семінари, конференції), сертифікати, ліцензії, волонтерський досвід тощо.

Від правильності оформлення резюме та його змісту залежить імовірність запрошення фахівця на співбесіду. Тому доцільно дотриматися наступних правил складання резюме:

- ✓ лаконічність викладу та повнота потрібних відомостей;
- ✓ тільки відповідна для конкретної вакансії інформація;
- ✓ обсяг – не більше двох сторінок формату А4;
- ✓ чітка структура, стандартна назва кожного розділу;
- ✓ використання списку для опису компетентностей;
- ✓ фото;
- ✓ формат PDF;
- ✓ використання інформаційного стилю й професійної термінології для опису досвіду роботи;
- ✓ уникнення незрозумілих аббревіатур і канцеляризмів у тексті.

1.7.4. Фактори, які визначають професійну спрямованість здобувача ОП за спеціальністю 072

Універсальність і багатогранність спеціальності 072 продукують потенційно широке поле для вибору конкретики професійної самореалізації здобувача ОП – майбутнього фахівця. Важливо, щоб людина свідомо й раціонально ухвалювала самостійні життєво важливі рішення. При цьому необхідно взяти до уваги наявність і врахувати ступінь впливу таких факторів:

1. Внутрішні:

- особисті якості;
- професійний досвід;
- рівень освіти;
- професійні амбіції;
- професійні якості;
- життєві орієнтири тощо.

2. Зовнішні;

- сучасний стан і перспективи розвитку ринку праці;
- законодавчі новації;
- технологічний прогрес (у тому числі цифровізація, штучний інтелект) тощо.

Сукупний вплив означених факторів визначає можливості потенційного працевлаштування фахівця-фінансиста у сфері публічних або корпоративних фінансів, фінансових ринків або фінансового консалтингу, на управлінській (адміністративній) чи виконавчій посаді, а також його індивідуальні перспективи займатися власною бізнесовою діяльністю.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте якості, якими повинен володіти фахівець-фінансист.
2. Які якості майбутнього фахівця-фінансиста потрібно розвивати особисто Вам?
3. Розкрийте відмінності між загальними та професійними компетентностями здобувача ОП за спеціальністю 072.
4. Складіть резюме для зайняття вакансії, яка б могла Вас зацікавити.
5. Проаналізуйте ступінь впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на ухвалення Вашого рішення про потенційне професійне майбутнє.

1.8. ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

1.8.1. Зміст фінансової діяльності суб'єктів господарювання

1.8.2. Особливості фінансового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм

1.8.3. Основні завдання фахівців з фінансів суб'єктів господарювання

1.8.1. Зміст фінансової діяльності суб'єктів господарювання

Суб'єкти господарювання – економічні одиниці, які функціонують на мікроекономічному рівні, продукують товари, роботи, послуги і, отже, задовольняють різноманітні потреби суспільства й окремих осіб.

Як учасники економічних відносин, суб'єкти господарювання мають такі характеристики:

1. У ході власної діяльності реалізують *господарську компетенцію*, тобто визначену сукупність господарських прав і обов'язків.

2. Мають у власності, управляють чи іншим чином розпоряджаються відокремленим майном (майновими активами).

3. У випадках, передбачених законодавством, несуть повну або обмежену відповідальність за власними зобов'язаннями в межах такого майна.

До складу суб'єктів господарювання входять резиденти і нерезиденти країни, а саме:

- 1) юридичні особи;
- 2) самозайняті особи (фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності та особи, які здійснюють незалежну професійну діяльність).

Структурна складова господарської діяльності суб'єкта – його фінансова діяльність. Узагальнено вона реалізується за такими напрямками:

- 1) отримання доходів з різних джерел різними методами та інструментами;
- 2) утворення грошових фондів цільового призначення;
- 3) використання грошових фондів за різними напрямками у різний спосіб.

1.8.2. Особливості фінансового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм

Господарською діяльністю в Україні дозволено займатися у різних організаційних формах, набуваючи правового статусу юридичної особи (підприємства, товариства) або фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності (підприємця).

Підприємства – це самостійні суб'єкти господарювання, засновниками яких можуть бути громадяни, об'єднання громадян, інші суб'єкти господарювання, їхні об'єднання, а також органи державної влади чи місцевого самоврядування. Перелік засновників і ступінь їхньої участі в статутному капіталі суб'єкта господарювання визначає форму власності підприємства (приватне, колективне, комунальне, державне, змішане тощо).

Для організації фінансової діяльності підприємство повинно відкрити один чи кілька (залежно від господарських потреб) рахунків у банках, сформувати самостійний баланс і, відповідно до статуту, забезпечити отримання доходів від реалізованої продукції та здійснення витрат, щоб гарантувати безперервність власної господарської діяльності.

Як різновид господарської діяльності **підприємництво** сприяє реалізації підприємницького хисту окремих громадян (підприємців), які на власний ризик, ініціативно, самостійно, систематично беруть участь в економічних взаємозв'язках. Згідно з Конституцією України, кожен її громадянин має право на підприємницьку діяльність.

По аналогії з підприємствами, орієнтуючись на отримання прибутку, підприємці реалізують власну господарську діяльність шляхом здійснення витрат і отримання доходів. Склад і структура доходів і витрат юридичних осіб і підприємців залежать від виду їхньої економічної діяльності, форми власності (для підприємств), участі в реалізації соціальних (неприбуткових) проєктів тощо.

Фінансові можливості господарської діяльності суб'єктів визначаються, насамперед, джерелами отримання коштів, до яких відносять:

1. Внутрішні джерела:

- внески засновників до статутного капіталу;
- прибуток від різних видів діяльності;
- цільове фінансування (від органів державної влади та інших економічних суб'єктів) тощо.

2. Зовнішні джерела:

- позики, отримані від різних фінансових посередників;
- бюджетні асигнування;
- страхові виплати, регресні платежі;
- емісійний та інші доходи на цінні папери тощо.

1.8.3. Основні завдання фахівців з фінансів суб'єктів господарювання

Фахівець з фінансів суб'єктів господарювання – одна з найбільш універсальних економічних спеціальностей. Адже вона дає можливість працевлаштуватися на різні за рівнем престижу посади: від бухгалтера і до фінансового директора, навіть керівника, великої організації, установи чи підприємства. У реальному секторі національної економіки фінансисти працюють в економічних, фінансових, інвестиційних, аналітичних службах компаній, зокрема в таких підрозділах: планово-економічний, інвестиційний та інші фінансові відділи, відділ праці та зарплати, відділ калькуляції продукції, бухгалтерія тощо. Вони займаються організацією та функціонуванням усього спектру фінансових відносин суб'єктів господарювання, ухвалюючи фінансові рішення як щодо перспектив розвитку бізнесу, так і щодо його поточного стану.

Зайнятість фахівця-фінансиста в господарюючих структурах передбачає наступні напрямки роботи:

- фінансове прогнозування та планування;
- оперативна фінансова робота (робота з постачальниками - розрахунки за сировину й матеріали; з покупцями - розрахунки за реалізовану продукцію);
- забезпечення своєчасного виконання всіх грошових зобов'язань;

- аналітична робота (розрахунки, аналіз доходів і витрат, виявлення резервів, оптимізація, моделювання фінансово-господарських операцій);
- звітування та контроль (у тому числі аудит);
- оцінка ризиків і розробка заходів по забезпеченню фінансової безпеки суб'єкта господарювання.

При цьому фахівці з фінансів суб'єктів господарювання співпрацюють з усіма його структурними підрозділами. Наприклад, забезпечення діяльності відділу збуту потребує планування показників постачання продукції, ціноутворення, своєчасного та повного проведення розрахунків з покупцями, обґрунтованої кредитної політики тощо. Натомість, служба постачання зможе досягнути власних цільових орієнтирів тільки за наявності графіків надходження сировини й матеріалів, реальність яких потребує розрахунку достатнього розміру замовлення й залишку запасів, відповідно, оптимального розміщення оборотного капіталу суб'єкта господарювання.

Звичайно, фінансисти на різних посадах виконують завдання відмінного рівня складності та відповідальності. Проте якість та ефективність їхньої роботи – основа для повноцінного забезпечення кругообігу капіталу підприємств і підприємців необхідним і достатнім обсягом фінансових ресурсів, оптимізації їх розподілу за стадіями, циклами господарської діяльності. Зрештою, від ухвалених фінансистами рішень та їхньої реалізації залежить стійкість і стабільність суб'єкта господарювання, загалом, можливості його функціонування та розвитку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які суб'єкти займаються в Україні господарською діяльністю та в яких формах?
2. Розкрийте зміст фінансової діяльності суб'єктів господарювання.
3. З'ясуйте, чи впливає організаційно-правова форма ведення бізнесу на механізм фінансового забезпечення суб'єктів господарювання.
4. Охарактеризуйте напрямки діяльності фахівців з фінансів суб'єктів господарювання.
5. Обґрунтуйте власний погляд на роль фахівців-фінансистів у діяльності суб'єктів господарювання.

1.9. ФІНАНСОВЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.9.1. Зміст і складові системи фінансового посередництва

1.9.2. Роль банків у фінансовій системі держави

1.9.3. Небанківський фінансовий сектор і особливості його функціонування

1.9.4. Основні функції та напрями діяльності фахівців з фінансового посередництва

1.9.1. Зміст і складові системи фінансового посередництва

Сьогодні посередницька діяльність передбачає надання досить різноманітних послуг, а саме: ідентифікацію та верифікацію клієнтів, інформування, консультування, пропонування, підготовку, укладення та супровід договорів, одержання платежів у межах договорів тощо. Якщо такі послуги надають учасникам операцій на фінансовому ринку, тоді йдеться про **фінансове посередництво** – діяльність з акумулювання та перерозподілу наявного у суспільстві вільного капіталу та фінансові операції, які супроводжують ці процеси.

Особи, які надають відповідні послуги, – це фінансові посередники. Їхня діяльність в Україні регламентована Законом³⁶. Фінансовими посередниками в нашій країні можуть бути громадяни, в тому числі підприємці, та юридичні особи, зокрема постійні представництва іноземних компаній. Сукупність фінансових посередників – це *інституційна структура фінансового ринку*, яка (залежно від рівня розвитку ринку) включає:

1. Депозитні корпорації:

- центральні банки;
- інші організації (іпотечні, ощадні, інвестиційні тощо банки, кредитні та ощадні асоціації, будівельні товариства, кредитні спілки й кооперативи тощо);
- страхові компанії;
- пенсійні фонди.

2. Інші фінансові корпорації:

- інші фінансові посередники (лізингові, фінансові, факторингові компанії, інвестиційні пули, андерайтери цінних паперів, дилери тощо);
- допоміжні фінансові одиниці (біржі, брокери, агенти, компанії – надавачі фінансових гарантій, реєстратори, інформаційні та рейтингові агентства).

Фінансові посередники співпрацюють з усіма економічними суб'єктами, які потребують додаткового фінансування, або мають у розпорядженні тимчасово вільні кошти, або прагнуть отримати прибуток від потенційних можливостей фінансового спекулювання. Тому до базових функцій фінансових посередників зараховують:

- акумулювання тимчасово вільних коштів громадян, суб'єктів господарювання й органів державної влади та місцевого самоврядування;
- ефективний перерозподіл акумульованого капіталу;
- результативне інвестування в інтересах клієнтів, а також з урахуванням власних потреб;

³⁶ Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14 груд. 2021 р. № 1953-IX.

- застосування різних (у тому числі альтернативних банківському кредиту) способів фінансування потреб клієнтів;
- перерозподіл і зниження рівня фінансових ризиків для економічних суб'єктів.

1.9.2. Роль банків у фінансовій системі держави

Оцінка інституційної інфраструктури фінансового ринку України вказує на домінування банків як фінансових посередників. Хоча їхня кількість сьогодні не перевищує семи десятків, проте в загальному обсязі активів, якими розпоряджаються надавачі фінансових послуг, частка банків перевищує 85%.

Як фінансовий посередник, *банком* може бути тільки та юридична особа, яка отримала ліцензії на надання банківських послуг. Серед банківських операцій до базових включають наступні:

- 1) залучення у вклади грошових коштів клієнтів;
- 2) розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, а також створення нових платіжних засобів;
- 3) відкриття і ведення банківських рахунків клієнтів.

Завдяки такій діяльності, банки забезпечують грошовий оборот у країні, без якого неможливе функціонування економіки.

Різноманітність впливу грошових потоків на всі аспекти суспільного життя продукує формування у складі фінансової системи країни окремої банківської компоненти. В Україні банківська система включає два рівні: центральний банк і банки.

Функції центрального банку виконує *Національний банк України* (далі – НБУ). Його головне призначення – забезпечити в державі цінову стабільність шляхом забезпечення стабільності національної грошової одиниці. В межах такої цілі НБУ також повинен сприяти стабільності фінансової системи, стійким темпам зростання національної економіки та підтримувати економічну політику Кабінету Міністрів України (далі – КМУ). Такі завдання НБУ виконує шляхом співпраці з органами державної влади, міжнародними інституціями та банками.

А у банків інше призначення. Як суб'єкт господарювання, вони зорієнтовані на отримання прибутку від власної діяльності; як фінансовий посередник – на надання фінансових, у тому числі банківських, та інших послуг, які передбачені статтею 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність». У результаті, раціонально організована діяльність банків приводить до прискорення обороту капіталу в економіці, забезпечує її потреби в платіжних засобах, сприяє зростанню обсягів та ефективності виробництва, а також зміцнює фінансову (в тому числі платіжну) дисципліну.

1.9.3. Небанківський фінансовий сектор і особливості його функціонування

Сукупність інших, крім банків, фінансових посередників формує *небанківський (парабанківський) фінансовий сектор*. Від банків їх відрізняє заборона надавати банківські послуги, які регламентовані законодавством³⁷. Нейбанківські фінансові посередники позбавлені можливості створювати депозити, відповідно, вони не впливають на динаміку пропозиції грошей у національній економіці. Тому щодо їхньої діяльності держава передбачає застосування слабших (у порівнянні з банками) заходів нагляду й контролю.

На відміну від банків, інші фінансові посередники займаються вузькоспеціалізованою діяльністю та задовольняють індивідуалізовані потреби своїх клієнтів. До найбільш активних серед нейбанківських фінансових посередників в Україні можна включити:

1. *Договірні інститути*: страхові, лізингові, факторингові компанії, пенсійні фонди, ломбарди. Їхня діяльність базується на угодах, укладених з клієнтами.

2. *Інвестиційні інститути*: інвестиційні фонди (інститути спільного інвестування - ІСІ), фінансові компанії, кредитні товариства та спілки.

1.9.4. Основні функції та напрями діяльності фахівців з фінансового посередництва

Залежно від місця працевлаштування фахівці з фінансового посередництва надають своїм клієнтам різноманітні послуги, включно з:

- фінансовим консалтингом;
- підготовкою оглядів функціонування та розвитку різних ринків і галузей
  - оціночною діяльністю;
  - оцінкою бізнесу (дью-ділідженс);
  - аналітичним прогнозуванням;
  - актуарними та іншими розрахунками тощо.

Робота фахівців з фінансового посередництва має, як правило, аналітичний і прогностичний характер. Адже вони розробляють бюджетні, інвестиційні та інші моделі; складають фінансові плани й бюджети; аналізують ефективність інвестиційних проєктів і загалом бізнес-ідей, готують бізнес-плани тощо.

³⁷ Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III.

В умовах цифровізації сучасної економіки діяльність фахівців з фінансового посередництва також має технологічний характер. Він зумовлює потребу фінансиста мати компетентність використовувати *FinTex* – технології, які застосовуються банківськими та небанківськими установами в секторі фінансових послуг. Ці технології докорінно змінюють механізм надання традиційних фінансових послуг, зокрема грошових переказів, мобільних платежів, кредитів, акумулювання коштів, управління активами тощо. Сьогодні FinTex стартапи активно розвиваються у сфері управління особистими фінансами, платежів і кредитування, криптовалюти і блокчейну, B2B фінтеху, RegTech, Insure Tech та інвестиційних платформ, у т.ч. краудфандингу.

Ефективна сучасна діяльність фахівців з фінансового посередництва сприяє розширенню та полегшенню доступу клієнтів до платіжних систем і продуктів фінансового ринку. Цим вони підтримують розвиток *фінансової інклюзії*. Її зміст полягає у створенні умов для залучення всіх сегментів населення та бізнесу до користування різноманітними фінансовими послугами, які доступні за інфраструктурою та ціною, офіційно врегульовані та відповідають потребам населення з метою стимулювання економічного зростання країни та зменшення соціальної нерівності в суспільстві. Крім того, фахівці з фінансового посередництва сприяють розвитку фінансової інклюзії, поширюючи економічні знання, формуючи інформаційно обізнаних клієнтів, тобто підвищуючи їхній рівень *фінансової грамотності*.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст і призначення фінансового посередництва.
2. Поясніть відмінності між банківськими та іншими фінансовими посередниками.
3. З'ясуйте роль НБУ у фінансовій системі країни.
4. Які напрямки діяльності фахівців з фінансового посередництва?
5. Охарактеризуйте аналітичний, прогностичний і технологічний аспекти діяльності фахівців з фінансового посередництва.
6. Якого значення сьогодні набуває фінансова інклюзія?

1.10. ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ ТА ФІНАНСОВА ОСНОВА ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ

- 1.10.1. Зміст інституту держави та необхідність його фінансового забезпечення
- 1.10.2. Джерела фінансового забезпечення органів влади та напрямки їх використання
- 1.10.3. Державний фінансовий апарат в Україні
- 1.10.4. Функціональні обов'язки фахівців фінансових підрозділів органів влади

1.10.1. Зміст інституту держави та необхідність його фінансового забезпечення

Політичною формою організації управління є *держава*. Вона представляє суверенну (найвищу) владу в країні; має політичний (зорієнтований на досягнення стратегічних цілей) і публічний характер. Держава реалізує отримані повноваження на визначеній території завдяки функціонуванню системи спеціально створених органів і організацій - *органів державної влади та управління*. Саме вони забезпечують політичне, ідеологічне та економічне управління суспільством і керування загальносуспільними справами. У сучасних демократично розвинутих суспільствах загальнодержавні органи влади доповнюють *органи місцевого самоврядування* – органи, які представляють спільні інтереси територіальних громад (в Україні: сільських, селищних і міських) і, відповідно, управляють розвитком окремих територій у складі країни.

Матеріальне вираження інституту держави отримує у функціонуванні *державного апарату* – органів влади, загальнодержавних і місцевого самоврядування, а також державних підприємств, установ і організацій. У ринковій економіці останні діють (за певним виключенням) як традиційні суб'єкти господарювання.

Володіючи правом управляти розвитком окремих територій і країни загалом, тобто керувати державою, державний апарат повинен забезпечувати надання населенню суспільних благ і послуг. Цей процес об'єктивно вимагає, щоб у розпорядженні держави в особі органів влади перебували необхідні й достатні ресурси, в тому числі фінансові. Комунікуючи з іншими економічними суб'єктами з приводу формування та використання фінансових ресурсів, держава розвиває публічні фінанси – невід'ємну складову фінансової системи сучасної країни.

Публічні фінанси охоплюють підсистему економічних взаємовідносин, результат яких - це доходи і витрати, які держава використовує з метою виконання власних функцій в інтересах розвитку народного (публічного) добробуту, в тому числі матеріального.

1.10.2. Джерела фінансового забезпечення органів влади та напрямки їх використання

Наявність і можливості використання джерел фінансового забезпечення органів влади залежать, насамперед, від таких чинників:

1. Склад і структура активів, якими управляє держава від імені та в інтересах власного народу. До таких належать природні ресурси, об'єкти нерухомості, господарюючі структури тощо. Отже, держава може отримувати доходи від продажу або надання таких активів у користування іншим зацікавленим суб'єктам.

2. Органи влади володіють унікальним правом регламентувати джерела власного фінансового забезпечення, ухвалюючи законодавчо-нормативні акти податкового характеру. Так держава отримує частину доходів населення і суб'єктів господарювання у формі різноманітних обов'язкових платежів (податків, внесків, зборів).

3. Як будь-який інший економічний суб'єкт, органи влади вступають у кредитні відносини як позичальник, формуючи частину власного фінансового забезпечення на поворотній і платній основі. Провідний інструмент такого процесу – державна позика.

4. У кризових умовах розвитку країни органи влади вдаються до грошової емісії. Отриманий від неї дохід частково допомагає державі виконати власні фінансові зобов'язання, проте може зашкодити економічним інтересам інших суб'єктів.

Отримані з різних джерел кошти держава зосереджує у таких фінансових ресурсах: державний і місцеві бюджети, позабюджетні фонди, фінансові ресурси суб'єктів державного корпоративного сектору. Останніми управляють наймані державою менеджери, рештою – Міністерство фінансів України (далі – МФУ) та інші органи влади. Найбільш вагомий публічний фінансовий ресурс – Державний бюджет України, обсяг якого не менш як утричі перевищує сукупний розмір інших фондів.

Публічні фінансові ресурси органи влади спрямовують на задоволення різних суспільних потреб. Для характеристики цих потреб доцільно застосовувати класифікацію, наприклад, за такими ознаками:

- функціональною (потреби забезпечення безпеки країни - оборони, громадського порядку; судової влади; державного управління; соціальної сфери; стимулювання розвитку національної економіки);
- цільовою (потреби за їхнім економічним змістом з урахуванням фактору часу – поточні та капітальні);
- галузевою;
- територіальною тощо.

1.10.3. Державний фінансовий апарат в Україні

Невід'ємна складова системи органів державної влади – це державний фінансовий апарат. Його призначення – здійснювати управління публічними фінансами відповідно до чинного законодавства.

Державний фінансовий апарат в Україні має різноманітні інституції, зокрема:

- МФУ – центральний орган виконавчої влади, який концентрує систему управління фінансами держави;
- державні служби: податкову, казначейську, аудиторську, фінансового моніторингу;
- комісії: з цінних паперів і фондового ринку, з регулювання азартних ігор і лотерей;

- правління позабюджетних фондів: Пенсійного, на випадок безробіття;
- Агентство з управління державним боргом України (Боргове агентство) тощо.

Важливі функції з управління публічними фінансами та забезпечення прозорості відповідних процесів покладені на Рахункову палату України.

В Україні загальнодержавні органи управління публічними фінансами по вертикалі мають трирівневу структуру, тобто центральні апарати й територіальні підрозділи в областях, регіонах, районах або громадах.

Також у складі органів місцевого самоврядування обов'язково функціонують фінансові підрозділи (департаменти, управління або відділи).

1.10.4. Функціональні обов'язки фахівців фінансових підрозділів органів влади

Фінансові підрозділи органів державної влади мають різну організаційну структуру. Як правило, вони мають такі структурні одиниці:

- 1) бюджету (зведеного бюджету);
- 2) доходів;
- 3) фінансування;
- 4) фінансів соціальної сфери;
- 5) фінансів виробничої сфери та капітальних видатків;
- 6) фінансів органів влади;
- 7) інформаційного забезпечення;
- 8) бухгалтерського обліку та господарського забезпечення;
- 9) управління персоналом та організаційної роботи.

Функціональні обов'язки працівників органів державної влади диференційовані за місцем їхнього працевлаштування та визначені відповідними посадовими інструкціями. Тому фахівці фінансових підрозділів органів державної влади загалом зорієнтовані на виконання таких завдань:

- прогнозувати та спланувати показники доходів і видатків фінансового плану (бюджету, кошторису бюджетної установи);
- обґрунтувати можливі заходи для покриття ймовірного дефіциту коштів, або, навпаки, спрямування їх надлишку;
- організувати обговорення проєкту фінансового плану та його схвалення;
- забезпечити надходження запланованих обсягів коштів;
- виконати заплановані показники видатків і максимально ефективно та якісно профінансувати відповідні суспільні потреби;
- у разі необхідності провести публічні закупівлі;
- забезпечити належний облік операцій, проведених з публічними коштами;
- проконтролювати процес отримання публічних доходів і, особливо, їх використання;

- прозвітувати органам законодавчої влади, вищим органам фінансового управління, громадськості про стан формування й використання публічних фінансових ресурсів;
- постійно вдосконалювати процес взаємодії з усіма зацікавленими особами, які дотичні або безпосередньо залучені до сфери публічних фінансів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте призначення інституту держави в сучасному світі та необхідність його фінансового забезпечення.
2. З'ясуйте особливості джерел фінансового забезпечення органів влади.
3. Які напрямки використання публічних фінансових ресурсів сьогодні актуальні в Україні?
4. Охарактеризуйте склад і структуру державного фінансового апарату в Україні.
5. Які можливості майбутньої професійної самореалізації в органах влади ймовірні для здобувачів ОП по спеціальності 072?
6. Чому для суспільства важливо, щоб фахівці фінансових підрозділів органів влади якісно та своєчасно виконували власні функціональні обов'язки?

1.11. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПРОФЕСІЙНЕ ЗРОСТАННЯ ФАХІВЦІВ-ФІНАНСИСТІВ

- 1.11.1. Зміст і принципи функціонування громадянського суспільства
- 1.11.2. Особливості фінансового забезпечення діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні
- 1.11.3. Потенційні можливості для фахової самореалізації фінансистів в умовах розвитку громадянського суспільства

1.11.1. Зміст і принципи функціонування громадянського суспільства

Згідно з Конституцією України (стаття 15), «.. суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності»³⁸. Таке положення доцільно вважати вихідним принципом *громадянського суспільства* – тієї сфери міжособистісних, сімейних, громадських, культурних, релігійних та інших відносин, в якій громадяни, а також їхні, за власним бажанням, сформовані організації та асоціації можуть вільно та самостійно виявляти та реалізовувати власні інтереси. Ця сфера відносин розвивається без втручання держави, поза її рамками, тому громадянське суспільство також має назву «суспільство без держави». Проте це не означає «суспільство без законів». Розвиток громадянського суспільства можливий тільки за умови дотримання взаємних зобов'язань людей і держави підтримувати закон і порядок, а також нести відповідальність за свої дії та бездіяльність.

³⁸ Конституція України : Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР.

Ідеї громадянського суспільства з'явилися на протигагу всевладдю держави у Новий час. Вони охоплюють як приватне життя людей, духовно-моральні та інші неполітичні відносини, так і товарно-ринкову економіку.

Наявність і рівень розвитку громадянського суспільства в конкретній країні оцінюють за такими ознаками:

- рівність громадян перед законом, їхня правова захищеність;
- функціонування вільних власників засобів виробництва;
- рівень громадянської культури;
- розвиненість і розгалуженість демократії.

Атрибути громадянського суспільства містять високу самооцінку та вагомість кожної людини з одночасним заохоченням співпраці всіх громадян. Органічне поєднання цих атрибутів приводить громадян та їх об'єднання до автономності розвитку, вдосконалення й управління.

Розвиток громадянського суспільства стимулюють його *інститути* – різноманітні недержавні (неурядові) організації, об'єднання громадян з відмінними інтересами. Вони призначені для досягнення різних цілей, але загалом спрямовані на виконання таких функцій:

- самовираження громадян, їх самоорганізація та самостійна реалізація власних інтересів;
- гарантування непорушності особистих прав людей;
- упорядкованість протестів і урегульованість вимог громадян;
- захист групових інтересів у протистоянні з іншими.

1.11.2. Особливості фінансового забезпечення діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні

Перелік інститутів громадянського суспільства, з якими співпрацює Уряд України, регламентовано постановою КМУ³⁹. Він включає громадські організації, професійні й творчі спілки, організації роботодавців, благодійні та релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації, інші непідприємницькі товариства і установи. Також Міністерство юстиції України веде Єдиний реєстр громадських формувань, з яким можна ознайомитися на відповідному сайті⁴⁰.

Дієвість інститутів громадянського суспільства значною мірою залежить від рівня їх фінансового забезпечення. Тому законодавством України⁴¹ регламентована можливість отримання фінансової підтримки за рахунок бюджетних ресурсів. Крім неї, до інструментів фінансування інститутів громадянського суспільства входять:

³⁹ Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 5 лист. 2008 р. № 976.

⁴⁰ Єдиний реєстр громадських формувань : Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/unitarylist>

⁴¹ Про громадські об'єднання : Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI.

- вступні та членські внески учасників громадських об'єднань;
- гранти від інших (насамперед, міжнародних) організацій;
- благодійні внески громадян і суб'єктів господарювання;
- доходи від статутної діяльності та від господарської діяльності суб'єктів господарювання, створених цими інститутами;
- пасивні доходи від розміщення коштів у привабливі й доступні активи;
- позики.

1.11.3. Потенційні можливості для фахової самореалізації фінансистів в умовах розвитку громадянського суспільства

Формування й використання надходжень і витрат інститутів громадянського суспільства продукує об'єктивну потребу належним чином організувати та управляти їхньою залученістю до системи фінансових відносин. Тому на фахівців-фінансистів покладається відповідальність урахувати специфіку громадської організації та посприяти її нормальному функціонуванню за такими напрямками:

- контроль отримання, зарахування коштів на рахунок організації та їх цільового використання відповідно до пріоритетів статутної діяльності;
- сплата податків та інших обов'язкових платежів, якщо це передбачено законодавством;
- ведення фінансової та статистичної звітності;
- підготовка річного фінансового звіту з належною деталізацією та аналізом доходів і витрат;
- підготовка, подання й оприлюднення звіту про цільове використання бюджетних коштів у разі їх отримання організацією;
- облік фінансових операцій у розрізі внутрішніх і міжнародних операцій, а також відповідальне зберігання облікових документів протягом п'яти років;
- виконання запитів, отриманих від компетентних державних органів.

З іншого боку, саме високий рівень розвитку громадянського суспільства сприяє повноцінній професійній реалізації фінансистів, їхньому волевиявленню щодо сфер і напрямків діяльності, участі в розвитку держави та її економіки.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст і принципи функціонування громадянського суспільства.
2. Чому для України важливий розвиток громадянського суспільства?
3. З'ясуйте перешкоди на шляху розвитку громадянського суспільства в Україні.
4. Охарактеризуйте джерела та інструменти фінансового забезпечення інститутів громадянського суспільства.
5. Опишіть сферу відповідальності фінансиста, який, як фахівець, залучений до діяльності громадських організацій.

Рекомендовані джерела:

1. Артёмов І.В., Студеняк І.П., Головач Й.Й., Гусь А.В. Інновації у вищій освіті: вітчизняний і зарубіжний досвід : навч. посіб. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2015. 360 с.
2. Димань Т.М., Боньковський О.А., Вовкогон А.Г. Європейський простір вищої освіти та Болонський процес : навч.-метод. посіб. Одеса.: НУ «ОМА», 2017. 106 с.
3. Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система: довідник користувача / пер. з англ.; за ред. д-ра техн. наук, проф. Ю.М. Рашкевича та д-ра пед. наук, доц. Ж.В. Таланової. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. 106 с.
4. Лопушняк Г.С., Рибчанська Х.В. Вища освіта України: державне регулювання та перспективи розвитку : монографія. Львів: Ліга Прес», 2018. 283 с.
5. Положення про апеляцію на результати підсумкового семестрового контролю знань студентів (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 3 лютого 2020 року, протокол № 1). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universitytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-apeliatsiiu-na-rezultaty-pidsumkovoho-semestrovoho-kontroliu-znan-studentiv/>
6. Положення про атестацію здобувачів вищої освіти та організацію роботи Екзаменаційної комісії (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 25 травня 2020 року, протокол № 5). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universitytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-atestatsiiu-zdobuvachiv-vyshchoi-osvity-ta-orhanizatsiiu-roboty-ekzamenatsiinoi-komisii/>
7. Положення про контроль і систему оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 24 лютого 2020 року, протокол № 2). URL: <https://www.chnu.edu.ua/universitytet/normatyvni-dokumenty/polozhennia-pro-kontrol-i-systemu-otsiniuvannia-rezultativ-navchannia-zdobuvachiv-vyshchoi-osvity/>
8. Положення про організацію освітнього процесу (затверджене Вченою радою ЧНУ ім. Ю. Федьковича 30 вересня 2019 року, протокол № 9). URL: <https://www.chnu.edu.ua/media/zpaproax/polozhennia-pro-orhanizatsiiu-osvitnoho-protsesu.pdf>.
9. Про вищу освіту : Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII.
10. Проект «Сприяння академічній доброчесності в Україні» (SAIUP). URL: <https://saiup.org.ua/pro-proekt/>
11. Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність : постанова Кабінету Міністрів України від 12 серп. 2015 р. № 579.
12. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 24 трав. 2019 р. № 729.
13. Про освіту : Закон України від 5 вер. 2017 р. № 2145-VIII.
14. Ситник Н.С., Дубик В.Я., Круглякова В.В. Вступ до фаху : навч. посіб. / за заг. ред. Н.С. Ситник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 256 с.
15. Ткаченко Т.П., Сологуб В.І., Пасинкова Г.І. Основи інформаційної культури: навч. посібник. Донецьк : Ноулідж, 2012. 364 с.
16. Фінанси : підручник / за ред. І.О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2017. 720 с.
17. Шкварчук Л.О. Вступ до фаху «Фінанси, банківська справа та страхування» : навч. посіб. Львів: Простір-М, 2019. 232 с.
18. Stern, L. What every student should know about avoiding plagiarism. New York : Pearson/Longman, 2007. 74 p.

РОЗДІЛ 2. ГРОШІ І КРЕДИТ

2.1. НЕОБХІДНІСТЬ ГРОШЕЙ ТА ЇХ ПОХОДЖЕННЯ. ЕВОЛЮЦІЯ ФУНКЦІЙ І ФОРМ ГРОШЕЙ

2.1.1. Необхідність грошей та їх історичне походження

2.1.2. Еволюція грошей через зміни їх форм

2.1.3. Суть і функції грошей. Природа сучасних грошей

2.1.1. Необхідність грошей та їх історичне походження

Найбільш важливим для усвідомлення того, як функціонує ринкова економіка, є чітке розуміння ролі грошей, які є її базовим поняттям. Фахівці гроші ще називають «мовою ринку», найбільш суттєвим регулятором усіх сфер життєдіяльності суспільства

Гроші належать до найвеличніших *винаходів* людства. Це єдиний предмет тобто товар у світі, який не можна використати по-іншому, ніж як звільнитись від нього. Гроші не будуть для вас корисними доти, доки ви не витратите їх або не інвестуєте ці гроші. Люди спроможні все зробити для грошей, а гроші все роблять для людей. Вони є рушійною силою не тільки економіки, але й долі та пристрастей мільйонів людей.

Безумовно, гроші являють собою щось більше, ніж простий інструмент, який сприяє роботі економіки, адже рух грошей є джерелом її життєвої сили. Якщо гроші погано «працюють», то це може стати визначальною причиною змін обсягів виробництва, зайнятості, цін в економіці, викривити розподіл ресурсів, зумовити інфляцію або депресію.

Історики науки стверджують, що перші спроби усвідомити суть і природу грошей робили ще видатні вчені Давньої Греції – Ксенофонт, Платон, Аристотель. Саме Аристотеля вважають родоначальником науки про гроші. Йому належать надзвичайно важливі думки про природу і функції грошей, Аристотель наголошував, що все потрібно оцінювати у грошах, тому що саме це дає змогу людям обмінюватися результатами праці й робить можливим існування суспільства.

У подальшому розвитку науки фундаментальні проблеми грошей аналізувались у працях класиків англійської політичної економії А. Сміта, Д. Рікардо, їх досліджували також видатні учені-економісти ХІХ - початку ХХ ст. – Дж. С. Міль, Л. Вальрас, У. Джевонс, І. Фішер, А. Маршалл. У ХХ ст. проблематика грошей розглядалася у працях видатних представників економічної науки – Дж. Хікса, Дж. Тобіна, Дж. М. Кейнса, П. Самуельсона, Д. Патінкіна, Ф. Модільяні, М. Фрідмена, Й. Шумпетера.

Науковий аналіз грошей залишається актуальним і сьогодні. Як правило, продовжуються дискусії між представниками двох шкіл – кейнсіанцями і монетаристами.

Кейнсіанство як наукова школа наголошує, що гроші має широко застосовувати держава для повсякденного управління ринковою кон'юктурою і стимулювання темпів економічного розвитку. Водночас, регулювання грошового обігу через монетарну політику не є дієвим знаряддям стабілізації, тому що монетарна політика реалізується через складний передавальний механізм, тому більш ефективною є фіскальна політика з її податково-бюджетними інструментами.

Монетаристи, навпаки, критикують спроби дискретного втручання держави у функціонування конкурентного ринкового економічного механізму тому, що саме вони перешкоджають дії стихійних ринкових стабілізаторів і посилюють економічні суперечності. Лідер монетаризму Мілтон Фрідмен, лауреат Нобелівської премії з економіки, постійно наголошував, що гроші – це найважливіший, визначальний чинник економічного розвитку, а монетарна політика регулює кон'юктуру ринку і динаміку валового внутрішнього продукту.

Більшість учених вважає, що базовою причиною виникнення грошей був **суспільний поділ праці**, а тому і є необхідність регулярного обміну продуктами праці між виробниками товарів. У первісному суспільстві люди не обмінювались між собою виробленими продуктами: все, що в ньому виготовляли, в ньому і споживали. Проте на певному етапі розвитку людства був здійснений перший великий поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства, а тому з'явилась постійна потреба в обміні окремими продуктами праці.

Відомий англійський учений У. Джевонс здійснив аналіз об'єктивних труднощів обміну товарів за умов примітивного ринку та всебічно обґрунтував перехід до опосередкованого непрямого обміну на основі грошей. Гроші в цьому сенсі якраз і відіграли роль своєрідного «суспільного винаходу», який дає змогу подолати проблему обов'язкового взаємного збігу потреб продавця й покупця.

Такий обмін спочатку був випадковим, поодиноким. Предметами обміну виступали товари широкого вжитку, які й стали першими товаро-грошима.

Перший суспільний поділ праці також сформував передумови для перетворення обміну у більш-менш постійний процес. Вартість товару спочатку мала вираження у цілому ряді товарів-еквівалентів. Пізніше з таких товарів виокремився один, який почав виконувати функції загального еквівалента.

Ще один великий суспільний поділ праці – відокремлення ремесла від землеробства – значно прискорив розвиток ринку, адже в обмін почали надходити не просто надлишки продуктів, а товари, які були спеціально виготовлені для обміну. І все ж таки чому саме той чи інший товар ставав грошима, хто закріплював за ним виконання функцій грошей? Однозначної відповіді на це запитання економічна наука не дала, в ній традиційно виокремлюють *дві концепції походження грошей: еволюційну і раціоналістичну.*

Прихильники першої тобто еволюційної концепції наголошують, що гроші виникли стихійно. По-іншому, внаслідок тривалого історичного процесу окремий товар виділявся із загальної товарної маси, яку пропонували на обмін на ринку, і почали посідати місце загального еквівалента. Тобто по суті наголошується на об'єктивному процесі виникнення грошей. Прихильниками еволюційної концепції були А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс та інші.

Стихійне походження грошей усебічно обґрунтоване як Адамом Смітом у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.), так і Карлом Марксом у «Капіталі», в яких зазначається, що розвиток грошей – це історичний процес розвитку розподілу праці та її спеціалізації.

Прихильники раціоналістичної концепції, вважають, що гроші виникли внаслідок угоди між людьми або були втілені в життя законодавчими актами держави щоб полегшити процеси обміну товарами. Писемна історія свідчить, що вперше цю думку висловив Аристотель у книзі «Нікомахова етика». У подальшому розуміння грошей як продукту домовленості людей підтримували представники номіналістичної теорії Дж. Стюарт, Дж. Берклі, Ф. Бендіксен, Г. Кнапп та ін. Сучасний класик економічної науки П. Самуельсон уважав гроші «соціальною умовністю».

Узагальнено підкреслимо, що у працях сучасних авторів подаються такі причини, які породжують необхідність використання грошей:

- відсутність синхронізації бажань власників різних товарів, надходжень і платежів, які значно ускладнюють прямий товарообмін;
- здійснення витрат праці і ресурсів, необхідних для товарообмінних угод (трансакційні витрати і тут гроші є засобом мінімізації витрат);
- невизначеність економічних перспектив, яка примушує учасників обороту нагромаджувати грошові залишки для страхування від неплатежів та інших ризиків;
- час як об'єктивно важливий елемент процесів виробництва й обігу товарів, котрий надає грошам роль поєднуваної ланки між сьогоденням і майбутнім.

2.1.2. Еволюція грошей через зміни їх форм

Історія людства свідчить, що зазвичай роль грошей у різні часи у різних народів закріплювалася за одним товаром, який був важливим явищем виробництва та споживання і в значній кількості – предметом ринкового обміну на конкретній території. Для прикладу, у скандинавських народів грошима виступала риба. Ціну на товар визначили у штуках тріски, і всі наявні товари продавали й купували за тріску. У різних народів у різні часи грошима була худоба. Наприклад, у поемах Гомера вартість різних товарів визначалась кількістю биків.

З розвитком місцевих і регіональних ринків одні гроші витісняли інші, поступово окремі архаїчні форми грошей замінювали зручнішими, більш прогресивними. Худоба свого часу була замінена хутрами, ваговими кількостями солі та іншими малогабаритними товарами.

Наука констатує, що *історичну еволюцію форм грошей* можна простежити, аналізуючи труднощі обміну і те, як їх долали людські спільноти.

Перша складність полягала в тому, що був відсутній загальний еквівалент – товар, який втілював у собі цінність інших товарів і який можна було на них постійно обмінювати. Це значно гальмувало обмін, а отже, не сприяло розвитку виробництва, торгівлі та в цілому суспільства.

Стихийний розвиток товарного виробництва сприяв появі товару, який почали використовувати як посередник в обміні товарів і який виступав загальним еквівалентом. Але, як правило, цей товар не міг добре виконувати функції грошей, тому що не мав необхідних властивостей. Якраз відсутність останніх учені й називали другою складністю обміну.

Щоб виконувати *функції грошей*, товари повинні мати деякі властивості. По-перше, це однорідність і рівноякісність. Але ж у природі не існує двох абсолютно однакових тварин, рибин тощо. І тому хоча худоба у різних народів тривалий час виконувала функції грошей, такі гроші, безумовно, були недосконалими. По-друге, міцність і спроможність збереження. Наприклад, риба, навіть копчена чи засолена, мабуть, швидко псується. По-третє, роздільність, тобто спроможність розділити грошовий товар на частини. Нероздільні гроші значної вартості незручно використовувати при укладанні дрібних угод купівлі-продажу. А ще така властивість як компактність, портативність, висока вартість одиниці ваги чи рахунку. Також дуже бажано, щоб грошовий товар мав стабільну, незмінну вартість, яка суттєво не залежить ні від примх погоди, ні від інших випадковостей.

Цю другу складність історія вирішила так: функції грошей почали виконувати *метали*. Спочатку використовували залізні гроші, а далі у Стародавньому світі, окрім заліза, гроші виготовляли з міді, олова,

свинцю та інших металів і сплавів із них. Водночас, найбільш важливу і навіть особливу роль в історії розвитку грошей відіграли *дорогоцінні метали – золото та срібло*. Вони і задовольнили усі попередньо визначені вимоги, і на додаток були ще й естетично привабливими.

Наголосимо, що золото стало грошима у порівняно багатому суспільстві, яке далеко відійшло від первісних спільнот мисливців і землеробів.

Важливо також, що благородні метали дали змогу перейти від штучного (голови худоби, рибини, хутра) до вагового типу грошей. Це впливає з унікальних властивостей золота – м'якості, здатності набувати будь-яку форму. Безумовно, використання вагових грошей із золота і срібла вже було великим прогресом, але воно не розв'язувало всіх проблем саме тому, що покупець повинен був мати ваги аптекарської точності для правильного зважування золотих злиwkів, а ще він мав бути експертом з благородних металів, щоб перевірити, якої чистоти, тобто проби, золото йому дають.

Отже, ще одна складність обміну полягала в тому, що початково в суспільствах не існувало благородних металів у вигляді готових і гарантованих певним суспільним авторитетом вагових кількостей. Цю проблему розв'язали *клеймуванням злиwkів*, а далі – і карбуванням *монет*.

Виникнення та історична еволюція монети тривали багато віків. Спочатку у стародавніх державах клеймували злиwки. Існують дані, що злиwки срібла були в обігу ще в Стародавньому Вавилоні, в Єгипті при багатьох династіях фараонів, де, очевидно, як гроші використовували невеликі злиwки золота твердої ваги з клеймом.

Монети, подібні до сучасних, з'явилися значно пізніше. Сама назва «монета» походить від назви храму Юнони-Монети (Стародавній Рим), у якому в III ст. до н.е. карбували монети.

Перші *паперові гроші*, мабуть, з'явилися у Китаї у XIII столітті нашої ери. Це писемно засвідчив купець-мандрівник Марко Поло, який упродовж 20 років подорожував по цій країні. У Європі паперові гроші вперше були випущені у 1641 році у Швеції, пізніше в інших країнах: 1701 рік – у Франції, 1769 рік – у Росії, наприкінці XVIII століття – в Англії.

Перші кредитні гроші, які мали вигляд *боргових розписок*, з'явилися у I тисячолітті до н.е. у Вавилоні. У XII ст. в Італії, а через деякий час і в інших європейських державах почали використовувати *переказні векселі*.

Банківські паперові гроші у формі *банкнот* уведено в обіг приблизно з XVII століття. *Чеки* з'явилися ще у XIV ст. внаслідок розвитку операцій банків по прийому вкладів.

Отже, в цілому свою форму гроші змінювали в процесі історичного розвитку, разом з розвитком ринку, розширенням та поглибленням грошових відносин. Узагальнено історичними формами грошей були **повноцінні і неповноцінні**. Повноцінні – це такі гроші, у яких номінальна і реальна вартість фактично збігалася. Вони існували у вигляді штучних (риба, худоба, хутра тварин та інші), товаро-грошей та вагових грошей (зливки металів) і **монет**.

Неповноцінні гроші, як правило, мають номінальну вартість, яка зазвичай, вища від реальної. Ці гроші функціонують у вигляді: неповноцінних монет, паперових грошей (казначейські білети) та кредитних грошей (векселі, банкноти, чеки).

Різноманітні форми грошей вказують на ступінь розвитку суспільного виробництва. Історично розвиток різних форм грошей відбувався шляхом переходу від повноцінних до неповноцінних.

Головними формами сучасних грошей виступають неповноцінні гроші: монети, паперові, кредитні (вексель, банкнота, чек), **депозитні й електронні гроші**.

За речовою фізичною формою виокремлюють **готівкові та безготівкові гроші**. Готівковими є гроші, які мають реальне предметне вираження, їх виготовляють з металу чи паперу у вигляді розмінних монет та купюр різного номіналу. Безготівкові або депозитні гроші не мають предметного вираження та існують як певні суми на рахунках у банках. Сьогодні безготівкові гроші є переважною формою грошей, які виконують усі їх функції.

Готівковими грошима виступають: **монети** (їх випускають центральні банки або державні казначейства), **казначейські білети** (їх емітують державні казначейства), **банкноти** (випускають в обіг емісійні або центральні банки), векселі (їх вводить в обіг один із учасників кредитної угоди), **чеки** (виписує власник банківського вкладу).

Сучасна **білонна, або розмінна монета** з дрібною вартістю – це, по суті, новий і мабуть завершальний етап у розвитку монети. Її призначення – забезпечення нормального виконання своїх функцій грошовою одиницею. Спочатку історично вона була повноцінною, потім неповноцінною. Її номінальна вартість значно перевищує сьогодні вартість металу, який у ній міститься.

За характером випуску і закономірностями обігу неповноцінні готівкові гроші розділяють на два види: казначейські або паперові (готівкові) та кредитні.

Сучасні паперові гроші як казначейські білети, наділені вимушеним номіналом, зазвичай, нерозмінні на метал, їх випускає держава для покриття своїх видатків. Історично вони виникли як знаки золота і срібла.

Потреба в таких грошах пов'язана з розвитком товарного виробництва. Металевий обіг створював суспільству значні проблеми, оскільки добування дорогоцінних металів завжди дещо відставало від зростання потреби в інструментах обміну.

Визначений державою вимушений номінал паперових грошей надає їм суспільної значимості тільки в межах конкретної держави. Держава в цьому сенсі може випустити в обіг необмежену кількість паперових грошей будь-яких номіналів, але на цьому і закінчується влада держави над паперовим грошовим обігом. Уже в обігу паперові гроші підпорядковуються притаманним цьому обігу економічним законам.

Кредитні гроші з'явилися на основі кредиту і кредитних відносин. Такі гроші виокремлюють два різновиди: *позабанківські кредитні гроші* (комерційні векселі) та власне банківські кредитні гроші (банкнота, чек).

Електронні гроші виступають як зобов'язання емітента в електронному вигляді, вони знаходяться на електронному пристрої у розпорядженні користувача. Таким пристроєм виступає або мікропроцесорна картка, або комп'ютер користувача, або інші пристрої, де зберігаються електронні гроші користувачів. Сьогодні виокремлюють два головні види електронних грошей: на основі карток (card-based e-money) та на програмній основі (software-based electronic money).

Сучасні найпоширеніші електронні гроші – це *смайт-картки* та *картки зі збереженою вартістю*, які мають чіп, котрий містить грошовий еквівалент як результат попередньої оплати.

Ще один різновид електронних грошей – це та вартість у вигляді коштів, яка на основі програмного забезпечення зберігається в пам'яті комп'ютерів. Розрахунки такими електронними грошима здійснюються з використанням телекомунікаційних мереж, як правило, мережі Інтернет. Схеми обігу електронних грошей на програмних засадах суттєво складніші, ніж електронних грошей на основі карток. Застосування мережі Інтернет як середовища обігу дозволяє таким електронним грошам миттєво перетинати кордони держав, легко обмінювати їх на електронні гроші інших емітентів і на електронні гроші, номіновані в інших валютах.

В Україні вже багато років діють системи розрахунків електронними грошима як на програмній основі, так і на підставі карток.

2.1.3. Суть і функції грошей. Природа сучасних грошей

Той факт, що людство протягом своєї історії постійно ставить запитання «Що таке гроші? Чому їх використовують у суспільстві і яке їхнє місце в системі економічних відносин?» не підлягає сумніву. З давніх-давен люди намагалися з'ясувати суть грошей, виявити властивості й причини їх появи в обігу. Проблематика грошей є предметом

дослідження багатьох поколінь учених – від філософів античного світу до сучасних представників економічної науки. Водночас, незважаючи на велику кількість досліджень у цій сфері, питання природи грошей до сьогодні залишаються в науці дискусійними.

Ще у кінці XIX ст. відомий англійський економіст-неокласик У. Джевонс висловив ту іронічну думку, що проблематика грошей для економічної науки подібна до проблеми квадратури кола в геометрії. І ще один представник неокласики Ендрюс приблизно у ті ж часи писав, що навіть беручи до уваги той факт, що гроші були і постійно перебувають у центрі наукових досліджень економістів нема навіть відносної згоди щодо питання про суть грошей.

І сьогодні **відсутні чіткі наукові уявлення** про те, що являють собою гроші і яке місце вони посідають у системі економічних зв'язків. Досить відомий американський економіст П. Девідсон у книзі «Гроші і реальний світ» також наголошував, що неясність з приводу суті і природи грошей, як і раніше, є «ахіллесовою п'ятою» економічної професії.

Відповідаючи на запитання «Що таке гроші?», сучасні підручники з економічної теорії визначають гроші як будь-який товар, який існує та діє як засіб обігу, як рахункова одиниця та як засіб збереження вартості. По-іншому, суть грошей пояснюється через їхні функції. Гроші – це те, що вони «роблять». Тобто сучасна наука акцентує на тому, що усе, що виконує функції грошей і є, власне, гроші. При цьому, як правило, даючи визначення суті грошей, більшість учених наголошують на двох найсуттєвіших функціях: міри вартості та засобу обігу. Саме тому, за популярним визначенням гроші, – це те, що служить загальним еквівалентом і виступає посередником в обміні товарів.

Під функцією грошей, як правило, розуміють певну дію або «роботу» грошей. У монетарній теорії питання про функції грошей дискусійні. Різні вчені по-різному визначають кількість функцій, які виконують гроші, та й по-різному тлумачать зміст окремих з них.

Наприклад, прихильники марксистської теорії грошей визначають такі п'ять їхніх функцій: **міри вартості; засобу платежу; засобу обігу; засобу нагромадження; світових грошей.**

Немарксистські наукові концепції достатньо розбіжно трактують функції грошей. Деякі з них виокремлюють три функції: засіб обігу, міра вартості, засіб заощаджень; інші – чотири, доповнюючи вищезазвані три функцією засобу відтермінованих платежів.

Відомий науковий авторитет у теорії грошей американський учений Л. Харріс виокремлює три наступні функції грошей: засіб обігу; рахункова одиниця та засіб збереження вартості, тобто у нього функція грошей як міри вартості називається функцією рахункової одиниці чи масштабу цін.

Розуміння грошей як *умовної рахункової одиниці* лежить в основі номіналістичної теорії грошей, як і притаманне для кількісної теорії.

Отже, гроші як міра вартості та масштаб цін реалізують функцію, у якій вони (гроші) використовуються, щоб визначити ціну на товар чи послугу. При використанні дорогоцінних металів будь-які конкретні товари «несли» в собі вартісно золотий чи срібний еквівалент і отримували ціну як певну вагову кількість цього металу.

На основі карбування монет державами виник масштаб цін, який спочатку збігався з ваговим, проте з часом він почав значно відхилятися від вагового, причому в різних країнах по-різному. Звідси і ціни, які виражали вартість товарів у національних грошах, почали суттєво відрізнятися на різних ринках, а тому виникла потреба у застосуванні спеціальних коефіцієнтів порівняння грошей різних країн (*валютних курсів*).

Масштаб цін початково як вагова кількість благородного металу, прийнятого за грошову одиницю, став складовим елементом функції міри вартості, він доповнює призначення цієї функції виражати вартість товарів. Після виходу золота зі «змісту» грошей, його *демонетизації*, механізм міри вартості значно змінився: між вартістю товару, яку потрібно виміряти за допомогою грошей і власне ціною як результатом такого вимірювання, немає золота. Субстанцією сучасних грошей є не золото, а борги, чи товарна маса, яка стоїть за ними в обігу.

Гроші як засіб обігу виконують цю функцію як посередник в купівлі-продажі товарів, забезпечуючи їхній обмін. Гроші є мастилом, яке забезпечує роботу механізму обміну. У цьому випадку сам процес купівлі-продажу стає одночасним і різноспрямованим рухом товарів і грошей.

Роль грошей як засобу обігу неможливо переоцінити, адже саме це дозволяє відійти від бартерної форми торгівлі, тобто вже не потрібен збіг інтересів двох власників товарів як учасників ринку. Функцію грошей як засобу обігу визнають і трактують однозначно всі наукові школи економічної теорії.

Заміна бартеру обміном за допомогою грошей відокремила акт продажу від акту купівлі. Саме поява грошей дозволила розірвати товарний обмін на два самостійні акти: продажу (Т - Г) і купівлі (Г - Т), причому як у просторі, так і в часі. Це зіграло надважливу роль як у розвитку обміну, так і в розвитку економіки загалом.

Саме роздвоєння товарного обміну на два самостійних акти (Т – Г і Г – Т) дозволило почати процес нагромадження грошей, тобто виконувати ними цю функцію. Гроші, вилучені з обігу для нагромадження, залишають сферу обігу та перетворюються у скарб, накопичення.

В античні та середні віки використовували найпростішу форму зберігання та збільшення багатства, коли вилучені з обігу золоті і срібні гроші зберігали в домашніх схованках у вигляді зливків, монет або прикрас. Економічна доцільність таких скарбів полягає у збереженні вартості грошей у часі. Крім цього, за умови металевого грошового обігу ті гроші, що були перетворені у скарби, стали резервом для ринкового регулювання кількості грошей в обігу відповідно до законів грошового обігу.

Водночас у сучасних умовах нагромадження грошей необхідне для забезпечення безперебійного виробництва, для інвестицій та отримання прибутку. Зберігати гроші просто так, для забезпечення купівельної спроможності стало не вигідно, вони мають «працювати» на свого власника.

Існують *дві форми нагромадження: банківська і тезаврація.*

Банківська форма нагромадження означає зберігання грошей у банківських та інших фінансово-кредитних інститутах, а також через операції з цінними паперами. У такий спосіб заощадження надходять на грошовий ринок.

Тезаврація означає нагромадження грошей безпосередньо у готівковій формі. Зростання заощаджень у готівковій формі відбувається тоді, коли стан банківської системи та фінансового ринку погіршується і довіра населення до фінансових посередників стає суттєво слабшою.

Функція нагромадження, або утворення скарбів безумовно виникає після функції засобу обігу, хоча і раніше від функції засобу платежу, адже товаровиробник міг наважитися продати свій товар у борг лише тоді, коли знає, що покупець зможе накопичити вартість для повернення боргу.

Гроші як засіб платежу – це така функція грошей, коли останні обслуговують рух (погашення) будь-яких боргових зобов'язань між економічними суб'єктами.

Гроші почали виконувати функцію засобу платежу через появу кредитних операцій. Продаж товарів у кредит виник разом із розвитком товарного виробництва. Боржник після купівлі товару виписував його власнику письмове боргове зобов'язання, як правило, вексель про сплату грошей у певний термін. Під час погашення векселя боржник сплачує по ньому гроші, які й виконують функцію засобу платежу. Це означає, що відбувається розрив актів продажу і платежу. У функції грошей як засобу платежу у торговій операції беруть участь уже не просто продавець і покупець, а саме той продавець, який став кредитором та, відповідно, покупець, який став позичальником. Реалізуючи цю функцію, гроші завершують процес обміну.

У сучасній розвиненій економіці гроші як засіб платежу обслуговують левову частку всього економічного кругообігу, а тому сфера застосування грошей у цій функції дуже широка. Вона охоплює як платежі між підприємствами, установами та іншими структурами за взаємними борговими зобов'язаннями, так і платежі підприємств, організацій, установ своїм працівникам у системі оплати праці. Це також платежі юридичних і фізичних осіб у бюджети різних рівнів та отримання коштів з них; внески юридичних і фізичних осіб на банківські рахунки – отримання ними позик у банківських установах; різноманітні платежі у страховій сфері тощо.

Світові гроші виступають як комплексна функція, яка, зрозуміло, повторює всі функції, притаманні грошам на внутрішньому ринку. Світовими грошима виступають такі, які використовують у міжнародних розрахунках, платежах і фінансових операціях,

Еволюційний розвиток світових грошей здійснювався за правилами національних – від повноцінних до неповноцінних, тобто від золотих грошей до сучасних кредитно-паперових. У період існування золотого стандарту як світові гроші використовували золото. Але вже у ХХ ст. Генуезька, а за нею і Бреттон-Вудська валютні системи передбачали, що разом із золотом функцію світових грошей повинні виконувати національні валюти найбільш розвинених країн світу. Після підписання Ямайської валютної угоди у 1976 році відбулася демонетизація золота, воно перестало бути субстанцією грошей, виконувати функції грошей як на національних ринках, так і на світовому. Функціональними формами світових грошей сьогодні використовують вільно конвертовані (розмінні на іноземну валюту) національні кредитні гроші провідних країн (**резерви валюти**) та міжнародні рахункові грошові одиниці, емітовані МВФ як то: спеціальні права запозичення.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть визначальну причину появи грошей.
2. Які існують головні концепції походження грошей?
3. Назвіть усі функції, які виконують гроші.
4. Дайте характеристики всіх функцій грошей.
5. Які відмінності у розумінні функцій грошей в українській та зарубіжній літературі?
6. Поясніть складнощі обміну.
7. Де і коли вперше з'явилися монети та паперові гроші?
8. Що сьогодні виконує функцію «світових грошей»?
9. Назвіть усі відомі Вам з історії форми грошей.
10. Дайте характеристику сучасним електронним грошам.

2.2. ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ ТА ГРОШОВО-КРЕДИТНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

2.2.1. Металістична та номіналістична теорії

2.2.2. Кількісна теорія грошей: історична еволюція

2.2.3. Теорії регулювання економіки монетарними інструментами

2.2.1. Металістична та номіналістична теорії

Людство завжди цікавив *феномен грошей*, а наука постійно приділяла їм увагу. Дослідження грошей мають свою історію. Результати цих досліджень наука відобразила у різноманітних теоріях. Найбільш відомими в історії економічної думки стали *металістична та номіналістична теорії грошей*, а також *кількісна теорія* з її різновидами.

Металістична теорія грошей виникла у середньовіччі, хоча її витоки знаходять ще в античних часах. Вона відображала інтереси купців, її розвиток у політичній економії пов'язаний з теорією і практикою меркантилізму. В історії економічної думки виокремлюють *два періоди розвитку меркантилізму: ранній і пізній*.

Ранні меркантилісти були прихильниками учення про гроші (золото та срібло) як про багатство нації, а *джерелом* такого багатства вважали *зовнішню торгівлю*. Їх погляди декларували важливість накопичення грошей (золота і срібла) шляхом регулювання грошового обігу та зовнішньої торгівлі. Вони наголошували, що в країну потрібно ввозити якомога більше грошей та перешкоджати їхньому «витіканню» за кордон.

Пізні меркантилісти орієнтувались уже на активний торговельний баланс, вони відійшли від вимог жорсткого регламентування обігу та вважали, що гроші (золото і срібло) теж можна вивозити за кордон, але необхідно щоб відбувалося перевищення вартості товарів, які експортують з країни, над вартістю товарів, які ввозять (імпортують). Тобто пізні меркантилісти ототожнювали грошовий обіг з товарним обміном і наголошували, що золото та срібло за своєю природою і є власне грошима. Джерелом багатства нації є, відповідно, зовнішня торгівля, і держава багатіє тоді, коли зростає різниця між вартістю вивезених і ввезених товарів.

В епоху промислових революцій (XVIII – початок XIX ст.) металістична теорія, яка об'єктивно відображала інтереси представників торгового капіталу, а не промислової буржуазії, втратила позиції. *Джерелом* багатства в науці того періоду почали вважати не зовнішню торгівлю, а *промислове виробництво і землеробство*, акцентували увагу на розвитку внутрішнього ринку, для якого обов'язково потрібні

повноцінні металеві гроші, які до того ж зумовлюють непродуктивні витрати нації.

Водночас відродження металістичної теорії в науці і суспільних поглядах відбулося у другій половині XIX ст. після введення золотого стандарту в багатьох країнах. У цей період окремі вчені-політекономі трансформували погляди ранніх меркантилістів відповідно до нових умов, почали розглядати гроші не тільки як золото, а й банкноти, які проте обов'язково мають бути розмінними на золото. Але, визнаючи банкноти, багато з них заперечували використання паперових грошей, нерозмінних на золото. У цей час металістична теорія знову набула певного значення та поширення.

Ще одне її відродження (в певному сенсі) відбулося в середині XX ст., коли окремі економісти пропонували ввести золотий стандарт у внутрішньому обігу та, особливо, у міжнародному обороті. Відома також спроба повернення до золотого стандарту, зроблена у США за президентства Р. Рейгана, але створена ним у 1981 р. спеціальна комісія з авторитетних фахівців, яка досліджувала цю проблему, констатувала, що запровадження золотого стандарту недоцільна.

Ще одна відома теорія грошей – *номіналістична* – оформилась і посіла домінуюче становище в науці в останній третині XIX ст. Ця теорія гроші розглядає як умовні знаки, які не мають внутрішньої вартості (субстанції) та виникли внаслідок угоди між людьми для вдосконалення обміну.

Витоки номіналістичної теорії можна віднайти ще в античні часи. Перші прихильники цієї теорії виправдовували псування монет для збільшення доходів скарбниці, тобто ця теорія розриває зв'язок грошей з золотом. На початкових етапах вона захищала білонні монети.

Відомими представниками раннього варіанта номіналізму були англійці – філософ Дж. Берклі (1685-1753 рр.) та економіст Дж. Стюарт (1712-1780 рр.). Основні постулати їхньої теорії були такі: *гроші створює держава*, вартість грошей позначена їхнім номіналом, *суть грошей зводиться до фіксованого масштабу цін*.

Подальша історія розвитку номіналістичної теорії наприкінці XIX і початку XX ст. засвідчила, що її найяскравішим представником у цей період був німецький економіст Г. Кнапп (1842-1926 рр.), який наголошував, що *гроші – це продукт державного правопорядку, творіння державної влади*. Він підкреслював у праці «Державна теорія грошей», що суть грошей полягає не в матеріалі знаків, а у правових нормах, які регулюють їхнє використання». Головна функція грошей, за Г. Кнаппом, – це засіб платежу. А платіжну силу грошам надає держава, котра визначає

купівельну спроможність грошей своїми законодавчими актами. Отже, гроші виступають «хартальним платіжним засобом».

Дану теорію грошей розвивав Дж. М. Кейнс (1883-1946 рр.), який називав золоті гроші «пережитком варварства». За Кейнсом, усі цивілізовані гроші є хартальними за природою, а заміну золотих грошей паперовими він трактував як перемогу теорії Г. Кнаппа. Власне такі гроші, за свідченнями Дж.М. Кейнса, здатні забезпечити постійне процвітання суспільства.

Сьогодні номіналістична теорія грошей домінує в науці та у викладанні. Американський економіст П. Самуельсон у підручнику «Економікс» наголошував, що паперові гроші втілюють суть грошей, їх власну внутрішню природу. Йому належить визначення грошей як «штучної соціальної умовності».

2.2.2. Кількісна теорія грошей: історична еволюція

Дана теорія грошей зародилася у XVI ст. Загальновідомо, що в ті часи *надходження золота й срібла* з Нового світу призвело до «революції цін» у Західній Європі. Різке зростання цін на товари і послуги внаслідок збільшення кількості золота і срібла у Франції вперше зробив спробу пояснити французький філософ Ж. Боден (1530-1596 рр.). Саме він вважається одним із засновників кількісної теорії грошей. У подальшому у розвиток кількісної теорії грошей зробили внесок такі відомі учені XVII-XVIII ст. як англійські філософи Дж. Локк (1632-1704 рр.), Д. Юм (1711-1776 рр.), французький філософ-просвітник Ш. Монтеск'є (1689-1755 рр.) та інші.

Наприклад, Дж. Локк і Д. Юм наголошували, що вирішальним чинником, який впливає на вартість грошей, є їхня кількість. Д. Юм у праці «Про гроші» (1752 р.) підкреслював, що збільшення кількості монет у країні у два рази має привести до зниження їхньої вартості вдвічі і подвоїти при цьому абсолютний рівень усіх цін.

Узагальнено суть *кількісної теорії* полягає у розумінні того, що кількість грошей в обігу є головною причиною пропорційної зміни рівня товарних цін і вартості грошей, тобто чим більше грошей в обігу, тим нижча їхня цінність і зростають ціни. Своєю назву ця теорія отримала внаслідок того, що вплив грошей на соціально-економічні процеси вона пояснювала винятково кількісним чинником – зміною кількості грошей в обігу.

Кількісна теорія ґрунтується на двох фундаментальних постулатах: постулаті причинності, коли рівень цін на товари і послуги залежить від кількості грошей, та на постулаті пропорційності, коли ціни змінюються

пропорційно до зміни кількості грошей в обігу. Ці висновки стосуються як металевих, так і паперових грошей.

У своєму розвитку кількісна теорія грошей пройшла значну еволюцію, історія її вдосконалення у ХІХ-ХХ ст. свідчить про наявність різних варіантів цієї теорії в економічній науці. Найбільш відомі серед них трансакційний варіант кількісної теорії американського ученого І. Фішера та кембриджська версія цієї теорії, яку розробила та розвивала ціла група англійських економістів кембриджської школи політичної економії.

І. Фішер у праці «Купівельна сила грошей» (1911 р.) показав залежність між масою грошей в обігу і загальним рівнем цін шляхом виведення рівняння обміну

$$MV = PQ,$$

де М – кількість грошей в обігу;

V – швидкість обігу грошей;

P – середній рівень цін;

Q – фізичний обсяг товарів і послуг (створений валовий продукт).

На основі цього рівняння (фахівці ще називають його просто тотожністю) у І. Фішера

$$P = MV/Q,$$

тобто по суті рівень цін змінюється прямо пропорційно до зміни кількості грошей в обігу (М) та швидкості їх обігу (V) і обернено пропорційно до зміни фізичного обсягу виробленого валового продукту (Q). Вважається, що V і Q є незмінними або змінюються у тривалому періоді часу достатньо повільно, а тому рівень цін змінюється лише прямо пропорційно до зміни кількості грошей в обігу (М).

Отже, у І. Фішера у його варіанті суть кількісної теорії грошей відображена найбільш чітко і точно, а його рівняння ($MV = PQ$) стало базовим постулатом сучасного монетаризму.

Кембриджську версію кількісної теорії грошей розвивали англійські економісти А. Маршалл, його учні та послідовники А. Пігу, Д. Робертсон, Д. Патінкін, Дж. М. Кейнс. У центрі кембриджської версії не обіг грошей, як у І. Фішера, а процес їхнього нагромадження в аналізі поведінки різних економічних суб'єктів, вивчення мотивів поведінки і чинників, які формують попит на гроші.

Найбільш повно і змістовно кембриджську версію кількісної теорії репрезентував у своїх працях А. Пігу, який акцентував на мікроаналізі, індивідуальних доходах і заощадженнях та поведінці їх власників. Він аналізував мотиви, які змушують цих власників розподіляти грошові доходи на споживання та заощадження, зберігати у себе певний запас грошей у ліквідній формі як касові залишки. До останніх А. Пігу відносив

готівку і залишки суб'єктів на поточних рахунках у банках. Його відоме кембриджське рівняння набуло, на відміну від рівняння І. Фішера, такого вигляду

$$Md = kPQ,$$

де Md – попит на гроші всіх суб'єктів ринку,

k – коефіцієнт, який показує, яку частку річного доходу суб'єкти зберігають у ліквідній формі для поточного споживання;

P – середній рівень цін;

Q – загальний обсяг виробництва у натуральному вираженні.

За змістом k є оберненим до показника швидкості обігу грошей, він визначається як

$$k=1/V$$

Його ще називають *коефіцієнтом Маршалла*.

Приймаючи до уваги той факт, що в кембриджському рівнянні k і Q теж є сталими, то зміни в попиті на гроші (в кількості грошей в обігу) повинні приводити до пропорційної зміни рівня цін, а тому і тут зберігається головний постулат кількісної теорії грошей про пряму залежність рівня цін від кількості грошей в обігу. Ідеї кембриджської школи набули подальшого розвитку в працях багатьох відомих економістів ХХ ст., які досліджували монетарні проблеми економіки.

2.2.3. Теорії регулювання економіки монетарними інструментами

Економічна наука знає багато різних концепцій та теорій, у яких знайшли відображення проблеми регулювання економіки грошово-кредитними (монетарними) інструментами. Всі ці теорії по-суті можна звести узагальнено до трьох найбільш відомих: *кейнсіанської теорії, монетаристської теорії регулювання економіки* та кейнсіансько-неокласичного синтезу.

Кейнсіанська теорія регулювання економіки сформувалась у 20-30-х роках ХХ ст. у період значного загострення соціально-економічних проблем, які спричинили світову економічну кризу 1929-1933 років. Для виходу з кризи та тривалої депресії потрібен був *механізм поєднання ринку і державного регулювання економіки*, який би дозволив зупинити падіння виробництва та подолати масове безробіття. Цим проблемам присвячено багато праць одного з найвідоміших учених-економістів ХХ ст. Дж. М. Кейнса. Аналізу проблем грошей та монетарного регулювання економіки присвячені відомі його праці цього періоду: «Трактат про грошову реформу» (1923 р.), «Трактат про гроші» (1930 р.), «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.).

Дж. М. Кейнс підкреслював, що спади, кризи та депресії притаманні ринковій економіці, а тому для забезпечення ринкової рівноваги та

поступового і стабільного розвитку необхідно поєднати ринковий механізм з механізмом державного регулювання економіки. У класичній праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» він розкритикував постулати класичної теорії. Учений наголошував, що ринкова економіка не є саморегульованою системою, такою яка постійно і безперервно процвітає та розвивається. Нестабільність приватних інвестицій робить нестабільною ринкову економіку.

Базовим постулатом кейнсіанської теорії є рівняння сукупних видатків, у якому валовий продукт країни (національної економіки) складається з окремих частин

$$Ca + Ig + Xn + G = \text{ВВП},$$

де Ca – споживання;

Ig – інвестиції;

Xn – чистий експорт;

G – державні видатки.

У цій формулі **державні видатки** – безпосередня складова сукупного попиту, а тому вони суттєво важливий елемент системи впливу на економіку. Зростання чи скорочення державних видатків сприяє розширенню або скороченню обсягів внутрішнього виробництва. Саме тому держава під час рецесії повинна збільшувати свої видатки, а під час підйому – зменшувати їх. При цьому фіскальна (податково-бюджетна) політика впливає на споживання та інвестиції безпосередньо і передбачувано. На думку Дж. М. Кейнса та його послідовників, зміни у пропозиції грошей впливають на динаміку ВВП через довгий **передавальний механізм**, який має багато слабких місць. Тому монетарна (грошова) політика, порівняно з податково-бюджетною, менш ефективна і надійна.

Для Кейнса важливе значення мали мотиви заощадження грошей. Він значну увагу приділяв проценту та його впливу на динаміку інвестицій, показав, як зміни в інвестиціях впливають на інвестиційний попит, зайнятість, темпи економічного зростання. Кейнс вважав нормальним явищем **помірну інфляцію**, виправдовував монетарну політику, спрямовану на збільшення пропозиції грошей, щоб стимулювати попит задля сприяння зайнятості та економічному зростанню.

Прихильники кейнсіанства вважають, що хоча гроші й мають значення, проте управління ними через здійснення монетарної політики виступає менш дієвим інструментом стабільного розвитку економіки порівняно з **податково-бюджетною політикою**, оскільки за допомогою регулювання податків і бюджетно-дефіцитного фінансування суспільних потреб можна швидше реагувати на зміни платоспроможного попиту.

Політика «накачування ефективного попиту» була достатньо успішною у 30-50-х роках ХХ ст., коли потрібно було долати спади виробництва, масове безробіття та наслідки другої світової війни.

Монетаристська теорія грошово-кредитного регулювання як наукова школа була сформована у 60-70-х роках ХХ ст. у США. Її найвідомішим adept – видатний американський учений, професор Чиказького університету *Мілтон Фрідмен*, який свої ідеї виклав у багатьох відомих працях, котрі принесли йому міжнародне визнання та стали класикою економічної теорії.

Якщо кейнсіанська теорія орієнтувала на боротьбу з безробіттям і кризовими явищами в економіці шляхом «накачування попиту», то монетаристи головну увагу приділяли подоланню інфляції, яка виникла у 70-х роках ХХ ст. Кейнсіанські інструменти державного регулювання через податково-бюджетну політику в той час не спрацьовували. Монетаристи, наголошуючи на визначальній **ролі грошей**, які вирішують, на їх думку усе, запропонували свої засоби, методи та інструменти монетарного регулювання економіки.

Представники Чиказької школи Ф. Найт, Дж Стіглер, Г. Саймонс на чолі з М. Фрідменом, орієнтуючись на головні базові положення класичної кількісної теорії грошей, розвинули її, постійно підкреслюючи, що кількісна теорія є теорією попиту на гроші. Монетаризм як доктрина наголошує, що ринкова економіка забезпечує високий рівень саморегулювання, їй властива внутрішня стійкість, а тому втручання держави у її саморозвиток шкідливе і спричиняє дисбаланси та порушення гармонії, тобто посилює нестабільність економічної системи.

Отже, монетаристи виступали завжди прихильниками вільного конкурентного ринку. Держава, навіть маючи добрі наміри, використовуючи дискретну фіскальну політику, лише посилює циклічні коливання, гальмує індивідуальну ініціативу, придушує свободу людини. Монетаристська теорія теж опирається на свій базовий постулат, яким для неї є рівняння обміну: $M V = P Q I$. Фішера.

Представники монетаризму наголошують, що швидкість обігу грошей V стабільна у короткотермінових періодах, вона змінюється тільки у довготривалих періодах часу, проте ці зміни поступові, повільними та можуть бути легко прогнозовані.

Отже, згідно з поглядами монетаристів, зміна пропозиції грошей, виступає головним чинником попиту на всі види активів і поточний обсяг виробництва та рівень цін. І саме пропозиція грошей у кінцевому підсумку прогнозовано впливає на зміни номінального ВВП.

Монетарне регулювання економіки дана теорія пропонує здійснювати не використанням процентних ставок, а регулюванням грошової маси в

обігу (грошових агрегатів). М. Фрідмен підкреслював обов'язковість використовувати для регулювання грошової пропозиції так зване «грошове правило», згідно з яким треба щорічно збільшувати грошову масу поступово, приблизно однаково з темпами зростання потенційного реального ВВП.

Історична еволюція розвитку теорій грошей відображає той факт, що популярність певної теорії *монетарного регулювання економіки* визначається тими об'єктивними економічними проблемами, які виникають у цей час у науці і практиці та спробами їх розв'язати шляхом утілення наукових рекомендацій. У 30-60-их рр. ХХ ст. значного поширення, особливо в розвинутих країнах (США, Канада, Велика Британія, Японія) набуло кейнсіанське економічне вчення. Постулати кейнсіанців виступали основою здійснення державної економічної політики та в її складі грошово-кредитного регулювання. Це визначалося необхідністю подолання економічного спаду, депресії та боротьбою з безробіттям.

Уже на початку 70-х років ХХ ст., коли проблеми безробіття відійшли на другий план і виникла необхідність боротьби з інфляцією, і популярності, і значимості набула монетаристська теорія грошово-кредитного регулювання, яка й сьогодні залишається важливою в економічній теорії та слугує своєрідним науковим підґрунтям формування монетарної політики найбільш розвинутих держав світу.

Коли світова економіка на початку 80-х років ХХ ст. набула стійкого розвитку, а інфляційні процеси стабілізувалися, хоча об'єктивно нікуди не зникли, як і загроза значних масштабів безробіття, використовувати у цей час винятково рецепти кейнсіанців або рецепти монетаристів виглядало недоцільним, тому в реальній економічній політиці відбулося взаємопроникнення цих теорій, яке отримало назву *«кейнсіансько-неокласичний синтез»*.

У процесі розбудови кейнсіансько-неокласичного синтезу сучасні неокейнсіанці намагалися усунути окремі нечіткі, неоднозначні та суперечливі місця вчення Дж. М. Кейнса, вдосконалити макроекономічний аналіз кейнсіанства та поєднати його з мікроекономічним аналізом неокласиків, зробити кейнсіанство більш універсальним.

З кейнсіанства «синтез» запозичив аналіз ефективного попиту, теорію економічних циклів і антициклічну політику, з неокласичної теорії – теорію розподілу, моделі економічного прогнозування, з монетаризму – роль монетарної політики та її інструментів. Практичне використання «неокласичного синтезу» дозволило створити в розвинених країнах оновлений і ефективний економічний механізм, який поєднує ринкову конкуренцію з державним регулюванням економіки.

Науковці кейнсіансько-неокласичного синтезу вважають, що сучасна економіка є змішаною системою, в якій домінують ринок і приватна власність, проте вона обов'язково повинна опиратися на державне регулювання. Таке регулювання має відбуватися в першу чергу за допомогою фіскальних і монетарних методів та інструментів. Кейнсіансько-неокласичний синтез широко використовують у США, Канаді, Великій Британії, Японії, країнах Євросоюзу.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Наведіть основні характеристики металістичній теорії грошей.
2. Назвіть основних представників металістичної теорії та покажіть її головні недоліки.
3. Які основні положення номіналістичної теорії грошей?
4. Назвіть основних представників номіналістичної теорії та покажіть їх внесок в її розвиток.
5. Охарактеризуйте рівняння обміну Фішера.
6. Порівняйте рівняння обміну І. Фішера з «кембриджським рівнянням».
7. Які головні постулати кількісної теорії грошей?
8. Назвіть основних представників кількісної теорії грошей.
9. Дайте характеристику кейнсіанському варіанту регулювання економіки монетарними інструментами.
10. Дайте характеристику монетаристській теорії регулювання економіки.
11. Що означає «грошове правило» М. Фрідмена?
12. Дайте порівняльну характеристику монетаризму та кейнсіанства.
13. У чому суть кейнсіансько-неокласичного синтезу?

2.3. ГРОШОВИЙ ОБОРОТ, ЙОГО СТРУКТУРА ТА ХАРАКТЕРИСТИКА

2.3.1. Поняття та модель грошового обороту

2.3.2. Грошова маса, її структура. Швидкість обігу грошей

2.3.3. Закони грошового обігу

2.3.1. Поняття та модель грошового обороту

У суспільстві в рамках грошових відносин, коли відбувається купівля-продаж товарів, надаються послуги, відбуваються оплата робочої сили, погашення різного роду зобов'язань, здійснюється розподіл і перерозподіл коштів тощо, виникає безперервний рух грошей, тобто процес переміщення між різними економічними суб'єктами – **грошовий оборот**, який є, по-іншому, у певний спосіб структурованим грошовим обігом.

Суб'єктами такого грошового обігу виступають підприємства, державні, громадські, бізнесові й фінансово-кредитні структури, домогосподарства, які отримують і витрачають грошові ресурси, беручи участь у виробництві, розподілі, обміні та споживанні валового внутрішнього продукту (ВВП).

За економічним змістом і формою платіжних засобів грошовий оборот поділяють на окремі сектори. За характером економічних відносин між суб'єктами грошового обороту виокремлюють *сектор грошового обороту, який обслуговує відносини обміну; податково-бюджетний сектор грошового обороту та кредитний сектор грошового обороту*. А за формою грошей, у якій відбувається цей оборот, розрізняють *сектор готівкового обігу та сектор безготівкового обігу*.

Рух грошей, який обслуговує відносини обміну, характеризується такими властивостями:

- еквівалентність, тобто у процесі купівлі-продажу товарів і послуг грошова сума, яку сплачує покупець, еквівалентна (дорівнює) ціні придбаного у продавця продукту;

- безповоротність – отримані продавцем кошти безповоротно переходять у його власність, не повертаючись до попереднього власника;

- прямолінійність – гроші постійно переходять від попереднього власника до наступних суб'єктів обміну в процесі купівлі-продажу товарів і послуг.

У фіскально-бюджетному секторі грошового обороту (у сфері публічних фінансів) постійно відбувається розподіл вартості валового внутрішнього продукту, коли законодавчо визначена частина доходів економічних суб'єктів переходить у розпорядження владних структур держави у вигляді податків та інших обов'язкових платежів, а потім через бюджетний процес повертається їм у вигляді трансфертів. Рух грошей у рамках таких відносин є нееквівалентним і безповоротним.

Кредитний сектор у грошовому обороті обслуговує сферу кредитних, а отже, перерозподільних відносин, у рамках здійснення яких власність окремих економічних суб'єктів передається в тимчасове користування іншим на умовах платності. Таким відносинам, у свою чергу, притаманні нееквівалентність і повернення.

Усі наведені складові грошового обороту тісно пов'язані та доповнюють одна одну. При цьому кожному із секторів властиві свій механізм регулювання та свої специфічні можливості впливу на процес відтворення.

За ознакою форми грошей, у якій відбувається їхній рух, оборот поділяють на безготівковий і готівковий. У сфері обігу готівки гроші у предметній формі безпосередньо обслуговують процеси купівлі-продажу товарів і послуг, рухаючись між суб'єктами за межами банківської системи.

Безготівковому обороту грошей притаманний їх *рух по банківських рахунках*, майже не виходячи за межі банківської системи. Це створює широкі можливості контролювати його, а це суттєва для суспільства перевага безготівкового грошового обороту над готівковим.

2.3.2. **Грошова маса, її структура. Швидкість обігу грошей**

Грошовий оборот означає рух усієї грошової маси, яка є одним з найважливіших показників, що характеризує як національну економіку в цілому, так і грошово-кредитну сферу та суттєво впливає на всі економічні процеси через механізми руху грошей, створення попиту на гроші й ринкову кон'юнктуру загалом.

Отже, *грошова маса – це сукупність (певна величина) запасів грошей у всіх їх формах у розпорядженні суб'єктів грошового обігу на певний момент*. Грошова маса має, безумовно, кількісне вираження, у неї складна структура та динаміка руху. Якісні характеристики грошової маси потребують детального аналізу її структури. Існують різні варіанти визначення складових грошової маси, проте найскладнішою є структуризація грошової маси за ступенем ліквідності окремих її компонентів. За цим критерієм грошову масу формують специфічні величини, які називають *грошовими агрегатами*. Кількість агрегатів, які застосовують для вимірювання грошової маси в окремих країнах, різна.

Монетарна статистика України виокремлює *чотири грошові агрегати*: М0, М1, М2, М3.

Грошовий агрегат М0 охоплює готівкові кошти в обігу поза банками та готівку в касах банків.

Грошовий агрегат М1 складається з грошового агрегату М0 та поточних банківських депозитів у національній валюті, тобто тих коштів, які на першу вимогу можуть бути переведені в готівку за номіналом і безпосередньо використані для платежів.

Грошовий агрегат М2 складається з грошового агрегату М1, коштів на поточних депозитах в іноземній валюті, а також коштів на строкових депозитах, які безпосередньо не використовують для поточних платежів, і коштів за іменними ощадними (депозитними) сертифікатами, які емітовані банками.

Грошовий агрегат М3 охоплює грошовий агрегат М2 і боргові цінні папери банків (облігації, векселі, ощадні та депозитні сертифікати тощо), він створює грошову масу держави.

Ліквідність грошей стає меншою з кожним наступним агрегатом. Найбільш ліквідними, тобто спроможними постійно обслуговувати товарообіг, є гроші агрегату М0. Агрегат М1 показує масу грошей, яка реалізує функції грошей як засобів обігу й платежу. Кошти в агрегатах М2 та М3 здійснюють для їх власників функцію нагромадження і не можуть бути одразу введені в обіг без певних витрат, а тому мають найнижчу ліквідність.

Основою для побудови грошових агрегатів, яка показує масу грошей, що фіксується на балансі Центрального банку, виступає показник *грошової бази*. Грошова база – це сукупність зобов'язань Центрального

банку в національній валюті, на основі якої відбувається зростання грошової маси та кредитування економіки. Зростання грошової бази повністю контролюється Центральним банком (через установлення норм обов'язкового резервування, контроль ЦБ за кореспондентськими рахунками комерційних банків тощо), щоб уникнути збільшення грошей в обігу та інфляційного тиску. **Грошова база** – це всі запаси готівкових коштів в обігу поза банківською системою та в касах банків, а також сума резервів комерційних банків на кореспондентських рахунках цих банківських установ у Центральному банку.

Суттєвою характеристикою національної економіки, яка показує її насиченість ліквідними засобами, що здатні виконувати функції засобу обігу та платежу, тобто грошовою масою, є рівень монетизації економіки.

Рівень монетизації економіки виступає як макроекономічний показник, що визначає ступінь насиченості національної економіки грошовою масою, необхідною для забезпечення безперервного виробництва та реалізації ВВП, погашення боргових зобов'язань.

Наявний стан монетизації економіки визначають шляхом розрахунку коефіцієнта монетизації за такою формулою:

$$K_m = \frac{M3}{ВВП},$$

де K_m – коефіцієнт монетизації економіки;

МЗ – величина грошової маси за агрегатом МЗ;

ВВП – річний номінальний обсяг ВВП.

Сама суть показника монетизації означає неможливість визначення конкретного критерію достатності грошової маси для економіки, адже на його зменшення чи збільшення впливають різні чинники – як позитивні, так і негативні.

Динаміку рівня монетизації економіки в сенсі його зниження або зростання називають, відповідно, **демонетизацією** та **ремонетизацією**. Демонетизація як процес показує зниження рівня наповнення економіки грошовими ресурсами, ремонетизація – це протилежний процес.

Наука і практика доводять наявність тісного зв'язку між коефіцієнтом монетизації та рівнем розвитку національної економіки. Саме цей показник слугує важливим індикатором спроможностей країни для економічного зростання, адже він відображає потенціал використання економічними суб'єктами ліквідних засобів у розрахунках і платежах.

Ще одним із кількісних показників грошової маси, який залежить як від типу грошової системи держави, трансформацій у сфері грошового обігу, масштабів бартерних операцій, так і від рівня досконалості безготівкових розрахунків, технічної озброєності платіжної системи та

загального стану національної економіки, виступає *швидкість обігу грошей*. Цей показник означає частоту, з якою кожна одиницю існуючих в обігу грошей застосовують у середньому для купівлі-продажу товарів і послуг за певний період, як правило, за рік.

Розуміння швидкості обігу грошей уперше обґрунтував І. Фішер у 20-х роках ХХ ст. Кількісно показник швидкості обігу грошей визначають на основі рівняння обміну І. Фішера:

$$M V = P Q, \text{ звідки } V = \frac{P \cdot Q}{M},$$

де V – швидкість обігу грошей;

P – середній рівень цін на товари та послуги;

Q – фізичний обсяг товарів і послуг, реалізованих у визначеному періоді;

M – середня маса грошей, яка знаходиться в обігу протягом визначеного періоду.

Обчислений у такий спосіб показник швидкості обігу грошей свідчить про інтенсивність використання запасу грошей в обігу для купівлі-продажу товарів і послуг, його вимірюють кількістю оборотів грошової одиниці за час здійснення товарних трансакцій.

Швидкість обігу грошей прямо пропорційно залежить від номінального обсягу створеного економікою валового продукту (P Q) й обернено пропорційно від обсягу грошової маси в обігу (M).

Зміни у швидкості обігу грошей ведуть до збільшення або зменшення пропозиції грошей, впливаючи тим на платоспроможний попит і витрати обігу; вони можуть ускладнювати або полегшувати регулювання грошового обігу. Саме тому аналіз усіх чинників, що впливають на швидкість обігу грошей, є важливий для розуміння напрямів і методів регулювання грошового обігу. Зміни у швидкості обігу грошей безпосередньо впливають на платоспроможний попит.

Якщо прискорити обіг грошей, то це компенсує те прирощення їх кількості, яке потрібне за умов збільшення обсягів товарообігу, а тому потребу в грошах задовольнятимуть без додаткової емісії. Проте коли існує розбалансованість економіки, коли платоспроможний попит більший за пропозицію товарів, збільшення швидкості обігу грошей може стати додатковим чинником прискорення інфляційних процесів.

Уповільнення швидкості обігу об'єктивно збільшує попит на гроші, а тому, як реакція, зменшується платоспроможний попит. Тому заходи зі зменшення швидкості обігу грошей завжди виступають складовими антиінфляційних програм, а економічна ситуація, яка характеризується уповільненням обігу грошей, вважається найсприятливішою для реформування грошової системи країни.

2.3.3. Закони грошового обігу

Найбільш важливим завданням управління оборотом грошей є регулювання їхньої кількості в обігу, тому що грошовий обіг не є простим повторенням товарного, він регулюється дією специфічного закону.

Згідно із **законом грошового обігу**, протягом певного періоду для задоволення потреб обігу потрібна об'єктивно зумовлена **маса грошей**. Формально суть цього закону можна пояснити таким своєрідним постулатом: грошова маса, яка фактично перебуває в обігу, має дорівнювати об'єктивно необхідній для обігу кількості купівельних і платіжних засобів. Перевищення фактичної маси грошей над об'єктивно необхідною означає надлишок грошей в обігу, ситуація навпаки – їхню нестачу. Підкреслимо, що тут маються на увазі лише ті гроші, які обслуговують відносини обміну.

У розумінні дії закону грошового обігу важливим є тлумачення величини об'єктивно необхідної для обігу маси грошей. Це викликано наявністю значної кількості форм грошей в обігу та дією багатьох чинників, які впливають на формування їхньої маси. В історичному процесі коли змінювалися економічні умови і форми грошей, у механізмі дії закону з'явилися певні особливості.

Спочатку цей закон пояснював кількість грошей, необхідних для товарообігу. Він показував залежність між обсягом товарів, загальним рівнем їхніх цін і швидкістю обігу грошей. А тому для функції грошей як засобу обігу проявлялась закономірність, згідно з якою, чим швидше гроші обертаються, міняючи своїх власників, тим менша їхня кількість потрібна для обігу.

У подальшому на основі кредитних відносин з'явилася функція грошей як засобу платежу, за якою, гроші виступають засобом погашення боргових зобов'язань, які з'являються під час продажу товарів у кредит. Кредит призводить до зменшення загальної кількості грошей в обігу, тому що окрему частину боргових зобов'язань взаємно погашають.

Підкреслимо, що такі залежності були характерні для повноцінних золотих монет. Коли існувала система золотомонетного стандарту вирівнювання фактичного та необхідного обсягу грошей відбувалося автоматично. Якщо фактична в обігу грошова маса перевищувала необхідну, то зайві суми золотих монет вилучали з обігу і вони йшли у скарби. І навпаки, коли в обігу було недостатньо золота і наявні гроші були меншими від необхідної кількості, власники скарбів знову заводили їх в обіг доти, доки не була забезпечена рівність між ними. За цих умов і підтримувалося достатньо точне співвідношення між товарною і грошовою масою, що забезпечувало стійкість грошового обігу.

Після скасування золотого стандарту автоматичний механізм вирівнювання фактичного та необхідного обсягів грошової маси зазнав суттєвих змін і став залежати від того, які гроші знаходяться у сфері обігу: казначейські чи банківські. Саме тому, за умов *кредитної природи сучасних грошей*, можливостей їх знецінення в обміну вагоме значення має потреба визначення необхідної для обігу кількості паперово-кредитних грошей.

Прихильники кількісної теорії грошей (монетаристи) пояснюють кількість необхідних для обігу грошей, застосовуючи відоме рівняння обміну І. Фішера ($M V = P Q$), відповідно до якого маса необхідних в обігу грошей дорівнює вартості всіх товарів і послуг на ринку (тобто по суті ВВП), поділені на швидкість обігу грошей. А рівень цін змінюється пропорційно до зміни маси грошей в обігу.

Якщо в цих умовах сферу обігу обслуговують банківські кредитні гроші, то суттєво зростають можливості вирівнювання фактичної та об'єктивно необхідної маси грошей в обігу за умови збереження стабільності грошей, тому що сам кредитний механізм емісії цих грошей забезпечує повернення їх з обігу через повернення позик. Збільшити фактичний обіг грошей в обігу до рівня об'єктивно необхідного можна шляхом збільшення кредитів в економіку, а завдяки обмеженню кредитування наявний обсяг грошей в обігу буде зменшуватися до необхідного рівня.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть суб'єкти грошового обороту.
2. Які сектори грошового обороту виокремлюють за певними ознаками?
3. Покажіть відмінності податково-бюджетного та кредитного секторів грошового обороту.
4. Які грошові агрегати визначають у монетарній статистиці України?
5. Покажіть структуру кожного окремого грошового агрегату.
6. Що означає ліквідність грошової маси і як вона змінюється у грошових агрегатах?
7. Поясніть поняття грошової бази та яка її структура в Україні?
8. За якою формулою розраховують фактичний стан монетизації економіки?
9. Як обчислюють показник швидкості обігу грошей? Які чинники впливають на нього?
10. Поясніть, як швидкість обігу грошей впливає на економічні процеси в країні.
11. У чому полягає суть закону грошового обігу?
12. Як у сучасних умовах визначають і регулюють кількість грошей в обігу?

2.4. ГРОШОВА СИСТЕМА

2.4.1. Суть грошової системи та її елементи

2.4.2. Типи грошових систем

2.4.3. Становлення та розвиток грошової системи України

2.4.1. Суть грошової системи та її елементи

Щоб створити та впорядкувати систему грошових відносин у державі, потрібно щоб існував достатньо високий рівень розвитку товарно-грошових відносин (а це потребує їхнього регулювання державою) та, безумовно, необхідне визначення в правовому сенсі законних платіжних засобів і регламентації їхнього обігу.

У цьому сенсі саме поняття «*грошова система*» можна розглядати за *функціональними* та *інституціональними* ознаками. Функціональне розуміння поняття «грошова система» означає, що це упорядкована у певний спосіб сукупність грошових відносин, форм, методів і принципів організації грошового обігу в країні або в єдиному економічному просторі. Інституціональне розуміння передбачає, що грошова система є сукупністю інститутів, які формують і регулюють економічні та правові засади емісії грошей, механізми та інструменти їхнього обігу, нагромадження, розподілу та перерозподілу.

У практичній площині функціональне та інституціональне розуміння суті грошової системи взаємопов'язані й формують цілісність та єдність системи. Грошові відносини, форми цих відносин, методи та принципи організації в державі або в єдиному економічному просторі не відбуваються поза межами інститутів, які їх саме й організують і впорядковують. Тому, грошово-кредитні інститути виникають у суспільстві саме тоді, коли грошовий обіг у ньому набуває достатньо розвинених форм і виникає потреба у його регулюванні.

Тобто, *грошова система* виступає як *законодавчо визначена форма організації (побудови) грошового обігу в державі*. Грошові системи кожної окремої країни розбудовуються історично, вони відображають існуючий рівень розвитку економічних відносин і національну специфіку. Держава розбудовує власну грошову систему, поступово формуючи її повну незалежність і здатність витримувати негативні зовнішні впливи, якщо вони загрожують інтересам національної економіки.

Грошова система будь-якої країни формується з окремих складових, які тісно взаємодіють між собою і забезпечують її цілісність. Грошову систему кожної країни формують такі елементи:

- *найменування національної грошової одиниці;*
- *масштаб цін;*
- *види та купюрність готівкових грошових знаків*, які мають статус законного платіжного засобу;
- *порядок здійснення безготівкових грошових розрахунків;*
- *порядок здійснення готівкового грошового обігу;*
- *порядок здійснення валютного курсу;*
- *державні структури*, які займаються *регулюванням* грошового обігу та здійснюють контроль за дотриманням чинного законодавства.

2.4.2. Типи грошових систем

Комплексна єдність елементів грошової системи визначає тенденції та певні закономірності її функціонування і подальшого розвитку. Під впливом значних економічних змін у суспільствах грошові системи також змінювалися і удосконалювалися. Зміст окремих складових та їхня взаємодія визначають *тип грошової системи* держави. Критерії класифікації та відповідні їм типи грошових систем наведено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Критерії та характеристики грошових систем

Критерій класифікації	Типи грошових систем
За формою функціонування грошей	<ul style="list-style-type: none"> • системи металевого обігу • системи паперово-кредитного обігу
За механізмом регулювання грошового обігу	<ul style="list-style-type: none"> • саморегульовані • регульовані
За ступенем втручання держави в економічні процеси	<ul style="list-style-type: none"> • неринкові • ринкові
За способом регулювання валютних відносин	<ul style="list-style-type: none"> • закриті • відкриті

Грошові системи металевого обігу базувались на виокремленні в обігу грошового металу (монети), який виконував усі функції грошей. Уже існуючі банкноти в таких грошових системах без обмежень обмінювали на метал.

Металеві грошові системи функціонували у вигляді системи *біметалізму* (XVI-XVIII ст.) та системи *монометалізму* (XIX ст.).

Біметалізм виступав як грошова система, де роль загального еквівалента (грошей) виконували два метали – золото і срібло.

У монетарній історії відомі такі три різновиди біметалізму: *система паралельної валюти*, *система подвійної валюти*, *система «кульгаючої» валюти*, в яких по-різному поєднувалися та співвідносилися золоті та срібні гроші

Монометалізм є грошовою системою, де функції грошей і роль загального еквівалента виконує лише один метал (золото або срібло). Більш поширеним був **золотий монометалізм**, який функціонував у формах золотомонетного, золотозливкового та золотодев'язного стандартів.

Золотомонетний стандарт був класичною формою золотого монометалізму, він означав вільний обіг золотих монет, реалізацію золотом усіх функцій грошей, відсутність яких-небудь валютних обмежень, стабільність валютних курсів.

Золотозливковий стандарт означав відсутність в обігу золотих монет, а паперові банкноти можна було обмінювати лише на стандартні золоті зливки вагою у 12,4 кг кожен.

Золотодев'язний стандарт характеризував грошову систему у рамках якої банкноти можна було обміняти на золото тільки за посередництва девізи (іноземної валюти, розмінної на золото).

У науці золотодев'язний та золотозливковий стандарти ще називають “урізаними” формами золотого стандарту, тому що при їхньому функціонуванні золото не виконує функцій засобу обігу і платежу.

Система паперово-кредитного обігу – це і є сучасна грошова система, за якої в обігу знаходяться паперові або металеві грошові знаки, які не мають внутрішньої (субстаціональної) вартості.

У рамках паперової грошової системи грошові знаки емітують (випускають в обіг) у вигляді казначейських білетів з метою покриття бюджетного дефіциту, а не забезпечення потреб товарного обігу.

Що стосується грошових систем, які базуються на обігові кредитних грошей, то після скасування офіційного золотого вмісту, коли не існує забезпечення й обміну банкнот на золото, набув значного розвитку безготівковий грошовий обіг та суттєво скоротився готівковий, змінилось державне регулювання грошового обігу, відбувся значний розвиток інтеграційних процесів у сфері грошово-кредитних відносин.

Сучасний **кредитний механізм емісії грошей** безпосередньо формує умови для забезпечення їхньої стабільності шляхом регулювання пропозиції грошей відповідно до потреб обігу, інструментами, які знаходяться в арсеналі Центробанку.

Саморегульовані грошові системи були історично першими, адже вони базуються на біметалізмі та монометалізмі, а у цих системах діє механізм стихійного регулювання грошового обігу. Якщо, наприклад, зменшується обіг товарів і послуг в обміні, то і потреба в коштах зменшується, тому об'єктивно відповідна їх кількість вилучається з обігу, переходячи в скарби. І навпаки, у випадку зростання обсягів благ і потреби в грошових знаках вони зі сфери скарбів переходять в обіг.

Регульованим грошовим системам притаманна наявність економічного механізму регулювання кількості грошей в обігу, який визначається державою та Центральним банком. Регульованими виступають усі сучасні грошові системи, які базуються на нерозмінних на золото кредитних грошах.

Неринкові грошові системи мають суттєві обмеження щодо вільного функціонування грошей, у них домінують адміністративні методи регулювання грошового обігу. Вони були притаманні адміністративно-командним економікам колишніх соціалістичних країн із законодавчим розмежуванням грошового обігу на готівковий і безготівковий, неможливістю певних видів грошових операцій для населення, жорстким контролем за ними, обмеженням кредитних відносин тощо.

У **ринкових грошових системах** грошовий обіг регулюється Центральним банком країни шляхом застосування економічних методів та інструментів впливу на обсяг грошової маси. Таким системам властиві розмежування емісії готівкових і безготівкових коштів між Центральним банком і банківською системою, взаємозв'язок між безготівковим і готівковим грошовим обігом з домінуванням безготівкового, незалежний правовий статус Центрального банку, забезпечення грошових знаків активами банківської системи тощо.

У **закритих грошових системах** існують суттєво значні валютні обмеження, тобто суто адміністративне регулювання валютного ринку, їм притаманна неконвертованість валюти, штучне формування валютного курсу тощо. Такий тип грошової системи існував у країнах колишнього соціалістичного табору.

Відкриті грошові системи характеризуються мінімальним втручанням держави в регулювання валютних відносин. Їм притаманна повна конвертованість валюти, ринковий механізм курсоутворення, відсутність обмежень на здійснення валютних операцій юридичними та фізичними особами.

2.4.3. Становлення та розвиток грошової системи України

Потенціал та можливості ефективного функціонування та стабільного розвитку національної економіки кожної країни суттєво залежать від рівня організації її грошової системи. У цьому сенсі розвиток України як незалежної держави вимагав, що зрозуміло, створення власної *національної грошової системи*, яка була б атрибутом незалежної держави та здатною протистояти негативним зовнішнім впливам.

Законодавче підґрунтя для створення національної грошової системи було сформовано вже в Законі України «Про банки і банківську діяльність», ухваленому ще Верховною Радою УРСР 20 березня 1991 року. Цим законом виняткове право здійснювати емісію грошей на всій території

України, регулювати грошовий обіг, здійснювати монетарну політику було надано *Національному банку України*, який створили на базі Українського республіканського банку Державного банку СРСР.

Таке поняття *«гривня як національна грошова одиниця України»* вперше з'явилося в офіційних документах ще у жовтні 1991 року. Законодавчо воно було оформлено у грудні 1991 р., а в березні 1992 р. розмінною монетою України визнано копійку. Проте запровадженню гривні в обіг передувало достатньо тривалий етап, упродовж якого в обігу знаходилась тимчасова грошова одиниця – купуно-карбованець, яку ввели в січні 1992 р. у безготівковий, а з листопада 1992 р. у готівковий обіг.

Указом Президента України «Про реформу грошової системи України» від 7 листопада 1992 р. було кінцево припинено функціонування радянського рубля в грошовому обігу, а з 16 листопада 1992 р. єдиним законним платіжним засобом на території всієї України став український карбованець, а його представником безпосередньо в готівковому обігу – *купон Національного банку України*. Уведення такої тимчасової грошової одиниці було вкрай необхідним засобом для боротьби з інфляцією, побудови незалежної економіки й національної грошової системи.

Подолання гіперінфляції та посилення у 1995 р. і першій половині 1996 р. стабілізаційних процесів в економіці, у тому числі припинення спаду виробництва, стабілізація валютного курсу українського карбованця, зростання доходів населення сформували необхідні умови для запровадження *гривні*, якій, відповідно Конституції, належало стати грошовою одиницею незалежної України. Указом «Про грошову реформу України» від 25 серпня 1996 р. з 02 по 16 вересня 1996 р. було введено в обіг постійну грошову одиницю – гривню та її соту частину – копійку.

Запровадженням в обіг національної валюти гривні формально було закінчено процес формування грошової системи України. Її подальший розвиток пов'язаний зі значними трансформаціями системи грошового обігу в країні та з розвитком національної банківської системи.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що являє собою грошова система та з яких елементів вона складається?
2. Що таке масштаб цін? Як змінювалося його тлумачення у процесі еволюції форм грошей?
3. Чому в грошовій системі держави регламентують обіг і готівки, і безготівкових грошей?
4. За якими критеріями класифікують грошові системи?
5. Назвіть усі характеристики біметалізму та його різновидів.
6. У чому полягає відмінність між золотозливковим та золотодевізним стандартами?
7. Поясніть відмінності між саморегульованими та регульованими грошовими системами?
8. Наведіть приклади грошових систем ринкового та неринкового типу.
9. Що означають валютні обмеження?
10. Покажіть як формувалась національна грошова система в Україні.

2.5. ГРОШОВИЙ РИНОК

2.5.1. Суть грошового ринку й особливості його функціонування

2.5.2. Попит на гроші та їх пропозиція

2.5.3. Установлення рівноваги на грошовому ринку

2.5.1. Суть грошового ринку й особливості його функціонування

Грошовий ринок – це той сегмент національного ринку, на якому купують і продають гроші, позики, цінні папери. У взаємовідносинах між суб'єктами цього ринку також формується **попит і пропозиція** фінансових ресурсів і відбувається визначення їхньої **ціни**.

Грошовий ринок як частина фінансового виконує ряд функцій:

– він перерозподіляє фінансові ресурси, тобто спрямовує кошти від тих секторів економіки, які їх заощадили, до тих, які потребують їх для своєї діяльності;

– на ньому відбувається емісія фінансових інструментів;

– він формує ринкові ціни на окремі види фінансових ресурсів.

Перерозподіл фінансових ресурсів цим ринком, як правило, відбувається шляхом або **прямого**, або **непрямого** (опосередкованого) фінансування.

При прямому фінансуванні кошти передаються безпосередньо від їхніх власників до позичальників, тобто позичальники отримують кошти в позику без посередництва фінансових установ. Тут виокремлюють два канали руху грошей як фінансових ресурсів:

– **канал капітального фінансування**, по якому покупці безповоротно залучають кошти інвесторів за допомогою акцій на фондовому ринку;

– **канал боргових запозичень**, коли покупці отримують гроші як ресурс для власної діяльності, продаючи облігації або інші боргові зобов'язання.

При непрямому (опосередкованому) фінансуванні грошові ресурси переміщуються від власників до позичальників через **фінансових посередників**. Такими посередниками виступають банки та небанківські фінансово-кредитні інститути (страхові компанії, пенсійні та інвестиційні фонди, кредитні спілки, лізингові та трастові компанії та інші). Фінансові посередники спочатку збирають, тобто акумулюють у себе ресурси, а вже потім від свого імені пропонують їх кінцевим покупцям. У такий спосіб фінансові посередники створюють власні зобов'язання і вимоги, які, власне, стають самостійними інструментами грошового (фінансового) ринку.

У світі достатньо велика частка заощаджень формується в секторі домашніх господарств, а позичальниками цих коштів як ресурсів, зазвичай, є бізнес та урядові структури.

Інструментами грошового ринку виступають позики, банківські депозити, окремі цінні папери тощо, по яких укладають угоди купівлі-продажу, тобто це певні фінансові зобов'язання покупців перед продавцями грошей.

Усі різновиди зобов'язань поділяють на неборгові та боргові. До неборгових зобов'язань належать ті зобов'язання, які дають можливість участі в управлінні діяльністю покупця грошей, але не дають гарантії обов'язкового доходу – акції, паї та ін. За продавцем грошей тут зберігається право власності й отримання доходів. Борговими інструментами виступають усі зобов'язання покупця повернути продавцеві надану ним суму коштів і сплатити за її використання дохід.

Усі боргові зобов'язання грошового ринку розподіляють так:

– **депозитні зобов'язання**, по яких продавці передають власні гроші у повне розпорядження покупцям на певний термін за умови їхнього повернення та сплати відсотків у вигляді доходу або без них. Такими зобов'язаннями виступають депозити клієнтів у банках. Це угоди по коштах поточних і строкових рахунках, ощадних, трастових вкладах та ін.;

– **позикові зобов'язання**, згідно з якими продавці грошей (банки) накладають окремі обмеження на права покупців (позичальників) розпоряджатися цими коштами (цілі й час використання, плата за нього, гарантії повернення тощо). Такі зобов'язання – це, як правило, кредитні угоди, облігації, бонди, векселі тощо.

На грошовому ринку на основі взаємодії попиту і пропозиції формується ринкова ціна грошей – процентна ставка, відсотковий дохід на позичені й залучені кошти.

Саме на грошовому ринку формується **величина і структура попиту** на окремі фінансові ресурси, їхня **пропозиція** та **ринкова ціна**. Структурувати грошовий ринок як частину фінансового можна за такими критеріями:

– за різновидами фінансових інструментів;
– за терміном реалізації майнових прав, тобто за ліквідністю фінансових активів.

За першим критерієм грошовий ринок поділяється на **ринок кредитних угод** (позикових капіталів) і **фондовий або ринок цінних паперів**.

На ринку кредитних угод банківські установи акумулюють кошти населення і бізнесу та надають їх у вигляді *позик* на засадах повернення, строкowości, платності та забезпеченості.

Ринок цінних паперів (фондовий) охоплює як боргові відносини, так і відносини спільного володіння, які оформляють відповідними цінними паперами (акціями, корпоративними і державними *облігаціями* тощо). У розвинених країнах саме цей ринок виступає головним джерелом фінансування приватних підприємств.

За терміном реалізації майнових прав грошовий ринок як частина фінансового поділяють на *ринок грошей і ринок капіталів*.

На ринку грошей здійснюють купівлю-продаж фінансових ресурсів на короткий термін (до одного року), зокрема і короткострокових боргових цінних паперів. Головними *інструментами ринку грошей* виступають міжбанківські позики і банківські депозити, короткострокові депозитні сертифікати, векселі, короткострокові державні облігації та скарбничі векселі, сертифікати центрального банку, короткострокові кредити комерційних банків фірмам і населенню.

На *ринку капіталів купують і продають* позики та фінансові інструменти (боргові зобов'язання) терміном погашення понад один рік, а також акції та майнові сертифікати. На цьому ринку здійснюють операції з середньо- і довгостроковими кредитами та депозитами, довгостроковими корпоративними і державними борговими зобов'язаннями й акціями. Вважається, що ринок капіталів порівняно з ринком грошей більш стабільний.

2.5.2. Попит на гроші та їх пропозиція

Визначальну роль на ринку грошей відіграє *попит на гроші*, який виступає як *запас грошей* і яким економічні суб'єкти прагнуть володіти на певний момент. Розрізняють три основні мотиви попиту: трансакційний, застережний та спекулятивний.

Трансакційний (операційний), за І. Фішером, мотив змушує суб'єктів постійно створювати певний запас грошей для забезпечення особистого споживання (населення) та виробничого (фірми та підприємства) шляхом здійснення поточних платежів (трансакцій). Якщо І. Фішер аналізував цей мотив на макрорівні, вивівши своє знамените рівняння, то представники кембриджської школи (А. Маршалл, А. Пігу), ввівши коефіцієнт касових залишків, зробили це на мікрорівні і ввели при цьому в аналіз ще й психологічні чинники.

Застережливий мотив примушує економічних суб'єктів створювати певний запас грошей для задоволення можливих непередбачуваних потреб у майбутньому, потреб у непередбачуваних обставинах. Як правило, певні суми грошей відкладаються про всяк випадок (хвороба, війна, інфляція), а також для реалізації несподіваних можливостей отримати додатковий дохід.

Спекулятивний мотив (за Дж. М. Кейнсом) розуміється як *намагання створити певний запас грошей* з метою їх подальшого перетворення у високодохідні фінансові активи. Володіння таким активами приносить дохід у вигляді **процента**. Просте зберігання грошей веде до втрати можливих доходів, які визнають як альтернативну вартість зберігання грошей. Сума втрат визначається запасом грошей та існуючою на ринку середньою нормою процента. Для зменшення втрат бізнес, як правило, змушений зменшувати запас грошей, тобто попит на гроші. Запаси фінансових активів (ресурсів) можуть приносити високі доходи, але потрібно при цьому враховувати і фінансові ризики.

Безумовно, зростаючі ринкові ризики втрати грошей можуть переважити намагання отримати додаткові доходи, і це послаблює роль і значення процента. А тому *сучасні монетаристи* (М. Фрідмен, Ф. Найт та ін.), окрім процента, застосовують в аналізі дивіденди, рівень інфляції та працюють з дохідністю активів взагалі (портфельний підхід), трансформуючи спекулятивний мотив у мотив капіталізації.

Основними чинниками впливу на попит на гроші, які, як правило, визначають його динаміку, виступають *зміни обсягів ВВП і рівня цін, зміна швидкості обігу грошей, зміна норми процента, зміни в доходах, інфляція та інфляційні очікування*.

Пропозиція грошей означає такий їх запас, який економічні суб'єкти мають у своєму розпорядженні і готові надати його у тимчасове користування позичальникам при сприятливих економічних умовах. Ширше – пропозиція грошей виступає як процес створення банківською системою додаткових платіжних засобів, які надходять у канали готівкового і безготівкового обігу. На мікрорівні – пропозиція є альтернативою попиту, а на макрорівні – обмежена фактичною масою грошей в обороті. Вирішальним чинником пропозиції грошей є їх емісія, а тому сама пропозиція – явище екзогенне (її регулює Центральний банк), проте невідривне від попиту. Пропозиція формується на базі попиту на гроші, в її основі ті ж самі чинники.

Пропозицію грошей визначає *монетарна політика Центрального банку*, який формує грошову базу та впливає на рівень грошово-кредитного мультиплікатора. На динаміку останнього впливають **норма обов'язкових резервів**, співвідношення між депозитними (безготівковими) та готівковими грошима (**структура грошової маси**), діючі процентні ставки за депозитами, **облікова ставка ЦБ**, довіра банків. А розмір грошової бази (високоліквідні гроші на балансі ЦБ) залежить від попиту на гроші, цей попит є визначальним чинником емісійної діяльності ЦБ і *кредитної емісії банківської системи*. Грошова база, помножена на величину мультиплікатора, дає величину грошової маси в обігу, тобто пропозицію грошей.

Отже, загальний розмір (величина) пропозиції грошей формується і залежить від емісії грошей ЦБ, структури грошової системи, кредитної активності комерційних банків, операцій ЦБ на валютному ринку та з державними облігаціями тощо.

2.5.3. Установлення рівноваги на грошовому ринку

Взаємодія всіх чинників, що впливають на обсяги як попиту, так і пропозиції грошей, постійно змінює співвідношення між ними, тобто впливає на кон'юнктуру грошового ринку. Стабільність останнього полягає у підтриманні динамічної рівноваги між *попитом і пропозицією*, зовнішнім проявом такої рівноваги виступає ринкова ціна грошей як ресурсу. Досягнення рівноваги на грошовому ринку, якої бажають усі суб'єкти цього ринку забезпечує Центральний банк країни в рамках здійснюваної ним монетарної політики шляхом застосування різних методів та інструментів регулювання пропозиції грошей у відповідь на зміни у попиті на гроші.

У графічній моделі грошового ринку виокремлюють криві попиту (гіпербола) і пропозиції (пряма, перпендикулярна осі абсцис). Результатом взаємодії цих кривих виступає точка їх перетину, яка називається точкою рівноваги грошового ринку, їй відповідає рівноважна ставка процента. Саме ця величина процента при існуючому попиті на гроші та наявній грошовій масі в обігу задовольняє як покупців, так і продавців: перші формують потрібний їм, а другі розміщують наявний у них запас грошей.

Збільшення або зменшення *ставки процента* виступає результатом зміни кон'юнктури грошового ринку. Як правило, зростання пропозиції грошей при незмінному попиті веде до збільшення ресурсної бази банківської системи, збільшує пропозицію кредитів, здешевлює їх. Як наслідок, зниження процентної ставки веде до зростання попиту на гроші і тоді встановлюється вже нова рівноважна точка між попитом і пропозицією.

Зменшення пропозиції зменшує кредитні ресурси банків, збільшує плату за позики (позичковий процент) і, відповідно, підвищує рівноважну ставку. Зростання ВВП зумовлює збільшення попиту на гроші. При незмінній пропозиції задоволення цього попиту вже буде при новій, вищій рівноважній ставці.

Отже, *зміни попиту і пропозиції грошей* як ресурсу на відповідному ринку формують адекватний рівень ставки процента, яка забезпечує стабільність кон'юнктури цього ринку. Попит на гроші впливає на ставку процента прямо пропорційно, а пропозиція грошей обернено пропорційно.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте специфіку грошового ринку.
2. Дайте характеристику основним інструментам грошового ринку.
3. Яка структура грошового ринку?
4. У чому полягає специфіка попиту на гроші?
5. Дайте характеристику трансакційного мотиву попиту на гроші.
6. Охарактеризуйте застережний та спекулятивний мотиви попиту на гроші.
7. Наведіть чинники попиту на гроші та поясніть їх суть.
8. Розкрийте суть і особливості пропозиції грошей.
9. Дайте характеристику емісійного процесу.
10. Як здійснюється кредитна емісія банківською системою?
11. Поясніть ефект грошово-кредитного мультиплікатора.
12. Які чинники впливають на зміни у пропозиції грошей?
13. Як досягається і чому порушується рівновага на грошовому ринку?

2.6. ІНФЛЯЦІЯ ТА НЕОБХІДНІСТЬ СТАБІЛІЗАЦІЇ ГРОШОВОГО ОБІГУ

2.6.1. Суть і причини інфляції

2.6.2. Вимірювання інфляції та її види

2.6.3. Соціально-економічні наслідки інфляції та необхідність стабілізації грошового обігу

2.6.1. Суть і причини інфляції

У сучасній ринковій економіці достатньо поширеним, а по суті звичайним явищем є процес *знецінення грошей*, по-іншому – *зменшення їхньої купівельної спроможності* через зростання цін. Останнє означає, що за грошову одиницю можна придбати все меншу кількість товарів і послуг. Даний процес або явище економісти визначають як *інфляцію* (від лат. inflatio – роздування). Відомо, що вперше цей термін застосовано у США в середині ХІХ ст. у зв'язку з випуском значної кількості паперових доларів (так званих грінбеків) для фінансування громадянської війни (1861-1865 рр.). Відтоді він увійшов у науковий ужиток та буденне життя людей.

Економісти свідчать, що інфляція мала місце в грошовому обігу більш ранніх епох, зокрема у Франції – під час Французької революції 1789-1791 рр. і наполеонівських війн, або в Англії – у період війни з Наполеоном на початку ХІХ ст., у періоди війн чи внутрішніх політичних або соціальних потрясінь. Водночас у світовій економічній історії виокремлюють, як правило, два випадки різкого зростання цін, причиною яких стало суттєве зниження вартості благородних металів.

У першому випадку після відкриття Америки у Європу почала надходити значна маса золота й, особливо, срібла. У ХVІ ст. у європейських країнах внаслідок цього відбулась «революція цін», яка привела до зростання товарних цін у 2,5 – 4 рази наприкінці століття.

У другому випадку після відкриття та розроблення золотоносних родовищ у Каліфорнії (США) та у Вікторії (Австралія) у період 1840-1850 рр. зростання видобутку золота перевищило 600%, а ціни в усьому світі зросли на 25-50%. А після відмов у 1976 р. від золотого стандарту у результаті Ямайських угод, ліквідації золотого вмісту грошей, інфляція стала об'єктивним, цілком природним і постійним явищем. Як правило, її тлумачать як знецінення грошей через зростання цін або просто як процес підняття цін.

Отже, інфляція – це складне соціально-економічне явище. Вона існує і без зростання цін, наприклад, коли знецінення грошей відбувається у формі хронічного товарного дефіциту за фіксованих державою цін, як це неодноразово було в СРСР. Тобто і без явного зростання цін економіка і суспільство можуть пережити очевидні прояви і значні наслідки інфляції, якщо порушена рівновага на ринках між товарним і грошовим обігом і відбувається знецінення грошей у будь-якій формі.

У сучасних умовах інфляція є однією з найгостріших проблем соціально-економічного розвитку. Мабуть, немає країни, яка б у другій половині ХХ і на початку ХХІ ст. не стикалася би з інфляцією. Надзвичайно гостра проблема інфляції і для економіки та суспільства України.

Отже, інфляція – це явище або процес зниження купівельної спроможності грошей через *зростання загального (середнього) рівня цін* на створені економікою товари та послуги в країні за окремий період. При цьому ціни різних товарів, як правило, зростають різними темпами, а не обов'язково підвищуються ціни на всі товари й послуги. Водночас зниження середнього рівня цін у країні виступає протилежним (оберненим) процесом до інфляції, його ще називають дефляцією, і у сучасній економіці таке явище виникає нечасто і на короткий термін.

Прояви інфляції різні в рамках різних грошових систем. У часи металевих грошових систем зростання цін відбувалось через псування монет або зменшення вартості грошового металу. У часи запровадження паперових грошей вони знецінювалися шляхом зменшення золотого вмісту банкнот, по-іншому – зменшували ваговий вміст золота, на який їх обмінювали. У *сучасній паперово-кредитній грошовій системі* головною формою прояву інфляції стало знецінення грошових знаків по відношенню до вартості товарів і послуг (так звана **цінова інфляція**) або падіння обмінного курсу національної грошової одиниці щодо іноземних валют (**девальвація**).

Причинами інфляційного зростання цін виступають різноманітні, хоча, як правило, і взаємопов'язані чинники. Інфляція, її причини та суть – предмет гострих дискусій серед науковців різних напрямів економічної

думки. Учені та практики давно намагаються визначити причини інфляції, щоб мати у політиці ефективні методи боротьби з нею та її негативними наслідками для економіки. Світова економічна думка репрезентує цілий ряд напрямів і шкіл, які по-різному трактують причини виникнення інфляції. Складність і різноманіття інфляційних процесів не дозволяє ученим дійти спільної думки щодо причин інфляції, тасаме тому існують також різні підходи до політики формування антиінфляційних заходів.

Сьогодні практично всі науковці сходяться на тому, що інфляція – це процес знецінення грошей, але причини такого знецінення вони тлумачать по-різному.

Представники або **прихильники кількісної теорії** постійно наголошують на жорсткій *залежності динаміки цін від динаміки грошової маси*. Обґрунтована ще Дж. М. Кейнсом концепція надмірного попиту пояснює інфляцію *немонетарними чинниками*, тобто такими, що знаходяться поза сферою грошового обігу. Існують також *концепція зростання грошових витрат виробництва* у неокейнсіанців, грошова теорія неокласиків (монетаристів) та деякі інші. При цьому сьогодні позиції представників усіх наукових шкіл з даної проблематики значно зблизились і домінантною по суті стала *концепція багатofакторного зростання цін та інфляції*.

У рамках концепції багатofакторності інфляції усі її чинники виокремлюють у дві групи:

- 1) **чинники зростання попиту** через збільшення пропозиції грошей;
- 2) **чинники зростання витрат на виробництво** та реалізацію товарів і послуг.

Саме ця концепція інфляції базується на принципах системності, тому що враховує взаємозв'язок монетарних процесів у грошовій системі з процесами у реальному виробництві. У науковому сенсі вона більш достовірна. Наука і практика сьогодні поглиблено аналізують чинники кожної з цих двох груп, узагалі їхнього впливу на динаміку цін і на інфляцію, а ще можливості та способи реагування на їхню дію, підкреслюючи при цьому, що нейтралізація **монетарних чинників** лежить у сфері дій та відповідальності центральних банків, а **немонетарних** – у сфері відповідальності уряду, Міністерства економіки, Міністерства фінансів.

Сьогодні серед головних причин інфляції виокремлюють такі: зростання грошової маси в обігу більш високими темпами, ніж зростання ВВП, тобто економічно недоцільна емісія грошей; бюджетний дефіцит; зростання внутрішнього та зовнішнього боргу, мілітаризація економіки; монополістичні тенденції на ринку та необґрунтовані привілеї; специфіка структури національної економіки; незбалансованість експорту та імпорту

товарів і капіталів; доларизація та неплатежі в економіці; інфляційні очікування тощо.

Водночас, окрім вищезазначених причин інфляція, як правило, зумовлюється більш *глибинними* довготривалими *чинниками*, які є *фундаментально визначальними* і перебувають як у сфері грошового обігу, так і в сфері виробництва, вони в першу чергу зумовлені економічними та політичними відносинами у країні. У цьому сенсі конкретні причини ніби доповнюють більш глибокі, усталені диспропорції, які складають основу інфляційного зростання цін, ніби накладаються на них. Такими чинниками з боку грошового обігу є:

- переповнення сфери обігу надлишковою грошовою масою, в першу чергу в результаті емісії грошей для покриття дефіциту державного бюджету;
- високі темпи кредитування національної економіки внаслідок значної кредитної активності банків;
- прискорення швидкості обігу грошей;
- політика підтримки валютного курсу національної грошової одиниці тощо.

А негрошовими чинниками основоположного характеру виступають:

- циклічний характер розвитку економіки;
- монополізація ринків, незначний розвиток фондового та інших складових фінансового ринку;
- фактори, які визначають структурні диспропорції в національній економіці;
- особливості економічної політики держави, передусім податкової, політики цін і доходів;
- політичні процеси у країні та соціальна нестабільність;
- прийняття певних соціальних програм та їх реалізація, методи фінансування соціальних програм.

Головні чинники інфляції, як правило, знаходяться в самій національній економіці, але можуть бути й такі, що перебувають за її межами (експортована інфляція): зростання на світовому ринку цін на сировину й енергоносії, глобальні кризи (валютні, фінансові), політичні процеси в країнах-сусідах тощо. Правильне розуміння джерел інфляції необхідне для формування конкретних заходів боротьби з нею.

2.6.2. Вимірювання інфляції та її види

В умовах сучасної паперово-кредитної грошової системи жодна держава не може уникнути інфляції, водночас усі країни прагнуть до стабільності цін, адже ціни виступають як своєрідний індикатор стану здоров'я економіки, результативності економічної діяльності. Саме рівень цін визначає економічну поведінку і фірм, і споживачів, адже швидке

зростання ціни завжди призводить до певного економічного безладдя, коли і бізнес, і споживачі втрачають орієнтири раціональної поведінки, а продуктивність економіки знижується.

Отже, зростання загального рівня цін демонструє наявність у країні інфляції. Але що треба розуміти під загальним рівнем цін? Безумовно, окрема людина як покупець має справу з індивідуальними цінами на товари і послуги та ніколи не купує чи продає товари за загальним рівнем цін. Зміни у русі всіх цін, або динаміку їхнього загального рівня, визначають (обраховують) за допомогою різних індексів цін. Сучасна наука і практика для вимірювання інфляції, як правило, найчастіше застосовують індекси Е. Леспейреса та Г. Пааше.

Індекс Леспейреса показує, як змінився рівень цін протягом певного періоду часу, якщо структура виробництва і споживання не змінилася. Цей індекс розраховують для незмінного кошика споживчих товарів і послуг, його називають ще індексом споживчих цін (ІСЦ). На практиці він обчислюється як відношення між сумарною ціною певного набору товарів і послуг (споживчого кошика) у поточному періоді та сумарною ціною такого ж кошика в базовому періоді:

$$\text{ІСЦ} = \frac{\sum p_0 * q_k}{\sum p_0 * q_k} = \frac{\text{вартість споживчого кошика в розрахунковому періоді}}{\text{вартість споживчого кошика в базовому періоді}}$$

де, q_k – споживчий кошик товарів і послуг.

Визначальними товарними групами у споживчому кошику виступають продукти харчування, одяг, транспортні послуги, житло, освіта, побутові та медичні послуги тощо. Такий кошик у багатьох країнах містить більше 300 найменувань споживчих товарів і послуг. В Україні споживчий набір, на основі якого розраховують ІСЦ, базується на структурі витрат домогосподарств, в якій домінують продовольчі товари, його коригують раз у п'ять років. Індекс споживчих цін, який обчислюють щомісяця, є найпоширенішим показником рівня інфляції у більшості країн світу.

Щоб визначити динаміку загального рівня цін, визначають також **індекс Пааше**, який обчислюють для набору товарів і послуг, котрі входять до ВВП країни, його ще називають **дефлятором ВВП**.

ІСЦ і дефлятор ВВП дають, як правило, неоднакові результати щодо динаміки загального рівня цін, адже набір товарів для обчислення дефлятора ВВП має як споживчі, так і капітальні товари, які купують бізнес і держава, а при обчисленні ІСЦ враховують лише ціни товарів і послуг, які купують споживачі, тобто населення. Крім цього, при обчисленні дефлятора ВВП беруть тільки вітчизняні товари і послуги, у

тому числі й ті, що йдуть на експорт. Імпортні товари не є складовою ВВП, а отже, їх і не враховують. До споживчого кошика при обчисленні ІСЦ входять також ввезені з-за кордону товари, тому в індексі споживчих цін відображена і зміна цін на імпортовані товари.

Але найбільш важлива і суттєва відмінність між цими двома показниками динаміки загального рівня цін полягає саме в тому, що *дефлятор ВВП є індексом зі змінними складовими*, а *ІСЦ – зі сталими*, тобто ІСЦ обчислюють через кошик незмінного набору товарів і послуг, а при обчисленні дефлятора ВВП при зміні структури ВВП змінюється і набір товарів і послуг.

Окрім ІСЦ і дефлятора ВВП, у національній економіці, щоб виявити динаміку цін у різних її складових, для різних потреб обчислюють необхідні індекси, наприклад: *індекс цін виробників*, який відображає зростання вартості засобів виробництва без урахування витрат на реалізацію; *індекс видатків на проживання*, який враховує баланс зростання особистих доходів і збільшення аналогічних видатків; *індекс цін активів* тобто нерухомості, акцій та інших фінансових активів, які, як правило, зростають швидше від споживчих цін, саме тому їхні власники через інфляцію збагачуються, *індекси експортних та імпортних цін* тощо.

Різні індекси застосовують для різних цілей. Найбільша частина зайнятих у світі працюють за заробітну плату, тому вони бажають прив'язати їхню платню до змін у вартості життя в країні, а таку цінову динаміку найбільш точно відображає ІСЦ. Саме ІСЦ і подібні йому індекси найлегше обчислювати, тому їх найчастіше і застосовують на практиці.

На основі рівня зростання цін економісти виокремлюють *три види інфляції: помірну, галопуючу та гіперінфляцію*. Помірна інфляція існує в економіці, коли ціни зростають досить повільно, до 10% за рік. Така інфляція означає порівняно стабільні ціни, люди заощаджують гроші, адже їх вартість мало знецінюється, економічна поведінка людей міняється, тобто цей вид інфляції не несе в собі кризові явища. Інфляція, в рамках якої ціни зростають до 5% за рік, класифікується як *повзуча*, вона притаманна найбільш розвиненим країнам світу та вважається сучасним невід'ємним елементом нормального («звичайного») розвитку ринкової економіки внаслідок кредитної природи сучасних грошей; така інфляція навіть за певних умов стимулює збільшення обсягів виробництва.

Проте допустимий «природний» рівень такої інфляції залежить від специфіки національної економіки, її структури, ринків та неоднаковий для різних країн.

Галопуюча така **інфляція**, коли ціни зростають на 20, 50, 100 відсотків, а то і більше за рік. Такий різновид інфляції є однозначно негативним явищем, яке викликає соціально-економічні та політичні негаразди в суспільстві. Гроші знецінюються достатньо швидко, тому населення практично не заощаджує їх у вигляді готівки. Люди намагаються швидко купити за свої гроші споживчі блага. В економіці виникають та в подальшому розвиваються кризові явища, ринки звужуються, економічні процеси «перекручуються», спотворюються.

У цілому галопуючу інфляцію (20-70% на рік) національна економіка спроможна «переварювати» роками, навіть десятиліттями, хоча вона, безумовно, свідчить про наявність суттєвих економічних проблем у країні. Така інфляція, як правило, характерна для країн, які розвиваються.

Найбільш небезпечну та руйнівну інфляцію називають **гіперінфляцією**, адже в її рамках ціни починають зростати на тисячі, десятки тисяч і більше відсотків за рік. МВФ класифікує гіперінфляцію в ситуації 50% і більше зростання цін за місяць, а за рік – у тисячу разів. Визначальна вада гіперінфляції полягає в тому, що вона повністю виходить з-під контролю, практично стає некерованою. Ціни починають зростати настільки швидко, що різниця між ними і заробітною платою стає катастрофічною, різко падає добробут усіх верств населення, збитковими стають найбільші підприємства.

У суспільстві постійно зростають **інфляційні очікування**, формується «інфляційний психоз» і, по суті, інфляція починає сама себе «підгодовувати». У цих умовах, як правило, і наймані працівники (профспілки) вимагають збільшення заробітної плати, а це приводить до нового підвищення цін, тобто виникає своєрідна інфляційна спіраль «зарплата-ціни», коли і зарплата, і ціни підсилюють зростання одне одного. Здійснювати продуктивну бізнесову діяльність за умов гіперінфляції неможливо, а тому фірми концентруються на стратегії виживання.

У цілому інфляцію як багатофакторне явище зазвичай розрізняють і класифікують за **різними критеріями**, наприклад, за зовнішнім проявом – **прихована і відкрита**; за співвідношенням у темпах зростання цін різних товарів – **збалансована і незбалансована**; за ступенем відповідності прогнозам – **передбачувана й непередбачувана**, або очікувана й неочікувана.

Узагальнюючи усі чинники, які спричиняють інфляцію, економісти за причинами і механізмом зростання цін виокремлюють два види – **інфляцію попиту** та **інфляцію витрат (пропозиції)**.

Інфляція попиту відбувається тоді, коли сукупний попит зростає швидше, ніж виробництво товарів і послуг в економіці, а тому ціни зростають, щоб урівноважити попит і пропозицію. У такій ситуації

виробничий сектор не може відповісти на сформований надлишковий попит зростання реального обсягу виробництва, адже всі наявні ресурси уже залучені.

Інфляція витрат (пропозиції) з'являється і розвивається тоді, коли зростають витрати на виробництво одиниці продукції, а в результаті зростають і ціни. Економісти вважають, що основними в цьому процесі є зростання вартості факторів виробництва, найперше заробітної плати та сировини, транспортних послуг, енергоносіїв. Узагалі зростання матеріальних витрат у виробництві – це закономірний процес для всього світу з огляду на постійне здорожчання видобутку, транспортування сировинних ресурсів та енергоносіїв. У цьому сенсі тільки застосування досягнень НТП дозволяє зменшувати витрати на одиницю продукції.

Зростання витрат виробництва на одиницю продукції приводить до зменшення прибутків і обсягів виробництва, які фірми можуть запропонувати за наявного рівня цін, як результат цього – зменшується пропозиція товарів і послуг. А таке зменшення підвищує рівень цін, тобто тут ціни роздувають саме витрати, а не попит, як це відбувається за інфляції попиту.

Відомо, що інфляція попиту та інфляція пропозиції взаємно зумовлюють одна одну, їх важко чітко розрізнити. Як правило, значне зростання грошової маси в економіці незмінно породжує підвищений попит і приводить до нерівноваги сукупного попиту та сукупної пропозиції, а як результат відбувається зростання цін.

Унаслідок розбалансування грошового обігу інфляція попиту в подальшому суттєво впливає на виробництво та споживання, деформуючи споживчий попит і виробничі витрати. А це формує нерівномірність і непропорційність розвитку різних галузей і сфер національної економіки, породжуючи інфляцію витрат.

Сучасна економіка за своєю природою інфляційна, у ній діють чинники, які провокують інфляцію попиту та інфляцію витрат. Тому поділ інфляції на ці два види більш доречно в науковому аналізі, ніж у реальній політиці. В економічних реаліях оцінити будь-яку інфляцію як інфляцію витрат чи інфляцію попиту вкрай складно.

2.6.3. Соціально-економічні наслідки інфляції та необхідність стабілізації грошового обігу

Наука і реальна економічна політика інфляцію ніколи не оцінюють однозначно. Негативні наслідки інфляції загальновідомі як у нашій країні, так і у світі. Хоча необхідно розуміти, що інфляція може сприяти економічному зростанню, «підштовхувати» його. Саме тому інфляцію не можна визначити як те зло, яке повинно бути знищене. Помірна інфляція є

інструментом, який держава може застосувати на користь суспільства і його економічного розвитку.

Наслідки інфляції відзначаються тим, якою вона є, – прогнозованою чи ні, збалансованою або незбалансованою, помірною, галопуючою чи гіперінфляцією. За прогнозованої помірної інфляції, коли економічні суб'єкти можуть у певний спосіб нейтралізувати або зменшувати її, як правило, має несуттєві негативні наслідки.

Прогнозована інфляція, безумовно, теж впливає на розподіл економічних ресурсів, вона також спотворює податки, які домогосподарства та фірми сплачують зі свого доходу, адже ставки податку з доходу фізичної особи та податку з прибутку фірм нараховують на номінальну суму доходу.

Прогнозована інфляція також впливає на фінансові рішення, тому що позичальники сплачують податок з номінального, а не реального доходу.

В умовах високої очікуваної інфляції бізнесовим одиницям, як правило, вигідніше брати позики, тому що платежі по них вираховують з доходу за номіналом. Домогосподарства в цьому сенсі купують житло, оскільки це менш ризикова інвестиція, ніж, наприклад, акції або облігації.

Наслідки непрогнозованої інфляції значно важче відстежити ніж вплив прогнозованої на національну економіку. У рамках останньої часто втрати однієї сторони стають виграшом для іншої.

Неможливість спрогнозувати темпи інфляції зумовлює найбільшу втрату від неї – *спотворення найважливішої для ринкових суб'єктів інформації, закладеної в цінах товарів і активів*, адже у цій економіці домогосподарства та бізнес у найперше використовують цінову інформацію, ухвалюючи рішення щодо розподілу завжди обмежених ресурсів.

Усі найбільш негативні наслідки інфляції формуються на її вищих стадіях, особливо в умовах гіперінфляції. Втрати від гіперінфляції практично неосяжні. Домогосподарства та бізнес постійно мінімізують обсяги своєї готівки, а роботодавці вимушені частіше платити працівникам, які в свою чергу мають швидко витратити свої заробітки.

Отже, інфляція, стимулюючи зростання цін і прибутковість бізнесу, на початках справді відіграє роль чинника пожвавлення кон'юнктури, але ж, поступово зростаючи, вона трансформується з рушія економіки в її гальмо, суттєво посилюючи соціально-економічну нестабільність у країні. Якщо у розвинених країнах повзучу інфляцію визнають як об'єктивний чинник економічного зростання, то вже галопуючу, а тим більше – гіперінфляцію, визначають як явище суто негативне, оскільки вона завдає дуже значної економічної та соціальної шкоди.

І наука, і практика підкреслюють, що наслідки різних видів інфляції взаємно зумовлюються та накладаються один на одного, а тому інфляція в цілому може призводити до такого:

- здійснює перерозподіл доходів між окремими верствами населення, галузями економіки, регіонами; підприємствами і державою; дебіторами і кредиторами;

- знецінює грошові заощадження населення, бізнесу та кошти державного бюджету;

- призводить до сплати інфляційного податку, особливо одержувачами фіксованих грошових доходів, адже навіть будучи повністю прогнозованою, інфляція є по суті не ухваленим законом податком, який населення та бізнес сплачують державі;

- створює нерівномірне зростання цін, яке значно поглиблює диспропорції національної економіки;

- спотворює структуру споживчого попиту через намагання швидко перевести знецінені гроші у товари і валюту, як наслідок – прискорюється обіг грошей та зростає інфляційний тиск;

- веде до стагнації, зниження економічної активності, збільшення безробіття;

- зменшує інвестиції у національну економіку та суттєво збільшує їх ризиковість, знецінює амортизаційні фонди;

- тягне за собою зростання спекуляцій на цінах, валюті, процентах тощо;

- активізується тіньова економіка, особливо у сфері ухиляння від сплати податків;

- безпосередньо знижує купівельну спроможність національної грошової одиниці та спотворює її реальний курс щодо іноземних валют;

- впливає на соціальне розшарування суспільства (зниження рівня життя), а тому веде до загострення соціальних суперечностей.

Економічна наука та практика виробили *два підходи* до регулювання національної економіки за умов інфляції: перший полягає у **пристосуванні до інфляції**; другий – у **боротьбі з інфляцією** методами та інструментами антиінфляційної політики. Політика пристосування ґрунтується на тому, що всі економічні суб'єкти (населення, бізнес, держава) у своїх діях передбачають наслідки інфляції – тобто враховують втрати від падіння купівельної спроможності грошей. Існує найбільш відомий метод компенсації таких втрат – *індексація доходів, інвестицій, ставки процента, зарплати*.

Населення пристосовується до інфляції, знаходячи додаткові джерела доходів. Робітники вимагають індексації заробітної плати, домогосподарства перебудовують сімейні бюджети у бік споживання найменш еластичних за попитом товарів і послуг, усі намагаються швидко перетворити гроші у товари та інші цінності тощо.

Беручи до уваги взаємодію чинників інфляції попиту та інфляції пропозиції, економічна наука розробила два основні види антиінфляційної політики – *дезінфляційну політику (регулювання попиту)* та *політику доходів (регулювання витрат)*.

Дезінфляційна політика спрямована на скорочення попиту через монетарну та фіскальну політику шляхом зменшення державних видатків, лімітування кредитування, збільшення податків, зменшення грошової маси тощо. Але погляди економістів на наслідки цієї політики достатньо різні, її ефективність, на думку окремих фахівців, виглядає сумнівною з погляду впливу на зростання ВВП.

Наука свідчить, що, наприклад, суттєве зменшення бюджетних видатків і припинення зростання грошової маси в обігу зменшувало інфляцію, при цьому втрати виробництва були незначними, тобто спрацьовувала позиція неокласиків про відсутність економічних втрат від дезінфляції, якщо її застосовують відкрито. Безумовно, швидка дезінфляція найбільше підходить для країн, які знаходяться в умовах гіперінфляції, тому що угоди в таких економіках індексують на зміни в цінах.

Політика доходів встановлює орієнтири зростання або прямий контроль за цінами і заробітною платою через їх заморожування чи встановлення меж їхнього зростання. Застосування цієї політики в окремі періоди в розвинених країнах (США, Велика Британія, скандинавські країни) свідчить про суперечність її результатів. Наприклад, припинення зростання цін призводило до дефіциту окремих товарів, крім того, зростання цін сповільнювалось лише на певний період, після скасування обмежень воно знову прискорювалось. Ця політика ефективна лише у короткотерміновому періоді, сьогодні таку політику застосовують нечасто, адже вона може спричинити соціальне невдоволення.

Отже, інфляція є багатофакторним процесом, у практичній площині для боротьби з нею необхідно використовувати різноманітні методи та інструменти, зокрема в розвинених країнах розробляють і реалізують *змішані програми*, у яких у різній мірі застосовують і інструменти пристосування до інфляції та антиінфляційні заходи.

Існує також ще один шлях боротьби з інфляцією – *стимулювання конкурентного середовища* в економіці, активізація підприємництва через зменшення податкового тягаря на бізнес, опосередкованого стимулювання до заощаджень населення внаслідок зниження податку на доходи, застосування інструментів антиінфляційної політики.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які головні причини інфляції?
2. Назвіть визначальну причину довготермінової інфляції?
3. Як економічна наука трактувала проблеми інфляції на різних етапах свого розвитку?
4. Поясніть, чому інфляція за певних умов нешкідлива, навіть бажана?
5. Які розрізняють види інфляції, по яким критеріям і як її класифікують?
6. Як, на Ваш погляд, повинні поводитись домогосподарства у період гіперінфляції?
7. Укажіть причини, від яких залежать соціально-економічні наслідки інфляції.
8. Як можна подолати інфляцію та стабілізувати грошовий обіг?
9. Чому більшість країн відмовилася від використання індексації? У чому її вади?
10. Чому економісти вважають, що контроль над цінами та зарплатами є небажаним інструментом для подолання інфляції?
11. При яких умовах може бути ефективною антиінфляційна політика?

2.7. ГРОШОВІ РЕФОРМИ

2.7.1. Розуміння грошових реформ та їх завдання

2.7.2. Класифікація грошових реформ

2.7.3. Грошова реформа в Україні

2.7.1. Розуміння грошових реформ та їх завдання

Тільки міцна та стабільна грошова система дозволяє досягнути стійкого економічного зростання у країні. ***Стабільний грошовий обіг*** існує, як правило, завдяки здійсненню центральними банками монетарної та антиінфляційної політики. Суттєво негативні соціально-економічні наслідки інфляції, значна дестабілізація грошового обігу окремих держав часто вимагають здійснення грошових реформ.

Будь-яка ***грошова реформа*** передбачає повну або часткову зміну якісних і кількісних *характеристик грошової системи країни* з метою більшої *впорядкованості та зміцнення грошового обігу* в державі. Її здійснюють шляхом заміни всієї грошової системи країни іншою або окремих її елементів на інші нові. Змінювати можна як грошову одиницю, так і порядок карбування монет і випуску банкнот, а також механізм регулювання грошового обігу.

Потреба у здійсненні грошової реформи у будь-якій країні зумовлюється багатьма специфічними для кожної країни причинами, найперше суто *економічними*, які пов'язані з розладом грошової, фінансової систем, падінням довіри до національної валюти, застосуванням в обігу паралельної валюти (як правило, іноземної) тощо, тобто тих економічних негараздів, які зазвичай виникають унаслідок економічних криз, політичних ускладнень, політики уряду і центрального банку.

Завдання грошової реформи у цьому випадку полягають у забезпеченні стабільності національних грошей задля стимулювання економічного та соціального розвитку країни, формування та реалізації на практиці нових методів та інструментів регулювання грошового ринку.

Серед причин грошових реформ виокремлюють і *політичні*, пов'язані зі зміною політичного устрою країни або зі створенням нової держави. Основне завдання таких реформ полягає у створенні національних грошей та відповідної грошової системи як атрибуту самостійності та *незалежності* країни. Також серед причин здійснення грошових реформ можна назвати створення наднаціональних грошових одиниць або *об'єднання національних економік (грошових систем)* для створення інтеграційного економічного і політичного союзу кількох держав.

2.7.2. Класифікація грошових реформ

Грошові реформи можна втілювати у життя різними способами та методами залежно від завдань, економічної та політичної ситуації в країні, темпів інфляції, масштабів знецінення грошей на основі дії різноманітних чинників, співвідношення політичних сил у державі між різними структурами, соціально-економічної політики держави, компетенції державних органів, які регулюють грошову сферу. Кожна грошова реформа виконує конкретно визначену для неї низку завдань структурних змін в економіці та впорядкування грошового обігу тієї чи іншої країни, вона завжди специфічна за змістом. Виокремлюючи певні групи спільних ознак, грошові реформи узагальнюють і класифікують за окремими критеріями:

– за глибиною змін у грошовій системі виокремлюють *структурні* (повні) грошові реформи та реформи *часткового типу*;

– за повнотою здійснюваних змін у грошовій системі грошові реформи поділяють на реформи *формального типу* та реформи з *деномінацією грошового обігу*;

– за характером обміну старих грошей на нові визначають реформи *конфіскаційного типу* та *неконфіскаційні*;

– за процедурою уведення в обіг нових грошей виокремлюють *одномоментні* реформи та реформи *паралельного типу*.

Розглянемо більш детально кожен з наведених видів грошових реформ.

Структурні, або повні грошові реформи передбачають не тільки впровадження в обіг нової грошової одиниці, а й узагалі *структурну перебудову всієї чинної системи* грошових, кредитних і валютних відносин, оздоровлення сфери публічних (державних) фінансів, коли створюють не тільки нові національні гроші та систему їхнього обігу, але і структурно

перебудовують економіку країни, адже вона повинна забезпечити незалежне функціонування нової грошової системи. Ураховуючи масштабність і різнобічність як структурних змін, так і інституційних перетворень такі повні грошові реформи є тривалими в часі.

Подібні грошові реформи здійснювали у період переходу від біметалізму до золотого монометалізму, а потім і далі до системи паперово-кредитного обігу. Саме такий характер мають також грошові реформи, які здійснюють у випадку створення нових держав, кардинальної зміни системи економічних відносин у країні.

Реформи часткового типу – це по суті грошові реформи у *вузькому значенні* цього поняття. Вони стосуються лише організації грошового обігу й означають зміну тільки певних елементів грошової системи, тобто масштабу цін, виду та номіналу грошових знаків, механізму випуску грошей в обіг тощо. Такого роду реформи класифікують за ознаками повноти тих змін, які відбуваються у грошовій системі, на формальні та деномінаційні.

При здійсненні грошової реформи *формального типу* банкноти одного зразка замінюють банкнотами іншого, при цьому не міняючи масштаб цін. Як правило, такі заміни роблять унаслідок недостатньої захищеності купюри старого зразка від підробок, зміни державної символіки.

Основне завдання проведення реформи з *деномінацією* грошового обігу полягає у зміні масштабу цін, у результаті чого також змінюються ціни на товари і послуги, розміри заробітної плати, стипендій, пенсій та інших виплат. Такі деномінаційні реформи здійснюють шляхом обміну старих купюр на нові та обчислення всіх грошових показників за визначеним співвідношенням, при цьому зменшується маса грошей в обігу. По-суті деномінація має скоріше технічний характер, адже просто полегшує і спрощує облік, зменшує витрати обігу та не зачіпає фундаментальних основ стабілізації грошового обігу.

За специфікою обміну старих грошей на нові грошові реформи поділяють на конфіскаційні та неконфіскаційні. Реформам конфіскаційного характеру з деномінацією грошових знаків або без неї притаманна *диференціація співвідношення обміну грошей* залежно від:

- величини призначеного для обміну запасу старих грошей (чим він більший, тим більше співвідношення обміну), іноді запроваджують обмеження на обмін банкнот;

- форми існування старих грошей (депозитні гроші можуть обмінювати за значно меншим коефіцієнтом, ніж готівкові);

- статусу особи, яка є власником грошей (для державних структур, на відміну від приватних, обмін може відбуватися за пільговим співвідношенням).

Конфіскаційні реформи можуть здійснювати також методом *нуліфікації*, за якого грошові купюри старого зразка оголошують недійсними та вилучають з обігу, а замість них в обіг заводять нові. Нуліфікацію, як правило, здійснюють у період відновлення економіки держави після гіперінфляції для більшої довіри до національної валюти.

Неконфіскаційні грошові реформи здійснюють, щоб понизити грошову масу, доходи і ціни для всіх суб'єктів економіки однаково, за одним і тим же коефіцієнтом.

За способом введення в обіг нових грошей виокремлюють одномоментні грошові реформи та реформи паралельного типу. При здійсненні одномоментних реформ поява в обігу нових грошей та заміна ними грошей старого зразка відбувається процесуально за 7-15 днів.

Грошові реформи паралельного типу передбачають, що одночасно функціонують в обігу нові і старі грошові знаки. Старі купюри та монети за таких реформ вилучають з обігу тривалий період часу, у міру надходження їх у банки, які, в свою чергу випускають в обіг уже нові грошові знаки. Здійснення таких реформ вимагає паралельного обігу нових і старих грошових знаків протягом тривалого часу.

Та буває, що на практиці грошові реформи мають ознаки всіх або окремих із розглянутих вище видів. Проте, незалежно від обраного варіанта і методу здійснення, грошова реформа має бути дієвим чинником зміцнення купівельної спроможності національних грошей та забезпечення стабільності грошового обігу у країні.

2.7.3. Грошова реформа в Україні

Як відомо, після оголошення незалежності у 1991 році Україна перебувала в рублевій зоні. Готівкових грошей, які друкували в Росії, при постійному зростанні цін хронічно не вистачало для виплати пенсій і заробітної плати, і це викликало значне соціальне напруження. Саме тому у серпні-грудні 1991 р. на території нашої держави в обіг було введено картки споживача з купонами.

Указом Президента України «Про реформу грошової системи України» 12 листопада 1992 р. на території України було припинено обіг рубля в економіці та суспільстві. Єдиним законним засобом платежу був визнаний український карбованець, чиїм представником у готівковому обігу став купон Національного банку України.

Усім комерційним банкам на території України та їхнім філіям було доручено на протязі 13-15 листопада 1992 р. приймати без обмежень від підприємств і населення рублеву готівку для її обміну на купони НБУ або для зарахування на депозити та рахунки в українських карбованцях у співвідношенні один до одного.

Протягом 1992-1994 рр. Національний банк України працював над створенням власної поліграфічної бази для друкування банкнот гривні та карбування розмінних монет. При цьому паралельно перші замовлення на виготовлення банкнот і монет Україна зробила за кордоном у Канаді, Великобританії, Італії.

Після введення в дію у 1994 р. Банкотної фабрики банкноти гривні почали друкувати винятково на підприємствах НБУ, а з 1998 р. усі розмінні монети виготовляють на Монетному дворі НБУ (до цього монети карбували на Луганському верстатобудівному заводі).

Уряд та НБУ, маючи у своєму розпорядженні механізм емісії тимчасових грошей, змогли розробляти та реалізовувати вже власну монетарну політику. У цей час було створено на основі рішень парламенту механізм мобілізації значних грошових ресурсів для фінансування надмірних бюджетних витрат, які були результатом украї невиваженої економічної політики. Зумовлена саме цією політикою *вітчизняна рекордна гіперінфляція* (2 100% у 1992 р. і 10 256% у 1993 р.) і стала найважливішою ознакою першого етапу грошової реформи в Україні; вона, безумовно, повинна розглядатися як частина, складова реформи, адже внаслідок гіперінфляції були знищені всі грошові заощадження.

У подальшому в економіці України в 1995 р. і першій половині 1996 р. відбувалися стабілізаційні процеси, які призвели до суттєвого сповільнення інфляції (у лютому 1996 р. рівень інфляції становив 21,2%, а в липні 1996 р. – 0,1%); на цій основі зміцнення валютного курсу національних грошей (протягом певного періоду він був на рівні 176,1 тис. крб за 1 долар США), а головне – в реальній економіці відбулось уповільнення темпів падіння промислового виробництва й обсягів ВВП, намітилося зростання доходів і заощаджень населення та поліпшилися результати зовнішньоекономічної діяльності.

Тобто значно ліпша макроекономічна ситуація у країні сформувала бажані передумови для здійснення у вересні 1996 року *завершального етапу грошової реформи*.

Головними завданнями фінального етапу реформи були:

– заміна тимчасової грошової одиниці – українського купонокарбованця – *на національну валюту – гривню*;

– зміна *масштабу цін* унаслідок певного співвідношення в обміні старих грошей на гривні;

– створення *стабільної грошової системи*, яка б зробила гроші важливим стимулюючим чинником економічного та соціального розвитку, як у будь-якій сучасній економіці.

У рамках другого етапу грошової реформи потрібно було оперативно, чітко та професійно вирішувати питання визначення та обґрунтування співвідношення обміну купоно-карбованців на гривні, здійснити розрахунок потреби в готівці для здійснення реформи та завезення цієї готівки в територіальні управління НБУ й установи комерційних банків, створити маршрути перевезення готівки, забезпечити технічне оснащення та додаткові площі для зберігання грошей тощо.

Отже, на завершальному етапі *грошова реформа в Україні відбувалася з 02 по 16 вересня 1996 року*. Її кінцеві результати показали, що вона відбувалась організовано, з оптимальними зручностями для населення та бізнесу й у визначений термін.

НБУ у процесуальному плані здійснював обмін старих грошей на гривню через підприємства й установи – для тих, хто працює та отримує зарплату, через відділення зв'язку – для пенсіонерів, а через банківські установи – для всіх інших громадян.

Життя показало, що реалізація саме такого порядку дозволила провести обмін організовано. Одразу на початку реформи відбулось перерахування у гривні цін, тарифів, заробітної плати, стипендій, пенсій, коштів на всіх рахунках підприємств, установ та організацій, усіх видів заощаджень населення на депозитних та інших рахунках тощо.

Упродовж 15 днів – із 2 по 16 вересня у готівковому обігу торгівля та інші сфери одночасно без обмежень використовували як гривні, так і купони, які поступово вилучали. Після 16 вересня купони НБУ припинили приймати у платіжних операціях, а продовжувався лише обмін їх на гривні. А з 17 вересня 1996 року використання в готівковому обігу купонів було припинено, єдиним засобом обігу і платежу на території України стала гривня та її розмінна монета – копійка. Але, враховуючи інтереси громадян України, які з тих чи інших причин не встигли обміняти свої старі гроші, їхній обмін на гривні тривав ще майже чотири роки до 29 грудня 2000 року. Обмін проводили через комерційні банки та через обласні управління НБУ

Найважливішим результатом грошової реформи в Україні стала стабільність на грошовому, споживчому і валютному ринках країни. Проведення реформи прискорило рух грошей, стимулювало розвиток банківської системи й монетарного ринку України. Під час проведення та після закінчення фінального етапу реформи швидкими темпами відбувалося залучення коштів населення на депозити в комерційних банках, значно посилилась кредитна активність банківської системи, що сприяло економічному зростанню. При цьому поява в Україні повноцінної національної валюти та підтримка її стабільності суттєво вплинули на залучення в Україну іноземного капіталу.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що являє собою грошова реформа? Назвіть причини, які зумовлюють потребу у здійсненні грошової реформи.
2. Що треба робити для стабілізації грошового обігу в державі?
3. Які зміни в грошовій системі держави зумовлює здійснення структурної грошової реформи?
4. Дайте характеристику реформ з деномінацією грошового обігу.
5. Що властиве грошовим реформам конфіскаційного типу?
6. Що означає нуліфікація у грошових реформах?
7. За який період відбувається введення в обіг нових грошових знаків і заміна ними грошей старого зразка в разі проведення одномоментних грошових реформ?
8. З якою метою Верховна Рада України ухвалила постанову про введення на території України з 01.01.1992 р. купонів багаторазового використання?
9. Розкрийте зміст усіх етапів проведення грошової реформи в Україні.
10. У якому співвідношенні обмінювалися купони НБУ на нову грошову одиницю – гривню?

2.8. ВАЛЮТА, ВАЛЮТНИЙ КУРС, ВАЛЮТНИЙ РИНОК

2.8.1. Суть валюти та розуміння валютних цінностей

2.8.2. Поняття і режими валютного курсу

2.8.3. Визначення обмінного курсу та котирування валюти

2.8.4. Валютний ринок: учасники й операції

2.8.1. Суть валюти та розуміння валютних цінностей

Для нашої країни **валютні цінності** – це власне валюта України, тобто грошові знаки у вигляді банкнот, монет і в інших формах, що знаходяться в обігу та є законним платіжним засобом на території нашої держави, кошти на рахунках у банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України, а також платіжні документи та цінні папери (облігації, акції, купони до них, бони, векселі (тратти), чеки, акредитиви, інші фінансові та банківські документи), виражені у валюті України.

До них також відносять іноземну валюту, тобто іноземні грошові знаки у вигляді банкнот, монет, які знаходяться в обігу та виступають законним платіжним засобом на території відповідної зарубіжної держави, кошти у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, які знаходяться на рахунках банківських та інших кредитно-фінансових установ в Україні, а також платіжні документи та цінні папери, виражені в іноземній валюті або банківських металах.

Розуміння валютних цінностей як поняття ширше, ніж саме поняття валюти. Проте підкреслимо, що конкретне наповнення змісту поняття валютних цінностей у кожній країні визначене тими нормативними

актами, які регулюють операції з цими цінностями на території відповідної країни.

Суть валюти не має однозначного трактування в літературі. Більшість фахівців трактує її як грошову одиницю певної країни. Часто науковці поняття валюта трактують як грошові одиниці окремих країн, які застосовують у світовій економіці як міжнародні розрахункові одиниці, засоби обігу та платежу, хоча зведення поняття валюти до світових грошей в усіх визначеннях є некоректним.

Найбільш правильне визначення валюти як будь-яких **національних грошей, використання яких прямо або опосередковано пов'язане із зовнішньоекономічними відносинами**, тобто платежами по експортно-імпортних операціях.

Валюту розрізняють і класифікують за певними критеріями. Залежно від емітента валютних коштів виокремлюють:

– **національну валюту**, тобто платіжний засіб (грошову одиницю) певної держави (гривня, фунт стерлінгів, долар тощо), яку емітує національна банківська система;

– **іноземну валюту**, тобто грошові знаки іноземних держав, а також ті платіжні засоби (векселі, чеки) в іноземних грошових одиницях, які застосовують у міжнародних розрахунках;

– **колективну (фідучіарну) валюту** тобто міжнародні штучні гроші, емісію яких здійснюють міжнародні фінансово-кредитні установи і які функціонують на основі довіри до емітента (СПЗ).

СПЗ (спеціальні права запозичення) – це розрахункова кодова одиниця МВФ, вартість якої розраховують за принципом валютного кошика, тобто курс СПЗ визначають як суму обмінних курсів валют, що входять у кошик (долар, євро, англійський фунт, японська ієна, китайський юань) помножених на частку (вагу) цієї валюти в кошику.

Існують різні види **валютних кошиків**, які різняться між собою структурою і складом валют. Наприклад, є **симетричний** кошик, який містить валюти з однаковою питомою вагою, а **асиметричний** кошик – навпаки, охоплює валюти з різною питомою вагою (той же кошик СПЗ). **Стандартний кошик**, як правило, містить валюти, фіксовані на певний період застосування валютної одиниці, а у **регульованому** кошику склад валют змінюється залежно від ринкових чинників.

Вагу (частку) валют у кошику визначають на основі обсягу ВВП країн, експорту, обсягу валют в офіційних золотовалютних резервах. Об'єднання у кошику валют, курси яких мають зовсім протилежні тенденції до змін, дозволяє зробити вартість кошика стабільнішою, ніж вартість окремих валют. Саме тому курс штучної валюти фіксують як композитну величину.

Міжнародні штучні гроші ще називають *колективними валютами*, тому що їх створюють у рамках окремих міжнародних валютних союзів. Прикладом такої колективної валюти була європейська валютна одиниця ЕКЮ, яку використовували в Європейській валютній системі до запровадження євро, а в сучасних країнах – СПЗ як гроші Міжнародного валютного фонду.

Суттєво важливим є також поняття *резервної*, або ключової *валюти*. Резервні валюти – це національні гроші найбільш промислово розвинених країн, які виконують функції світових грошей, тобто виконують усі *функції грошей* у сфері світової торгівлі товарами та послугами, для здійснення інвестицій у світі, накопичення їх центральними банками як валютних резервів країн для розрахунків і валютних інтервенцій.

Статус резервної валюти створює для країни-емітента найліпші умови здійснення зовнішньоекономічної діяльності, але при цьому накладають також певні обов'язки: підтримку стабільності своєї валюти, ліквідацію всіх валютних обмежень і регулювання платіжного балансу.

За правилами використання валюти поділяють на *неконвертовані* та *конвертовані*. Такі правила по суті виступають як режим використання валюти.

Неконвертована валюта – це національні гроші тих країн, законодавство яких передбачає *обмеження* практично за всіма видами валютних операцій. Такими, як правило, виступають валюти слаборозвинених країн або країн, які знаходяться у хронічній економічній та фінансовій кризі. До 1997 року національна валюта України гривня також була неконвертованою.

На противагу неконвертованим конвертованими виступають валюти, які *без обмежень* обмінюють на гроші інших країн за курсом, який формується у передбаченому режимі і вільно вивозять чи ввозять через кордон. *Конвертованість* – *головна якісна характеристика валюти*. Зміст конвертованості валюти визначається безпосередньо конкретними умовами функціонування національної грошової та валютної системи країни у певний історичний період.

У сучасних умовах ступінь конвертованості національної валюти визначають, з одного боку, існуванням і масштабами валютних обмежень, які існують у даній країні, а з іншого – потребами суб'єктів і національного, і глобального ринків використовувати цю валюту для міжнародних операцій. Конвертованість у реаліях показує свободу обміну національної валюти на іноземну та бажання суб'єктів здійснювати такі обміни.

Форми конвертованості валюти розрізняють за такими головними критеріями. Залежно від призначення міжнародних операцій, для яких потрібний обмін валюти, конвертованість буває двох видів – *за поточними операціями та за операціями руху капіталів*.

За критерієм наявних можливостей обміну валюти для резидентів і нерезидентів країни конвертованість національної валюти поділяють на **внутрішню та зовнішню**.

За ступенем охоплення міжнародних торговельних угод і зовнішньоекономічних операцій тими чи іншими валютними обмеженнями розрізняють **часткову і повну** конвертованість.

2.8.2. Поняття і режими валютного курсу

В умовах сучасної економічної глобалізації **валютний курс** виступає як один із основних системних макроекономічних показників, який не тільки визначає зовнішньоекономічну діяльність країн, а й загалом впливає на соціально-економічний розвиток.

Безумовно, визначальною характеристикою процесу курсоутворення є його вплив у суспільстві на господарські та майнові інтереси людей та на розвиток національної економіки. Суттєве значення валютний курс має також тому, що залежно від того, як побудоване валютне курсоутворення в країні збалансовується взаємодія національної економіки зі світовою.

Валютний курс – **це вартість національної грошової одиниці однієї країни, виражена у грошах інших країн** або міжнародних платіжних засобах. Разом з поняттям валютного курсу фахівці часто вживають його синонім – обмінний курс, підкреслюючи, що це розмір пропорцій обміну однієї валюти на іншу, який визначає співвідношення між грошима різних країн саме у процесі їхнього обміну. Обмінний курс – це визначальний елемент національної валютної системи. Його рівень віддзеркалює рух основних макроекономічних показників розвитку країни та може при цьому сам активно впливати на їхню зміну.

Режим валютного курсу – це запроваджений у країні порядок визначення курсу національної валюти, його динаміки та застосування для виконання розрахунків у міжнародних операціях. Необхідність запровадження у країні визначеного режиму валютного курсу диктується потребою в обміні валют під час експортно-імпортних операцій, виконання робіт у сфері зовнішньоекономічних зв'язків, забезпечення міжнародного руху капіталів і кредитів, що вимагає адекватної оцінки вартості фінансових активів.

Існують різні **класифікації режимів валютних курсів**, їх складність зумовлена різними причинами. По-перше, доволі часто офіційно оголошений режим валютного курсу в окремій країні може не відповідати реальним діям Центрального банку або уряду з виконання офіційно проголошених параметрів валютно-курсової політики. По-друге, існує також багато так званих проміжних режимів валютного курсу, що часто мають спільні

ознаки та специфічні макроекономічні умови реалізації, окремі обмеження у практичних діях центрального банку, а тому такого роду режими важко віднести до певної визначеної групи. Наука і практика узагальнено всі форми здійснення валютно-курсової політики визначає за двома основними режимами валютних курсів, які мають чітко виражені характеристики, а всі інші види відносять до одного з різновидів цих двох груп.

Основними режимами валютних курсів є *фіксований* і *плаваючий*. Фіксований курс означає такий режим обмінного курсу національних грошей, коли держава (центральный банк) визначає постійну незмінну пропорцію обміну національної грошової одиниці на окрему іноземну валюту та в рамках монетарної політики підтримує цю пропорцію постійно.

Тобто, фіксований режим валютного курсу передбачає зафіксовану на певному рівні й на певний термін величину валютного курсу національних грошей. Фіксований курс існував на основі співвідношення офіційного золотого вмісту грошових одиниць фактично до 70-х років ХХ ст. Сьогодні, враховуючи демонетизацію золота, фіксації валютного курсу щодо золотого вмісту не існує, проте на практиці використовують інші способи. Найпростіший – *уряд і Центральний банк адміністративно встановлюють величину фіксованого валютного курсу і проводять політику його підтримки.*

Найбільш уживаними й економічно обґрунтованими конкретними способами реалізації режиму фіксованого валютного курсу виступають такі:

– *прив'язка національної валюти до однієї з резервних валют, найчастіше, долара США і тоді зміна курсу національної валюти відносно валюти будь-якої країни точно повторює зміну курсу валюти цієї країни щодо долара США, тобто валютний курс національних грошей автоматично змінюється на ту ж величину, що й курс долара США щодо всіх інших валют;*

– *прив'язка національної валюти до певного валютного кошика, і це по суті є тверда фіксація курсу національних грошей до певної групи валют або також до певної колективної валюти. У цьому випадку така зміна курсу національної валюти здійснюється автоматично разом із зміною курсу даного кошика;*

– *фіксація курсу національної валюти до іноземної на основі змінного паритету, тобто відбувається періодичний, але постійний перегляд фіксованого курсу під впливом зміни окремих макроекономічних параметрів.*

Плаваючий валютний курс означає, що це співвідношення між валютами різних країн складається вже *на ринку* на основі взаємодії попиту та пропозиції на національну й іноземну валюту. Даний режим валютного курсу обумовлює застосування в першу чергу ринкових механізмів регулювання курсових співвідношень валют на основі зміни попиту і пропозиції. Безумовно це не означає, що діє тільки ринок без впливу валютної політики Центрального банку на процес курсоутворення. Цей режим валютного курсу теж має свої різновиди залежно від масштабів і способів втручання Центробанку держави у процес визначення валютного курсу.

Вільне плавання – це режим, за якого на валютний курс впливає тільки ринкова кон'юнктура, тобто визначення обмінного курсу здійснюється винятково під впливом попиту і пропозиції на ринку та, як правило, без втручання Центрального банку. У режимі вільного плавання знаходяться обмінні курси резервних валют, окрім китайського юаня, а також Канади, Швейцарії, Австралії та ще декількох десятків країн.

Обмежене плавання існує тоді, коли центральний банк фіксує порогові межі коливання обмінного курсу національної валюти. Цей режим також здійснюють у різних формах.

Валютний коридор – режим, у рамках якого Центральний банк фіксує максимальний рівень відхилення обмінного курсу в обидві сторони. У таких межах валютний курс може змінюватися під впливом ринкових сил. Даний режим валютно-курсової політики застосовують Китай, Індія, Єгипет, Туреччина, Ізраїль та інші країни, він допускає коливання обмінного курсу в наперед визначених межах (верхня та нижня).

Обмежено гнучкий курс – режим, при якому Центральний банк здійснює операції на валютному ринку з метою згладжування курсових коливань. Це також передбачає існування кількісно виражених у відсотках обмежень коливань.

Кероване плавання – це режим, при якому як свідчить назва, Центральний банк свідомо управляє валютним курсом, тобто достатньо цілеспрямовано впливає на вартість національної валюти, скоріше у бік девальвації. Такий режим застосовують у періоди кризових ситуацій на валютних ринках, у комплексі із заходами макроекономічної стабілізації, зорієнтованими на регулювання платіжного балансу.

Кероване плавання виступає як змішаний тип механізму курсоутворення, який має характеристики фіксованого курсу. Проте в основі цього механізму все ж знаходяться ринкові засади впливу на валютний курс через попит і пропозицію, але держава в особі Центрального банку активно втручається у нього засобами валютно-курсової політики, щоб надати руху обмінного курсу необхідної для себе спрямованості –

головним чином у бік девальвації. Темпи девальвації зазвичай зорієнтовані в такій політиці на різницю темпів інфляції відносно однієї або кількох країн, валюти яких є об'єктом співвідношення.

Безумовно, режими керованого й обмеженого плавання також передбачають застосування Центральним банком механізму *валютних інтервенцій* задля підтримки валютного курсу на заданому рівні. Але при плаваючому валютному курсі, на відміну від фіксованого, уряд і Центральний банк офіційно не беруть на себе ніяких зобов'язань у підтримці визначеного ними рівня валютного курсу, вони тільки керуються кон'юнктурними чинниками впливу, які визначають загальну спрямованість валютно-курсової політики.

Якщо ж у країні застосовують не один режим валютного курсу, а декілька, то в такому випадку в ній діє режим множинності валютних курсів.

2.8.3. Визначення обмінного курсу та котирування валюти

Потреба у визначенні валютного курсу випливає з того, що розвиток міжнародної торгівлі постійно вимагає обміну валют різних країн при експорті-імпорті товарів, послуг, капіталів і кредитів. Міжнародна торгівля також потребує порівняння цін на експортовані та імпортовані блага в різних країнах щоб забезпечити справедливий обмін результатами праці національних виробників. Для світової економіки також важлива є оцінка економічними суб'єктами певної країни вартості та рівня дохідності власних активів за кордоном.

Обчислення обмінного курсу за правилами і нормами валютного законодавства країни називають валютним котируванням. Котирування – це по суті визначення величини валютного курсу або нормативним способом у вигляді офіційного курсу Центрального банку, або на основі ринкових механізмів – через співвідношення попиту і пропозиції. Світова практика знає два методи котирування валют: пряме і непряме (зворотне).

Пряме котирування означає, що одиниця іноземної валюти виражена у певній кількості національної валюти. Наприклад, в Україні один долар США співвідносять з певною кількістю гривень. Пряме котирування сьогодні використовують у більшості країн світу.

Непряме, або зворотне котирування означає прирівнювання одиниці національної валюти до певної кількості іноземних грошових одиниць. Наприклад, у Швейцарії один швейцарський франк виражають у певній кількості доларів США або євро. Зворотне котирування – це по суті величина, обернена до прямого котирування.

У світовій торгівлі та на валютних ринках часто неможливо безпосередньо обміняти одну валюту на іншу, тоді застосовують крос-котирування або крос-курс.

Крос-курс означає співвідношення між двома валютами, яке визначають на основі їхніх курсів до третьої валюти. Основний обсяг міжнародних розрахунків здійснюють саме у доларах США і, як правило, крос-курси валют визначають через їх курс до американського долара.

Якщо валютний курс є ціною валюти, то, як і ціна на будь-який товар, він змінюється з часом, а тому на світових ринках з'являється потреба враховувати чинник часу в ході укладення угод. Отже, залежно від того, у який час здійснюється угода з купівлі-продажу валют на валютному ринку, застосовують такі два головні види обмінних курсів: спот-курси і форвардні курси.

Спот-курс – це такий курс, коли вартість одиниці валюти певної країни, виражена у валюті другої країни, зафіксована саме на момент укладання угоди за умови поставки валюти банком у термін не більше двох робочих днів з моменту укладання угоди.

Форвард-курс є тим курсом, за яким валюту однієї країни продають чи купують за валюту іншої країни на певну дату в майбутньому, але саме по курсу, визначеному сьогодні. При валютних операціях за форвард-курсом враховують, що за час до реалізації угоди власник валюти може мати певний дохід у вигляді процентів за банківським депозитом. Якщо спот-курс є ціною валюти у поточному періоді, то форвард-курс скоріше показує, як оцінюється вартість певної валюти у визначений період у майбутньому.

Як правило, якщо мова йде про обмінний курс національних грошей, то під ним розуміють **номінальний валютний курс**, адже саме цей курс застосовують для оцінки поточних валютних угод та зовнішніх розрахунків. Проте у довготерміновій перспективі, якщо в оцінюванні динаміки курсоутворення потрібно враховувати ціновий чинник, застосовують **реальний валютний курс**. Останній – це такий курс, який розраховують за співвідношенням рівня цін на національному та іноземному ринках. Реальний валютний курс обчислюють саме як скорегований на індекс цін товарів і послуг двох країн номінальний валютний курс.

Реальний обмінний курс показує співвідношення цін окремого набору товарів і послуг за кордоном і цін товарів такого ж набору усередині країни.

У макроекономічному аналізі, щоб правильно оцінити вплив валютно-курсової політики на економічні процеси, часто використовують такий показник як ефективний обмінний курс і особливо реальний ефективний **обмінний курс** (РЕОК).

2.8.4. Валютний ринок: учасники й операції

Розвиток валютних відносин у країні формує особливий ринок, на якому економічні суб'єкти продають і купують валюту. Без існування такого ринку просто не було б можливостей купувати чи продавати іноземну валюту, необхідну для здійснення зовнішньоекономічної діяльності, мандрівок за кордон людей тощо. Саме такий ринок називають **валютним**. Цей ринок має всі атрибути звичайного ринку тобто об'єкти і суб'єкти, попит і пропозицію, особливу інфраструктуру та комунікації, ціну тощо.

Об'єктом купівлі-продажу на валютному ринку є національні та іноземні валютні цінності, які купують чи продають за відповідну валюту. **Суб'єктами цього ринку** виступають будь-які економічні агенти – фізичні та юридичні особи, експортери та імпортери, банки, корпорації, урядові структури та ін. Водночас для безпосередньої торгівлі валютами всі вони зазвичай звертаються до послуг банків і всіх їх як учасників ринку по-різному класифікують.

Серед таких суб'єктів ринку виокремлюють роздрібних клієнтів – бізнесменів, домогосподарства, туристів, іноземних інвесторів, корпорації та всіх інших, хто потребує індивідуального валютного обміну. Усі ці клієнти розміщують свої платіжно-розрахункові документи в комерційних банках.

Оптовими учасниками валютного ринку виступають транснаціональні банки, Центральні банки, великі транснаціональні корпорації, інвестиційні фонди та інші.

Головні суб'єкти валютного ринку – це **великі комерційні банки як дилери**. Вони здійснюють різноманітні валютні операції за дорученням своїх клієнтів (експортерів та імпортерів, різних фондів і корпорацій, приватних інвесторів), які є водночас самостійними учасниками ринку валютних обмінів. Банки активно формують власні ресурси в іноземних валютах і провадять операції на власну користь як бізнесові одиниці.

Центральні банки країн реалізують на валютних ринках подвійну функцію: з одного боку, виступають агентом урядів, з іншого, є учасниками ринку, які мають, як і комерційні банки, власні, але специфічні економічні інтереси, адже їхніми основними цілями є підтримка курсової вартості національних грошей, здійснення операцій з офіційними валютними резервами.

Комерційні банки здійснюють торгівлю валютами або напряму один з одним, або через валютних брокерів як фінансових посередників. Операції через брокерів найефективніші тому, що забезпечують постійний зв'язок за допомогою сучасних цифрових технологій з банками всередині

країни і по всьому світу. Банки і брокери взаємодіють на основі загальноприйнятих міжнародних правил.

Усіх учасників валютного ринку поділяють на активних і пасивних. Активні учасники ринку самостійно визначають курси валют, активно впливають на стан ринку в цілому, тому їх називають *маркет-мейкерами*. Комерційні банки та брокери саме і є такими маркет-мейкерами. А пасивні учасники вже обмінюють валюти за курсами, які визначені маркет-мейкерами.

Операції з купівлі-продажу валют є різними за поведінкою учасників ринку. Останні можуть здійснювати *операції хеджування*, вдаватися до *валютних спекуляцій*, заробляти на змінах процентних ставок, здійснювати покритий відсотковий арбітраж.

Учасників валютного ринку, які свідомо страхують свої операції від фінансових ризиків, називають *хейджерями*. Спекулянти – учасники ринку, які свідомо йдуть на ризики задля отримання доходу від змін курсів валют. Вони використовують коливання курсів різних валют, скуповуючи чи продаючи їх при певних умовах. Безумовно, ризики спекулянтів теж у певний спосіб прогнозують і розраховують. Професійними спекулянтами по визначенню виступають валютні дилери.

На валютних ринках діють також *арбітражери* – такі учасники ринку, які заробляють на різниці валютних курсів на окремих регіональних ринках. Їхні доходи формуються внаслідок одночасного продажу переоціненої валюти та купівлі, на їх погляд, недооціненої. Арбітражери сприяють урівноваженню курсів, цін активів на різних регіональних сегментах світового валютного ринку.

Валютний ринок являє собою розгалужену структуру, яка охоплює національні (місцеві) ринки, міжнародні регіональні ринки та світовий ринок, їх виокремлюють за масштабами і характером валютних операцій, кількістю валют, яку продають або купують, нормами законодавчого регулювання тощо.

Розвиток новітніх засобів телекомунікацій та інформаційних технологій на основі діджиталізації дозволяє поєднати окремі міжнародні ринки в єдиний цілісний та системний світовий валютний ринок, який діє практично цілодобово, на основі географічного розміщення окремих локальних ринків: вслід за рухом сонця зі сходу на захід, з початком дня відкриваються ринки Токіо, Сінгапуру, Гонконгу, далі починають працювати ринки європейські – Франкфурту, Парижа, Лондона, далі відкриваються ринки американського континенту – Нью-Йорка, Лос-Анджелеса, після закриття яких уже відкриті азійські і так далі. Саме тому будь-який

суб'єкт валютного ринку спроможний у будь-який час доби купити або продати валюту у відповідному міжнародному центрі валютної торгівлі. Щоденні обороти світового валютного ринку сьогодні перевищують десятки трільйонів доларів США та дуже швидко зростають, що свідчить про астрономічні величини валютних потоків на світовому ринку.

За специфікою торгівлі на валютному ринку розрізняють біржовий, тобто організований, і позабіржовий, або неорганізований ринок.

За інституціональною побудовою у структурі валютного ринку виокремлюють:

– **міжбанківський ринок** (прямий і брокерський), на якому банківські установи укладають угоди між собою;

– **клієнтський ринок**, у рамках якого банки реалізують угоди з нефінансовим сектором, тобто з державними структурами, промисловими, торговельними компаніями;

– **біржовий ринок**, де реалізують угоди зі швидкої поставки валют і строкові угоди.

За видами валютних операцій і формами валютних угод на світовому валютному ринку виокремлюють також *спот-ринок*, *форвардний ринок* і *своп-ринок*. На останній припадає більше половини світового обороту валюти.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Поясніть суть валюти.
2. Які види валют Ви можете назвати?
3. Розкрийте зміст поняття «резервна валюта». Що розуміється під колективною валютою?
4. Який зміст вкладають у поняття «валютні цінності» ?
5. Що розуміють під конвертованістю валюти, які види конвертованості валюти бувають?
6. Які характеристики має повна конвертованість валюти?
7. Що являє собою валютний курс ?
8. Які є режими валютних курсів? Наведіть їх характеристики.
9. Що означає котирування валют? Наведіть методи котирування.
10. Які чинники впливають на зміни валютного курсу?
11. Що означає номінальний валютний курс та як визначають реальний?
12. Дайте визначення валютного ринку як економічного поняття.
13. Назвіть основних суб'єктів валютного ринку.
14. Яка структура валютного ринку?
15. Назвіть найбільші міжнародні регіональні валютні ринки.

2.9. СУТЬ, ТЕОРІЇ ТА ФУНКЦІЇ КРЕДИТУ. ПОНЯТТЯ ПРОЦЕНТА

2.9.1. Економічна суть кредиту, його принципи та функції

2.9.2. Теорії кредиту

2.9.3. Суть, функції та види процента

2.9.1. Економічна суть кредиту, його принципи та функції

Термін «кредит» походить або від латинського «*creditum*», що означає «позика», «борг», або його пов'язують зі словом «*credos*», тобто «вірю», «довіряю». Безумовно, у кредитному процесі потрібна довіра однієї особи до іншої, саме на підставі довіри дають у позику певну вартість у грошовій або товарній формах.

Під *кредитом* розуміють відносини між економічними суб'єктами, коли один із них передає іншому певні цінності у вигляді позики у тимчасове користування на умовах повернення та платності.

Суб'єктами позики кредитної угоди виступають *кредитор і позичальник*. Кредитор надає наявні в нього вільні ресурси іншому економічному суб'єкту в тимчасове користування, він хоче отримати прибуток від своїх тимчасово вільних коштів. Позичальник отримує кошти в тимчасове користування і повинен сплатити кредитору за це.

Кредиторами виступають домогосподарства, банки та небанківські кредитні установи, підприємства. Вони ж при нестачі коштів можуть також бути позичальниками.

Об'єкт позики як кредитної операції – гроші або матеріальні цінності.

Необхідність кредиту зумовлюється наявністю тимчасово вільних коштів у одних суб'єктів і потребою в них у інших.

Основні принципи кредитування: *поверненість, строковість, платність, забезпеченість, цільовий характер використання*. Принципи поверненості, платності і строковості означають, що надана позика має бути поверненою позичальником кредитору в обумовлені в угоді терміни з відповідною платою за його користування. Принцип забезпеченості кредиту означає наявність у кредитора гарантій для захисту своїх інтересів, унеможливлення збитків унаслідок неплатоспроможності позичальника.

Цільова спрямованість використання кредиту означає використання позикових коштів винятково на ті цілі, які передбачені кредитною угодою.

Суть кредиту як поняття економічної науки проявляється у його функціях. Питання про *функції кредиту* та їхню кількість дискусійне. У літературі, як правило, виокремлюють такі, притаманні кредиту функції:

- перерозподільчу;
- емісійну (антиципаційну);
- функцію заміщення справжніх грошей позиковими операціями;
- контрольно-стимулюючу;
- регулюючу (як інструмент регулювання обігу грошей);
- капіталізації грошових доходів.

Перерозподільча функція полягає в тому, що завдяки кредиту матеріальні та грошові ресурси трансформуються в позичкові кошти та спрямовуються (перерозподіляються) у тимчасове користування іншим суб'єктам. Процес перерозподілу коштів здійснюється через ринкові механізми, а також через реалізацію державних бюджетних програм.

Емісійна функція базується на функції грошей як засобу платежу, коли гроші застосовують для погашення боргових зобов'язань, а на базі кредиту відбувається емісія грошей як платіжних засобів. Центральні банки через мультиплікацію грошей шляхом розширення кредиту (кредитної експансії) або його звуження (кредитної рестрикції) регулюють грошову масу в обігу.

Функція заміщення справжніх грошей позиковими операціями означає спроможності суб'єктів перераховувати гроші з одного рахунка на інший на основі безготівкових розрахунків, заліку взаємної заборгованості тощо. Такі операції дозволяють поліпшити структуру грошового обігу, зменшити готівкові платежі, широко застосовувати кредитні картки.

Контрольно-стимулююча функція кредиту проявляється в контролі за фінансовим станом суб'єктів кредитних відносин і стимулюванні найбільш ефективного використання позичених платних коштів. І позичальник, і кредитор зацікавлені у раціональному використанні коштів, щоб повернути кредит, сплатити відсотки й отримати бажаний прибуток.

Регулююча функція кредиту полягає в тому, що в національній економіці завдяки кредитному процесу можна за необхідності швидко збільшити обсяг платіжних засобів в обороті або, навпаки, зменшити у результаті застосування комерційних векселів, регулювання розмірів банківських депозитів, рефінансування комерційних банків Центральним банком, збільшення або зменшення грошового мультиплікатора.

Функція капіталізації вільних грошових ресурсів означає перетворення грошових накопичень і заощаджень населення та бізнесу в позиковий капітал, який потім спрямовують економічним суб'єктам як позики.

2.9.2. Теорії кредиту

Із розвитком кредитних відносин формувалась і *теорія кредиту*, яка пройшла у своєму розвитку кілька етапів. *Натуралістична теорія* кредиту сформувалась у часи промислової революції кінця XVIII століття - першої третини XIX ст. Її прихильники розглядали кредит як форму руху виробничого капіталу. Суть цієї теорії кредиту полягає у тому, що:

- об'єктом кредиту є тимчасово вільний капітал у натурально-речовій формі;
- позиковий капітал тотожний справжньому капіталу (у речовій формі), його накопичення та його рух збігається з накопиченням і рухом виробничого капіталу;
- кредит забезпечує перерозподіл матеріальних благ у суспільстві від одного суб'єкта до іншого;
- банки є тільки пасивними посередниками у кредиті, а їхні пасивні операції первинні щодо активних.

Засновниками натуралістичної теорії кредиту були класики політичної економії А. Сміт, Д. Рікардо та Дж. С. Міль. Вони вважали, що об'єктом кредиту є не позиковий (грошовий) капітал, а капітал у його натурально-речовій формі. Гроші є тільки технічним засобом перенесення реального капіталу від одного економічного суб'єкта до іншого. Д. Рікардо, наприклад, підкреслював, що кредит не створює капіталу, а тільки визначає, як цей капітал буде застосований.

Зростання ролі кредиту і значення банківських систем у розвитку виробництва та державному регулюванні економіки у XX ст. привели до ревізії натуралістичної теорії кредиту та появи *капіталотворчої теорії*. Дивний факт історії розвитку кредиту та відображення його в науці полягає в тому, що *засновником капіталотворчої теорії кредиту* вважають шотландця Дж. Ло (1671-1729 рр.), генерального контролера фінансів Франції на початку XVIII ст. за часів правління малолітнього короля Людовіка XV. Саме Дж. Ло пропагував ідею про те, що кредит дає дохід, а банки, тоді ще рідкісні, є не просто фінансовими посередниками, а установами, які породжують капітал.

Дж. Ло стверджував, що кредит спроможний привести в рух, задіяти всі невикористані виробничі ресурси, він узагалі відіграє провідну роль у розвитку економіки. Невдалий експеримент Дж. Ло з випуском емісійним банком незабезпечених золотом банкнот надовго підірвав довіру до цієї теорії, подолати яку вдалося лише наприкінці XIX ст. найперше англійському економісту Г. Маклеоду, який обґрунтував, що саме кредит є продуктивним капіталом, оскільки приносить прибуток у вигляді процента, банки – «фабрики кредиту», але капіталотворення за допомогою кредиту не є безмежним.

Популярність капіталотворчої теорії зросла наприкінці ХІХ - початку ХХ ст., значний внесок у її розвиток зробили німецький банкір А. Ган (1889-1968 рр.) і австрійський учений Йозеф Шумпетер (1883-1950 рр.). Вони визначали кредит як засіб створення капіталу. Й. Шумпетер у праці «Теорія економічного розвитку» (1911 р.) підкреслював, що економічний розвиток країни взагалі неможливий без кредиту. Він, як і А. Ган, наголошував, що банки не просто перерозподіляють уже існуючі в економіці капітали, а, надаючи кредити, створюють нову купівельну силу, нові гроші, які сприяють постійному економічному зростанню та розвитку.

Дж. М. Кейнс довів, що позичковий капітал залежить від кількості грошей в обігу, а грошова маса впливає за певного рівня на процент, ставка (норма) процента – на розмір інвестицій, інвестиції через виробниче використання – на доходи, а останні визначають ціни.

Свій внесок у розвиток капіталотворчої теорії кредиту зробили також П. Самуельсон, Л. Лернер, М. Фрідмен, Р. Рос, Ж. Рюефф та ін.

2.9.3. Суть, функції та види процента

Процент – це власне ціна грошей, тобто в загальному розумінні – плата за користування позикою. Сам термін «процент» походить від латинського «procentum», який означає «на сотню». Кількісною величиною процента є його ставка (норма).

Норму процента визначають як співвідношення суми доходу, отриманого від застосування кредиту, до суми цього кредиту. **Норма процента** об'єктивно має залежати від норми прибутку позичальника, проте, безумовно, повинна бути більшою від нуля, адже інакше надання кредиту втрачає сенс для кредитора, але меншою від норми прибутку того хто позичає, тому що в протилежному випадку отримання кредиту втрачає сенс для такого позичальника.

Зміни **процентної ставки** залежать від фаз економічного циклу, а також від діючої облікової ставки Центробанку, рівня інфляції, кон'юнктури грошового ринку (співвідношення попиту на гроші та їх пропозиції), ціни залучених банками ресурсів. У кожній окремій кредитній угоді процентна ставка також залежить від терміну та розміру кредиту, його цільового призначення, характеру забезпечення, кредитного ризику, взаємовідносин між позичальником і кредитором тощо.

Як економічний інструмент процент виконує такі **функції**:

- **перерозподільну** – сприяє перерозподілу ресурсів в економіці;
- **регулюючу** – допомагає регулювати соціально-економічні процеси;
- **збереження позикового капіталу** – допомагає відтворювати кредитні ресурси;
- **стимулюючу** – сприяє найбільш ефективному використанню позик.

Наука й економічна практика застосовують різні види процентів, їх, як правило, класифікують за різними критеріями: економічним змістом, методом встановлення, способами нарахування та вилучення, урахуванням інфляції, механізмом формування, охопленням витрат.

Депозитний процент сплачують клієнтам банків, які вклали в них власні кошти. Банки залучають кошти підприємств і населення, відкриваючи їм певні різновиди банківських рахунків, таких як **поточні, строкові, ощадні**. Поточні депозити (до запитання) можуть вилучатись з банку власником у будь-який момент, а тому банки сплачують на залишки по цих рахунках низький процент. Строкові депозити клієнти відкривають на визначений у депозитному договорі термін, банки сплачують за ними високий процент.

За депозитами банки також нараховують або **прості, або складні проценти**. Прості проценти нараховують періодично на одну і ту ж першопочаткову суму депозиту. Складні проценти нараховують періодично на постійно зростаючу суму депозиту в результаті додавання до неї раніше нарахованих відсотків.

Розрізняють також **номінальний і реальний процент**. *Номінальний* – наявний сьогодні, не скоригований на зміну рівня цін, а *реальний* – це номінальний процент, скоригований на темп інфляції в країні. *Позичковий* процент – це плата, яку одержує кредитор від позичальника за користування позикою. Специфіка кожної окремої позики та рівень позичкового процента фіксується в кредитній угоді, яку укладають між собою кредитор і позичальник. Безумовно, позиковий, або кредитний процент вищий від депозитного. Різницю між кредитним і депозитним процентом називають маржею.

Процентні ставки за позиками можуть бути: **фіксовані, плаваючі, базові**. Фіксована ставка не міняється протягом усього терміну погашення позики. Плаваючі процентні ставки кредитори можуть переглядати протягом усього терміну кредитування. На зміни таких ставок впливає монетарна політика Центрального банку, кон'юнктура на ринках, фінансовий стан позичальника. Базова ставка виступає усередненою величиною діючих на ринку процентних ставок.

Облікова ставка виступає як задана ринку ціна грошей – плата, яку ЦБ бере за рефінансування комерційних банків, тобто надання їм позик.

Дисконтний процент вилучають під час надання дисконтних позик. Особливістю таких позик є те, що їхній визначений в угоді розмір більший від суми, яку фактично отримує позичальник у момент надання кредиту на величину цього дисконтного процента.

Періодичний процент сплачують протягом усього терміну кредитування, разовий – одним платежем, як правило, після закінчення терміну дії позики, разом з основною сумою («тілом») кредиту.

Ефективний процент містить той процент, який визначений в кредитній угоді, а також комісійні витрати, пов'язані з обслуговуванням позики. Тому він вищий ніж процент за угодою та більш повно відображає видатки клієнта на отримання позики.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Поясніть суть кредиту.
2. Назвіть головні принципи побудови кредитних відносин.
3. Визначте суб'єктів кредитних відносин.
4. Дайте характеристику основних функцій кредиту.
5. Як діє механізм реалізації перерозподільної функції кредиту?
6. Поясніть суть натуралістичної теорії кредиту.
7. Назвіть засновників натуралістичної теорії кредиту.
8. Розкрийте зміст капіталотворчої теорії кредиту.
9. Хто вважається засновником капіталотворчої теорії кредиту?
10. Поясніть внесок у розвиток капіталотворчої теорії кредиту англійського економіста Г. Маклеода.
11. У чому полягає внесок Й.А. Шумпетера у розвиток капіталотворчої теорії кредиту?
12. Що додав Дж. М. Кейнс у розвиток капіталотворчої теорії кредиту?
13. Поясніть суть процента. Які функції виконує процент у кредитуванні?
14. Наведіть класифікацію процентних ставок за різними критеріями.

2.10. ФОРМИ ТА ВИДИ КРЕДИТУ

2.10.1. Загальна характеристика форм і видів кредиту. Нестандартні (нові) кредитні продукти

2.10.2. Основні сучасні форми кредиту

2.10.3. Основи банківського кредитування

2.10.1. Загальна характеристика форм і видів кредиту. Нестандартні (нові) кредитні продукти

Кредит, як правило, надають і отримують у грошовій або товарній формі. При товарній формі об'єктом кредиту виступають матеріальні цінності, при грошовій – кошти. У товарній формі зазвичай надають комерційний, споживчий кредит шляхом реалізації товарів через торгові точки з відтермінуванням платежу та лізинг як довготермінову оренду майна. У грошовій формі кредит надають банківські установи та небанківські фінансово-кредитні інститути.

Масштаби кредитування бізнесу та домогосподарств можна також збільшувати, застосовуючи *нестандартні продукти та послуги позикового характеру*. До нових кредитних продуктів належать акцептний, авальний кредити, факторинг і форфейтинг.

Факторинг (від англ. factor – маклер, посередник) являє собою банківську операцію, суть якої полягає у придбанні банком (фактором) у постачальника, тобто продавця права вимоги у грошовій формі на заборгованість покупців за надані їм товари.

Розрізняють факторингові операції двох типів – з правом регресу та без нього. У першому випадку банк має право вимоги до клієнта як продавця про відшкодування сплаченої суми, у другому – банк такого права не має. Другий варіант застосовують менше, але на українському ринку присутні обидва.

Форфейтинг застосовують при кредитуванні зовнішньоторговельних операцій шляхом викупу в експортера певних боргових вимог, які вже акцептовано імпортером. Продавцем вимог за форфейтингом виступає підприємство, яке виконало зобов'язання за контрактом, проте намагається зменшити ризики та поліпшити платоспроможність. Форфейтинг теж відбувається за участю банку.

Кредитно-гарантійними продуктами, які надають бізнесовим одиницям, є також акцептний та авальний кредити.

Акцептний кредит – це позика на певну суму у вигляді гарантії банку оплатити вексель на цю суму у визначений термін, тобто він оплачує вексель, але тоді, коли підприємство не спроможне виконувати свої зобов'язання. Такий кредит короткотерміновий, його застосовують для фінансування оборотних активів підприємства та й переважно у сфері зовнішньої торгівлі.

Авальний кредит – це теж позика у вигляді гарантії, коли банк бере на себе відповідальність сплатити за зобов'язаннями підприємства у вигляді поручительства або гарантії.

При застосуванні акцептного й авального кредитів банк несе солідарну відповідальність, а тому вимогу, на вибір кредитора, може бути звернено як на підприємство, так і на банк. Хоча при наданні авального кредиту банк несе тільки субсидіарну (додаткову) відповідальність, коли вимога може бути звернена на нього тільки після невиконання її підприємством.

2.10.2. Основні сучасні форми кредиту

Історично першою формою кредитних відносин є комерційний кредит. Практику його застосування було започатковано ще з виникненням товарного обміну.

Комерційний кредит дається покупцю у товарній формі з відстрочкою платежу. Такий кредит має обмеження за терміном надання та сумами внаслідок можливостей розміру резервного капіталу кредитора, він, як правило, оформляється **векселем**. Основна мета цього кредиту – прискорення реалізації товарів та отримання прибутку.

Банківський кредит – це кредит, у якому однією зі сторін є банк, тобто це кредит, коли надаються комерційними банками у тимчасове користування кошти юридичним і фізичним особам на умовах платності, повернення, строковості, забезпечення, цільового характеру використання.

Банківські кредити класифікують за різними ознаками. Наприклад, за типом позичальника виокремлюють кредити юридичним і фізичним особам. За метою надання розрізняють позики на виробничі потреби та на торгово-посередницькі. За строками використання розрізняють строкові кредити та безстрокові (онкольні). За ступенем ризику виділяють стандартні кредити та з підвищеним ризиком. За критерієм забезпечення існують забезпечені (ломбардні) і незабезпечені (бланкові) кредити. За методами надання виокремлюють надані у разовому порядку позики та згідно з відкритою кредитною лінією, а також гарантійні кредити. За способом повернення розрізняють кредити, які повертають поступово (у розстрочку), або всю суму одразу після завершення терміну дії угоди, а також відповідно до особливих умов. За видами процентних ставок виділяють кредити з фіксованою процентною ставкою та кредити з плаваючою процентною ставкою. За способом сплати процента розрізняють позики з виплатою процентів у процесі використання коштів і кредити з виплатою процентів одночасно. І, нарешті, за числом кредиторів – кредити, які надані одним банком, консорціумні позики та паралельні кредити.

Споживчий кредит – це позика, яка надається на цілі задоволення споживчих потреб. Такий кредит реалізують у сфері кінцевого споживання, для задоволення споживчих потреб населення і домогосподарств. Його надають у грошовій, хоча існує і в товарній формі. Банки надають населенню тільки грошові позики. Об'єктом споживчого кредитування виступають витрати для купівлі товарів в особисту власність, а також іноді видатки інвестиційного характеру на будівництво й підтримку нерухомості. Суб'єктами такого виду кредиту виступають банки, небанківські фінансово-кредитні установи, торговельні підприємства та домогосподарства.

Лізинговий кредит виникає між суб'єктами лізингових відносин з приводу оренди майна. Економічна суть лізингу полягає у передачі лізингодавцем лізингоодержувачу певних матеріальних цінностей у тимчасове користування, тобто це відносини між суб'єктами лізингу, які з'являються у випадку оренди майна на основі лізингової угоди. Лізинг є формою майнового кредиту.

Іпотечний кредит надається під заставу нерухомості та землі. Іпотека, як відомо, один з видів забезпечення виконання зобов'язань, коли заставою виступає нерухоме майно, а іпотечний кредит є власне позикою, наданою позичальнику під заставу нерухомого майна. Такі кредити завжди довгострокові.

Об'єктами, або предметами іпотеки у разі надання кредитів виступає нерухоме майно, тобто земельні ділянки, промислові будівлі та споруди, магазини, склади, житлові будинки, квартири. Таке майно має обов'язково бути у власності позичальника (або поручителя) та не перебувати у заставі по іншому кредиту.

Державний кредит – це ще одна, дуже специфічна форма кредиту, це той тип кредитних відносин, коли однією зі сторін, зазвичай позичальником, виступає держава. Призначенням державного кредиту є віднаходження коштів для фінансування державних видатків, першочергово, бюджетного дефіциту на основі принципу повернення.

Державний кредит має тісний зв'язок із державним боргом. Важливим показником фінансово-економічного стану країни є можливість у повному обсязі обслуговувати та у визначені терміни погашати державний борг. Держава робить запозичення і на внутрішньому, і на зовнішньому фінансових ринках.

В Україні, згідно з вітчизняним законодавством право на здійснення державних запозичень має МФУ за дорученням уряду. Право здійснювати внутрішні та зовнішні запозичення мають також міські ради.

Міжнародний кредит – це форма руху позичкового капіталу з однієї країни в іншу. Залежно від суб'єктів розрізняють фірмовий, або корпоративний кредит як комерційний на міжнародному рівні, банківський, коли одна зі сторін банк та урядовий, коли одна зі сторін уряд, який також може розміщувати свої цінні папери у вигляді облігацій на зарубіжних ринках. У міжнародному кредитуванні розрізняють також фінансовий та комерційний кредити, які надаються, відповідно, у грошовій та товарній формах.

2.10.3. Основи банківського кредитування

Банківське кредитування як основа кредитного процесу взагалі в країні у цілому, та в економіці зокрема, базується на нових технологіях і операціях. Наведемо основні постулати банківського кредитування.

1. Позикові операції банки здійснюють у межах власних кредитних ресурсів, які вони формують, залучаючи та за необхідності позичаючи кошти.

2. Кредитна політика банків розробляється та реалізується їхнім менеджментом, виражає при цьому інтереси акціонерів (власників), вкладників і позичальників.

3. Банки самостійно визначають порядок залучення та використання коштів, здійснення кредитних операцій, установлення процентних ставок і комісійних винагород. Вони відповідають за своїми зобов'язаннями перед клієнтами всім належним майном і коштами.

4. Банки приймають рішення з надання кредитів позичальникам відповідно до своїх статутів і внутрішніх положень, які регулюють кредитну діяльність.

5. При наданні позичальникам значних за розміром кредитів, банки повинні використовувати задані з боку регулятора (Центрального банку) нормативи, не порушувати їх кількісні параметри та за розмірами кредитного портфеля не перевищувати визначені межі. При цьому банки зобов'язані формувати обов'язково страхові та резервні фонди.

6. Банкам забороняється надавати кредити на покриття збитків позичальника, формування та збільшення статутних фондів.

Кредити повинні бути *забезпечені*. Видами забезпечення кредиту є нерухоме і рухоме майно, земля, цінні папери, майнові права, поручительство, гарантія, страховий поліс, кредитний ризик може забезпечуватися страхуванням.

Банк, як правило, вивчає потенційного позичальника. Аналізує його стан, визначає *кредитоспроможність*, прогнозує ризик неповернення кредиту та приймає рішення про надання або відмову у наданні кредиту.

Основними критеріями оцінки кредитоспроможності позичальника виступають:

- забезпечення власними коштами всіх його видатків не менше, ніж на 60-70 %;

- репутація позичальника, його кредитна історія, дотримання ділової етики та домовленостей, платіжної дисципліни;

- оцінка продукції, що випускається, наявність замовників на неї у суб'єкта на ринку;

- перспективи розвитку позичальника, його фінансовий стан і динаміка змін визначальних показників діяльності тощо.

Щоб отримати кредит, позичальник звертається в банк, у поданих документах він зазначає необхідну суму кредиту, його мету, строки погашення та форми забезпечення. Кредитні взаємовідносини регламентуються *кредитними договорами*, які укладаються тільки в письмовій формі, вони визначають взаємні зобов'язання та відповідальність сторін і не можуть змінюватися в односторонньому порядку без згоди обох сторін.

Процентна ставка та порядок сплати відсотків установлюються банком і фіксуються у кредитному договорі залежно від кредитного ризику, наданого забезпечення, кон'юнктури кредитного ринку, терміну користування позикою та інших чинників.

Кредити надаються головним чином суб'єктам у безготівковій та готівковій формах згідно зі спеціальними процедурами на основі чинного законодавства та нормативно-правових актів Центрального банку.

Погашення кредиту і нарахованих за ним відсотків (комісії) здійснюється позичальником згідно з кредитним договором. При неможливості позичальника сплатити борг, він стягується з гарантів (поручителів) у встановленому законом порядку. Відстрочення погашення кредиту з підвищенням процентної ставки здійснюється банком у винятковому випадку, коли у позичальника виникають тимчасові фінансові ускладнення, непередбачені обставини тощо. Таке відтермінування оформляється додатковим договором, який стає невід'ємною частиною кредитної угоди.

Банк здійснює контроль за виконанням позичальником умов кредитного договору за цільовим використанням кредиту, своєчасним і повним його погашенням. При цьому банк протягом усього строку дії кредитної угоди підтримує ділові контакти з позичальником, проводить перевірки стану збереження майна, що знаходиться у заставі, аналізує зміни у поточному фінансовому стані позичальника тощо. При виявленні факту нецільового використання коштів кредиту банк має право вимагати дострокового повернення усіх коштів у межах зобов'язань позичальника за кредитним договором.

Кредитні угоди, як правило, передбачають відповідальність позичальника за несвоєчасне повернення кредиту та відсотків за ним і банку за несвоєчасне перерахування суми кредиту у вигляді пені, розмір якої встановлюється за згодою сторін. Банки у кожному випадку неповернення кредиту вирішують питання про стягнення заборгованості в установленому законом порядку, а у разі неможливості стягнення – порушувати у суді справу про банкрутство боржника.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У яких формах можуть надаватися кредити?
2. Визначте характеристики комерційного кредиту.
3. Поясніть суть банківського кредиту.
4. За якими критеріями класифікують банківські кредити?
5. Охарактеризуйте різновиди банківських кредитів за терміном використання та ступенем ризику.
6. Поясніть економічну природу споживчого кредиту.
7. Які перспективи споживчого кредитування в Україні?
8. Які критерії використовують для визначення кредитоспроможності позичальника?
9. Розкрийте суть лізингового кредиту та перерахуйте суб'єкти лізингової угоди.
10. Дайте загальну характеристику іпотечного кредиту та назвіть його суб'єкти.
11. Охарактеризуйте державний кредит.
12. Назвіть суб'єкти міжнародного кредиту.
13. У загальному охарактеризуйте процес надання кредиту банком.

2.11. ФІНАНСОВЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО. СИСТЕМА КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ

2.11.1. Суть, функції та види фінансових посередників

2.11.2. Комерційні банки: види, функції та структура

2.11.3. Операції комерційних банків

2.11.1. Суть, функції та види фінансових посередників

Суть фінансового посередництва полягає ось у чому. У суспільстві й економіці завжди існують суб'єкти, які володіють тимчасово вільними коштами. А з іншого боку, завжди знаходяться економічні суб'єкти, які потребують цих коштів для їхнього цільового використання. В економіці, на ринках з'являється третій суб'єкт, який є економічно самостійним і рівноправним учасником грошового ринку. Він акумулює вільні кошти одних, щоб надавати їх тим, хто потребує, не забуваючи при цьому про власний заробіток. Саме діяльність цього третього суб'єкта називається **фінансовим посередництвом**.

Фінансові посередники як опосередковують, так і власне прискорюють рух фінансових ресурсів, залучаючи їх також шляхом розміщення власних цінних паперів серед інвесторів і вкладаючи акумульовані у цей спосіб кошти у різноманітні фінансові активи, які приносять доходи.

Обґрунтування ролі фінансового посередництва в економічному розвитку базується на ідеях розподілу ризику (А. Пігу) та фінансування інновацій (Й. Шумпетер). Чим більше розвинене фінансове посередництво в країні, чим більше фінансових посередників як ринкових інститутів діє в економіці, тим більш ефективно і повно будуть задіяні в економіці наявні ресурси, сприяючи економічному зростанню. Економісти у цьому сенсі ведуть мову про рівень «фінансової глибини» як чинника економічного зростання, сприяння позитивним структурним зрушенням в економіці. Важливе значення при цьому має державна політика, спрямована на захист інвестицій, забезпечення прозорості діяльності фінансових посередників.

Суть і роль фінансових посередників в економіці держави розкривають їхні **функції**, головні з яких такі:

- формування ринкових цін на фінансові послуги та фінансові активи;
- фінансове забезпечення інвестицій в економіку;
- перерозподіл ризиків;
- обслуговування сфери розрахунків;
- обмін валют;
- організація та контроль торгівлі фінансовими інструментами;
- підвищення рівня ліквідності фінансових інструментів;

– інформаційно-аналітичне забезпечення процесу прийняття господарських рішень суб'єктами економічних відносин.

Як правило, усі інститути фінансового посередництва, які діють на ринку, поділяються на дві великі групи:

– комерційні банки;

– небанківські фінансово-кредитні установи, які називають також спеціалізованими фінансово-кредитними установами, або інститутами парабанківської системи.

2.11.2. Комерційні банки: види, функції та структура

Комерційні банки за визначенням – це фінансово-кредитні установи, які акумулюють кошти населення та підприємств, тобто відкривають депозити, щоб у подальшому їх розмістити та надати кредити, вести поточні рахунки суб'єктів підприємництва і громадян та надавати інші фінансові послуги.

Комерційні банки розрізняють за різними критеріями.

За різновидами операцій комерційні банки поділяють на універсальні та спеціалізовані.

Універсальні банки проводять усі основні види банківських операцій – депозитні, кредитні, розрахунково-касові, трастові тощо, тобто вони не мають чітко вираженої спеціалізації.

Спеціалізовані банки орієнтують свою діяльність на визначений напрям. Це або певна галузь економіки, або певний різновид бізнесу, або ж обслуговування визначеної категорії клієнтів, наприклад, фізичних осіб тощо.

За існуючими нормами Закону України «Про банки і банківську діяльність», банк отримує статус спеціалізованого, якщо більше 50% його активів є активами одного типу, тобто розміщені в одному напрямі, а також якщо понад 50% його пасивів сформовано з одного джерела. Наприклад, банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку в разі, якщо більше 50% його пасивів є вкладками населення.

У рамках спеціалізації банки поділяють на ощадні, інвестиційні, іпотечні та розрахункові (клірингові). Окремий банк має право самостійно визначати напрями своєї діяльності та спеціалізацію за певними видами операцій.

Для *ощадних банків* визначальна функція – залучення тимчасово вільних коштів фізичних осіб на депозитні рахунки. Типовим прикладом ощадного банку у нашій країні є ПАТ «Ощадбанк».

Інвестиційні банки спеціалізуються на довгостроковому кредитуванні. Як правило, – це посередники між інвесторами та позичальниками, такі банки акумулюють ресурси та надають позики через випуск і розміщення облігацій та інших зобов'язань.

Іпотечні банки також надають довгострокові позики, проте під заставу нерухомості (землі, споруд, будівель тощо). Ці банки теж випускають специфічні цінні папери – забезпечені нерухомістю заставні листи.

Розрахунковий (**кліринговий**) банк – це банк, який спеціалізується на проведенні безготівкових розрахунків, які ґрунтуються на взаємозаліку вимог і зобов'язань фізичних та юридичних осіб. Цей банк має бути включений у міжбанківську систему розрахунків.

За формою власності розрізняють **державні банки, приватні та зі змішаною формою власності**. Розрізняють також банки з частково або повністю іноземним капіталом у власності.

За організаційно-правовою формою виокремлюють банки як публічні акціонерні товариства та кооперативні банки.

За критерієм територіального охоплення розрізняють такі банки:

- міжнародні (транснаціональні);
- національні та міжрегіональні;
- регіональні;
- місцеві.

За наявністю мережі окремих установ банки поділяють на такі, що мають філії та відділення та, відповідно, банки без філій.

Організаційна структура будь-якого комерційного банку включає дві складові – *органи управління та функціональні підрозділи і служби*. До органів управління банку належать **Загальні збори акціонерів** (учасників), **Спостережна або Наглядова рада** та **Правління банку або Рада директорів**.

Загальні збори учасників – найвищий орган управління банку, який приймає визначальні, стратегічні рішення щодо діяльності банківської установи. Наглядова рада – представницький орган банку, вона представляє інтереси акціонерів (власників) банку, у період між проведенням загальних зборів вона здійснює нагляд за діяльністю та фінансовими операціями банку, бере участь у прийнятті всіх важливих рішень, контролює діяльність Правління банку, звітує перед Загальними зборами про свою діяльність.

Виконавчим органом банку, тим який здійснює безпосереднє управління його поточною діяльністю є Правління банку, котре очолює голова. До складу Правління входять заступники та інші члени, які керують окремими напрямками діяльності банківської установи. Різні банки відповідно до обсягів і змісту власних операцій формують свої функціональні підрозділи (департаменти, управління, відділи), які безпосередньо виконують банківські операції.

2.11.3. Операції комерційних банків

Згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність», банк на підставі ліцензії НБУ може здійснювати в сукупності такі операції: залучати кошти населення та підприємств; прибутково розміщувати ці кошти від свого імені, на визначених умовах і на власний ризик; відкривати і вести банківські рахунки фізичних та юридичних осіб.

До головних функцій комерційних банків належать такі, як залучення вкладів, кредитування та розрахунково-касове обслуговування. У рамках реалізації банками цих функцій банківські операції поділяють на **пасивні й активні**. Пасивні – це операції з формування банківських ресурсів, тобто залучення коштів шляхом збільшення вкладів та випуску цінних паперів. До активних відносять операції банків щодо прибуткового розміщення тимчасово вільних коштів через надання кредитів і купівлі цінних паперів чи іншого майна.

Разом з депозитними, кредитними та інвестиційними операціями, які власне визначають як банківські операції, вирізняють також комісійно-посередницькі операції (послуги) – власне комісійні, касові, трастові, а ще факторингові, лізингові, агентські та інші різновиди банківських операцій.

За допомогою пасивних операцій банки формують власну ресурсну базу, тобто ту сукупність коштів, які мають у своєму розпорядженні банки та, які вони розміщують у рамках активних операцій для отримання прибутків.

Усі банківські ресурси за джерелами формування поділяють на **власні, залучені та позичені**. Власні ресурси складаються з власного капіталу банку до якого належать статутний капітал (внески учасників) і накопичені нерозподілені прибутки. Із цих прибутків формують страхові, резервні та інші спеціальні фонди.

Головним джерелом ресурсів банку є залучені кошти у вигляді різноманітних за характеристиками вкладів, а також часто і позичені ресурси у вигляді отриманих кредитів від Центрального банку, інших комерційних банків, міжнародних фінансових структур, а ще кошти, отримані від емісії власних боргових цінних паперів.

До **активних операцій** комерційного банку належить першочергово кредитування. Активними також виступають інвестиційні операції банків, які полягають у вкладенні коштів у цінні папери різних емітентів від свого імені та за власний кошт.

Комісійні операції банків – це операції за дорученням клієнта за комісійну винагороду. До таких операцій належать розрахунково-касове обслуговування, валютно-обмінні операції, трастові операції (у тому числі депозитарну діяльність банків), гарантійні, консультаційні послуги тощо.

Також існують види діяльності, якими банкам заборонено займатися, – це виробнича діяльність, торгівля товарами, страхові послуги (за винятком страхового посередництва), будівництво та інші.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що таке комерційний банк?
2. Надведіть різні класифікації комерційних банків.
3. Охарактеризуйте пасивні операції комерційних банків.
4. Що відносять до залучених коштів комерційних банків ?
5. У чому суть активних операцій комерційних банків?
6. Що таке банківські інвестиції?
7. Які цілі здійснення банківських операцій з цінними паперами?
8. Назвіть джерела банківських ресурсів.
9. Що охоплюють активні операції банків?
10. Наведіть приклади комісійних операцій комерційних банків.

2.12. НЕБАНКІВСЬКІ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНІ УСТАНОВИ

2.12.1. Роль небанківських фінансово-кредитних інститутів у розвитку національної економіки

2.12.2. Небанківські кредитно-ощадні установи

2.12.3. Інвестиційні небанківські посередники

2.12.1. Роль небанківських фінансово-кредитних інститутів у розвитку національної економіки

Сучасні країни з розвинутою економікою мають розгалужену мережу *небанківських фінансових посередників*, які відіграють першочергово роль інституційних інвесторів, надаючи різноманітні фінансові послуги. Головним завданням таких фінансових посередників є розбудова сприятливого середовища для нагромадження фінансових ресурсів численними та різними суб'єктами економіки і забезпечення дії ефективного механізму їхньої трансформації у інвестиції.

Небанківськими фінансово-кредитними установами сьогодні визнають *інвестиційні фонди* та компанії, *пенсійні фонди*, *довірчі товариства*, *фінансові та страхові компанії*, *ломбарди*, *лізингові компанії*. Окремі фахівці до цієї категорії інституцій відносять ще *факторингові компанії*, *брокерські та дилерські фірми*, *інститути спільного інвестування*. Усі ці фінансові установи утворюють небанківський, або парабанківський інституціональний сегмент фінансового ринку.

Досвід розвинених країн показує, що добре відпрацьована страхова діяльність, ефективне функціонування пенсійних фондів, інституційних інвесторів і багатьох інших небанківських фінансових посередників

суттєво сприяють стабільності фінансових систем і розв'язанню соціально-економічних проблем суспільства. Вважається, що рівень розвитку небанківського фінансового сектора та відповідного фінансового ринку загалом є індикатором зрілості ринкових відносин і стимулятором економічного зростання.

2.12.2. Небанківські кредитно-ощадні установи

Кредитна спілка – це неприбуткова фінансова інституція, яка заснована фізичними особами на пайових засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному фінансуванні та наданні кредитних послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків, тобто по суті кредитна спілка – це така установа, яка функціонує на принципах фінансової взаємодопомоги громадян.

Діяльність кредитних спілок в Україні регулює окремий Закон «Про кредитні спілки». Як правило, кредитні спілки у рамках статутної діяльності можуть:

- надавати позики членам спілки, також під заставу та на умовах платності (що, безумовно, не відповідає принципам діяльності кредитної спілки як своєрідної каси взаємодопомоги в сучасних умовах), а ще строковості та поверненості в готівковій і безготівковій формах;

- приймати на рахунки вступні та інші внески від членів спілки;

- здійснювати розподіл доходів серед членів спілки пропорційно до внесених ними коштів;

- формувати окремі фонди спілки, серед яких позиковий та резервний, зберігати кошти на рахунках у банках;

- бути поручителем членів спілки за зобов'язаннями перед третіми особами.

У структурі позичкового портфеля цих фінансових установ домінують споживчі кредити. Водночас кредитні спілки можуть також фінансувати купівлю та реконструкцію житла, допомагати фермерським господарствам тощо.

Ломбард – це кредитна установа, домінантним видом діяльності якої є надання на власний ризик грошових позик фізичним особам з власних коштів, під обов'язкову заставу майна на визначений термін та за плату.

Ломбарди, як правило, надають короткострокові готівкові позики та задовольняють нагальні потреби населення в грошових коштах, тобто сприяють забезпеченню платоспроможності позичальників. Ломбарди іноді залучають банківські кредити та кошти юридичних осіб. Зазвичай, вони видають позики на термін до трьох місяців у розмірі не більше 75% вартості застави та до 90% вартості предметів із дорогоцінного каміння, металів, годинників у золотій оправі тощо.

Вироби, які здають на зберігання або під заставу для отримання позики, оцінюють за згодою сторін, а предмети з дорогоцінних металів - за визначеними державою цінами. Для фінансування власних операцій ломбарди можуть звертатися за банківським кредитом.

Лізингові компанії виступають на ринку як фінансові посередники, що спеціалізуються на купівлі виробів тривалого застосування для передачі їх в оренду з метою безпосереднього виробничого використання.

Лізингова компанія виступає посередником між виробничою компанією або власником майна та його користувачем, тобто орендарем.

Об'єкт лізингу – нерухоме і рухоме майно: автомобілі, верстати, транспортні засоби, різноманітна техніка, кораблі, літаки, будинки, споруди, земля тощо.

Окремими учасниками лізингової угоди виступають страхові компанії, брокерські та інші посередницькі фірми, а також банки, які кредитують лізингодавця і є гарантами угод.

Факторинг як фінансове посередництво означає придбання права на стягнення боргів, перепродаж виробленої продукції з наступним одержанням платежів за них. Це той різновид фінансових послуг, коли фірма-посередник, тобто факторингова компанія за певну плату отримує від підприємства право стягувати та зараховувати належні суми грошей від покупців, тобто інкасувати дебіторську заборгованість. При цьому даний посередник кредитує оборотний капітал підприємства-виробника та бере на себе його кредитний та валютний ризики.

Учасниками факторингової операції, за визначенням, виступають: посередник, тобто факторингова компанія або банк; постачальник товарів (виробник) і покупець товарів. Факторингові послуги реалізуються у певній послідовності, у взаємодіях трьох вищеназваних суб'єктів факторингової операції.

Суттєвим джерелом фінансування різноманітних інвестиційних проєктів у розвинених країнах виступають **страхові компанії**. Страхові організації, акумулюючи значну частину заощаджень домогосподарств, відіграють дуже велику роль у довгостроковому фінансуванні, забезпечуючи фінансовими ресурсами до 25% усіх нових інвестицій.

Узагалі **страхові послуги** мають задовольняти визначальну потребу людини – потребу в безпеці. Але в умовах ринкової економіки на цій основі, постійно зростає роль страхування як одного зі способів концентрації фінансових ресурсів фізичних та юридичних осіб, ефективного їх використання. Розвиток страхування напряму підвищує інвестиційний потенціал країни, стимулює зростання добробуту нації, дозволяє розв'язувати проблеми соціального забезпечення та захисту.

Страхова компанія як фінансовий посередник, як суб'єкт ринку фінансових послуг, яка акумулює внески фізичних та юридичних осіб, бере при цьому на себе за ці внески захист їхніх майнових інтересів від дії ймовірних ризиків. Страхова компанія займається страхуванням, перестраховуванням і кредитно-інвестиційною діяльністю, тобто формуванням, розміщенням та управлінням зібраними страховими резервами.

За характером послуг страхові компанії (страховиків) поділяють на дві групи: ті, що страхують життя, та ті, які забезпечують інші види страхування.

Страхові компанії відіграють надзвичайно важливу роль на фінансовому ринку, забезпечуючи економічним суб'єктам страховий захист від різних видів ризиків. Як правило, страхові угоди є складовою фінансового забезпечення інвестиційних проєктів. Операції страхових компаній достатньо специфічні та суттєво відрізняються від аналогічних операцій банків, інших фінансово-кредитних установ. Вони передбачають інвестиції у державні та муніципальні облігації, в облігації та акції приватних корпорацій, у нерухомість. Специфікою активних операцій компаній зі страхування життя є те, що кошти розміщуються у довготермінові вклади на п'ять, десять і більше років. Узагалі страхові компанії мають достатні довготермінові страхові резерви, тому є основними постачальниками довгострокового капіталу на ринках фінансових послуг розвинених країн.

Недержавні пенсійні фонди (далі - НПФ) – це небанківські фінансові посередники, інститути, які емітують та продають пенсійні зобов'язання на отримані від фізичних і юридичних осіб пенсійні внески, а потім вкладають отримані гроші у фінансові інструменти.

НПФ, як правило, існують у трьох різновидах: **відкриті, корпоративні, професійні**.

Учасниками відкритого недержавного пенсійного фонду можуть бути будь-які фізичні особи незалежно від місця та характеру їхньої роботи. Засновниками такого фонду є певні юридичні особи з урахуванням обмежень для бюджетних структур. Такий НПФ дозволяє залучати максимально широке коло вкладників та учасників.

Корпоративний пенсійний фонд засновує тільки юридична особа, яка є роботодавцем, для участі в ньому своїх працівників. До такого фонду можуть приєднуватися інші роботодавці-платники.

Учасниками корпоративного НПФ виступають лише фізичні особи, які перебувають, або перебували у трудових відносинах з роботодавцями-засновниками та роботодавцями-платниками цього фонду.

Професійний НПФ заснують об'єднання роботодавців, професійних спілок або фізичні особи, об'єднані в рамках окремої професії (занять). Учасниками такого фонду є тільки ті фізичні особи, які пов'язані спільною професійною діяльністю, визначеною у статуті НПФ.

Роботодавці, як правило, теж сплачують пенсійні внески на користь своїх працівників до НПФ усіх різновидів.

2.12.3. Інвестиційні небанківські посередники

Інститути спільного інвестування (ІСІ) у правовому сенсі – це корпоративні, або пайові інвестиційні фонди, які здійснюють діяльність, пов'язану із залученням коштів інвесторів, щоб одержати прибутки від розміщення їх у цінні папери інших емітентів, у нерухомість і корпоративні права. Інститути спільного інвестування, як правило, класифікують за певними ознаками.

За критерієм порядку ведення діяльності розрізняють *ІСІ відкритого, інтервального та закритого типів*. Відкриті інститути спільного інвестування – це такі, які зобов'язані у будь-який час на вимогу інвесторів викупити цінні папери, ними емітовані.

ІСІ інтервального типу викупувають цінні папери власної емісії протягом терміну дії договору, проте не менше одного разу на рік. Закриті інститути спільного інвестування взагалі не несуть зобов'язань щодо викупу власних цінних паперів до їх ліквідації або реорганізації таких інститутів.

Залежно від структури інвестиційного портфеля серед ІСІ виокремлюють *диверсифіковані, недиверсифіковані та венчурні фонди*.

Інвестиційний фонд диверсифікований, якщо в ньому кількість цінних паперів окремого емітента в сумарних активах не перевищує 10% від загального обсягу їхньої емісії. Диверсифікованим фондам не можна тримати в коштах, на банківських депозитних рахунках, в ощадних сертифікатах та облігаціях, вкладати в цінні папери одного емітента більше 5% активів фонду; інвестувати в державні облігації, доходи, за якими гарантовано урядом понад 25% сукупного розміру активів інвестиційного фонду, тощо.

Інститути, котрі не мають усіх ознак диверсифікованого інвестиційного фонду, є недиверсифікованими фондами. Якщо недиверсифікований інвестиційний фонд закритого типу здійснює винятково приватне непублічне розміщення цінних паперів власного випуску, активи якого більше, ніж на 50% сформовані з корпоративних прав та цінних паперів, які не торгують на фондовій біржі, або у фондовій торговельно-інформаційній системі, то такий фонд вважають венчурним. Учасниками венчурного фонду можуть бути тільки юридичні особи. Інвестиційні

фонди відкритого та інтервального типу можуть бути лише диверсифікованими. За організаційно-правовою формою інститути спільного інвестування поділяють на пайові та корпоративні.

Пайовий інвестиційний фонд – це той фінансовий інститут, активи якого належать інвесторам як спільна власність і знаходяться у розпорядженні компанії з управління активами. Він не є юридичною особою, утворений компанією з управління активами через придбання інвесторами випущених нею інвестиційних сертифікатів. Інвестиційні сертифікати розміщують як через відкритий продаж, так і шляхом приватного розміщення.

Корпоративний інвестиційний фонд засновують у формі публічного акціонерного товариства, він здійснює винятково діяльність зі спільного інвестування.

В українському законодавстві прийняття рішень щодо акумуляції та розподілу фінансових ресурсів інститутів спільного інвестування покладено на **компанії управління активами**.

Перші компанії управління активами (КУА) були створені відповідно до Закону України «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» та розпочали свою діяльність у 2003 році. За видами діяльності їх поділяють на три основні групи: компанії управління активами ІСІ, компанії управління активами НПФ і компанії одночасного управління активами і перших, і других.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть переваги небанківських фінансових посередників у фінансово-кредитній системі держави.
2. Які функції реалізують небанківські фінансово-кредитні інститути?
3. Які групи фінансових посередників виокремлюють серед небанківських кредитних інститутів? Чому?
4. Що таке кредитна спілка і які фінансові послуги вона може надавати? Що може бути об'єктом фінансування кредитних спілок?
5. Покажіть спільне і відмітне у діяльності кредитних спілок і банків.
6. Які фінансові послуги надають ломбарди? Як організована їхня діяльність?
7. Розкрийте механізм діяльності лізингових компаній, визначте переваги й недоліки лізингу.
8. Що являє собою факторингова компанія? Які послуги вона може надавати?
9. Які фінансові посередники належать до кредитно-ощадних інститутів?
10. Визначте види страхових компаній. Розкрийте основні функції та особливості страхової діяльності.
11. Наведіть основні характеристики функціонування недержавних пенсійних фондів як договірних ощадних інститутів. Які є види НПФ?
12. Яких небанківських фінансових посередників відносять до інвестиційних? Чому?
13. Як організована діяльність інвестиційних небанківських інститутів?

14. Як розрізняють інститути спільного інвестування за порядком провадження діяльності?
15. Які існують інвестиційні небанківські посередники залежно від структури портфеля активів, який вони формують?
16. Дайте характеристику інвестиційних фондів за організаційно-правовою формою.
17. Покажіть переваги і недоліки участі в інститутах спільного інвестування.
18. Що таке компанії з управління активами на фінансовому ринку? Яких видів вони бувають?

2.13. ЦІННІ ПАПЕРИ ТА ФОНДОВИЙ РИНОК

- 2.13.1. Види цінних паперів та їх характеристика
- 2.13.2. Фондовий ринок: суб'єкти, об'єкти, функції
- 2.13.3. Професійна діяльність на ринку цінних паперів. Організація торгівлі та фондова біржа

2.13.1. Види цінних паперів та їх характеристика

Під цінними паперами (ЦП) економісти розуміють певні документи встановленої форми з визначеними реквізитами, які засвідчують грошові або цінні майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передачі прав, що впливають із цих документів, іншим особам.

Цінні папери є об'єктом купівлі-продажу на спеціальному фінансовому ринку, який називають фондовим. Як правило, їх (цінні папери) поділяють на:

– **емісійні** (акції, облігації, сертифікати, казначейські зобов'язання) та **неемісійні** (визначаються такими державним органом регулювання цього ринку);

– **пайові** (акції, інвестиційні сертифікати);

– **боргові** (облігації усіх видів, казначейські зобов'язання, депозитні та ощадні сертифікати, векселі);

– **іпотечні** (іпотечні облігації та сертифікати, заставні листи);

– **похідні** цінні папери – деривативи (опціони, форварди, ф'ючерси, варанти);

– **приватизаційні**.

Превуалюючими різновидами цінних паперів є *акції та облігації*. **Акція** – це цінний папір, який засвідчує майнові права його власника (акціонера), які стосуються майна акціонерного товариства (АТ), включно з правом на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів та правом отримання частини майна акціонерного

товариства у разі його ліквідації, а також право на участь в управлінні акціонерним товариством. Наука і практика розрізняють акції різних видів за різними критеріями.

Виокремлюють паперові та електронні, сертифікатні та безсертифікатні, прості (звичайні) та привілейовані (преференційні), іменні і на пред'явника, зворотні та незворотні, конвертовані і кумулятивні, деноміновані в національній та іноземній валютах, оплатні та преміальні, пільгові та безпільгові акції.

Привілейовані акції, наприклад, можуть бути різних класів і можуть конвертуватися з одного класу в інший. Частка привілейованих акцій у статутному капіталі АТ не може бути більшою за 25 %.

Кожна емісія акцій підлягає реєстрації у спеціальному державному органі, який здійснює контроль за випуском цінних паперів та регулює фондовий ринок. В Україні таким органом є Національна комісія з цінних паперів і фондового ринку (далі - НКЦПФР). Як правило, проспект емісії, тобто дані про емітента, його засновників, обсяги підписки, ціну акцій, термін підписки, інші умови емісії публікуються у пресі. Обіг акцій дозволяється після реєстрації НКЦПФР звіту про результати розміщення акцій та видачі свідоцтва про реєстрацію випуску акцій.

Зазвичай акції мають:

- номінальну вартість (зазначену частину статутного фонду, яка припадає на одну акцію);

- емісійну вартість (яка більша від номінальної на суму витрат по підписці);

- ринкову (курсову) вартість, як поточну ціну акції на фондовому ринку та балансову, як вартість майна, коштів акціонерного товариства та його нерозподілених прибутків у розрахунку на одну акцію.

За законом України, номінальна вартість акцій встановлюється в гривнях і не може бути меншою, ніж одна копійка. Оцінка акцій здійснюється переважно за їх доходністю, тобто розміром дивідендів. Останні є частиною чистого прибутку акціонерного товариства, яка визначається загальними зборами акціонерів до розподілу між ними, вона поділяється на кількість випущених акцій. За привілейованими акціями встановлюється фіксований дивіденд, який сплачують у будь-якому випадку, проте їх власники, як правило, не беруть участі в управлінні акціонерним товариством. Вкладення у прості акції (одна акція – один голос) достатньо ризиковані тому, що розмір дивідендів за ними визначається і сплачується за рішеннями загальних зборів АТ і, в останню чергу, після сплати податків і фіксованих дивідендів.

Облігація – це цінний папір, який засвідчує внесення її власником грошей, визначає відносини позики між власником облігації та її емітентом, підтверджує зобов'язання емітента повернути власникові облігації її номінальну вартість у передбаченими умовами розміщення облігації строк та виплатити дохід за облігацією. Після закінчення терміну обігу облігації підлягають викупу емітентом, який виплачує власнику номінальну вартість та дохід у вигляді відсотка.

Облігації розміщують у документарній або бездокументарній формі. Вони можуть мати фіксований термін погашення, бути іменними і на пред'явника, емітуються державою, або місцевим самоврядуванням (державні та муніципальні), або юридичними особами (корпоративні; можуть мати вільний обіг – ринкові (публічні) і обмеження по реалізації – неринкові (їх розміщують на ринку нижче номінальної вартості, а погашають за номіналом) та з відривним купоном, тобто купонні, коли дохід сплачують за купоном.

У фінансовій практиці також застосовують лотерейні облігації, коли виплату доходів здійснюють на основі періодичних розіграшів лотереї як виграш; безпроцентні облігації – при погашенні власнику виплачується певний товар. Виділяють також заставні і беззаставні облігації, з правом дострокової сплати та без такого, конвертовані (обмінюються на прості акції того ж акціонерного товариства) і неконвертовані.

Номінальна вартість облігацій визначається емітентом і вказується на бланку облігації. Ціна, за якою облігація випускається в обіг, є її емісійною вартістю, а вже на ринку формується її ринкова (курсова) вартість. Дохідність облігації визначається річним відсотком (від номінальної вартості), який отримує інвестор.

Формування капіталу шляхом випуску облігацій більш вигідне для підприємства, ніж за допомогою акцій, тому що відсотки за облігаціями сплачуються з прибутку корпорації до оподаткування, а власники облігацій є кредиторами корпорацій і не мають права голосу.

На сучасному фондовому ринку значне місце посідають державні цінні папери (ДЦП) як зобов'язання уряду у вигляді, першочергово, **облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП)** та облігацій зовнішньої державної позики (**ОЗДП**).

Інвестиційні сертифікати як цінні папери розміщуються інвестиційними фондами та засвідчують право власності інвестора на частку в інвестиційному фонді, взаємному фонді інвестиційної компанії та пайовому інвестиційному фонді. **Ощадний (депозитний) сертифікат** як цінний папір підтверджує суму вкладу, внесеного в банк, і право вкладника (власника сертифіката) на отримання у майбутньому суми вкладу та відсотків по сертифікату встановлених банком, який його видав.

Сертифікати бувають іменними і на пред'явника, можуть даруватись, передаватись, продаватись іншій особі, бути заставою, засобом розрахунків.

Векселі також виступають як різновид цінного паперу, вони фіксують безумовне грошове зобов'язання вкладника (того, хто виписав вексель), або його наказ третій особі сплатити після настання строку визначену суму власнику векселя (векселеотримувачу). Векселі за різними класифікаціями бувають казначейські та приватні, фінансові або товарні (комерційні), прості та переказні, забезпеченні та незабезпеченні, індексовані та неіндексовані, доміцильовані та недоміцильовані.

Окремою групою цінних паперів виступають **деривативи** – похідні цінні папери, які власне є контрактами на купівлю-продаж у майбутньому певних ЦП, вартість таких контрактів залежить від вартості цінних паперів, які є об'єктом контракту, або від курсової вартості цих цінних паперів.

Серед деривативів виокремлюють:

– **ф'ючерси** як стандартизовані контракти, в рамках яких один суб'єкт зобов'язується продати, а інший купити цінні папери у певній кількості, за визначеною ціною та у певний термін у майбутньому. Їх продають на фондових біржах, вони можуть багатократно перепродаватися;

– **форварди**, які укладаються різними суб'єктами поза фондовою біржою, і це єдине, що відрізняє їх від ф'ючерсів;

– **опціони**, які є стандартизованими угодами купівлі-продажу цінних паперів, ф'ючерсів у майбутньому, у певній кількості за визначеною в опціоні ціною. Інвестор купує право на купівлю-продаж пакету ЦП, але може відмовитись від опціону на відміну від автора – це основна відмінність від ф'ючерса;

– **варанти**, як цінні папери, власники яких мають право придбати нові акції чи облігації за пільговою ціною. Їх часто випускають разом з емісією акцій чи облігацій, вони забезпечують не стільки мобілізацію коштів, як перерозподіл діючих капіталів, при цьому дозволяється подальший перепродаж варантів.

2.13.2. Фондовий ринок: суб'єкти, об'єкти, функції

Фондовий ринок або ринок цінних паперів виступає як специфічна сфера грошового ринку та ринку капіталів, де об'єктом операцій купівлі-продажу виступають цінні папери, або такі папери опосередковують інші операції грошового ринку. Ринок цінних паперів, як і будь-який інший ринок, забезпечує купівлю-продаж, формує ціну, врівноважує попит і пропозицію на цінні папери, при цьому він також забезпечує їх емісію, тобто виведення на ринок.

Основні функції фондового ринку полягають у тому, що він:

- регулює сферу грошового обігу та кредиту;
- забезпечує переміщення капіталів між різними галузями та сферами економіки;
- розподіляє і перерозподіляє капітали корпорацій (акціонерних товариств як провідної організаційно-правової форми сучасного бізнесу);
- стимулює залучення капіталу та забезпечує його ефективне використання;
- забезпечує оперативною інформацією про рух індивідуальних капіталів.

У розвинених країнах саме фондовий ринок найбільше акумулює вільні грошові кошти юридичних осіб і заощадження приватних осіб, які спрямовуються не на споживання. Функціонування ринку цінних паперів, його розвиток здійснюється за визначеними міжнародними стандартами або такими принципами, як прозорість, відкритість, доступність, упорядкованість, конкурентоздатність. Значна специфіка фондового ринку зумовлює як його регулювання з боку державних структур, так і суттєву роль у такому регулюванні добровільних громадських саморегульованих організацій учасників цього ринку (асоціацій, спілок). Підкреслимо також, що за своєю природою фондовий ринок є спекулятивним ринком, його учасники як інвестори свідомо йдуть на ризики, будучи «гравцями» цього ринку вони намагаються заробити, «граючи» на курсових вартостях цінних паперів.

За різними критеріями розрізняють такі ринки цінних паперів:

- за сферою поширення – **світові, національні, регіональні, місцеві** ринки;
- за стадією обігу існують – **первинний ринок**, на якому здійснюють угоди купівлі-продажу тільки-но випущених і вперше виведених на ринок цінних паперів, а також **вторинний ринок**, на якому відбувається подальший обіг цінних паперів;
- за формою організації ринку існує біржовий (організований) та **позабіржовий** (вуличний) ринок;
- за емітентами розрізняють **ринок корпоративних цінних паперів**, випущених юридичними особами, бізнесовими структурами, **ринок муніципальних облігацій**, випущених органами місцевого самоврядування, та **ринок державних цінних паперів**, випущених державою та її структурами.

Суб'єктами фондового ринку виступають:

- **емітенти**, тобто компанії, товариства, підприємства, державні органи, які випускають цінні папери;
- **інвестори**, тобто фізичні та юридичні особи, які купують і перепродають цінні папери;

– *посередники*, роль яких виконують брокери, дилери, андерайтери;
– *органи регулювання ринку* (державні структури, наприклад, в Україні – НКЦПФР, біржі, асоціації та спілки професійних учасників тощо);

– *інфраструктурні учасники ринку* (депозитарії, зберігачі, реєстратори, трасти, продавці інформації про стан ринку, агентства тощо).

Але, крім власників цінних паперів, які мають право володіння, користування та розпорядження цими паперами існують також номінальні тримачі цінних паперів, тобто ті агенти, на яких здійснена реєстрація акцій.

2.13.3. Професійна діяльність на ринку цінних паперів. Організація торгівлі та фондова біржа

На фондовому ринку здійснюють діяльність винятково професіонали – ті юридичні та фізичні особи, які мають відповідну ліцензію. Така діяльність пов'язана з наданням фінансових та інших послуг у сфері розміщення й обігу цінних паперів, обліку прав за цінними паперами, управління активами інституційних інвесторів. Такою професійною діяльністю є *торгівля цінними паперами, депозитарна діяльність, управління активами, організація біржової торгівлі*.

Торгівлею цінними паперами займаються професійні торговці, тобто ті суб'єкти, для яких ці операції є винятковим видом діяльності, та банки, які мають спеціалізовані відділи та відповідну ліцензію. Торговці здійснюють *дилерську* діяльність, тобто купують-продають цінні папери від свого імені і за свій рахунок для подальшого перепродажу, також вони виступають як *брокери*, тобто укладають договори щодо цінних паперів від свого імені або від імені іншої особи, але за дорученням і за рахунок іншої особи, заробляючи при цьому свої комісійні.

Окремим різновидом професійної діяльності на фондовому ринку виступає *андерайтинг*, тобто розміщення на ринку випущених цінних паперів за дорученням, від імені та за рахунок клієнта, як правило, емітента цих паперів.

Торговці цінними паперами зобов'язані подавати на обрану ними фондову біржу та в державний регуляторний орган інформацію про всі свої правові дії, які вони вчиняють.

Компанії з управління активами теж професійні учасники фондового ринку, вони управляють активами інституційних інвесторів за винагороду від свого імені або на підставі відповідного окремого договору.

Організація торгівлі на фондовому ринку полягає у створенні організаційних, технологічних, правових та інших умов для проведення регулярних торгів фінансовими активами, для збирання та поширення

інформації стосовно кон'юнктури ринку, централізованого укладання і виконання договорів і розрахунків за ними (кліринг), розв'язання спірних питань між учасниками торгівлі.

Організаторами торгівлі виступають **фондові біржі**. Їх розглядають як організований, постійно діючий ринок, на якому врівноважується **попит і пропозиція цінних паперів**, формується їх ціна або **курсова вартість**. Біржі утворюються та діють в організаційно-правовій формі товариства або дочірнього підприємства, об'єднання торговців цінними паперами. Її мають право створювати не менше 20 засновників, професійних торговців цінними паперами, частка одного з яких не може бути більшою за 5% статутного капіталу біржі.

Біржа починає діяти з моменту отримання ліцензії від **державного регулятора**, а кожен член біржі також повинен мати ліцензію на здійснення професійної діяльності на фондовому ринку. Якщо ліцензія торговця анулюється, його членство на біржі теж призупиняється. Діяльність біржі також може призупинити державний регулятор, якщо кількість членів стає меншою за двадцять.

Біржа надає державному регулятору інформацію про торговців, допущених до укладання угод на біржі, про ті цінні папери, які пройшли процедуру лістингу, про обсяги торгівлі за певний період та іншу інформацію. Фондова біржа створює організаційні умови для процедур купівлі-продажу цінних паперів на основі **котирування цінних паперів** через дані пропозиції та попиту, отримані від учасників торгівлі на біржі. Торгівля здійснюється за біржовими правилами, які розробляються і затверджуються керівним органом біржі (біржовою радою або комітетом), а також затверджуються державним регулятором. Такі правила обов'язково включають порядок організації та проведення торгів, процедуру **лістингу** та **делістингу** цінних паперів, умови допуску членів біржі та інших осіб до торгів, порядок котирування цінних паперів та оприлюднення їх біржового курсу, а також умови та порядок розкриття інформації про діяльність біржі, правила погашення спорів між її членами, контроль за дотриманням правил і застосування санкцій за їх порушення.

Узагалі у своїй роботі фондова біржа керується законодавством своєї країни, нормативними документами свого державного регулятора та власним Статутом.

Першою в історії фондовою біржою вважається Амстердамська біржа, яка працює із 1602 року. Найбільш бурхливий розвиток фондові біржі пережили у другій половині XIX ст., у період масового розвитку акціонерних підприємств.

Керівництво діяльністю біржі здійснює **біржовий комітет**, членами біржи є брокери, маклери, дилери та інші професіонали фондового ринку.

Для вступу на біржу новий член має надати рекомендації кількох діючих членів біржі та сплатити достатньо суттєвий членський внесок, який сьогодні для окремих бірж перевищує один мільйон американських доларів.

Серед найбільш поширених операцій біржі є звичайні операції купівлі-продажу цінних паперів через брокера; купівля цінних паперів з частковою оплатою, коли покупець сплачує половину суми, решту сплачує брокер. Так звані «бики» (оптимісти) впевнені у підвищенні курсу і купують з частковою оплатою, а «ведмеді» (песимісти), які грають навпаки, на пониження курсу – продають. Часто на біржі застосовують операції «прикраса вітрини», коли попередня купівля в значних обсягах певних цінних паперів підвищує їх курс і вони потім одразу ж продаються. Розповсюджені на біржах також **опціонні операції**, коли купують право на придбання цінних паперів у майбутньому за визначеною в опціоні ціною, а також **ф'ючерсні** – стандартні операції з купівлі цінних паперів також у майбутньому, але при наявності страхового депозиту від покупця, ф'ючерс може багато разів перепродаватись. Усі учасники ринку свою поведінку визначають на основі різноманітної інформації, яку вони отримують як із спеціальних періодичних видань, так і від спеціальних агентств та інших джерел.

Ділова активність на фондовому ринку (у першу чергу біржові операції) розраховується за допомогою *індексів*, які відображають динаміку курсових вартостей цінних паперів основних, найбільших емітентів (корпорацій). Найбільш відомі індекси: Нью-Йоркська біржа – Доу Джонса (30 корпорацій); Насдакью (200); В and Р (500); Лондонська біржа – індекс Футсі (1000); Паризька – Сас (40); Токійська – Ніккей (225). Узагалі у світі щоденно розраховують більше 2000 індексів, які відрізняються методами розрахунків, видами цінних паперів та іншими параметрами.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому суть, призначення та необхідність ринку цінних паперів?
2. Які основні функції реалізує фондовий ринок?
3. Визначте основних суб'єктів фондового ринку.
4. Дайте характеристику основним видам цінних паперів.
5. Розкрийте специфіку акцій як майнових цінних паперів, їх роль у функціонуванні акціонерних підприємств.
6. У чому полягає специфіка боргових цінних паперів? Наведіть їх різновиди.
7. Які види облігацій за різними критеріями існують на ринку?
8. Розкрийте роль фондової біржі на ринку.
9. Хто є професійними учасниками фондового ринку?
10. Чим відрізняються ф'ючерсні угоди від форвардних?
11. Що являє собою опціон та як здійснюються опціонні контракти?
12. Які умови членства на фондових біржах?
13. Поясніть суть біржових індексів і порядок їх розрахунку.

2.14. ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК І ЙОГО РОЛЬ В ЕКОНОМІЦІ

2.14.1. Виникнення та розвиток центральних банків

2.14.2. Визначальні функції та операції центрального банку

2.14.3. Національний банк України: становлення та розвиток

2.14.1. Виникнення та розвиток центральних банків

Центральні банки в їх нинішньому розумінні виникли у ХІХ ст., а до цього не існувало чіткого розмежування між центральними і комерційними банками. Наука виокремлює два шляхи виникнення та розвитку центральних банків:

– перший – еволюційний – формування їхнього сучасного статусу і закріплення головних функцій здійснювалося в процесі довготривалої історичної еволюції (прикладом цього може бути Банк Англії);

– другий – на основі прийнятих державою спеціальних законів про створення центрального банку як емісійного інституту, наприклад, так створені Федеральні резервні банки у США у 1913 році, або Національний банк України у 1991 році.

На початку ХХ ст. *центральні банки* присутні у всіх країнах Європи і в окремо взятих країнах Азії та Африки. У 1800 році було засновано Банк Франції, у 1814 р. – Банк Нідерландів, у 1850 р. – Національний банк Бельгії, 1860 р. – Державний банк Росії, 1875 р. – Рейхсбанк Німеччини, 1882 р. – Банк Японії, 1907 р. – Швейцарський національний банк.

Більшість центральних банків виникли і розвивалися як акціонерні товариства. Водночас після Другої світової війни через посилення державного регулювання більшість їх було націоналізовано. Наприклад, Банк Франції та Банк Англії націоналізовано одразу ж після закінчення війни.

Власність на капітал банку може бути різною, проте це не впливає на його політику, адже незалежно від джерел формування капіталу, менеджмент центральних банків призначають органи державної влади (президент, парламент, уряд), а підзвітні вони здебільшого парламентам країн.

У власній діяльності центральні банки зобов'язані керуватися лише державними (суспільними) інтересами, а визначальною їхньою функцією є *забезпечення стабільності національної грошової одиниці* через здійснення власної монетарної політики.

Безумовно, центральні банки всіх країн традиційно тісно співпрацюють з органами виконавчої влади, тобто урядами. Однак історичний досвід діяльності центральних банків у розвинених країнах світу засвідчив, що для забезпечення ефективного впливу на економіку

центральні банки мають бути в певній мірі *автономними* у реалізації своїх функцій. Це зумовлюється тим, що цілі їхньої діяльності можуть суперечити урядовій політиці, наприклад, намагання уряду застосовувати ресурси центрального банку для покриття бюджетного дефіциту.

Уже у ХХІ ст. посилилася тенденція до *забезпечення більшої незалежності центральних банків* від урядів. Принцип правової незалежності від виконавчої влади лежить в основі діяльності, наприклад, Європейського центрального банку.

Проте незалежність центрального банку від уряду є скоріше відносною, тому що економічна політика держави ні в якому разі не може бути успішною без координації монетарної політики з фіскальною. Відомо, що макроекономічні пріоритети політики уряду є визначальними у побудові монетарної політики центрального банку.

2.14.2. Визначальні функції та операції центрального банку

Визначальна функція центрального банку – *забезпечення стабільної купівельної спроможності* національних грошей. Центральний банк виконує також *такі функції*:

- емісія грошей та контроль грошового обігу в країні;
- розрахунковий і резервний центр банківської системи;
- управління процесом обслуговування державного боргу;
- «кредитора в останній інстанції», «банку банків»;
- визначення обов'язкових до дотримання показників і нормативів діяльності комерційних банків;
- визначення та декларування пріоритетних цілей монетарної і валютної політики та їхня реалізація;
- здійснення науково-аналітичних досліджень;
- формування правової бази і принципів функціонування кредитно-фінансових інститутів, ринків, фінансових операцій, нагляд за діяльністю банків та небанківських інститутів;
- побудова ефективного механізму монетарного регулювання економіки.

Серед усіх функцій найважливішими можна вважати такі: *монопольна емісія банкнот; рефінансування*, тобто надання позик комерційним банком; *банківський агент уряду; реалізація монетарної політики і банківський нагляд*.

Власні функції центральний банк здійснює через операції, які поділяють на *пасивні* та *активні*. По аналогії з комерційними банками пасивні операції – це операції з формування ресурсів ЦБ, які відображаються в пасиві балансу. *Головні статті пасиву* балансу центрального банку – це готівка в обігу, кошти комерційних банків в

обов'язкових резервах, кошти уряду чи казначейства, зобов'язання перед міжнародними фінансово-кредитними установами (наприклад, МВФ), інші зобов'язання, власний капітал.

Активні операції в свою чергу – це операції по розміщенню ресурсів центрального банку. На відміну від комерційних банків, вони не мають на меті отримання прибутків. Уся діяльність центрального банку зорієнтована на регулювання грошового обігу та скерована на утримання стабільності національної грошової одиниці. Основні статті активу балансу центрального банку – це золотовалютні резерви, позики комерційним банкам, державні цінні папери та інші активи.

2.14.3. Національний банк України: становлення та розвиток

Національний банк України засновано у 1991 році на базі Українського республіканського управління Державного банку СРСР. Статус і принципи діяльності НБУ зафіксовані в Конституції, стаття 99, якої основною функцією Національного банку визначає забезпечення стабільності національної грошової одиниці України – гривні.

Свою діяльність НБУ здійснює на основі Закону України «Про Національний банк України», ухвалено Верховною Радою України 20 травня 1999 року.

Згідно з цим законом, НБУ є центральним банком України, спеціальним центральним органом державного управління з притаманними виключно йому функціями. Він має право вносити до парламенту України пропозиції щодо прийняття або скасування окремих законів, внесення до них змін. Національний банк України зобов'язаний підтримувати економічну політику уряду, поки вона не перешкоджатиме утриманню стабільності грошової одиниці України. У своїй поточній діяльності Національний банк має повну незалежність, яка полягає у тому, що він, відповідно до засад економічної політики, самостійно розробляє і реалізує монетарну політику як політику регулювання і грошового обігу, і національної економіки в цілому.

НБУ має статутний капітал, який є державною власністю. Розмір статутного капіталу складає 10 млн. грн. та може бути у будь-який спосіб збільшений, хоча він має скоріше символічне значення.

У структурі Національного банку виокремлюють: центральний апарат, філії (територіальні управління НБУ), окремі функціональні підрозділи (відомча охорона, навчальний центр, центр наукових досліджень, бібліотека), структурні одиниці (центральне грошосховище, державна скарбниця України, центральна розрахункова палата, господарсько-експлуатаційне управління), спеціалізовані підприємства (фабрика банкнотного паперу, Монетний двір).

Керівними органами Національного банку України є **Рада НБУ** і **Правління Національного банку**. Рада Національного банку України налічує 15 членів. Сім членів Ради делегує Президент України, а сім – парламент України. Голова Національного банку до складу Ради входить за посадою. Члени Ради НБУ виконують повноваження протягом семи років. Голову Ради та його заступника обирає Рада Національного банку строком на три роки. За чинним законодавством Голова Національного банку не може бути Головою Ради НБУ. Рада Національного банку збирається на засідання не рідше одного разу в квартал.

Визначені функції Ради Національного банку зафіксовані у статті 91 Закону України «Про Національний банк України». Згідно з цією статтею *Рада Національного банку реалізує такі повноваження:*

- розробляє основні засади монетарної політики і контролює процес їхнього виконання;
- здійснює вплив монетарної політики на стан соціально-економічного розвитку України;
- затверджує кошторис доходів та видатків НБУ, бухгалтерський баланс банку та розподіл його прибутку за звітний період;
- визначає аудиторську компанію для здійснення зовнішнього аудиту НБУ;
- надає рекомендації правлінню НБУ щодо здійснення заходів монетарного регулювання економіки, розвитку банківської системи.

Рада НБУ розробляє **Основні засади грошово-кредитної політики**, які обов'язкові для виконання Правлінням НБУ. При цьому Рада НБУ не має права втручатися в оперативну діяльність Правління Національного банку.

Ще один керівний орган Національного банку – Правління НБУ. Це керівний виконавчий орган, який управляє поточною діяльністю НБУ. Правління Національного банку, застосовуючи відповідні інструменти, забезпечує виконання основних засад грошово-кредитної політики.

До повноважень *Правління Національного банку відносять:*

- установлення облікової та інших процентних ставок НБУ;
- установлення норм обов'язкових резервів;
- визначення економічних нормативів, яких повинні дотримуватися комерційні банки;
- емісія готівкових грошей;
- визначення лімітів при здійсненні операцій на відкритому ринку;
- установлення граничних обсягів кредитування національної економіки тощо.

Правління формує організаційну будову та структуру НБУ, розробляє нормативно-правові акти Національного банку, готує і подає на

затвердження Раді річний звіт НБУ, проєкт кошторису доходів і видатків банку, його бухгалтерський баланс тощо. Очолює Правління Голова Національного банку, його затверджує на посаду парламент України за поданням Президента. Голова одноосібно несе відповідальність перед суспільством, парламентом і президентом за діяльність Національного банку України.

Правління НБУ складається з певної кількості осіб, зокрема Голови Національного банку, його заступників (у тому числі одного першого) та керівників визначальних структурних підрозділів, які забезпечують виконання Національним банком головної функції. Заступників і членів Правління призначає та звільняє Голова НБУ за погодженням з Радою НБУ.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Визначте основні шляхи створення центральних банків.
2. Яка головна місія центрального банку?
3. Які функції у суспільстві та економіці виконує центральний банк?
4. Розкрийте зміст емісійної функції центрального банку.
5. Що означає функція центрального банку як банку банків?
6. Поясніть функцію центрального банку як банку уряду.
7. Чому потрібна незалежність центрального банку від виконавчої влади?
8. Розкрийте роль центрального банку як органу банківського регулювання та нагляду.
9. Назвіть основні функції Ради та Правління НБУ.
10. Коли створено Національний банк України?
11. Чи впливає форма власності капіталу Центрального банку на його завдання і функції?
12. Охарактеризуйте порядок формування, функції та повноваження Ради Національного банку та його Правління.

2.15. МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКУ

2.15.1. Суть, цілі та завдання монетарної політики Центрального банку

2.15.2. Інструменти монетарної політики

2.15.3. Різновиди монетарної політики

2.15.1. Суть, цілі та завдання монетарної політики Центрального банку

Монетарна політика поряд із фіскальною – найважливіша складова економічної політики держави. Якщо фіскальну політику розробляє та реалізує уряд, то монетарну – Центральний банк. У кожній країні головні підходи до розробки та реалізації монетарної політики визначаються законодавством, першочергово законами про центральні банки.

Монетарна політика Центрального банку виступає як система (комплекс) заходів у сфері грошового обігу, спрямованих на утримання стабільності грошової одиниці шляхом використання грошово-кредитних інструментів, важелів і методів. Її визначальне завдання – це **регулювання грошової маси (кількості грошей) в обігу** за допомогою інструментів, які є в арсеналі Центрального банку. При виконанні цього завдання, цієї головної функції ЦБ, пріоритетним для нього (у всякому разі для НБУ) є досягнення та підтримання цінової стабільності в державі, стримування інфляційних процесів, стимулювання монетарними інструментами економічного зростання та забезпечення стабільності банківської системи.

В Україні згідно із законом «Про Національний банк України», Рада НБУ, як його керівний орган розробляє щорічно спеціальний документ під назвою «Основні засади грошово-кредитної політики», він затверджується парламентом та передається Правлінню НБУ, яке і здійснює його реалізацію в рамках власної монетарної політики. Як правило, при розробці та реалізації виокремлюють три рівні цілей монетарної політики: стратегічні, проміжні і тактичні.

Стратегічними виступають **ключові цілі** економічної політики держави (нагадуємо, що монетарна політика є її складовою), а саме: зростання реального ВВП, ріст зайнятості, стабільність цін, рівноважний платіжний баланс. Наука і практика довели, що досягати всіх стратегічних цілей («магічного чотирикутника») одночасно неможливо, адже окремі з них суперечать одна одній, наприклад, досягнення повної зайнятості та стабільності цін. Як правило, ЦБ обирає одну зі стратегічних цілей, зазвичай стабільність цін, адже його головною функцією є утримання стабільності національної грошової одиниці.

Проміжні цілі монетарної політики впливають на зміну певних економічних процесів задля досягнення стратегічних цілей. Наприклад, для економічного зростання та зменшення безробіття, щоб поживити економічну кон'юнктуру, збільшують грошову масу в обігу, знижують процентні ставки.

Тактичні цілі – це такі, що повністю піддаються впливу через оперативну діяльність ЦБ. Це економічні змінні, наприклад, облікова ставка, ставка рефінансування, валютний курс, норми резервів, граничні розміри кредитів тощо. Тактичні цілі допомагають досягати проміжних цілей.

Серед науковців і практиків постійно триває дискусія щодо визначення цільових орієнтирів (таргетування) проміжних цілей монетарної політики, по-іншому, вибору монетарного режиму (програми), який би найліпше «допомагав» досягати стратегічних цілей. Центральні банки різних країн застосовували і застосовують, як правило, три найбільш відомі режими: таргетування валютного курсу, таргетування

грошової маси, пряме таргетування інфляції. Існує практика застосування також певних гібридних варіантів цих режимів.

Таргетування грошової маси означає проголошення Центральним банком цільових орієнтирів (темтів) зростання грошових агрегатів. **Таргетування обмінного (валютного) курсу** означає, що Центральний банк має підтримувати валютний курс національних грошей щодо певної резервної валюти або кошика валют. **Пряме таргетування інфляції** означає публічне оголошення Центральним банком очікуваних рівнів інфляції та зобов'язань по утриманню цього рівня. Цей останній режим підвищує прозорість монетарної політики, стимулює довіру суспільства та ринків до монетарної влади. НБУ використовує режим прямого таргетування інфляції, який більшою мірою відповідає його конституційному завданню – забезпеченню стабільності грошової одиниці.

2.15.2. Інструменти монетарної політики

Центральні банки для забезпечення здійснення монетарної політики застосовують різноманітні інструменти. Їх набір залежить від багатьох чинників, які характеризують національну економіку, її специфіку, політику уряду тощо. Центральний банк у монетарній політиці повинен регулювати *обсяги пропозиції грошей на ринку*, впливати в бажаному напрямку на діяльність банківської системи, на операції комерційних банків.

Обсяг грошової пропозиції залежить від обсягу резервів комерційних банків і ЦБ може впливати на зміну цих резервів (а через них і на пропозицію грошей на ринку) *прямо* чи *опосередковано*. Серед інструментів *прямого впливу* – емісія готівки, встановлення кредитних обмежень по банківських позиках, детальна регламентація умов видачі конкретних кредитів, особливий режим депозитних операцій. Такого роду інструменти ЦБ ще називають вибірковими, або *селективними*, тому що вони спрямовані на регулювання окремих видів банківської діяльності або окремих груп банків.

Непрямі інструменти монетарної політики впливають на ринок банківських послуг у цілому та на операції усіх комерційних банків. Найважливішими серед інструментів непрямого впливу є так звані *класичні інструменти монетарної політики* як політики регулювання кількості грошей в обігу. Це *облікова ставка ЦБ*, *норми обов'язкових резервів* та *операції на відкритому ринку*.

Облікова ставка – офіційна процентна ставка ЦБ. Це по суті ціна грошей на ринку як ресурсу, яку ЦБ «задає» суб'єктам ринку. Вона є базовою і слугує орієнтиром для ринкових ставок. Також облікова ставка є платою за надання кредитів комерційним банкам (рефінансування) та переоблік комерційних векселів у разі купівлі їх у банків.

Норма обов'язкового резервування – це частина залучених коштів комерційних банків, які мають зберігатися на рахунках у Центральному банку. ЦБ установлює кількісні параметри норми, а регулюючи їх, збільшує або зменшує грошову масу в обігу, впливаючи на ліквідність банків.

Операції на відкритому ринку полягають у купівлі-продажу Центральним банком державних цінних паперів, зазвичай облігацій внутрішньої позики, скарбничих векселів, сертифікатів у комерційних банків та населення. Дані операції у сучасних умовах паперово-кредитних грошових систем виступають найефективнішим засобом впливу на здатність банківської системи саме як системи створювати нові гроші через дію грошового мультиплікатора. Вони міняють пропозицію грошей, тобто впливають теж на грошову масу в обігу.

Центральні банки використовують два різновиди операцій на відкритому ринку: динамічні та захисні. Перші дають змогу змінювати обсяги резервів комерційних банків і грошову масу в обігу, другі – нейтралізують вплив різноманітних чинників та дозволяють зберігати попередній обсяг грошової маси в обігу. Також операції на відкритому ринку здійснюють як у формі прямої купівлі-продажу, так і за допомогою операцій РЕПО, тобто укладання угоди про зворотний викуп.

Що стосується норми резервування, то цей інструмент також впливає на грошову пропозицію у двох напрямках: змінює надлишкові резерви комерційних банків і впливає на розмір грошового мультиплікатора. Перевагою цього інструменту є його негайна дія і всеохопність, тобто вплив на резерви всіх комерційних банків. У сучасних умовах норму резервування центральні банки розвинених країн для регулювання грошової маси практично вже не застосовують, а віддають перевагу більш гнучким і м'якшим інструментам – обліковій ставці та операціям на відкритому ринку.

2.15.3. Різновиди монетарної політики

Різновиди монетарної політики розрізняють залежно від її якісних і кількісних характеристик, від проголошених цілей монетарної влади (ЦБ), від тих інструментів, які застосовуються, та від характеру впливу на макроекономічні процеси.

Залежно від спрямованості монетарної політики на довгострокові стратегічні чи короткострокові тактичні цілі розрізняють **«широку»** та **«вузьку» політику**. «Широка» – здійснюється для боротьби з безробіттям, для стимулювання високих темпів економічного зростання, тобто реалізує стратегічні цілі шляхом регулювання грошової маси в обігу, ліквідності банківської системи, довгострокових процентних ставок. «Вузька»

політика зорієнтована на стабільність валютного курсу шляхом здійснення валютних інтервенцій, зміни облікової ставки, впливу на короткострокові процентні ставки.

За характером впливу на макроекономічні параметри (обсяг ВВП, рівень безробіття, показники інфляції) через зміни у пропозиції грошей на ринку виокремлюють два основних різновиди монетарної політики – політику «дешевих грошей» (стимулювальну, або експансіоністську) та політику «дорогих грошей» (стримувальну, або рестрикційну).

Суть **політики «дешевих грошей»** полягає у збільшенні грошової маси в обігу (пропозиції грошей), щоб стимулювати ділову активність, пожвавити ринкову кон'юнктуру. Як правило, ЦБ вдається до такої політики, щоб вивести економіку країни зі стану рецесії. Наприклад, під час пандемії коронавірусу центральні банки провідних країн світу збільшували грошову пропозицію на 15-20 % протягом кількох місяців.

У рамках політики «дешевих грошей», щоб стимулювати економіку шляхом збільшення грошової маси і відповідно резервів комерційних банків, ЦБ застосовує свої інструменти так:

– **купує цінні папери** на відкритому ринку, тим самим збільшує грошову масу в обігу та резерви комерційних банків;

– **зменшує норму обов'язкових резервів**, чим автоматично збільшує пропозицію грошей та банківські ресурси;

– **знижує рівень облікової ставки**, чим робить кредити ЦБ дешевшими, більш доступними для комерційних банків, які так збільшують свої резерви.

А політика «дорогих грошей», як правило, спрямована на боротьбу з інфляцією і зводиться до зменшення грошової маси в обігу, тобто зниження пропозиції грошей. Це політика зменшення, або протидія зростанню грошової маси в обігу, щоб зменшувати або не збільшувати надлишкові резерви комерційних банків і, відповідно, їх здатність до кредитування, стримувати кредитну активність. Для цього ЦБ застосовує ті ж самі класичні інструменти монетарної політики, але у протилежному напрямі, тобто він *продає* цінні папери на відкритому ринку, *збільшує* норму обов'язкових резервів і *підвищує* рівень облікової ставки. У сукупності це зменшує грошову масу в обігу, резерви комерційних банків і їх здатність до кредитування.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає суть монетарної політики Центрального банку?
2. Які цілі монетарної політики?
3. Назвіть стратегічні цілі монетарної політики.
4. У чому полягають проміжні цілі монетарної політики?
5. Що означає таргетування інфляції?

6. Визначте інструменти прямого впливу на грошову пропозицію.
7. Дайте характеристику непрямим інструментам монетарної політики.
8. Поясніть зміст операцій на відкритому ринку.
9. Охарактеризуйте облікову ставку та норму резервування як інструменти монетарної політики.
10. Дайте характеристику основним видам монетарної політики.
11. У чому полягає суть політики «дешевих грошей»?
12. Поясніть дію інструментів монетарної політики «дорогих грошей».

2.16. СВІТОВА ВАЛЮТНА СИСТЕМА: ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ

- 2.15.1. Суть світової валютної системи та її складові
- 2.15.2. Система золотого стандарту. Генуезька та Бреттон-Вудська валютні системи
- 2.15.3. Ямайська полівалютна система сучасного світового грошового обігу
- 2.15.4. Європейська валютна система

2.16.1. Суть світової валютної системи та її складові

Міжнародний поділ праці, подальший розвиток глобальної економіки через поглиблення та розширення економічних зав'язків і, отже, грошових відносин між країнами, зумовили формування валютної системи.

Світова валютна система – це форма організації і регулювання світових грошових відносин, які закріплені національним законодавством і міжнародними угодами, це по суті **система світового грошового обігу**.

Виокремлюють національну, світову і регіональну валютні системи. Національна валютна система як частина грошової системи країни регулюється нормативно-правовими актами держави, а також ратифікованими нею міжнародними угодами.

Світова валютна система є формою організації грошового обігу у світі, тобто міжнародних валютних відносин, які закріплені міжнародними угодами. **Складовими частинами світової валютної системи** є такі:

- світові гроші (валюти) резервні, національні та міжнародні рахункові валютні одиниці;
- режим валютних курсів і паритетів;
- міжнародна валютна ліквідність та її регулювання;
- міжнародне регулювання валютних обмежень;
- система міжнародних розрахунків;
- валютні ринки та операції на них;
- міжнародні інститути, які здійснюють світове валютне регулювання.

Світова валютна система була сформована у середині XIX ст. У своєму розвитку вона пройшла декілька етапів, які відрізнялись між собою **формами світових грошей**, тобто тих, які гроші використовували

як засіб платежу в міжнародних розрахунках, а також базовими принципами функціонування, тобто *механізмом регулювання світового грошового обігу*, його інституційною організацією.

Розвиток валютних систем у світі відбувався у певній послідовності: спочатку система золотого стандарту, далі – Паризька система золотомонетного стандарту (1867 р.) та Генуезька система золотодев'язного стандарту (1922 р.), наступні – Бреттон-Вудська золотодолорова система (1944 р.) та Ямайська полівалютна система (1976 р.).

2.16.2. Система золотого стандарту. Генуезька та Бреттон-Вудська валютні системи

Система золотого стандарту була сформована до середини ХІХ ст. як *золотомонетний стандарт*. З початку ХІХ ст. поступово світ відходив від срібного обігу і окремі країни почали запроваджувати обмін національних валют на золото. Першою у такому обміні стала Великобританія у період 1816-1821 рр., після наполеонівських війн її авторитет стимулював швидке поширення цієї системи в Європі. Скандинавські країни, Німеччина, Франція, Австро-Угорщина прийшли у ХІХ ст. до золотого стандарту.

У 1897 р. золотий стандарт був запроваджений у Японії, а у 1900 р. – у США. Швидке поширення золотого стандарту, особливо в другій половині ХІХ ст., пояснюється популяризацією досвіду використання золотого стандарту у засобах масової інформації, а також тим, що при золотому стандарті регулювання державою грошового обігу зводилось лише до визначення золотого вмісту монет, адже по суті система була саморегульованою. У випадку, коли в країну надходило більше золота, то це означало грошову та кредитну експансію, якщо ж навпаки – золоті резерви країни зменшувались, це призводило до обмеження обсягів грошової маси і кредитних можливостей в економіці.

У правовому сенсі як світову валютну систему золотий стандарт у вигляді золотомонетного стандарту визначено *міжнародною угодою на Паризькій конференції* у 1867 р. *Золото* за цією угодою стало *єдиною формою світових грошей*.

Перша світова війна та її наслідки призвели до переходу до урізаних форм золотого стандарту – *золотозливкового і золотодев'язного*.

Новою міжнародною валютною системою, яка створилася після Першої світової війни, стала система *золотодев'язного стандарту* і яка базувалася на золоті і валютах, що обмінювали на нього, тобто дев'язх. Юридично золотодев'язний стандарт оформлений у 1922 році на *міжнародній економічній конференції в Італії, у місті Генуя*.

Генуезька система передбачала застосування у міжнародних розрахунках поряд із золотом національних кредитних грошей. Але жодна валюта в цей час не мала статусу офіційної резервної. У цій системі зберігалися золоті паритети, при цьому перетворення валют у золото відбувалось непрямым шляхом – через девізи.

Золотий стандарт у формі золотозливкового втілили після Першої світової війни дві європейські країни: у 1925 році Англія, а у 1928 – Франція. У рамках золотозливкового стандарту золоті монети в обігу не функціонували, а національні гроші цих країн – фунт стерлінгів і франк як девізи можна було обміняти лише на зливки золота. Наприклад, в Англії 1700 фунтів стерлінгів у той час можна було обміняти на зливки золота вагою близько 12 кілограмів.

Під час Другої світової війни грошовий обіг у світі, тобто світова валютна система зазнала повного краху. Більшість країн світу застосовували *валютні обмеження*. Експортно-імпортні операції і розрахунки країн відбувались на підставі *клірингових угод*. Виникла гостра необхідність формування по суті нової світової валютної системи.

Для обговорення питань її створення у липні 1944 року в місті Бреттон-Вудсі (США) відбулась міжнародна валютно-фінансова конференція країн антигітлерівської коаліції. На ній затвердили нові правила організації світової торгівлі, міжнародних фінансово-кредитних відносин та оформили юридично світову валютну систему. На цій конференції ухвалили рішення про створення Міжнародного валютного фонду (МВФ) і Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР). *Бреттон-Вудські домовленості* набули чинності у грудні 1945 році після їх ратифікації 35 країнами.

Визначальні принципи функціонування Бреттон-Вудської валютної системи такі:

- упровадження в практику золотодевізного стандарту, побудованого на золоті і двох *резервних* валютах – *доларі США* й *англійському фунті стерлінгів*;
- фіксація *твердих валютних курсів* на основі монетного паритету;
- розбудова міжнародної системи валютного *регулювання і кредитування*.

Ця валютна система залишала золото як міжнародний платіжний і резервний засіб. Країни, чиї валюти визнано резервними (США, Велика Британія) мали конвертувати їх у золото без обмежень на вимогу центральних банків інших країн. Обмін банкнот на золото для населення не був передбачений. Реально у світі в рамках Бреттон-Вудської системи утвердився *золотодоларовий стандарт*. Долар став по суті єдиною валютою, яку обмінювали на золото і яка слугувала базою валютних

паритетів. У доларах США, поряд із золотом, формувалися валютні резерви, здійснювалися валютні інтервенції, проводилися міжнародні розрахунки. Фунт стерлінгів з огляду на післявоєнний стан Великобританії та на численні девальвації не виконував роль резервної валюти. Панівне становище долара було зумовлене тогочасним співвідношенням сил у світовому господарстві: економічною могутністю США, їх абсолютним домінуванням у світі, наявністю в американців більше 2/3 усіх світових запасів золота.

Проте уже наприкінці 1960-х років відроджені економіки європейських країн і Японії почали серйозно конкурувати зі США, зникла їх економічна і валютна залежність від останніх. Гонитва за долларом у Європі змінилася періодом долларового перенасичення. США застосовували доллар для покриття дефіциту власного платіжного балансу, як наслідок – відбувалось значне збільшення їхньої зовнішньої заборгованості у вигляді долларових запасів іноземних банків.

Водночас у цей період уряд США не погоджувався на девальвацію долара, а від інших країн вимагав ревальвації їхніх валют. Країни не бажали здійснювати ревальвацію, тобто збільшувати золотий вміст своїх грошей, оскільки не хотіли зменшення експорту своїх товарів. Усе це поступово розхитувало Бреттон-Вудську систему, а коли США 15 серпня 1971 р. офіційно припинили обмін долара на золото для іноземних центральних банків, остаточно стало зрозуміло, що дана валютна система у своїх фундаментальних основах перестала працювати. Скасували фіксовану світову ціну на золото, країни перейшли до плаваючих валютних курсів, тобто Бреттон-Вудська валютна система зазнала повної руйнації.

2.16.3. Ямайська полівалютна система сучасного світового грошового обігу

На початку 1976 року у столиці Ямайки м. Кінгстоні відбулася організована МВФ міжнародна валютно-фінансова конференція, на якій було підписано угоду про створення нової світової валютної системи. Ця угода набула чинності у 1978 році після її ратифікації всіма країнами-учасницями.

Визначальні принципи функціонування *Ямайської валютної системи* розглянемо далі.

1. *Демонетизація золота*, скасування його фіксованої офіційної ціни та золотих паритетів. Золото вийшло зі «змісту» грошей, його перестали використовувати у міжнародних розрахунках, було знято усі заборони в його приватному застосуванні. Золото перетворилося у звичайний товар, хоча і сьогодні вважається «банківським» металом.

2. Усі країни-члени МВФ отримали право вільно обирати для себе **режим валютного курсу**, а отже, на відміну від Бреттон-Вудської системи, яка базувалась на твердій фіксації валютних курсів на основі вагового вмісту золота в грошових одиницях, Ямайська угода ввела **плаваючі валютні курси**, тобто такі, які визначаються ринком. Для пом'якшення впливу плавання валютних курсів на національні економіки та на міжнародну торгівлю країни мали запровадити змішані форми твердих і плаваючих валютних курсів.

У 1982 році МВФ розробив **класифікацію режимів валютних курсів**, у рамках якої валюти поділяють на валюти з фіксованим курсом, з обмежено гнучким курсом і валюти з плаваючим курсом.

Режим фіксованих валютних курсів передбачає жорстку фіксацію національної грошової одиниці до однієї з національних валют іншої країни, або до кошика валют.

Режим обмежено гнучкого валютного курсу – це офіційно визначене співвідношення між окремими національними валютами з окресленими межами коливання валютного курсу.

Плаваючі валютні курси коливаються на основі взаємодії попиту і пропозиції на валютному ринку. Різновидами режимів плавання виступають **кероване** плавання, **кориговане** плавання, **незалежне (вільне)** плавання. Органом, який здійснює міждержавне валютне регулювання виступає МВФ.

3. Ще одним елементом Ямайської системи є запровадження стандарту **спеціальних прав запозичення (СПЗ)** замість золотодев'язного. Рішення про створення СПЗ прийнято країнами-учасницями МВФ ще у 1967 році. А у 1970-1972 рр. проведено їхню емісію на суму 9,3 млрд. Емісію СПЗ МВФ здійснює винятково у безготівковій формі. СПЗ розподіляють між країнами-членами МВФ відповідно до їхньої квоти у капіталі МВФ шляхом спеціального запису на рахунках. Спеціальні права запозичення використовують для міжнародних розрахунків, при регулюванні сальдо платіжних балансів, задля збільшення офіційних валютних резервів. Це розрахункова кодова одиниця МВФ, гроші кошикового типу. Сьогодні **кошик СПЗ** складають резервні валюти.

4. Принцип моноцентризму Бреттон-Вудської валютної системи Ямайська валютна система замінила на принцип поліцентризму, що більше відповідало змінам співвідношення сил у світовій економіці. Поряд зі США її центрами сьогодні є Європа, Китай та Японія. Сучасні країни мають змогу не тільки самостійно обирати режими валютного курсу, а і розбудовувати свою валютну політику, об'єднуючись при цьому у валютні союзи (блоки). Найяскравішим прикладом такого союзу виступає Європейський Союз, а у валютному вимірі – Європейська валютна система та єдина валюта – євро.

2.16.4. Європейська валютна система

Європейська валютна інтеграція розроблялась і реалізовувалась у кілька етапів, починаючи ще з кінця 60-х років ХХ ст. Визначальними етапами стали:

- міжурядові консультації з питань узгодження валютно-економічної політики;
- формування Європейської валютної системи;
- створення Європейського валютного інституту;
- розбудова Європейського валютного союзу з єдиною валютою.

Перший етап валютної інтеграції своїм завданням мав пошук валютної гармонізації, тобто зближення характеристик національних валютних систем та методів здійснення валютної політики. Це стало реальним за умови уніфікації законодавства країн Європи, вільного руху капіталів, товарів і послуг між ними.

Недавня історія свідчить, що поетапну програму побудови економічного і валютного союзу окремі країни прийняли ще 22 березня 1971 року, яка мала назву «План Вернера» і була розрахована на наступні десять років (1971-1980 рр.). Даний документ передбачав декілька етапів валютної інтеграції.

Незважаючи на значні зрушення в європейській інтеграції тих часів, «план Вернера» зазнав краху внаслідок певних суперечностей у ЄС між намаганнями наднаціонального регулювання валютно-фінансових відносин і національним суверенітетом, а також економічних криз 70-х років ХХ ст. і, особливо, занепаду Бреттон-Вудської системи.

Знову почали обговорювати перспективи європейської валютної інтеграції у кінці 1977 року. Принципи валютної інтеграції, сформовані Р. Дженкінсом, склали основу проєкту побудови Європейської валютної системи (ЄВС), який запропонували Франція і Федеративна республіка Німеччини у м. Бремені в липні 1978 року.

Директиву про створення *Європейської валютної системи* Рада Європи ухвалила 5 грудня 1978 р., а з березня 1979 р. система почала діяти. Учасниками *механізму координації валютних курсів* стали десять країн, які тоді були членами Європейського економічного співтовариства. Європейська валютна система ґрунтувалась на трьох основних елементах: європейській валютній одиниці ЕКЮ, механізмі координації валютних курсів і Європейському фонді валютного співробітництва як окремому інституті Європейської валютної системи.

Метою ЄВС була розбудова економічної інтеграції, створення зони європейської стабільності з власною валютою у подальшому, а тоді безпосередньо вона була спрямована на стабілізацію обмінних курсів валют країн-членів.

У 1979 р. створено також єдину розрахункову європейську валюту ЕКЮ, курс якої розраховували на основі кошика валют країн-членів. Частку, тобто вагу кожної валюти в кошику визначали часткою країни у обсягах європейської торгівлі та у валовому продукті Європейського економічного співтовариства. При застосуванні ЕКЮ використовували дві вартості: офіційний курс, тобто офіційне ЕКЮ і ринкову вартість – приватне ЕКЮ.

Черговим етапом інтеграції стало формування *Європейського економічного і валютного союзу*, у рамках якого задекларовано безмитний рух товарів, послуг, вільне переміщення приватних осіб; спільне прийняття найважливіших рішень у сфері валютної політики; встановлення стабільних валютних співвідношень; повна лібералізація ринку капіталів.

Було розроблено *Маастрихтський договір про Європейський Союз*, який підписали 7 лютого 1992 р. 12 країн у м. Маастрихт (Нідерланди), а чинності він набув після ратифікації з 1 листопада 1993 року. По суті відбувся перехід від узгодження дій національних урядів до побудови спільної загальної політики.

На першому етапі відбувалась лібералізація руху капіталу всередині Євросоюзу, завершення створення єдиного внутрішнього ринку, розробка заходів по наближенню макроекономічних показників країн-учасниць. Маастрихтська угода також визначала основні критерії для входження в Європейський валютний союз за кількісними параметрами.

На другому етапі створено *Європейський валютний інститут* у Франкфурті-на-Майні. Монетарну політику залишили у сфері дії національних центральних банків, але було підготовлено правову базу та розроблено процедури формування *Європейської системи центральних банків* (ЄСЦБ) та розбудови *Європейського центрального банку* (ЄЦБ). Уряди і ЦБ країн-членів ЄС розпочали підготовку до введення єдиної валюти – євро.

На третьому етапі, з січня 1999 року почав функціонувати Європейський центральний банк, він отримав усі повноваження на єдину монетарну політику та зобов'язався підтримувати цінову стабільність у країнах ЄС. Було введено *єдину європейську валюту*, спочатку в безготівковий, а згодом і в готівковий обіг. З 1 січня 1999 року євро набув статусу офіційної валюти для одинадцяти країн Євросоюзу. Банкноти і монети з'явилися в обігу у 2002 році.

У процесі побудови Європейського валютного союзу формувалась і наднаціональна банківська система. У рамках цієї системи створено Європейську систему центральних банків, яка охоплює Європейський центральний банк, який відповідає за вирішення питань грошово-кредитної політики в Євросоюзі, та національні центральні банки, які виконують рішення з питань монетарної політики ЄЦБ.

У статуті ЄСЦБ і ЄЦБ зафіксовано незалежність цих організацій від інших органів Євросоюзу й урядів країн-учасниць. Визначальними завданнями ЄСЦБ і ЄЦБ є розробка і проведення валютної політики ЄС, здійснення міжнародних валютних операцій, утримання офіційних валютних резервів країн ЄС і обслуговування їх (частина резервів знаходяться у розпорядженні урядів країн), забезпечення нормальних умов для функціонування платіжних систем.

Стабільність цін – мета монетарної політики Європейського центрального банку, що закріплено законодавчими документами ЄС. В умовах вибору інструментів монетарної політики ЄЦБ орієнтується на застосування самостабілізаційних рис ринкової економічної системи. Серед основних інструментів монетарної політики домінують, як правило, операції на відкритому ринку. Водночас банк також застосовує ломбардні кредити, кредити овернайт, мінімальні резервні вимоги та ін.

Процес становлення та розвиток нової євровалюти здійснювався у кілька етапів. Перший, підготовчий, етап розпочато у травні 1998 року і закінчено 1 січня 1999 року. За основу нової валюти було взято ЕКЮ.

Другий етап, коли було введено євро в безготівковий обіг та оформлено створення *єврозони*, почався 1 січня 1999 р. і тривав до 1 січня 2002 р. На цьому етапі створено механізм обміну на євро національних валют країн єврозони.

З 1 січня 2002 року євро запроваджено у готівковий обіг, і ця грошова одиниця стала єдиним законним засобом платежу у 12 країнах Європейського валютного союзу (Німеччині, Франції, Австрії, Бельгії, Греції, Ірландії, Іспанії, Італії, Нідерландах, Люксембурзі, Португалії, Фінляндії).

Один *євро* складається зі 100 євроцентів. В обіг було введено грошові знаки таких номіналів: банкноти – 5,10, 20, 50,100, 200, 500 євро і монети – 1 та 2 євро, 1,2, 5,10,20, 50 євроцентів. Дизайн банкнот містить зображення архітектурних орнаментів. На лицевому боці банкнот зображені вікна і входи, це символізує дух європейської відкритості та співробітництва, на зворотному боці зображення різних типів мостів слугують символом комунікацій і спілкування. Банкноти різняться між собою розміром і кольором, мають надзвичайно високий ступінь захисту.

Монети одного номіналу мають у всій єврозоні один і той же зворотний бік (реверс). Дизайн реверсу євромонет розроблявся Бельгійським монетним двором. Головними елементами тут виступають номінали монет та символи загальноєвропейського плану, як-то: контури Європи, Євросоюзу та зірки. Дизайн лицевої сторони (аверс) кожна країна розробляє сама, він має свій колорит і містить національні символи. Євромонети різного номіналу розрізняються за діаметром, товщиною, кольором.

Сьогодні єврозона об'єднує 19 країн, членів Європейської валютної системи та Європейського Союзу. Після 2002 року ще сім країн приєдналися до зони євро: Словенія, Кіпр, Мальта, Словаччина, Естонія, Литва і Латвія. Тобто сьогодні серед країн-членів Європейського Союзу поза зоною євро знаходяться лише вісім країн: Швеція (крона), Данія (крона), Чехія (крона), Польща (злотий), Угорщина (форинт), Румунія (лей), Болгарія (лев) та Хорватія (куна).

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Поясніть суть і назвіть основні складові світової валютної системи.
2. У якій країні вперше запровадила систему золотого стандарту?
3. Коли законодавчо оформлено світову валютну систему золотого стандарту?
4. Охарактеризуйте головні різновиди золотого стандарту.
5. Охарактеризуйте систему золотодевізного стандарту.
6. Як можна було обміняти національні валюти на золото у системі золотого стандарту?
7. Визначте головні параметри функціонування Бреттон-Вудської валютної системи.
8. На чому базувалась стабільність валютного курсу у Бреттон-Вудській валютній системі?
9. Назвіть причини руйнації Бреттон-Вудської валютної системи.
10. Коли і де підписано Ямайську угоду?
11. Назвіть головні принципи функціонування Ямайської валютної системи.
12. Охарактеризуйте «план Вернера» в розбудові євроінтеграції.
13. Коли була створена Європейська валютна система?
14. Дайте характеристику європейської валюти ЕКЮ.
15. Визначте головні етапи процесу становлення євро.
16. Поясніть дизайн банкнот і монет євро.

2.17. МІЖНАРОДНІ ВАЛЮТНО-КРЕДИТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

- 2.17.1. Міжнародний валютний фонд як визначальний інститут світової валютної системи
- 2.17.2. Група Світового банку: структура і завдання
- 2.17.3. Регіональні фінансово-кредитні інститути

2.17.1. Міжнародний валютний фонд як визначальний інститут світової валютної системи

Міжнародний валютний фонд (МВФ) – це визначальна провідна установа у сучасній інституціональній системі світових валютно-кредитних відносин. Ця наддержавна, глобальна за членським складом світова організація була створена на основі рішень валютно-фінансової конференції Об'єднаних Націй у 1944 році у місті Бреттон-Вудс (США).

Основні цілі створення МВФ, як зафіксовано у першій статті його Статуту, такі:

– стимулювати розвиток міжнародного співробітництва у валютно-фінансовій сфері;

– сприяти збалансованому зростанню світової торгівлі для збільшення виробничих ресурсів, утримання високого рівня зайнятості та реальних доходів держав-учасниць;

– допомагати країнам у стабілізації валютних курсів, упорядкуванні валютних режимів держав-учасниць, утримувати країни від девальвації національних грошових одиниць задля отримання конкурентних переваг;

– допомагати країнам у побудові багатосторонньої системи розрахунків між державами, ліквідації валютних обмежень, які гальмують розвиток світової торгівлі;

– надавати доступ державам-учасницям до загальних ресурсів Фонду, щоб усунути диспропорції платіжних балансів без запровадження механізмів, які можуть загрожувати національному чи міжнародному добробуту;

– скорочувати терміни і масштаби порушень рівноваги платіжних балансів держав-учасниць.

МВФ займає особливе місце серед світових наддержавних організацій, виконуючи покладені на нього регуляторні, консультативні та фінансово-кредитні функції, які базуються на цілях створення цієї організації, окрім службових та інформаційних функцій.

Проте, МВФ займається не тільки проблемами окремих держав, а й функціонуванням усієї міжнародної валютно-фінансової системи загалом. Його діяльність зорієнтована виключно на підтримку політики і стратегій, за допомогою яких держави-учасниці можуть разом працювати над забезпеченням стабільності світових фінансових ринків і стійкого економічного зростання.

МВФ зорганізований та діє за зразком акціонерного товариства: його капітал формується з внесків країн-учасниць за підпискою. Кожна країна має квоту, розмір якої визначають на основі частки держави у світовій економіці й торгівлі з урахуванням рівня ВВП, суми поточних операцій платіжного балансу, наявних золотовалютних резервів. Переглядають квоти один раз у п'ять років.

У своїй діяльності, щоб виконувати зазначені у Статуті завдання, МВФ застосовує достатньо різні механізми, вибір яких у кожному окремому випадку визначається специфікою проблем, які стоять перед окремим позичальником і світовою спільнотою в цілому. А при появі нових тенденцій у світовій економіці на зміну застарілим механізмам розробляються нові.

У цілому основне призначення кредитів МВФ – це *покриття дефіцитів платіжних балансів*, тобто поповнення існуючих валютних резервів, підтримка макроекономічної стабілізації, часто також структурної перебудови економіки, кредитування бюджетних видатків урядів.

Фінансово-кредитну допомогу МВФ надає своїм членам через визначені *механізми кредитування*, які достатньо умовно поділяють на такі три групи: *звичайні, спеціальні та пільгові*. У групі звичайних виокремлюють такі механізми кредитування, як кредити підтримки, програми розширеного фінансування. Серед спеціальних механізмів МВФ застосовує компенсаційне фінансування додаткове резервне кредитування, надзвичайну термінову допомогу. У рамках пільгових механізмів використовують механізм економічного зростання та боротьби з бідністю і механізм подолання зовнішніх шоків.

Визначальною рисою усіх кредитних механізмів МВФ, які він застосовує сьогодні, є *універсальний* і при цьому чітко *обумовлений* характер їхнього надання. Універсальність – це можливість надання позик будь-якій державі незалежно від її політико-економічних характеристик (за винятком пільгових кредитних механізмів), а під обумовленістю розуміють залежність отримання як чергового траншу, так і кредиту в цілому від виконання країною-позичальником усіх умов надання попереднього.

Умови МВФ до позичальників, як правило, поділяють на дві категорії:

– макроекономічні умови, які охоплюють критерії стримування інфляції, зменшення дефіциту бюджету та розмірів державного боргу, збільшення валютних резервів центрального банку;

– структурні умови, які окреслюють заходи зміцнення банківського нагляду, реформу податкової системи, підвищення прозорості в бюджетно-податковій сфері та посилення заходів соціального захисту, боротьбу з корупцією, судову реформу тощо.

Упродовж своєї діяльності МВФ сформувався як головний наднаціональний орган регулювання світових валютних відносин, як центр міжнародного кредитування та як гарант платоспроможності країн-позичальниць.

Отже, сьогодні МВФ відіграє надзвичайно важливу роль у загальносвітовій системі регулювання суттєво значних сфер економічної співпраці найперше світового грошового обігу. Участь держав у світових економічних відносинах пов'язана з цією організацією, вона має важливе значення і для України, яка намагається інтегруватися у світовий фінансово-економічний простір.

2.17.2. Група Світового банку: структура і завдання

У сучасних умовах одним із найбільш знаних міжнародних інституційних інвесторів виступає Світовий банк, який створено у 1944 р. на Бреттон-Вудській валютній конференції як Міжнародний банк реконструкції та розвитку.

Сьогодні *Світовий банк* – це спеціалізована фінансова установа ООН. До його складу входять *Міжнародний банк реконструкції та розвитку* (МБРР), *Міжнародна фінансова корпорація* (МФК), *Міжнародна асоціація розвитку* (МАР), *Міжнародний центр урегулювання інвестиційних суперечок* (МЦУІС), *Багатостороннє агентство гарантування інвестицій* (БАГП), які разом саме і утворюють Групу Світового банку.

Головною наднаціональною інвестиційною установою Групи Світового банку виступає Міжнародний банк реконструкції та розвитку, який розпочав свою діяльність у 1946 році.

Капітал МБРР створений за рахунок внесків країн-учасниць згідно з визначеною для кожної з них квотою, розмір якої визначається часткою ВВП країни у світовому ВВП, її роллю у міжнародній торгівлі.

МБРР зазвичай надає середньо- і довготермінові позики під гарантії урядів країнам із середнім рівнем доходів і кредитоспроможним країнам з низьким рівнем доходів. Країни, які отримали кредит, зобов'язані виконувати рекомендації банку, регулярно надавати йому звіти про цільове використання коштів та іншу потрібну інформацію. У своїх рекомендаціях МБРР надає перевагу розвитку приватного сектора економіки та пошуку шляхів залучення іноземного капіталу в економіку країн з ринками, що розвиваються.

Міжнародна асоціація розвитку (МАР) створена у 1960 р. для надання фінансової допомоги у вигляді безвідсоткових позик і грантів урядовим структурам найбільш бідніших країн світу для реалізації програм, орієнтованих на прискорення економічного зростання, зменшення соціальної нерівності та поліпшення умов життя населення.

Міжнародна фінансова корпорація (МФК), створена у 1956 р., виступає як спеціалізована організація ООН, яка, будучи членом Групи Світового банку, займається питаннями стабільних надходжень інвестицій у приватний сектор країн, які розвиваються, через фінансування інвестицій у цих країнах, надання допомоги приватним компаніям у залученні коштів на міжнародних фінансових ринках, консультативним і технічним сприянням підприємствам та урядам держав з питань створення сприятливих умов для розвитку національного бізнесу та залучення прямих іноземних інвестицій.

Багатостороннє агентство гарантування інвестицій (БАГІ) утворене у 1988 році для того, щоб стимулювати прямі іноземні інвестиції у країни, що розвиваються, страхуючи їх від так званих некомерційних ризиків, наприклад, експропріації майна інвестора, політичних катаклізмів, воєнних дій, свавілля урядових структур, невиконання контрактів тощо. БАГІ координує свою діяльність з національними страховими компаніями.

Міжнародний центр урегулювання інвестиційних суперечок (МЦУІС) створено у 1966 р. на основі Конвенції про урегулювання інвестиційних суперечок між власне державами і громадянами різних країн. Діяльність МЦУІС спрямована на сприяння залученню закордонних інвестицій, які забезпечують міжнародні правові механізми урегулювання інвестиційних конфліктів в арбітражному порядку. Центр відомий також науково-дослідницькою роботою і періодичними публікаціями матеріалів з питань арбітражного права та законодавства, яке регулює іноземні інвестиції. Державами-учасниками Світового банку можуть бути тільки країни-члени МВФ. *Світовий банк і МВФ тісно співпрацюють, вони постійно координують свою роботу, маючи спільну штаб-квартиру у столиці США Вашингтоні.*

2.17.3. Регіональні фінансово-кредитні інститути

Регіональні фінансово-кредитні організації функціонують в окремих регіонах світу. Їхня діяльність зорієнтована на розв'язання специфічних регіональних проблем і створення умов для економічного розвитку окремих країн світу. Ці установи вирішують проблеми валютно-кредитних відносин на регіональному рівні, вони акумулюють ресурси для своєї діяльності з власного (статутного) капіталу та позик, які отримують на світових і національних ринках капіталу. Регіональні фінансові інститути надають довготермінові позики на фінансування інвестицій приватних фірм і міжнародних проєктів допомоги країнам, що розвиваються.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Банк міжнародних розрахунків (БМР), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), Міжамериканський банк розвитку (МаБР), Азіатський банк розвитку (АзБР), Північний інвестиційний банк (ПІБ), Африканський банк розвитку (АфБР), Чорноморський банк торгівлі та розвитку (ЧБТР) – найвідоміші регіональні міжнародні фінансові установи.

Банк міжнародних розрахунків – найстаріша кредитна установа регіонального типу, він заснований у 1930 р. у м. Базель на основі міжурядової Гаазької угоди шести країн (Великобританії, Німеччини, Бельгії, Італії, Франції та Японії) та Конвенції цих країн зі Швейцарією, на території якої цей Банк функціонує.

Згідно зі Статутом Банк реалізує дві основні функції:

- сприяє співробітництву між центральними банками, забезпечуючи при цьому необхідні умови для міжнародних фінансових операцій;
- виконує функцію банку-агента або банку-депозитарію при здійсненні міжнародних кредитних та інших операцій своїх членів. – центральних банків.

Важливо також, що, будучи банком центральних банків, Банк міжнародних розрахунків виконує цілу низку специфічних функцій, як-то:

- здійснює спільні валютні інтервенції центральних банків у рамках курсоутворення провідних валют;
- є наглядачем і куратором міжурядових кредитів;
- здійснює нагляд за станом функціонування євrorинку;
- бере участь у регулюванні міжнародних валютно-кредитних відносин для їхньої стабілізації;
- виступає організатором зустрічей голів і президентів центральних банків для координації світової валютно-кредитної політики;
- є світовим науково-методичним центром регулювання банківської діяльності.

На основі виконання цих функцій Банк міжнародних розрахунків здійснює такі операції:

- кредитно-депозитні операції з центральними банками;
- прийняття на депозити урядових вкладів за спеціальними угодами;
- валюто-обмінні та операції з цінними паперами (крім акцій);
- купівлю-продаж і зберігання золота;
- операції на світових ринках валют, золота, цінних паперів, як агент або кореспондент центральних банків;
- взаємні міжнародні розрахунки на основі угод з центральними банками.

Згідно зі Статутом, операції Банку мають узгоджуватися з монетарною політикою центральних банків відповідних держав, а ще важливо, що Банк не має права відкривати поточні рахунки і надавати позики урядам країн.

Найбільш поширеною активною операцією БМР є надання валютних кредитів центральним банкам. Під егідою БМР працюють три дуже важливі для світової банківської спільноти комітети, що займаються розробкою та погодженням нормативних банківських стандартів. Це такі: **Базельський комітет банківського нагляду, Базельський комітет платіжних та розрахункових систем, Постійний комітет банківського регулювання ринку євровалют.**

Сьогодні, залишаючись формально регіональним західноєвропейським міжнародним банком, за складом учасників, характером і масштабом діяльності БМР у дійсності виступає міжнародною валютно-кредитною установою, співставною по значимості з МВФ та Світовим банком. Це зумовлено тим, що БМР є банком центральних банків, агентом і розпорядником здійснення багатьох міжнародних операцій, центром наукових досліджень і зібранням міжнародного валютно-кредитного співробітництва.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) створено у 1991 році для допомоги в переході країн Центральної та Східної Європи до відкритої ринкової економіки, підтримки у розбудові та розвитку приватного бізнесу за умов демократії.

За Статутом ЄБРР має:

- сприяти налагодженню, удосконаленню і розширенню приватного - бізнесу, особливо, малого та середнього підприємництва;
- залучати іноземний капітал для реалізації завдань розбудови приватного бізнесу;
- спрямовувати інвестиції на розвиток інфраструктури виробничої, фінансової та сфери послуг;
- надавати технічну підтримку в підготовці, фінансуванні та реалізації певних проєктів і окремих інвестиційних програм;
- стимулювати розвиток ринків капіталу тощо.

Основними об'єктами кредитування ЄБРР виступають приватні фірми або державні підприємства, які підлягають приватизації, спільні підприємства з іноземними інвестиціями.

Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) створений у 1958 р. в Люксембурзі згідно з положеннями Римського договору. ЄІБ є некомерційною установою, яка фінансує громадські та приватні проєкти, що стимулюють поглиблення європейської інтеграції.

Даний банк має сприяти розвитку найбільш депресивних районів країн Європейського Союзу, реконструкції і будівництву підприємств, трансформаціям галузевої структури, розвитку транспорту, енергетики, телекомунікацій, охорони довкілля. Водночас ЄІБ бере участь у фінансуванні інвестиційних проєктів у країнах Азії, Африки, Латинської Америки і Карибського басейну. Як правило, інвестиції банку свідчать про можливість залучення інших джерел фінансування.

Важливе і водночас специфічне місце серед регіональних фінансових організацій посідають міжнародні регіональні банки розвитку – **Міжамериканський, Африканський і Азіатський**, створені відповідно у 1959, 1963 і 1966 роках.

Специфіка цих банків зумовлена рівнем соціально-економічного, культурного та історичного розвитку країн Латинської Америки, Азії та Африки. При цьому всі регіональні банки розвитку мають спільні риси, які полягають у спільній меті – стимулюванні розвитку країн відповідних регіонів, підтримці процесів регіональної економічної інтеграції, а також у тому, що значна частка капіталу і голосів цих банків належить розвиненим країнам (США, Японії), які тому і мають значний вплив на їхню діяльність. До того ж дані банки розвитку використовують, як правило, однотипні джерела своїх ресурсів (статутний капітал, спеціальні та трастові фонди, випуск облігацій) та однакову кредитну політику.

Північний інвестиційний банк (ПІБ) – це міжнародна фінансова організація регіонального типу, створений у 1975 році Данією, Фінляндією, Швецією, Ісландією і Норвегією, щоб прискорити фінансове співробітництво у Північноєвропейському регіоні. У січні 2005 року до цього банку приєдналися Латвія, Литва та Естонія.

Міжнародною фінансовою установою регіонального типу є також **Чорноморський банк торгівлі та розвитку (ЧБТР)**, який діє з 1998 року на основі Угоди між країнами-учасницями Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), підписаної у Грузії 30 червня 1994 року. Штаб-квартира цього банку знаходиться у грецькому місті Салоніки. Основне його завдання – фінансово-кредитна підтримка економічного розвитку й міжнародного співробітництва в Чорноморському регіоні.

Пріоритетними галузями фінансування для Чорноморського банку торгівлі та розвитку є портове господарство, телекомунікації, енергетика, транспортна сфера, сільське господарство, сектор фінансових послуг і туризм. Клієнти банку – приватні та державні структури, неурядові та дослідні організації тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Яка мета створення МВФ?
2. Які функції виконує МВФ у світі?
3. Назвіть механізми кредитування, які застосовує МВФ у своїй діяльності?
4. Які установи входять до складу Світового банку?
5. У якій спосіб формується капітал Міжнародного банку розвитку та реконструкції?
6. Які типи позик і на яких умовах надає МБРР країнам-позичальникам?
7. Які функції реалізують у структурі Світового банку Міжнародна асоціація розвитку та Міжнародна фінансова корпорація ?
8. Назвіть визначальні функції Банку міжнародних розрахунків у Базелі?
9. Чому Банк міжнародних розрахунків ще називають Банком центральних банків?
10. На яких умовах надає позики Європейський банк реконструкції та розвитку?
11. Назвіть спільні та відмітні риси міжнародних регіональних банків розвитку.
12. Охарактеризуйте діяльність Чорноморського банку торгівлі та розвитку.

Рекомендовані джерела:

1. Алексеев І. Гроші та кредит : навч. посіб. Львів : Вид. Львівської політехніки. 2017. 312 с.
2. Банківська система : підручник / М.І. Крупка, Є.М. Андрущак, Н.Г. Пайтра та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. М.І. Крупки. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 556 с.
3. Венгер В., Коваленко Д. Фінанси, гроші та кредит: теорія та практика : підручник. Київ : Центр учбової літератури. 2019. 578 с.
4. Глущенко С. Гроші, кредит, кредитний ринок : навч. посіб. Київ, 2015. 203 с.
5. Господарський кодекс України: закон України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV.
6. Гроші та кредит : підручник / за ред. д.е.н., проф. О.В. Дзюблюка. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 892 с.
7. Гроші та кредит : підручник / М.І. Крупка, М.С. Мрочко, Б.М. Вишивана та ін.; за ред. д-ра ек. наук, проф. М. І. Крупки. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 420 с.
8. Коваленко Т. Гроші та кредит. Теорія і практика : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури. 2021. 352 с.
9. Крупка М.І. Банківські операції : підручник / М.І. Крупка, Є.М. Андрущак, Н.Г. Пайтра; за ред. д-ра екон. наук, проф. М.І. Крупки. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 312 с.
10. Нікіфоров П.О., Ткач Є. В. Проблеми фіскальної та монетарної політики. *Фінанси, банківська справа та страхування. Управління фінансами: мікро-і макрорівень* : підручник для магістрів / за ред. проф. Нікіфорова П.О., доц. Бак Н.А. Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2021. С. 293-335.
11. Нікіфоров П.О. Теорія та методологія регулювання грошового обігу: монографія. Чернівці: Рута, 2002. 327 с.
12. Нікіфоров П.О., Швець Н.Р. Монетарна політика та банківський нагляд в Україні : навч. посіб. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2011. 335 с.
13. Положення про електронні гроші в Україні : постанова Правління НБУ від 4 лист.2011 р. № 481.
14. Про банки і банківську діяльність : закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III.
15. Про валюту і валютні операції : закон України від 21 черв. 2018 р. № 2473-VIII.
16. Про Національний банк України : закон України від 20 трав. 1999 р. № 679- XIV.
17. Ткач Є.В., Нікіфоров П.О. Фіскальна і монетарна політика: макроекономічний аналіз та інституційне середовище : навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2022. 240 с.
18. Фергюсон Ніл. Еволюція грошей. Фінансова історія світу / пер. з англ. К.Диса. 4-е вид. Київ : Наш формат. 2022. 384 с.
19. Фінанси, гроші та кредит : навч. посібник / Н.О. Шпак, Н.Б. Ярошевич, О.Я. Побурко. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. 416 с.
20. Центральний банк і грошово-кредитна політика : підручник / М.І. Крупка, Є.М. Андрущак, Н.Г. Пайтра та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. М.І. Крупки. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 526 с.
21. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. №435-IV.
22. Щетинін А. Гроші та кредит : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 163 с.

РОЗДІЛ 3. ФІНАНСИ

3.1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

3.1.1. Фінансова наука як складова системи фінансових знань

3.1.2. Історичний аспект розвитку фінансової науки

3.1.3. Еволюція української фінансової думки

3.1.4. Сучасні тенденції розвитку фінансової науки

3.1.1. Фінансова наука як складова системи фінансових знань

Поступовий розвиток людської цивілізації супроводжувався пізнанням дійсності, реалій навколишнього світу та особливостей співжиття людей. Таким чином вони отримували, накопичували та передавали з покоління в покоління різноманітні знання. Об'єктивне бажання забезпечити прийнятні умови власного існування стимулювало використання людьми різноманітних ресурсів і відповідну комунікацію між собою, що інтенсифікувало розвиток економічних відносин і масштабування економічних знань. У їхньому переліку вагоме місце посідають **фінансові знання** - відомості про можливості забезпечення особистих потреб і потреб колективів людей грошовими ресурсами.

Своєю появою термін «фінанси» завдячує старолатинській мові, в якій вживалося слово «finis», що означало межу, а згодом і забивання кілків, які обмежували ділянки землі. Через століття мало місце використання таких латинських слів, як «finatio», «financia», якщо мова йшла про певні грошові суми або здійснення обов'язкового платежу в установлені терміни. Такі дії передбачали виконання взятих на себе зобов'язань, які на практиці нерідко порушувалися. Тому не дарма в 16-17 ст.ст., зокрема в Німеччині, підтекстом терміна «фінанси» були хитрість, підступність, віроломство тощо. З 13 століття в Італії, з 16 - у Франції, з 18 – у Німеччині, а згодом і в інших європейських країнах термін «фінанси» почали використовувати у значенні сукупності державного майна. Так, основоположна праця одного з фундаторів фінансової науки німецького камераліста Йоганна Юсті, опублікована 1766 року, в українському перекладі має назву “Система фінансового господарства” або “Система державних фінансів”.

Людство тривалий час примножувало фінансові знання, не використовуючи термін «фінанси». Проте накопичення їхньої критичної маси за одночасного інтенсивного розвитку економічних взаємозв'язків призвело до виокремлення фінансової науки і застосування відповідних термінів. Так, за одним із визначень **фінансова наука** – це сума об'єктивних знань про фінансові явища, достовірно виявлені закономірності їх

функціонування, а також впорядкований процес отримання, організації та систематизації таких знань. Ці явища - безпосередні об'єкти дослідження фінансистів-науковців. Узагальнений об'єкт фінансової науки – це сукупність фінансових взаємозв'язків, які функціонують в суспільстві на різних етапах і рівнях його розвитку.

Фінансова наука базується на сукупності персоналізованих ідей, поглядів, висловлювань, суджень щодо фінансів (*фінансовій думці*), які в конкретних історичних умовах панують в суспільній свідомості. До різновидів фінансової науки містять:

- *позитивну фінансову науку*, яка описує, інтерпретує, пояснює явища та процеси;

- *нормативну фінансову науку*, яка обґрунтовує способи й можливості розв'язання фінансових труднощів і проблем.

Продукт фінансової науки – це фінансові поняття, терміни, категорії, концепції, доктрини тощо. Її особливість полягає в теоретично-прикладному характері: фінансові знання дозволяють виявити можливості досягнення цілей розвитку не тільки фінансової системи, але й загалом національної економіки на різних її рівнях. Тому форми прояву фінансової науки включають:

- 1) систематизовану сукупність фінансових знань;
- 2) цілеспрямовану діяльність по поглибленню фінансових знань;
- 3) сукупність осіб, які індивідуально або колективно займаються науковою діяльністю у сфері фінансів.

Сучасна фінансова наука містить такі компоненти:

- 1) історико-теоретичні науки (історія фінансів, теорія фінансів);
- 2) прикладні науки (фінанси суб'єктів господарювання, фінансовий ринок, банківська система, бюджетна система, податкова система, фінансовий контроль, казначейська справа, місцеві фінанси тощо);
- 3) науки управлінського циклу (фінансовий, бюджетний, податковий, банківський, страховий менеджмент тощо).

Професор Янжул І.І. понад сто років тому зауважив безумовну необхідність знайомства з фінансовою наукою для кожної освіченої людини. Такий погляд залишається актуальним, підкреслюючи місце фінансової науки не тільки в системі фінансових знань, але і в сукупності знань, якими володіє кожен індивідуум.

3.1.2. Історичний аспект розвитку фінансової науки

Розвиток фінансової науки доцільно відстежувати за різними етапами формування фінансової думки, накопичення та використання фінансових знань. Відповідну періодизацію обґрунтували сучасні українські науковці (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1

Основні етапи розвитку фінансової думки

Період	Характеристика	Ознаки	Окремі відомі особистості (праці)
16 ст. до н.е. – 12 ст. н.е.	витоки першого класичного періоду (донауковий стан розвитку фінансової думки)	<ul style="list-style-type: none"> - виникнення передумов становлення й розвитку фінансів; - відсутність фінансової науки за наявності фінансової практики; - відсутність наукового трактування фінансових явищ (сприйняття їх на рівні «здорового глузду») 	<ul style="list-style-type: none"> - зведення законів царя Хамурапі (Вавилон); - трактат «Артхашастра» (Індія); - учення Конфуція (Китай); - Ксенофонт «Про доходи Афіньської республіки» (Греція)
13 ст. – перша половина 18 ст.	розвиток першого класичного періоду (перехід до наукової обробки та аналізу фінансових явищ)	<ul style="list-style-type: none"> - зміцнення зв'язку фінансової теорії та практики; - інституціоналізація фінансових відносин; - дослідження фінансової діяльності держави на макроекономічному рівні; - становлення сучасного розуміння публічних фінансів; - становлення приватних фінансів 	<ul style="list-style-type: none"> - Фома Аквінський, Діомед Карафа (Італія); - Жан Боден «Фінанси як нерви держави», 1576; Нікола Орезма, (Франція)
друга половина 18 ст. – початок 20 ст.	завершення першого класичного періоду, розвиток другого й третього класичних періодів	<ul style="list-style-type: none"> - виокремлення фінансів як самостійної науки; - зародження й розвиток класичного та неокласичного напрямів фінансової науки; - різноманіття фінансових концепцій; - гетеродоксія й ортодоксія у фінансовій науці; - виокремлення фінансових дисциплін (фінансова історія, історія фінансової думки); - розвиток національних напрямків фінансової науки 	<ul style="list-style-type: none"> - Йоган Г.Г. Юсті «Система фінансів», 1756; Йозеф Зонненфельс «Основні начала поліції, торгівлі та фінансів», 1765; Карл Г. Рау «Основні фінансової науки», 1832; Карл Т. Егеберг «Курс фінансової науки», 1882; Вільгельм Г.Ф. Рошер «Система науки про фінанси», 1886; Адольф Вагнер «Наука про фінанси» 1877-1902, «Теоретична соціальна економія», 1907-1909 (Німеччина); - Франсуа Кене, Анн Р.Ж. Тюрго, Віктор де Р. Мірабо (Франція); - Франческо С. Нітті «Основні фінансової науки», 1903 (Італія); - Вільям Петті «Трактат про податки і збори»,

			<p>1662; Адам Сміт «Дослідження про природу та причини багатства народів» (5. Про прибутки правителя або держави), 1776; Давид Рікардо «Начала політичної економії та оподаткування», 1817; Артур С. Пігу «Економічна теорія добробуту», 1920 (Англія);</p> <ul style="list-style-type: none"> - Жан де Сімонді (Швейцарія); - Едвін Селігман «Прогресивне оподаткування в теорії та практиці», 1894, «Дослідження в галузі державних фінансів», 1925 (США); - Кнут Віксель (Швеція)
<p>друга половина 30-х – перша половина 70-х рр. 20 ст.</p>	<p>четвертий класичний період</p>	<ul style="list-style-type: none"> - становлення й розвиток кейнсіанської теорії; - кейнсіансько-неокласичний синтез; - монетаризм 	<ul style="list-style-type: none"> - Джон М. Кейнс «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», 1936; Рой Ф. Харрод «До теорії економічної динаміки», Алан Т. Пікок «Економічна теорія фіскальної політики», 1971; Вільям Г. Беверідж (Великобританія); - Елвін Гансен «Фіскальна політика та бізнес-цикли», 1941; Джеймс Бьюкенен «Державні фінанси в демократичному процесі», 1967, «Попит і пропозиція суспільних благ», 1972; Мілтон Фрідман «Податкові обмеження і зростання держави», 1978 (США)
<p>друга половина 70-х рр. 20 ст. – початок 21 ст.</p>	<p>новітній період</p>	<ul style="list-style-type: none"> - органічний розвиток основних напрямів фінансової науки (посткейнсіанського, неокласичного, інституціонально-інформаційного, неоінституціонального тощо) 	<ul style="list-style-type: none"> - Ерік Ліндаль, Карл Г. Мюрдаль (Швеція); - Йозеф А. Шумпетер (Австрія); Річард Масгрейв «Державні фінанси: теорія і практика», 1975; Джозеф Стігліц «Глобалізація та її тягар», 2002 (США)

Першочерговим стимулом для розвитку й систематизації фінансових знань стали потреби фінансового господарства держави. Прямо й опосередковано окремим проблемам практики фінансової діяльності держави приділялася увага науковців ще у стародавньому світі. Проте реальне становлення фінансової науки як окремої галузі знань можна віднести до періоду середини 16 – початку 17 ст.ст. Насамперед воно пов'язане з дослідженнями, які вели прихильники меркантилізму. Потреби розвитку державного фінансового господарства в європейських країнах стимулювали активні наукові пошуки у сфері фінансів у 17-19 ст.ст.

Нові виклики, з якими зіткнувся світ у 20 ст., урізноманітнили напрямки розвитку фінансової науки, зумовили появу фінансових шкіл, а також різних теорій державних фінансів. Одночасний активний розвиток приватної ініціативи, поява нових фінансових інструментів, технологій фінансової співпраці, а також глобалізація економічних відносин привели до поширення наукового інтересу дослідників на сферу фінансового забезпечення потреб фірм, домогосподарств і світової економіки в цілому.

3.1.3. Еволюція української фінансової думки

Відлік становлення та розвитку фінансової науки в Україні вітчизняні науковці ведуть з початку 19 ст. (табл. 3.2.). Серед засновників фінансової науки в Україні виділяють Тихона Степанова (1795-1847), професора Харківського університету, автора першого оригінального курсу політичної економії на теренах сучасної України.

Фінансова наука цікавила і видатних представників українського мистецтва. Зокрема, Іван Франко є автором понад сорока праць з проблематики державного бюджету, грошового обігу та банківництва («Розмова про гроші та скарби», «Податкова сила Галичини», 1883 тощо).

Головними осередками розвитку фінансової науки в Україні в 19 – на початку 20 ст. були університети: Київський, Харківський, Новоросійський (Одеський), Франца Йосифа (Львівський), Таврійський.

Українські науковці досліджували історію й теорію фінансів, гроші, грошовий обіг і банківську справу, державні та міжнародні фінанси.

За часів перебування України у складі Радянського Союзу сфера наукових інтересів фінансистів була штучно обмежена панівною комуністичною ідеологією та соціалістичним способом господарювання, що зумовило поступовий занепад української фінансової науки. Її відродження розпочалося з проголошенням незалежності Української держави, поступовим переходом національної економіки на ринкові засади господарювання, а також неухильною інтеграцією до світової економічної науки.

Таблиця 3.2

Основні етапи розвитку фінансової науки на теренах України

Етап	Період	Ознаки	Окремі відомі особистості (праці)
I	початок – 60-ті рр. 19 ст.	- зародження та становлення фінансової науки в Україні	<ul style="list-style-type: none"> - Балудянський Михайло «Про національне багатство», 1806 - Бунге Микола «Георія кредиту», 1852, «Банківські закони та банківська політика. Збірник державних знань», 1874 - Сидоренко Георгій «Епізод з фінансової історії Австрії», 1859 - Степанов Тихін «Записки про політичну економію», 1844
II	60-ті рр. 19 ст. – 1917 р.	<ul style="list-style-type: none"> - зростання інтересу до фінансової науки; - розширення кола дослідників і сфери їхніх наукових інтересів - активне вивчення зарубіжного досвіду; - зорієнтованість досліджень на потреби практики 	<ul style="list-style-type: none"> - Алексєєнко Михайло «Погляд на розвиток вчення про податки», 1870 - Іловайський Сергій «Непряме оподаткування в теорії та практиці», 1892 - Патлаєвський Інокентій «Про прибуткові податки», 1877; «Курс фінансового права», 1885 - Піхно Дмитро «Комерційні операції Державного банку» 1876; «До реформи грошового обігу», 1896 - Туган-Барановський Михайло «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на господарське життя», 1884; «Соціальна теорія розподілу», 1913; «Паперові гроші та метал», 1917 - Федорович Лев «Теорія грошового і кредитного обігу», 1888 - Цитович Микола «Огляд учень про підприємницький прибуток», 1889; «Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат», 1898 - Янжул Іван «Основні засади фінансової науки. Вчення про державні доходи», 1890 - Яснопольський Микола «Про географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії», 1890 - Яснопольський Леонід «Комерційні банки та їх роль в сучасному економічному ладі», 1914
III	1917 – 1990 рр.	- заідеологізованість (критика буржуазних праць, позитивна орієнтація на	<ul style="list-style-type: none"> - Анциферов Олексій «Центральні банки кооперативного кредиту», 1918 - Верба Прокопій «Місцева промисловість і джерела її розвитку», 1959 - Власенко Василь «Грошовий оборот в Росії і на Україні в період возз'єднання», 1955 - Гловінський Євген «Фінанси УРСР», 1939

		<p>вчення марксизму-ленінізму);</p> <ul style="list-style-type: none"> - поширення сфери досліджень на мікрорівень 	<ul style="list-style-type: none"> - Даниленко Анатолій «Фінансові методи стимулювання ефективності промислового виробництва», 1986 - Кованько Петро «Місцевий бюджет України в 1912 році», 1923 - Кулішпер Йосип «Нариси фінансової науки», 1919-1920 - Мітіліно Михайло «Елементи фінансової науки», 1926; «Основи фінансової науки», 1929 - Огородник Сава «Роль державного бюджету Української РСР у розвитку економіки і культури республіки», 1955 - Олексієнко Михайло «Грошові нагромадження промисловості та резерви їх зростання, 1972 - Соболев Михайло «Нариси фінансової науки», 1925 - Суторміна Валентина «Фінанси капіталістичних країн», 1970 - Твердохлебов Володимир «Місцеві фінанси», 1919; «Податки в іноземних державах», 1926; «Державний кредит», 1928 - Тіктін Георгій «Нариси по загальній теорії державних фінансів», 1926 - Федосов Віктор «Сучасний капіталізм і податки (Питання методології й теорії)», 1987
IV	після 1990 р.	<ul style="list-style-type: none"> - пошук нових підходів до фундаменталізації фінансової науки; - розширення спектра теоретичних положень і прагматичних аспектів 	<ul style="list-style-type: none"> - Андрущенко Володимир «Держава – податки – бізнес (зі світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки)» (співавт.), 1992; «Запорозька Січ як український феномен» (співавт.), 1995; «Фінансова думка Заходу в XX столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів)», 2000; «Податкова держава» (співавт.), 2016 - Василик Остап «Теорія фінансів», 2000; «Податкова система України», 2004 - Горин Володимир «Фінансовий механізм забезпечення суспільного добробуту: теоретична концептуалізація та проблеми функціонування», 2020 - Даниленко Анатолій «Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку (співавт.), 2008 - Дем'янишин Василь «Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетно доктрини України», 2008 - Сфименко Тетяна «Фіскальна та монетарна безпека національної економіки», 2016 - Кириленко Ольга «Місцеві бюджети в економічній системі держави», 2002

	<ul style="list-style-type: none"> - Крупка Михайло «Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України», 2001 - Лободіна Зоряна «Бюджетний механізм: концептуальні засади та перспективи модернізації», 2018 - Луніна Інна «Державні фінанси і реформування міжбюджетних відносин», 2006; «Публічні фінанси в макроекономічній політиці зростання», 2020 - Огонь Цезар «Доходи бюджету України: теорія та практика», 2003 - Опарін Віктор «Фінансова система України: теоретико-методологічні аспекти», 2005 - Полозенко Дмитро «Фінансова політика в умовах трансформаційної економіки України», 2008 - Суторміна Валентина «Фінанси зарубіжних корпорацій», 2004 - Тропіна Валентина «Фіскальне регулювання соціального розвитку суспільства», 2008 - Тулай Оксана «Державні фінанси і сталий людський розвиток», 2016 - Федосов Віктор «Податкова система України» (відп. ред.), 1994; «Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями» (співавт.), 2004; «Бюджетний менеджмент» (відп. ред.), 2004; «Теорія фінансів» (відп. ред.), 2010 - Чугунов Ігор «Бюджетна стратегія суспільного розвитку», 2021 - Юрій Сергій «Спільне підприємництво: фінанси, кредит, валюта», 1995; «Антологія бюджетного механізму» (співавт.), 2001; «Фінанси» (відп. ред.), 2008; - Юхименко Петро «Монетаризм: теорія і практика», 2005
--	---

3.1.4. Сучасні тенденції розвитку фінансової науки

Для сучасного етапу розвитку фінансової науки в Україні та світі характерні такі риси:

- відсутність ідеологічного та політичного тиску;
- різноманіття поглядів, яке сприяє науковій дискусії;
- глибокий аналіз теоретичних положень, практичних даних і побудова фінансово-економічних моделей;
- прагматизм досліджень з позиції як суспільних інтересів, так і індивідуальних потреб;
- посилення морально-етичних аспектів (розвиток поведінкових фінансів);
- вплив проблем глобального характеру (війни, забруднення довкілля, соціальна поляризація, міграція та старіння населення, пандемія тощо).

У сучасній фінансовій науці особливу роль відіграє інституціоналізм – напрям економічної теорії, який пов'язує розв'язання фінансово-економічних проблем з правовими, політичними, етичними, соціальними та іншими факторами.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте місце фінансової науки в системі фінансових знань.
2. Охарактеризуйте особливості розвитку фінансової науки на різних його етапах.
3. Як розвивалася українська фінансова думка впродовж останніх двох століть?
4. Розкрийте сучасні тенденції розвитку фінансової науки у світі та Україні.
5. Яка роль фінансів у функціонуванні оборотних активів підприємства?

3.2. ФІНАНСИ ЯК ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

3.2.1. Фінанси в системі суспільних відносин. Дискусійні аспекти суті фінансів

3.2.2. Функції фінансів та їхній дискусійний характер

3.2.3. Місце фінансів у процесі вартісного розподілу ВВП, їхній взаємозв'язок з іншими розподільними категоріями

3.2.1. Фінанси в системі суспільних відносин. Дискусійні аспекти суті фінансів

Різноманіття економічних суб'єктів, явищ і процесів, які пов'язані з фінансами, суттєво ускладнюють можливість однозначного трактування суті цієї категорії, а також її місця в системі економічних категорій. Узагальнення сучасних наукових поглядів на суть фінансів дозволяє виділити три домінуючі позиції.

Перша з них тісно пов'язана з еволюцією терміна «фінанси», його трактуванням як сукупності коштів, необхідних для задоволення потреб держави та різних суспільних груп (фінанси ототожнюються частіше з грошима, рідше – з грошовими фондами).

Друга позиція відображає глибше розуміння процесів, пов'язаних з фінансами, а саме: їх визначення як сукупності грошових потоків. За такого підходу фінанси характеризують не просто гроші, але й процеси, зв'язки, які виникають, і суб'єктів, які залучені до їхнього руху, зміни, динаміки.

Згідно з третім підходом фінанси є системою економічних відносин, що виникають з приводу розподілу і перерозподілу вартості ВВП, а в певних умовах і національного багатства, з метою формування фінансових ресурсів у суб'єктів господарювання та держави і використання їх на розширене відтворення та задоволення інших суспільних інтересів і потреб.

До змістових ознак фінансів як економічної категорії доцільно віднести такі.

1. Дія фінансів зорієнтована на задоволення потреб різних економічних суб'єктів. В умовах функціонування товарно-грошових відносин потреби, які мають вартісний вимір, відображають у грошових показниках. Тому функціонування фінансів як економічної категорії проявляється через призму грошей (грошових фондів), руху грошей (грошових потоків), формування доходів і здійснення витрат.

2. Практична необмеженість потреб економічних суб'єктів за об'єктивної обмеженості ресурсів, у тому числі грошових, необхідних для їх задоволення, породжує проблему вибору, пріоритетності, як щодо потреб, так і щодо ресурсів. Виникає необхідність розподілу обмеженого ресурсу вартості (новоствореної вартості) та його відповідного привласнення для задоволення різноманітних потреб за допомогою грошових інструментів. Тому фінанси за своєю суттю є розподільчою категорією.

3. З-поміж усіх економічних категорій грошового та розподільчого характеру фінанси виокремлює цілеспрямоване переміщення коштів, як наслідок - функціонування грошових фондів, що мають абсолютно цільове призначення – задоволення тих чи інших потреб.

Фінанси доцільно розглядати як:

- економічну категорію - частину відносин, що виникають з приводу створення та руху вартості;

- розподільну категорію - відображають відносини з приводу розподілу, формування та використання спеціальних фондів;

- вартісну категорію – належать до відносин, що мають матеріальне вираження;

- історичну категорію – що визначає незмінність сутнісних характеристик фінансів із трансформацією економічної системи.

Об'єктивна необхідність фінансів зумовлена логікою суспільного розвитку. Основними передумовами їх виникнення є дія економічних законів; розвиток товарно-грошових відносин; функціонування держави.

Розподіляючи та перерозподіляючи ВВП, фінанси забезпечують створення цільових грошових фондів різноманітного призначення. Подальший розподіл і використання таких фондів задовольняють потреби економічних суб'єктів у ресурсах (матеріальних, трудових тощо), без яких неможлива їхня діяльність. Пропорції фінансового розподілу вартості в грошовому вимірі зумовлюють пріоритетність задоволення тих чи інших потреб різних економічних суб'єктів, що в підсумку визначає весь процес відтворення, його розміри, напрямки, структуру. Фінанси сприяють забезпеченню індивідуального й суспільного кругообігу виробничих фондів на розширеній основі, регулюванню галузевої й територіальної структури економіки, стимулюванню зростання ефективності виробництва, задоволенню інших суспільних потреб.

Об'єкт фінансів – це ВВП і частина національного багатства країни, а суб'єкти – населення (домогосподарства), суб'єкти господарювання і держава.

3.2.2. Функції фінансів та їхній дискусійний характер

Фінанси - це об'єктивно зумовлений інструмент вартісного розподілу та перерозподілу. Тому суть фінансів проявляється перш за все за допомогою ***розподільної функції***. Саме через неї реалізується суспільне призначення фінансів – формувати потенційні можливості для створення фінансової основи функціонування держави і всієї економічної системи, забезпечити кожного економічного суб'єкта необхідними йому фінансовими ресурсами. У сфері розподілу формуються пропорції між частинами національного доходу, які накопичуються та споживаються, і на основі цих пропорцій виконуються важливі завдання, пов'язані з фінансуванням широкого спектра потреб розширеного відтворення.

Розподільна функція фінансів реалізується у процесі розподілу та перерозподілу вартості ВВП. У результаті розподілу формуються ***первинні***, тобто основні, ***доходи*** учасників виробництва:

- населення – у формі оплати праці, доходів від особистих підсобних господарств та підприємницької діяльності;
- суб'єктів господарювання – у формі прибутку;
- держави – у формі непрямих податків, надходження від реалізації державного майна.

Однак первинні доходи не забезпечують повною мірою цільові грошові фонди суспільного, колективного та індивідуального призначення, достатні для фінансування функціонування розширеного відтворення, розвитку нематеріальної сфери, задоволення матеріальних і соціально-культурних потреб населення, зміцнення обороноздатності країни, утримання органів влади тощо. Усе це зумовлює об'єктивну необхідність перерозподілу первинних доходів. При цьому **вторинні доходи** створюються лише в результаті перерозподілу національного доходу, який пов'язаний зі зміною форми власності попередньо вже розподіленої частини ВВП. Він здійснюється за допомогою фінансів і через оплату послуг, які надає сфера нематеріального виробництва.

Вторинні доходи охоплюють:

- у населення – заробітну плату працівників бюджетної сфери, *соціальні трансферти* (доходи, які виникають за рахунок державних цільових фондів), грошове утримання військовослужбовців тощо;

- у господарюючих одиниць - доходи установ і організацій бюджетної сфери, доходи за рахунок кредитних джерел фінансування, дивіденди тощо;

- у держави – доходи в результаті оподаткування майна, а також первинних і вторинних доходів населення й суб'єктів господарювання.

У результаті перерозподілу вартості ВВП та формування вторинних доходів усі економічні суб'єкти стають взаємозалежними щодо власного фінансового забезпечення. Тому стабільність і прогнозованість процесу розширеного відтворення, як на макроекономічному, так і на мікроекономічному рівнях, можлива тільки за умови взаємоузгодження та збалансування інтересів різних суб'єктів національної економіки.

Фінанси пов'язані з рухом вартості суспільного продукту, яка виражена у грошовій формі. Тому вони мають властивість кількісно, через фінансові ресурси та грошові фонди в цілому, відображати відтворювальний процес і різноманітні його фази. Об'єктивно властива фінансам здатність «сигналізувати» про хід розподільного процесу проявляється через іншу їх **функцію – контрольну**. У процесі її реалізації фінанси забезпечують контроль суспільства за пропорціями в розподілі грошових коштів, своєчасністю надходження у розпорядження різних економічних суб'єктів фінансових ресурсів, економічністю й ефективністю їх використання.

Інструментом реалізації контрольної функції фінансів виступає *фінансова інформація*. Ступінь і глибина реалізації контрольної функції багато в чому визначається станом *фінансової дисципліни* в національній економіці. Предметно її дія проявляється через багатогранну діяльність органів управління фінансами.

Діалектичний взаємозв'язок розподільної та контрольної функцій фінансів визначається перш за все однаковою об'єктивною основою існування розподільчих і контрольних процесів в економіці, дією економічних законів. Тільки в їх єдності та тісній взаємодії фінанси можуть проявити себе як категорія (інструмент) вартісного розподілу.

Питання суті фінансів, відповідно – і їхніх функцій, залишається одним з найактуальніших у фінансовій науці. Тому окремі науковці до функцій фінансів також включають вартісну, оперативну, регулюючу, стимулюючу, перерозподільну, відтворювальну, стабілізаційну, виробничу функції, а також функції формування грошових фондів та їх використання.

3.2.3. Місце фінансів у процесі вартісного розподілу ВВП, їхній взаємозв'язок з іншими розподільними категоріями

У процесі вартісного розподілу, крім фінансів, задіяні інші інструменти (ціна, заробітна плата, кредит).

Будучи грошовим виразом вартості будь-якого товару, ціна відображає використання факторів виробництва, тобто вона продукт розподілу різних ресурсів. За допомогою ціни визначаються розміри доходів учасників економічних операцій і, зрештою, абсолютний розмір ВВП країни – об'єкта фінансів. З іншого боку, відхилення розміру ціни від справжньої вартості товару, її внутрішня структура – це результат впливу фінансів через зміну розмірів окремих складових ціни (амортизаційних відрахувань, оплати праці з нарахуваннями, податків тощо). Такий вплив - наслідок, насамперед, ринкової взаємодії суб'єктів фінансового розподілу, а також державного регулювання економічних процесів.

Грошовий вираз вартості праці – заробітна плата – це джерело персональних доходів, водночас, доходів держави (через індивідуальне прибуткове оподаткування). Для виконання зобов'язань по оплаті праці найманих працівників роботодавці змушені створювати відповідний грошовий фонд за рахунок отриманих доходів. Утворення та розподіл останніх забезпечують фінанси.

Фінанси опосередковують аналогічний процес щодо акумулювання, розподілу та використання грошових фондів – джерела надання позик суб'єктам, які їх потребують. Так забезпечується рух вартості у формі позичкового фонду через спеціалізовані інститути, тобто функціонування кредиту. Саме рух вартості ВВП, її перерозподіл з метою задоволення потреб економічних суб'єктів шляхом утворення та використання грошових фондів поєднують фінанси і кредит. У фінансовій науці такі спільні риси двох економічних категорій стали основою для дискусійного погляду на їх зміст і взаємозв'язок, а також використання «фінансово-кредитної» ознаки при характеристиці окремих термінів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте економічну суть фінансів.
2. Доведіть об'єктивну необхідність фінансів у процесі відтворення вартості.
3. Розкрийте взаємозв'язок і взаємозалежність розподільної та контрольної функцій фінансів.
4. Покажіть взаємозв'язок фінансів і грошей, фінансів і кредиту, фінансів і ціни, фінансів і заробітної плати.
5. Якими рисами відрізняються економічні категорії, які забезпечують вартісний розподіл і перерозподіл?

3.3. ФІНАНСОВІ РЕСУРСИ

3.3.1. Зміст фінансових ресурсів, їх склад

3.3.2. Джерела фінансових ресурсів

3.3.3. Напрями та форми використання фінансових ресурсів

3.3.1. Зміст фінансових ресурсів, їх склад

Видовою ознакою фінансів як економічної категорії є формування та використання **фінансових ресурсів** – цільових грошових коштів (фондів), які утворюються в результаті розподілу й перерозподілу ВВП з метою задоволення потреб економічних суб'єктів. Фінансові ресурси дозволяють відокремити категорію фінансів від категорії ціни та інших вартісних категорій, виступаючи матеріально-речовим втіленням фінансових взаємозв'язків (рис. 3.1.).

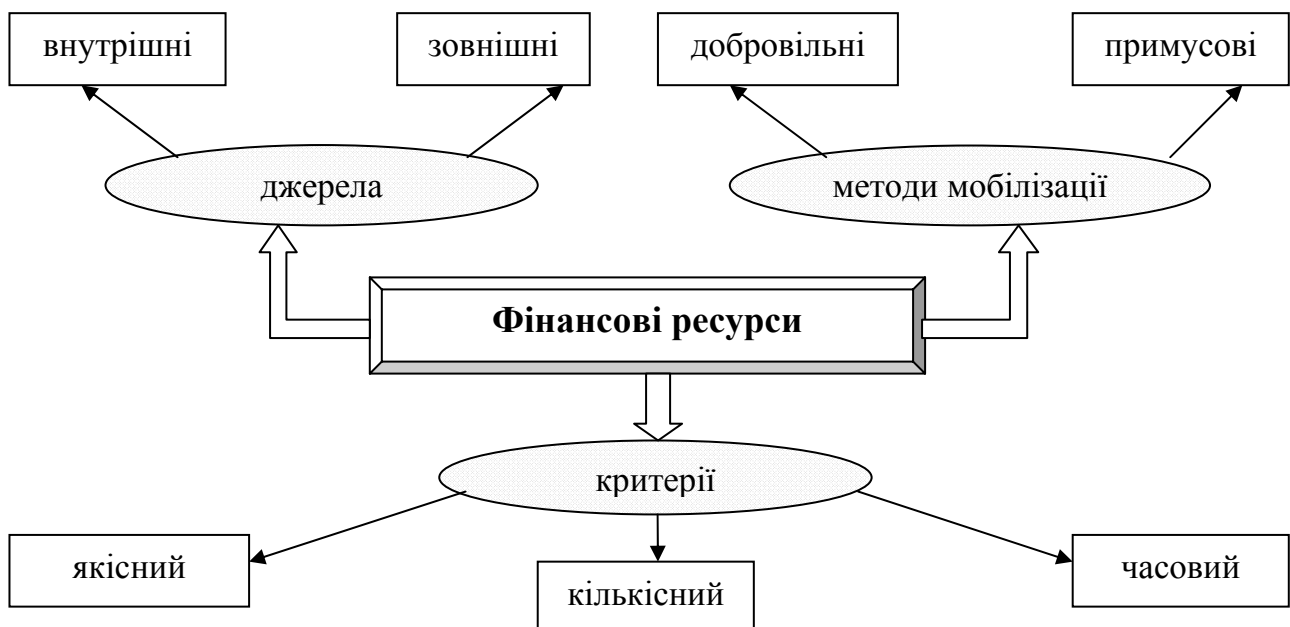

Рис. 3.1. Узагальнена характеристика фінансових ресурсів

У сукупності грошових коштів і грошових фондів фінансові ресурси доцільно виділяти за такими критеріями:

1. Якісний – відповідає цільовому призначенню грошових фондів, яке, в свою чергу, зумовлюється конкретною потребою економічного суб'єкта (наприклад, Пенсійний фонд України (*далі* – ПФУ), фонд соціально-економічного розвитку міста, фонд оплати праці на підприємстві).

2. Кількісний – визначається вартісною (грошовою) оцінкою розміру потреби економічного суб'єкта.

3. Часовий – характеризує строк і періодичність задоволення різноманітних потреб, а також термін, необхідний для накопичення грошових коштів у необхідному розмірі.

Економічним суб'єктам властиві різні цілі й способи накопичення грошових коштів, тому за сферою акумулювання *фінансові ресурси* поділяють на *децентралізовані* (формується суб'єктами господарювання і домогосподарствами) та *централізовані* (формується державою).

Складова частина фінансових ресурсів, призначена для фінансування потреб, що виникають непередбачено, і спрямована як на просте, так і на розширене відтворення й споживання, - це *фінансові резерви*.

Виступаючи у грошовій формі, фінансові ресурси відрізняються від інших ресурсів відносно відокремленістю у своїх функціях. Тому актуальна необхідність досягнення їх збалансованості з трудовими та матеріальними ресурсами економічного суб'єкта. Таке завдання реалізується у процесі управління фінансами держави, підприємств і населення.

3.3.2. Джерела фінансових ресурсів

Основним джерелом фінансових ресурсів є ВВП. Тобто сукупні фінансові можливості економічних суб'єктів по задоволенню власних потреб мають кількісну межу – розмір ВВП. Отже, нарощування індивідуальної фінансової спроможності держави, підприємства або домогосподарства можливе або в результаті зростання ВВП, або шляхом перерозподілу грошових коштів у межах існуючого ВВП.

Формування фінансових ресурсів будь-якого економічного суб'єкта зорієнтовано на внутрішні можливості – джерела коштів, пов'язані з отримуваними первинними доходами. Проте нарощування фінансового потенціалу економічних одиниць можливе при використанні їхніх вторинних доходів. Тому залучення фінансових ресурсів із зовнішніх джерел як на основі внутрішньодержавних зв'язків, так і через сферу міжнародних фінансів, за умов потреби в них доцільне та виправдане.

Мобілізація фінансових ресурсів може здійснюватися в примусовій формі та на добровільних засадах. Примусова мобілізація відбувається, в

основному, через державні фінанси за допомогою податків та інших обов'язкових платежів. Добровільні засади мобілізації фінансових ресурсів засновуються на ринкових механізмах торгівлі ними.

Використання джерел фінансових ресурсів приводить до утворення надходжень економічних суб'єктів.

3.3.3. Напрями та форми використання фінансових ресурсів

Інший аспект мобілізації фінансових ресурсів - сфери розміщення й засади використання відповідно до джерел і методів їх формування. Як правило, в законодавчих або нормативних актах економічного суб'єкта фіксується порядок створення й використання його фінансових ресурсів. Цільове спрямування фінансових ресурсів засновується на їх кругообігу на засадах постійного чи тимчасового, платного чи безплатного користування.

Використання фінансових ресурсів різними економічними суб'єктами доцільно згрупувати за такими напрямами.

1. Відшкодування матеріальних і нематеріальних витрат, які пов'язані з функціонуванням основного й оборотного капіталу суб'єкта й здійснені ним у попередніх і поточному періодах фінансово-господарської діяльності (наприклад, витрати на капітальний ремонт, придбання оборотних активів, бюджетні дотації суб'єктам господарювання).

2. Витрати споживчого характеру (наприклад, на оплату праці, соціальні гарантії населенню, придбання домогосподарствами предметів побуту, соціально-культурні заходи неприбуткових установ і організацій).

3. Витрати інвестиційного характеру (наприклад, на капітальне будівництво, придбання необоротних активів, цінних паперів, приріст нормативу власних оборотних активів).

В останньому випадку мова йде про формування й використання *інвестиційних ресурсів* як невід'ємної складової фінансових ресурсів держави та матеріальної основи процесу розширеного відтворення на всіх рівнях розвитку національної економіки.

Економічні суб'єкти використовують фінансові ресурси, здійснюючи витрати або видатки в різній формі (платіж за товар або послугу, сплата податку, позичкового відсотку, страхового внеску, виплата дивідендів, погашення позики тощо).

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. За якими критеріями фінансові ресурси виокремлюють у сукупності грошових фондів?
2. Назвіть види фінансових ресурсів і джерела їх акумулювання.
3. З'ясуйте особливість фінансових резервів як різновиду фінансових ресурсів.
4. Охарактеризуйте напрями використання фінансових ресурсів різних економічних суб'єктів.

3.4. ФІНАНСОВА СИСТЕМА ДЕРЖАВИ

3.4.1. Поняття фінансової системи та принципи її побудови

3.4.2. Склад фінансової системи країни та характеристика її компонент

3.4.3. Вплив фінансової системи на розвиток національної економіки

3.4.1. Поняття фінансової системи та принципи її побудови

За внутрішньою побудовою *фінансову систему* держави визначають як систему фінансових відносин, тобто сукупність відносно відокремлених взаємопов'язаних сфер і ланок фінансових відносин, які відображають специфічні форми й методи розподілу й перерозподілу вартості ВВП (рис. 3.2.).

Рис. 3.2. Склад фінансової системи держави

За організаційною структурою фінансова система являє собою сукупність фінансових органів та інститутів, які керують грошовими потоками, тобто є сукупністю органів управління.

3.4.2. Склад фінансової системи країни та характеристика її компонент

Вихідна сфера фінансової системи держави - фінанси суб'єктів господарювання, які являють собою базовий рівень розвитку національної економіки. Тут створюється ВВП країни – об'єкт фінансів, основне джерело формування фінансових ресурсів будь-якого економічного суб'єкта.

На мікроекономічному рівні також функціонують фінанси домогосподарств, які забезпечують розподіл і перерозподіл вартості на користь населення. Задоволення його різноманітних потреб, підвищення рівня добробуту громадян – базовий орієнтир розвитку сучасної цивілізованої країни та її економіки. Домогосподарства – кінцеві споживачі новоствореної вартості, водночас, і постачальники такого фактору виробництва як праця. Тому грошові потоки, які опосередковують розподіл і перерозподіл вартості ВВП у межах домогосподарств, найбільш різноманітні й потужні. Центральне місце у фінансовій системі займає сфера державних фінансів, яка координує вхідні та вихідні грошові потоки з інших сфер. Це зумовлено вагомістю державних інструментів і методів перерозподілу ВВП і формування вторинних доходів економічних суб'єктів.

Фінансовий ринок у фінансовій системі відіграє обслуговуючу, забезпечуючу роль. Своім функціонуванням він посилює, поживляє, урізноманітнює фінансові взаємозв'язки, які є в суспільстві, сприяючи більш інтенсивному розвитку фінансової системи зокрема та економічної системи держави в цілому.

В умовах інтенсифікації глобалізаційних процесів у світі, активізації міжнародного співробітництва в усіх сферах господарської діяльності зростає інтегруюча роль сфери міжнародних фінансів та її впливу на розвиток вітчизняної фінансової системи. Завдяки міжнародним потокам вартості значно розширюються межі формування та використання фінансових ресурсів суспільства, а також зростає його фінансовий потенціал.

Групування системи фінансових відносин дозволяє виокремити особливості кожної з її сфер і ланок, а також напрямки впливу на розвиток національної економіки.

3.4.3. Вплив фінансової системи на розвиток національної економіки

Головне призначення фінансової системи країни проявляється в повному, ефективному, своєчасному акумулюванні та перерозподілі фінансових ресурсів суспільства. У кожній сфері та ланці фінансової системи ці процеси відбуваються по-різному з огляду на такі їх особливості:

- склад, специфічні форми та методи організації фінансових відносин;
- цільове призначення грошових фондів;
- джерела та методи акумулювання фінансових ресурсів;
- напрямки, способи та інструменти їх використання;
- учасники (власники, менеджери) процесу формування, розподілу та використання фінансових ресурсів;
- місце й ступінь впливу на розподіл і перерозподіл ВВП країни.

Нормально функціонуюча фінансова система забезпечує постійний рух вартості, який необхідний для забезпечення потреб відтворення в суспільстві, а саме:

- обслуговування процесу створення, розподілу й використання благ, цінностей (у формі товарів, робіт, послуг);
- розміщення фінансових ресурсів у місцях (програмах, проектах), які підтримують необхідні темпи інтенсивного та екстенсивного розвитку;
- підтримання таких пропорцій розподілу вартості в суспільстві, які збалансовують інтереси всіх економічних суб'єктів, сприяють зростанню рівня їхнього добробуту.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте фактори, які визначають склад і структуру фінансової системи держави.
2. Охарактеризуйте компоненти фінансової системи України.
3. Як сфери та ланки фінансової системи взаємопов'язані між собою?
4. У чому проявляється вплив фінансової системи на розвиток національної економіки?
5. Оцініть рівень розвитку фінансової системи України.

3.5. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

3.5.1. Суть фінансової політики, наукові засади її розробки та реалізації

3.5.2. Складові та напрямки фінансової політики

3.5.3. Показники результативності фінансової політики

3.5.1. Суть фінансової політики, наукові засади її розробки та реалізації

Термін *фінансова політика* використовується для позначення цілеспрямованої діяльності (системи заходів) економічних суб'єктів у сфері фінансів. Орієнтація будь-якого економічного суб'єкта на задоволення власних потреб і відповідна організація його господарської діяльності дає підстави вести мову про розробку та ведення фінансової політики не тільки державою, а всіма учасниками суспільного життя. Принципові відмінності фінансової політики різних суб'єктів зумовлені засадничими положеннями їх існування. В основі фінансової політики держави знаходиться *суспільний вибір* – пріоритети, інтереси, потреби розвитку суспільства. Цілі та інструменти фінансової політики суб'єктів господарювання диктує *ринковий вибір* – потреба збагачення в умовах конкурентного середовища.

Як особлива сфера економічної діяльності фінансова політика спрямована на мобілізацію фінансових ресурсів, їх раціональний розподіл і використання для задоволення потреб економічних суб'єктів. Це визначає головну мету фінансової політики - підвищення рівня суспільного та індивідуального добробуту шляхом пошуку, концентрації та акумулювання фінансових ресурсів, їхнього розподілу за пріоритетними напрямками розвитку. В результаті економічні суб'єкти одержують можливість бути активними учасниками суспільного виробництва, процесу створення ВВП країни та відповідного збільшення основного джерела їхніх фінансових ресурсів.

Повнота й ефективність впливу фінансової політики на економічний і соціальний розвиток залежать від її обґрунтованості, чому сприяє науковий підхід до розробки фінансової політики. Він передбачає:

1. Своєчасну наявність достовірної, повної інформації, що слугує базою для розробки ефективних заходів у сфері фінансів.

2. Урахування власного та стороннього досвіду реалізації фінансової політики, а також умов конкретної соціально-економічної ситуації.

3. Ухвалення рішень на основі формалізованих розрахунків і чіткого передбачення, прогнозування наслідків пропонованих заходів.

4. Дотримання комплексного підходу до розробки та проведення фінансової політики.

3.5.2. Складові та напрямки фінансової політики

Конкретні практичні заходи реалізації фінансової політики можуть бути націлені на виконання не тільки перспективних, а й поточних завдань. Тому фінансову політику доцільно характеризувати як таку, що зорієнтована на досягнення тактичних і стратегічних результатів (рис. 3.3.).

Рис. 3.3. Складові фінансової політики

Серед напрямків фінансової політики держави виділяють такі: бюджетна політика, в тому числі: політика бюджетних доходів (податкова політика, митна політика), політика бюджетних витрат; боргова політика; інвестиційна політика; грошово-кредитна політика; політика у сфері фінансового ринку, в тому числі страхова політика.

Суб'єкти господарювання реалізують власну фінансову політику за такими напрямами: політика формування капіталу, в тому числі: емісійна політика, кредитна політика; дивідендна політика; інвестиційна політика; політика формування активів; податкова політика; антикризова політика.

У процесі свого розвитку економічні суб'єкти виконують суперечливі завдання, тому їхня фінансова політика повинна бути збалансованою за всіма напрямками.

3.5.3. Показники результативності фінансової політики

Ступінь досягнення обраних цілей фінансової політики, повнота виконання поставлених перед нею завдань у цілому характеризують її результативність. Окремими показниками соціально-економічної ефективності фінансової політики можуть слугувати такі дані (табл. 3.3.).

Таблиця 3.3

Показники результативності фінансової політики

<i>Держави – на макроекономічному рівні</i>	<i>Суб'єктів господарювання – на мікроекономічному рівні</i>
Абсолютна та відносна зміна обсягу ВВП і національного доходу	Абсолютна та відносна зміна обсягу одержаного доходу та прибутку
Динаміка обсягів інвестування	
Темпи оновлення основного капіталу	
Динаміка продуктивності праці	
Стан державного бюджету	Показники фінансового стану
Стан платіжного балансу країни	Стан дотримання платіжної дисципліни
Динаміка рівня добробуту населення	Динаміка плинності кадрів

Фінансова політика в Україні повинна сприяти підтриманню належного рівня національної безпеки, забезпеченню потреб економічного відновлення та зростання, повної зайнятості, стабільного рівня цін, економічної ефективності, економічної свободи, справедливості в розподілі доходів, соціальної захищеності громадян тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст фінансової політики та її співвідношення з економічною категорією «фінанси».
2. Чому важливе дотримання наукового підходу до розробки фінансової політики?
3. З'ясуйте роль фінансової політики в реалізації економічної та соціальної політики держави.
4. Які є напрямки реалізації фінансової політики держави та суб'єктів господарювання?
5. Наведіть показники, за якими можлива оцінка результативності фінансової політики.

3.6. ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

3.6.1. Зміст і призначення фінансового механізму

3.6.2. Характеристика складових фінансового механізму

3.6.3. Роль фінансового механізму та напрямки її посилення

3.6.1. Зміст і призначення фінансового механізму

Конкретика заходів з реалізації фінансової політики, її ефективність і результативність визначаються дією *фінансового механізму* - сукупністю способів організації фінансових відносин, які застосовують економічні суб'єкти з метою забезпечення сприятливих умов для процесу відтворення й задоволення власних потреб.

Призначення фінансового механізму зводиться до функцій:

1. Фінансове забезпечення різноманітних заходів у економічному та соціальному житті при реалізації фінансової політики.

2. Фінансове регулювання соціально-економічних явищ і процесів.

Об'єктивна основа дії фінансового механізму – реалізація відносин власності, розподіл і перерозподіл вартості, зумовлений потребами домогосподарств, фірм і держави. Проте останні суб'єктивно ухвалюють рішення щодо конкретики використання можливостей фінансового механізму, зумовлених його складом і структурою. Тому ареал дії фінансового механізму поширюється як на систему фінансових відносин і фінансових ресурсів суспільства, так і на сукупність економічних (насамперед, фінансових) і позаекономічних (конституційних і соціокультурних) інститутів.

3.6.2. Характеристика складових фінансового механізму

Фінансовий механізм містить комплекс спеціально розроблених і законодавчо закріплених організаційних і правових форм і методів управління, інструментів і важелів впливу на діяльність економічних суб'єктів у процесі формування, розподілу та використання фінансових ресурсів (рис. 3.4.).

Важливу роль у забезпеченні функціонування держави, підприємств і домогосподарств відіграють методи фінансування. До їх переліку належать:

1. Самофінансування.

2. Кредитне фінансування (кредитування).

3. Бюджетне (кошторисне) фінансування.

4. Благодійне (грантове) фінансування.

У практичній діяльності економічні суб'єкти поєднують різні методи фінансового забезпечення власного функціонування й розвитку.

Рис. 3.4. Склад фінансового механізму

Для успішного проведення фінансової політики, чіткого функціонування фінансового механізму в галузь фінансів вводиться **фінансове право**, тобто юридичні норми, які регламентують фінансові відносини. Фінансове право реалізується за допомогою *фінансового законодавства*.

Загалом складові фінансового механізму включають фінансові механізми кожної ланки фінансової системи, провідну роль серед яких займає фінансовий механізм підприємств.

3.6.3. Роль фінансового механізму та напрямки її посилення

Як складова господарського механізму фінансовий механізм може активно та позитивно впливати на розвиток національної економіки. Для цього застосовувані суб'єктами форми й методи організації фінансових відносин повинні бути зорієнтовані на такі цілі:

1) підвищення в економічних суб'єктів рівня зацікавленості та, одночасно, відповідальності за результати господарювання;

2) повне та своєчасне забезпечення суспільних, колективних та індивідуальних потреб фінансовими ресурсами;

3) збалансованість вартісних і матеріальних пропорцій на різних рівнях національної економіки;

4) результативність і ефективність контролю за використанням різних економічних ресурсів.

Дієвість фінансового механізму оцінюють кількісно та якісно. Кількісний підхід передбачає розрахунок обсягу фінансових ресурсів, сформованих і використаних економічним суб'єктом за визначений проміжок часу. Проте недостатність такої інформації вимагає якісної оцінки фінансових ресурсів за критеріями джерел, методів, інструментів їх формування, а також напрямків, форм і важелів використання.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст фінансового механізму та покажіть його зв'язок з фінансовою політикою.
2. Як у фінансовому механізмі поєднуються об'єктивне та суб'єктивне начала?
3. Проаналізуйте склад і структуру фінансового механізму.
4. Оцініть дієвість фінансового механізму в Україні.

3.7. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

3.7.1. Зміст фінансового менеджменту, його мета і завдання

3.7.2. Принципи та функції фінансового менеджменту

3.7.3. Стратегія й тактика фінансового менеджменту

3.7.4. Механізм реалізації фінансового менеджменту

3.7.1. Зміст фінансового менеджменту, його мета і завдання

Фінансовий менеджмент (або **управління фінансами**) - це процес досягнення цілей фінансової політики економічного суб'єкта за допомогою методів, форм і важелів фінансового механізму. Традиційно фінансовий менеджмент визначають як напрям управлінської діяльності, реалізовуваний на рівні суб'єктів господарювання. Однак необхідність посилити увагу до розв'язання проблем розвитку підсистеми державних фінансів, підвищити ефективність управління фінансовими ресурсами держави в сучасних умовах зумовили можливість і потребу використання принципів, методів та інструментів фінансового менеджменту й на макроекономічному рівні.

Оптимізація грошових потоків економічного суб'єкта, а також відносин, які виникають у процесі формування, розподілу та використання його фінансових ресурсів, характеризують стратегічне призначення фінансового менеджменту. Воно реалізується у процесі виконання таких завдань:

- забезпечити реалізацію економічних інтересів суб'єкта фінансових відносин;
- оптимізувати грошовий оборот і підтримувати постійну платоспроможність економічного суб'єкта;
- забезпечити високу фінансову стійкість економічного суб'єкта у процесі його функціонування та розвитку;
- мінімізувати вплив фінансових ризиків на діяльність органів державної влади, а також підприємств, організацій, установ і населення.

3.7.2. Принципи та функції фінансового менеджменту

Принципи фінансового менеджменту передбачають:

1. Інтегрованість із загальною системою управління економічного суб'єкта.
2. Комплексний характер формування управлінських рішень.
3. Високий динамізм управління фінансами.
4. Варіативність підходів до розробки окремих управлінських рішень.
5. Орієнтація на стратегічні цілі розвитку економічного суб'єкта.

Об'єкт фінансового менеджменту - фінансові ресурси економічних суб'єктів. Тобто рішення у сфері управління фінансами передбачають керування доходами, витратами, дефіцитом, надлишком грошових коштів у взаємозв'язку з іншими ресурсами держави, підприємств і населення.

Фінансовий менеджмент реалізується через діяльність його суб'єктів, які в сукупності формують **фінансовий апарат**. Природно, що він складається з елементів, аналогічних згрупуванню фінансових відносин.

Двозначність місця фінансів у системі фінансового менеджменту (одночасно як об'єкта, так і важеля впливу на економічні процеси) дає підстави виділяти дві групи функцій останнього: як керуючої системи та як спеціальної сфери управління економічним суб'єктом (рис. 3.5.).

3.7.3. Стратегія й тактика фінансового менеджменту

Оскільки цілі фінансової політики мають як довгостроковий, так і короткостроковий характер, система фінансового менеджменту економічного суб'єкта має стратегічну й тактичну компоненти.

Стратегія фінансового менеджменту визначає ефективні напрямки й способи досягнення перспективних цілей розвитку економічного суб'єкта, які узгоджені з його місією. Конкретизувати стратегію фінансового менеджменту означає деталізувати бажане майбутнє та інструменти його досягнення. Як правило, з цією метою менеджери застосовують багатофакторне моделювання майбутніх фінансових процесів, базуючись на моніторингу й аналізі зовнішнього середовища, виявлених довгострокових тенденціях економічного та соціального

розвитку, а також оцінці можливостей економічного суб'єкта адаптуватися до очікуваних змін. У складі стратегії фінансового менеджменту особливу увагу приділяють випереджаючому управлінню, стратегії оновлення, портфельній стратегії, внутрішній та зовнішній стратегії поведінки суб'єкта.

Рис. 3.5. Функції фінансового менеджменту

Тактика фінансового менеджменту, або «лінія поведінки» економічного суб'єкта, дозволяє досягнути короткострокових цілей його господарської діяльності. Основні відмінності тактики від стратегії зумовлені проміжком часу, протягом якого будуть реалізовані ухвалені рішення (до року чи більше), рівнем деталізації відповідних заходів, підпорядкованістю завдань тактики стратегічним орієнтирам, а також отриманим результатом. На відміну від стратегії, тактика фінансового менеджменту передбачає оперативне управління фінансовими ресурсами та фінансовими відносинами економічного суб'єкта, в разі необхідності – зміну використовуваних інструментів (наприклад, реструктуризацію заборгованості в разі появи фінансових труднощів на відміну від стратегії, коли мова може йти про зміну структури власності бізнесу). При цьому

оцінка результативності тактики фінансового менеджменту базується на результатах реалізації окремих проєктів або програм, які органічно узгоджуються з масштабними державними чи бізнес-планами.

Одне з найбільш складних завдань для фінансових менеджерів – це узгодити заходи тактичного характеру зі стратегічними цілями розвитку економічного суб'єкта. Так, рефінансування за рахунок короткострокових чи середньострокових позик дозволяє задовольнити потребу в додаткових фінансових ресурсах, але суттєво погіршує можливості будь-якого економічного суб'єкта стати фінансово самостійним учасником економічних процесів.

3.7.4. Механізм реалізації фінансового менеджменту

Успішність системи управління фінансами бізнесу, держави чи домогосподарств напряду залежить від чіткості її організації та впровадження, а також належного забезпечення, зокрема:

1) кадрового – команди фахівців (або фахівця – якщо йдеться про фінансові завдання невеликого масштабу), яка отримує повноваження та одночасно несе відповідальність за результат управлінських дій;

2) інформаційного – системи показників, отриманих з різних достовірних і релевантних джерел, які складають основу розрахунків і обґрунтування фінансових рішень;

3) технічного – сукупності сучасних засобів, технологій, використання яких пришвидшує, здешевлює процес ухвалення фінансових рішень і, одночасно, сприяє отриманню вірогідних розрахункових результатів.

Якісне кадрове, інформаційне технічне забезпечення потрібне для ефективної дії механізму реалізації фінансового менеджменту на кожному з його етапів:

1. Оцінка внутрішнього й зовнішнього середовища.

2. Обґрунтування та ухвалення фінансових рішень.

3. Виконання завдань з одночасним моніторингом і аналізом проміжних результатів.

4. Оцінка кінцевих результатів, отриманих від виконання завдання, як основа для ухвалення наступних фінансових рішень.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте, чи є відмінності між термінами «фінансовий менеджмент» і «управління фінансами».
2. Охарактеризуйте принципи фінансового менеджменту.
3. Поясніть відмінності між групами функцій фінансового менеджменту.
4. Чим відрізняється тактика фінансового менеджменту від його стратегії?
5. Які фактори впливають на ефективність механізму реалізації фінансового менеджменту?

3.8. УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ ФІНАНСАМИ

- 3.8.1. Зміст, функціональні елементи та принципи управління державними фінансами
- 3.8.2. Стратегічне управління державними фінансами та його суб'єкти в Україні
- 3.8.3. Державний фінансовий апарат і його повноваження в Україні
- 3.8.4. Напрями розвитку системи управління державними фінансами в Україні

3.8.1. Зміст, функціональні елементи та принципи управління державними фінансами

За змістом «управління державними фінансами» тотожне терміну «менеджмент державних фінансів», проте його традиційно вживають частіше.

Стратегічна мета управління державними фінансами полягає в максимізації ефективного використання всіх ресурсів суспільства. Тому заходи, які реалізуються в процесі управління державними фінансами, впливають на суб'єктів усіх інших складових фінансової системи держави.

Як процес досягнення цілей фінансової політики держави, **управління державними фінансами** передбачає використання характерних для органів влади прийомів, засобів, методів впливу на його *об'єкт* – фінансові ресурси економічних суб'єктів і відносини, які призводять до їх формування та використання. Дотримуючись стандартів цивілізованого суспільства з ринковою економікою (рівність усіх форм власності), держава управляє безпосередньо власними фінансовими ресурсами, опосередковано, через механізми законодавчого регламентування та регулювання, – фінансовими ресурсами суб'єктів господарювання і домогосподарств. Такий вплив реалізується через відповідні функціональні елементи, а саме: фінансове прогнозування та планування, оперативне управління, фінансовий аналіз і контроль.

Ефективність управління державними фінансами значною мірою залежить від дотримання його принципів: законність, незалежність, публічність, об'єктивність, відповідальність, плановість, безперервність, збалансованість, системність і ефективність дій. При організації управління державними фінансами, зокрема при формуванні складу й структури управлінського апарату, необхідно дотримуватися принципів ієрархічності, чіткості його територіальної структури та однозначності в розподілі управлінських функцій і повноважень по вертикалі й горизонталі органів державної влади.

3.8.2. Стратегічне управління державними фінансами та його суб'єкти в Україні

Цілеспрямоване забезпечення потреб розвитку суспільства фінансовими ресурсами вимагає від органів державної влади вжиття довгострокових заходів впливу на соціальні та економічні процеси. Тому об'єктивно виникає потреба в *стратегічному управлінні державними фінансами* – діяльності, розрахованій на втілення в життя перспективних завдань і планів щодо розвитку фінансової системи країни. При цьому відбувається прогнозування розмірів і структури потреб економічних суб'єктів у фінансових ресурсах, можливостей їх акумулювання з різних джерел, а також групування та конкретизація завдань, які будуть виконані в процесі оперативного управління державними фінансами.

Вказані пріоритети відображаються у законах і підзаконних актах, які ухвалюють суб'єкти стратегічного управління державними фінансами. В Україні до переліку останніх віднесено:

1. Верховну Раду України, комітети якої з питань фінансів, бюджету, податкової та митної політики несуть відповідальність за якість фінансового законодавства в країні, а здійснюють загальний контроль за його дотриманням.

2. Президента України, до повноважень якого входить ухвалення окремих елементів фінансового законодавства, контроль за його дотриманням. Також він впливає на призначення осіб на ключові державні посади у сфері фінансів.

3. КМУ, який забезпечує розробку проєктів фінансового законодавства, а також забезпечує його реалізацію.

Завдання зі стратегічного управління державними фінансами також виконують органи місцевого самоврядування, які опікуються стратегічним розвитком територіальних громад і належним його фінансовим забезпеченням.

3.8.3. Державний фінансовий апарат і його повноваження в Україні

У кожній країні відповідно до історичних, національних традицій, а також згідно з вимогами економічного й соціального розвитку суспільства сформований власний *державний фінансовий апарат* - система органів влади й управління у сфері державних фінансів. Він здійснює оперативне управління державними фінансами, виконуючи наступні завдання:

1. Максимальне задіяння фінансового механізму для оздоровлення економіки країни, зростання ефективності виробництва.

2. Удосконалення форм і методів фінансових взаємовідносин.

3. Економічно зумовлене планування доходів і видатків.

4. Мобілізацію коштів і спрямування їх згідно з планами економічного і соціального розвитку.

5. Доцільний і раціональний розподіл фінансових ресурсів, розробку заходів із забезпечення їх зростання в перспективі.

6. Економічну й аналітичну роботу з удосконалення організації управління фінансами.

Сьогодні до складу державного фінансового апарату в Україні входять різні інституції, неповний перелік яких охоплює МФУ, Рахункову палату України, Державну податкову службу України (далі – ДПС України), Державну митну службу України (далі – ДМС України), Державну аудиторську службу України (далі – ДАС України), Державну казначейську службу України (далі – ДКС України), Державну службу фінансового моніторингу України (далі – Держфінмоніторинг України), НКЦПФР, ПФУ, Державний центр зайнятості, Державну інноваційну фінансово-кредитну установу, Офіс із залучення та підтримки інвестицій, Агентство з управління державним боргом України (Боргове агентство), а також фінансові підрозділи міністерств, державних комітетів, місцевих органів виконавчої влади.

Повноваження кожного суб'єкта оперативного управління державними фінансами регламентовані законодавством України та відповідними нормативними актами.

3.8.4. Напрями розвитку системи управління державними фінансами в Україні

Довгострокові цілі розвитку системи управління державними фінансами в Україні та показники їх досягнення окреслені відповідною Стратегією та планом заходів з її реалізації, ухваленими КМУ. Згідно з нею перспективні напрями реформування системи управління державними фінансами включають:

1. Посилення загальної бюджетно-податкової дисципліни.

2. Зростання ефективності розподілу ресурсів на рівні формування макроекономічної політики.

3. Підвищення рівня публічності, прозорості та ефективності виконання всіх бюджетів.

4. Посилення підзвітності й прозорості в управлінні державними фінансовими ресурсами.

5. Розвиток управління людськими ресурсами в системі державних фінансів.

Забезпечення прогресу в управлінні державними фінансами потребує запровадження в його системі міжнародних стандартів, правил, дотримання визнаних глобальною спільнотою принципів, а також

використання сучасного інформаційно-технологічного забезпечення і цифровізація. З цією метою ухвалені й поетапно впроваджуються Концепція з ІТ-централізації в системі управління державними фінансами та відповідна Стратегія.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте суть управління державними фінансами та його місце в системі фінансового менеджменту.
2. Проаналізуйте зміст принципів управління державними фінансами.
3. Чим відрізняються завдання й повноваження суб'єктів стратегічного та оперативного управління державними фінансами в Україні?
4. Яке призначення Міністерства фінансів України?
5. Охарактеризуйте перспективні напрями розвитку системи управління державними фінансами в Україні.

3.9. ФІНАНСОВЕ ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ

3.9.1. Зміст фінансового планування як функції фінансового менеджменту

3.9.2. Організація фінансового планування: принципи, етапи, методи

3.9.3. Система фінансових планів, їх взаємозв'язок

3.9.4. Фінансове прогнозування та сфера його застосування

3.9.1. Зміст фінансового планування як функції фінансового менеджменту

Фінансове планування характеризує процес оцінки фінансових ресурсів, необхідних для потреб розширеного відтворення, а також своєчасне визначення методів їх формування. Завдяки фінансовому плануванню цілі та завдання фінансової політики набувають форми абсолютних і відносних показників, норм і нормативів. Це дозволяє конкретизувати заходи з управління фінансами економічного суб'єкта.

Фінансове планування пов'язане з ресурсним фактором – формуванням, розміщенням і використанням фінансових ресурсів. Тому його об'єкт - фінансова діяльність суб'єктів господарювання, держави та населення, предмет – фінансові ресурси. У ході фінансового планування важливо виконати такі завдання:

- обґрунтувати розмір фінансових ресурсів, який забезпечить досягнення економічної або соціальної цілі;
- пов'язати потрібний розмір фінансових ресурсів з обсягом і структурою їхніх джерел;
- оптимально розподілити джерела фінансування між різними цільовими грошовими фондами;
- виявити резерви збільшення розміру надходжень і економії витрат;

- конкретизувати параметри фінансових взаємовідносин суб'єктів, залучених до відповідного процесу;

- проконтролювати доцільність і ефективність розміщення та використання різних ресурсів економічного суб'єкта.

Фінансове планування активно впливає на різні складові системи планування розвитку національної економіки, забезпечуючи збалансування ВВП і національного доходу в грошовому і натурально-речовому виразі, виробничих і фінансових показників, а також матеріальних, трудових і фінансових ресурсів у галузевому, міжгалузевому та територіальному вимірах. Передбачуваність напрямів, обсягів, ресурсних можливостей і очікуваних фінансових результатів у процесі фінансового планування дозволяє мінімізувати ризик надлишкових грошових витрат і фінансових втрат.

3.9.2. Організація фінансового планування: принципи, етапи, методи

При організації процесу фінансового планування висуваються вимоги до його доцільності, системності, структури, логіки. Їх задоволення можливе при дотриманні основних принципів фінансового планування:

- системність – розробка системи вартісних показників для визначеного об'єкта фінансового планування;

- комплексність – узгодженість планів економічного й соціального розвитку та відповідного ресурсного забезпечення;

- пріоритетність – орієнтація на найбільш вагомій потреби розвитку економічного суб'єкта;

- оптимальність – вибір із прогнозованих альтернатив найбільш економічно вигідного варіанта фінансового плану;

- неперервність – часова узгодженість показників фінансових планів;

- наукова обґрунтованість – забезпечення обґрунтування показників фінансових планів з урахуванням положень чинного законодавства.

Ефективність фінансового планування забезпечується його належною організацією за такими етапами:

1. Аналіз досягнення результатів, передбачених попередніми фінансовими планами.

2. Розрахунок вартісних показників на плановий період.

3. Збалансування дохідної та витратної складових фінансового плану.

Кожному етапу фінансового планування властиве використання найбільш доцільних і результативних методів з такої їх можливої сукупності (табл. 3.4.):

Методи фінансового планування

Ознака класифікації методів	Методи
Вихідна позиція для розробки фінансового плану	1. Ресурсний (за можливостями) 2. Цільовий (за потребами)
Варіативність фінансових планів	1. Одноваріантний (інтуїтивний) 2. Поліваріантний 3. Економіко-математичної оптимізації
Узгодженість ресурсів і потреб	1. Балансовий 2. Матричний
Принципи розрахунку планових показників	1. Екстраполяційний 2. Інтерполяційний
Спосіб розрахунку планових показників	1. Статистичний 2. Факторний 3. Нормативний
Спосіб виконання розрахункових операцій	1. Ручний 2. Механізований 3. Автоматизований
Форма подання планових показників	1. Табличний 2. Лінійно-графічний 3. Логіко-структурний (сітьовий)

3.9.3. Система фінансових планів, їх взаємозв'язок

Результат фінансового планування - складання *фінансових планів*, документів, які містять розміри надходження коштів з різних джерел та напрямки їх використання у плановому періоді, щоб забезпечити різноманітні потреби економічних суб'єктів, у тому числі – виконання грошових зобов'язань перед іншими суб'єктами фінансових відносин. Дотримання принципу неперервності фінансового планування призводить до використання таких видів фінансових планів:

1. Перспективні фінансові плани (фінансові плани-прогнози) - на період, що перевищує один рік.
2. Поточні фінансові плани - містять ресурсну базу для виконання завдань перспективного плану протягом терміну, як правило, один рік.
3. Оперативні фінансові плани - конкретизують і деталізують інформацію, закладену в поточних фінансових планах, на строк до одного року (залежно від потреби – на тиждень, декаду, місяць, квартал). Різновидом оперативного фінансового плану є *баланс грошових потоків (платіжний календар)*.

За формою фінансовий план – це грошовий виклад цілей, чисел і організаційних пропозицій на плановий період, який може бути представлений так:

1. *Баланс доходів і витрат* – фінансовий план суб'єктів господарювання, які діють на комерційній засадах; є складовою плану економічного та соціального розвитку підприємства, а також бізнес-плану. В державному секторі економіки суб'єкти господарювання зобов'язані дотримуватися нормативних процедур складання, затвердження й виконання їхнього фінансового плану.

2. *Кошторис бюджетної установи.*

3. *Державний бюджет* – фінансовий план розвитку окремої території та країни в цілому.

Показники індивідуальних фінансових планів узагальнюють у *зведених фінансових планах*.

Результат фінансового планування подають у текстовій, але частіше - табличній формі.

3.9.4. Фінансове прогнозування та сфера його застосування

Фінансовий менеджмент потребує інформаційного забезпечення процесу ухвалення соціально-економічних рішень, зорієнтованих на тривалу перспективу. Такий зв'язок між інформацією про фінансові об'єкти та процеси в контрольованому проміжку часу та їхнім характером у майбутньому забезпечує фінансове прогнозування. Його головне призначення полягає у зменшенні рівня невизначеності щодо процесу забезпечення фінансовими ресурсами потреб економічних суб'єктів, отже, сприяння досягненню їхнього стабільного фінансового стану в майбутньому.

Фінансове прогнозування відрізняють від фінансового планування такі характеристики:

1) етапність: прогнозування – основа для планування фінансових показників;

2) вищий рівень невизначеності, тому більша неточність у розрахованих показниках; натомість показники фінансових планів обов'язкові для виконання;

3) варіативність: фінансові прогнози складають за різними сценаріями (консервативним, оптимістичним, песимістичним);

4) призначення: фінансові прогнози лягають в основу розробки концепцій, стратегій соціально-економічного спрямування на тривалі (п'ять і більше років) проміжки часу.

Дієвість фінансового прогнозування для будь-якого економічного суб'єкта, насамперед, забезпечують:

- докладний аналіз досягнутих результатів і вивчення фінансового потенціалу суб'єкта;

- окреслення альтернативних напрямків його розвитку, а також гіпотез про можливий майбутній стан мікро- та макроекономічних систем;
- використання науково обґрунтованих методів (насамперед, методів експертних оцінок, екстраполяції та економіко-математичного моделювання);
- ретельна оцінка загроз і ризиків щодо формування та використання джерел фінансових ресурсів суб'єкта.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте призначення та методику фінансового планування.
2. Охарактеризуйте зміст принципів фінансового планування.
3. Чому кожен етап фінансового планування потребує відмінних методів його реалізації?
4. Які види фінансових планів застосовують економічні суб'єкти?
5. Поясніть причини актуальності використання фінансових прогнозів сьогодні.
6. З'ясуйте відмінності між фінансовим плануванням і прогнозуванням.

3.10. ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ

3.10.1. Фінансовий контроль як функція фінансового менеджменту

3.10.2. Класифікація фінансового контролю

3.10.3. Характеристика аудиту як різновиду фінансового контролю

3.10.1. Фінансовий контроль як функція фінансового менеджменту

Фінансовий контроль – сукупність дій та операцій з перевірки фінансових і пов'язаних з ними питань діяльності економічних суб'єктів із застосуванням специфічних форм і методів його організації. Реалізуючи властиву фінансам контрольну функцію, держава, суб'єкти господарювання й домогосподарства прагнуть за допомогою фінансового контролю:

- кількісно та якісно оцінити стан балансування потреби у фінансових ресурсах із розмірами грошових надходжень і заощаджень;
- виявити внутрішні резерви зростання обсягу фінансових ресурсів шляхом як нарощування доходів, так і зменшення витрат;
- досягнути економного та раціонального використання ресурсів (насамперед, матеріальних активів і коштів);
- дотримуватися чинного фінансового законодавства та відповідних нормативних актів;
- забезпечити своєчасність і повноту виконання фінансових зобов'язань;
- попереджувати фінансові зловживання та зміцнювати фінансову дисципліну.

Ефективність виконання завдань фінансового контролю залежить від дотримання таких його принципів: об'єктивність; достовірність; превентивність; компаративність; розподіл владних повноважень; незалежність; відповідальність; ефективність.

Об'єкт фінансового контролю – процеси розподілу й перерозподілу вартості при формуванні та використанні фінансових ресурсів на всіх рівнях господарювання і в усіх сферах національної економіки. Безпосередній предмет контрольних заходів – фінансово-вартісні показники (доходи, витрати, собівартість, заробітна плата, прибуток, рентабельність, податки, видатки, публічні закупівлі, позики, борг тощо), які мають синтетичний характер. Тому контроль за їх формуванням, динамікою, тенденціями охоплює не тільки фінансові, але всі аспекти діяльності суб'єктів бізнесу, домогосподарств і держави, а також механізм їхніх фінансових і загалом господарських взаємозв'язків.

Методологічно зміст фінансового контролю зводиться до цілеспрямованого процесу перевірок з окремих питань чи напрямків діяльності економічних суб'єктів з метою оцінки обґрунтованості ухвалених рішень і результатів їх виконання.

Належно організований фінансовий контроль сприяє не тільки виявленню, але й попередженню порушень фінансово-господарської дисципліни економічними суб'єктами. Тому за результатами його здійснення важливо напрацювати заходи відповідного спрямування.

3.10.2. Класифікація фінансового контролю

Потенційна множинність цілей проведення контрольних заходів у сфері фінансів - основа для класифікації видів фінансового контролю за різними ознаками, а саме:

- цільове спрямування контрольних дій: стратегічний і тактичний контроль;
- підстава: обов'язковий та ініціативний контроль;
- місце проведення: контроль на місці і дистанційний контроль;
- час проведення: попередній (превентивний), поточний (оперативний) і наступний (ретроспективний) контроль;
- ступінь охоплення об'єкта: повний і частковий, комплексний і тематичний, суцільний і вибіркового контролю;
- джерела інформації та методика виконання контрольних дій: документальний і фактичний контроль;
- організаційно-правовий статус суб'єктів контролю: державний (загальнодержавний і відомчий), господарський, незалежний (громадський і аудиторський) контроль.

3.10.3. Характеристика аудиту як різновиду фінансового контролю

Аудит – це перевірка даних бухгалтерського обліку й показників фінансової звітності суб'єкта господарювання. Його мета – висловити незалежну думку аудитора про достовірність даних у всіх суттєвих аспектах, а також про їх відповідність вимогам фінансового законодавства.

На відміну від державного та господарського фінансового контролю, аудиторський контроль здійснюють на договірних (комерційних) засадах незалежні суб'єкти:

- *аудитори* – громадяни, які мають підтвердження кваліфікаційної придатності займатися аудиторською діяльністю на території України, відповідний практичний досвід і внесені до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності. Аудитори зобов'язані дотримуватися професійної етики і міжнародних стандартів аудиту;

- *аудиторські фірми* – юридичні особи, створені відповідно до законодавства для надання аудиторських та інших послуг і внесені до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності.

Аудиторська діяльність – це різновид незалежної професійної діяльності, яка охоплює організаційне та методичне забезпечення аудиту, практичне виконання аудиторських перевірок (аудит) і надання інших аудиторських послуг. Перелік останніх пов'язаний з професійною діяльністю аудиторів і передбачає:

- ведення та відновлення бухгалтерського обліку;
- надання консультацій з питань бухгалтерського обліку та фінансової звітності, економічної ефективності ноу-хау, використання нових матеріалів, прогресивних технологій, менеджменту, маркетингу тощо;
- проведення експертизи та здійснення оцінки стану фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Розвиток і ускладнення завдань, які необхідно виконати в процесі аудиторської діяльності, є підставою для класифікації аудиту:

• за спрямованістю: фінансовий і управлінський аудит. *Фінансовий аудит* зорієнтований на перевірку вірогідності даних бухгалтерського обліку та фінансової звітності на відміну від *управлінського аудиту*, мета якого – перевірка економічності й ефективності роботи суб'єкта господарювання;

• за рівнем незалежності: зовнішній (у тому числі: обов'язковий і добровільний (ініціативний)) і внутрішній аудит. Незалежна діяльність усередині підприємства або організації з перевірки й оцінки їх роботи формує поняття *внутрішнього аудиту*. *Зовнішній аудит* здійснюється незалежними аудиторами або аудиторськими фірмами, тому як синонім щодо нього вживається термін «*незалежний аудит*».

Обов'язковість аудиторського контролю щодо тих чи інших об'єктів зумовлена суспільною потребою в інформації про їх фінансово-господарський стан. Випадки обов'язкового проведення аудиту регламентовані законодавством.

Професійне самоврядування, а також методичне забезпечення і регулювання діяльності аудиторів здійснює Аудиторська палата України та Спілка аудиторів України – громадська організація, яка об'єднує аудиторів за професійними ознаками. Суспільний нагляд за аудиторською діяльністю в Україні реалізує Орган суспільного нагляду за аудиторською діяльністю, який складається з Ради нагляду за аудиторською діяльністю та Інспекції із забезпечення якості.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Покажіть взаємозв'язок фінансового менеджменту та фінансового контролю.
2. Охарактеризуйте зміст принципів фінансового контролю і поясніть необхідність їх дотримання.
3. Чим відрізняються види фінансового контролю?
4. З'ясуйте місце аудиту в системі фінансового контролю.
5. Як організована аудиторська діяльність в Україні?

3.11. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

3.11.1. Суть, функції фінансів суб'єктів господарювання та засади їх організації

3.11.2. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання

3.11.3. Формування та використання основного капіталу суб'єктів господарювання

3.11.4. Економічна суть і організація оборотного капіталу суб'єктів господарювання

3.11.5. Зміст і оцінка фінансового стану суб'єктів господарювання

3.11.1. Суть, функції фінансів суб'єктів господарювання та засади їх організації

Суб'єкти господарювання охоплюють юридичних осіб (підприємства, організації, установи) і громадян, які займаються підприємницькою діяльністю. На основі їхніх бізнесових рішень реалізується господарська діяльність. Проте її неперервність, як і всього відтворювального процесу, забезпечується завдяки різноманіттю фінансових відносин суб'єктів господарювання з такими групами осіб:

- засновниками (наприклад, з приводу формування власного капіталу та виплати доходів на статутні внески);

- підрозділами підприємства і найманими працівниками (щодо утворення та внутрішньогосподарського розподілу грошових надходжень);
- іншими суб'єктами господарювання (з метою інвестування в емітовані ними цінні папери, участі в розподілі прибутку, одержання доходів на інвестований капітал, одержання чи сплати санкцій);
- фінансовими посередниками (з приводу розміщення тимчасово вільних коштів, отримання кредитів і сплати процентів за ними, здійснення страхових внесків і одержання страхових сум);
- органами державної влади (на предмет сплати обов'язкових платежів до державного бюджету і державних цільових фондів, одержання бюджетних асигнувань).

Сукупність таких взаємозв'язків визначає зміст **фінансів суб'єктів господарювання** – частини економічних відносин, яка опосередковує формування та розподіл грошових доходів і заощаджень у господарюючих одиниць та їх використання у процесі відтворення.

Як економічна категорія фінанси суб'єктів господарювання виконують такі функції:

1. Формування фінансових ресурсів у процесі виробничо-господарської діяльності.
2. Розподіл і використання фінансових ресурсів з метою задоволення потреб функціонування та розвитку суб'єкта господарювання.
3. Контроль за формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення.

Побудова фінансового механізму й відповідна організація фінансів суб'єктів господарювання здійснюється з урахуванням таких факторів: цілі та метод ведення господарської діяльності, форма власності та галузева приналежність суб'єкта господарювання.

Суб'єкти господарювання у своїй діяльності орієнтуються на досягнення економічних і соціальних результатів. Коли це відбувається з метою одержання прибутку, мова йде про *підприємницьку діяльність* – самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, яка ґрунтується у сфері фінансів на дотриманні принципів фінансової незалежності: самокупність; самофінансування; саморегулювання; вільне розпорядження прибутком, який залишається після сплати обов'язкових платежів; реальна економічна відповідальність за всіма зобов'язаннями. На противагу підприємництву, некомерційна господарська діяльність неприбуткова. Тому можливості її фінансового забезпечення та фінансові результати господарювання кількісно та якісно відрізняються.

Аналогічно, від форми власності суб'єкта господарювання залежать склад і структура його фінансових відносин, а також джерела формування, напрямки й умови використання фінансових ресурсів.

Особливий вплив на організацію фінансів господарюючих одиниць справляє їхня галузева належність. Дія цього фактору проявляється при формуванні витрат на виробництво продукції та ціни її реалізації; визначенні джерел акумулювання та напрямків використання фінансових ресурсів, їх структури та рівномірності розподілу протягом фінансового року; розміщенні капіталу в основні й оборотні засоби; застосуванні фінансових стимулів, насамперед пільг в оподаткуванні; установленні необхідності й розрахунку розмірів страхового захисту й, відповідно, страхових резервів тощо.

3.11.2. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання

В умовах товарно-грошових відносин об'єктивною складовою забезпечення реалізації усіх інтересів суб'єкта господарювання є його **фінансові ресурси** – цільові грошові фонди, які утворюються в результаті руху вартості.

У процесі діяльності у господарюючого суб'єкта формуються *привідні* та *відвідні грошові потоки*. Перші складаються з надходжень, у тому числі доходів, різного походження. Вони є джерелами фінансових ресурсів суб'єкта господарювання та можуть бути поділені на дві групи:

1) *внутрішні*: внески засновників до статутного капіталу; амортизаційні відрахування; прибуток (від операційної, фінансової та інвестиційної діяльності); цільові надходження; стійкі пасиви;

2) *зовнішні*: емісійний дохід; доходи на цінні папери інших емітентів; позики, надані кредитними установами; бюджетні асигнування; надходження з державних цільових фондів, у тому числі галузевих; страхові виплати (страхові суми, страхові відшкодування), поворотна та безповоротна фінансова допомога.

У сучасних умовах господарювання склад і структура джерел фінансових ресурсів суб'єктів господарювання об'єктивно змінюється.

Первісне акумулювання коштів підприємства здійснюється в процесі формування його статутного капіталу, в якому концентруються власні фінансові ресурси суб'єкта господарювання. Джерела статутного капіталу зумовлені формою власності підприємства й утворюються в результаті використання фінансових ресурсів засновників суб'єкта господарювання – фізичних і юридичних осіб, а також держави в особі уповноважених органів управління. Обсяг *статутного капіталу* відображає розмір основного й оборотного капіталу, інвестованого засновниками у процес виробництва.

Відвідні грошові потоки виникають через заміщення авансованого капіталу та виконання фінансових зобов'язань - суб'єкт господарювання у процесі фінансово-господарської діяльності здійснює витрати.

Перевищення обсягів привідних грошових потоків над відвідними дозволяє підприємству (підприємцю) одержати *прибуток* – основне внутрішнє джерело його фінансових ресурсів.

При розподілі прибутку суб'єкти господарювання керуються такими принципами:

- першочергове виконання фінансових зобов'язань перед суспільством в особі органів державної влади (сплата податків та інших обов'язкових платежів);
- створення обов'язкових і добровільних фінансових резервів;
- максимальне задоволення власних потреб у розширеному відтворенні;
- матеріальне заохочення найманих працівників до підвищення продуктивності праці;
- задоволення соціально-культурних потреб (реалізація гарантованого працівникам соціального пакета послуг, а також участь у проєктах, пов'язаних із соціальною відповідальністю бізнесу).

Чистий прибуток суб'єкта господарювання розподіляється відповідно до його потреб, безпосередньо за цільовим призначенням, завершуючись формуванням фондів економічного і соціального характеру. При цьому перелік і розмір створюваних фінансових ресурсів залежить від ринкової кон'юнктури й особливостей організації фінансів підприємства (підприємця). Загалом, наявність, розміри й ефективність використання цільових грошових фондів визначають фінансовий добробут суб'єкта господарювання.

3.11.3. Формування та використання основного капіталу суб'єктів господарювання

Матеріальну базу існування та розвитку суб'єкта господарювання забезпечує його *майно* - виробничі та невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в його самостійному балансі. Майно господарюючого суб'єкта представлене різними матеріальними й нематеріальними цінностями, які можуть бути згруповані в оборотні та необоротні активи.

До необоротних активів суб'єкта господарювання належать основні засоби, нематеріальні активи, інвестиційна нерухомість, незавершені капітальні інвестиції, довгострокові фінансові інвестиції, біологічні активи й дебіторська заборгованість, відстрочені податкові активи тощо.

Вартісне вираження необоротних активів суб'єкта господарювання формує поняття його *основних фондів*. Водночас інвестування коштів господарюючого суб'єкта в такі активи з метою отримання прибутку зумовлює зміст терміна *основний капітал*.

При оцінці вартості необоротних активів має місце застосування таких видів вартості:

- *первісна, або балансова вартість* – фактична собівартість придбання або створення необоротних активів;

- *відновна, або переоцінена вартість* – вартість необоротних активів з урахуванням їх переоцінки;

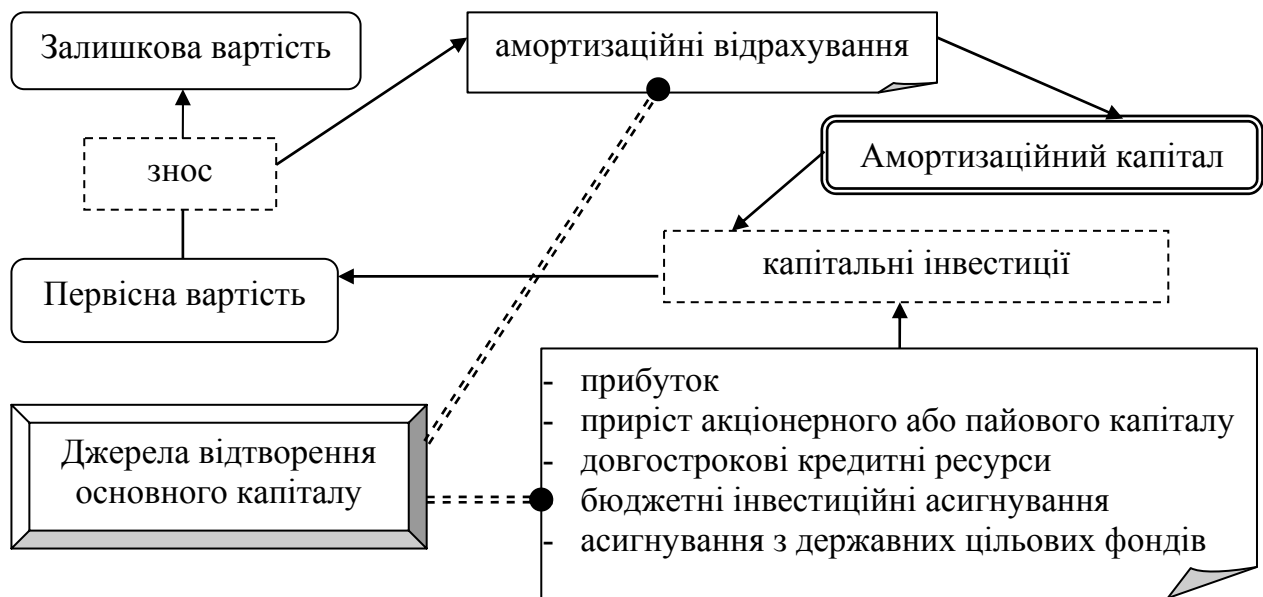
- *вартість, яка амортизується* - первісна або переоцінена вартість необоротних активів за вирахуванням їх ліквідаційної вартості;

- *залишкова вартість* – первісна вартість за вирахуванням розміру амортизаційних відрахувань по об'єкту (групі об'єктів) необоротних активів;

- *ліквідаційна вартість* – дохід, очікуваний від ліквідації або реалізації необоротного активу, за вирахуванням витрат, пов'язаних з ліквідацією (продажем).

Успішне досягнення цілей фінансово-господарської діяльності суб'єкта можливе за умови безперервного поновлення та поліпшення його необоротних активів, що являє собою процес відтворення їх вартості. Процес відтворення опосередковується кругооборотом вартості активів (основного капіталу) шляхом формування та використання відповідних фінансових ресурсів (рис. 3.6.).

Амортизаційні відрахування, які поступово накопичуються у процесі зносу необоротних активів, призначені для фінансування *простого відтворення основного капіталу*. Проте у цьому випадку амортизаційний капітал є теоретичною категорією фінансових ресурсів. Адже фактичне знерухомлення грошових потоків у формі амортизаційних відрахувань до моменту їх накопичення в достатньому розмірі економічно неефективне і, отже, недоцільне. Тому реальними джерелами фінансування процесу відтворення основного капіталу є прибуток, а також приріст акціонерного або пайового капіталу, довгострокові кредити, асигнування з державного бюджету тощо. Вибір конкретного джерела фінансування залежить, насамперед, від вартості ресурсів, рентабельності такої фінансово-господарської операції, а також наявності чи відсутності *ефекту податкової економії* – можливості мінімізації розміру податкових зобов'язань.

Рис. 3.6. Кругооборот основного капіталу суб'єктів господарювання з метою його відтворення

Відтворення вартості необоротних активів відбувається у формі *капітальних інвестицій* – господарської операції, яка передбачає придбання або створення будинків, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, нематеріальних активів, що підлягають амортизації.

3.11.4. Економічна суть і організація оборотного капіталу суб'єктів господарювання

З метою отримання доходу та прибутку суб'єкти бізнесу розміщують капітал і в оборотні активи, вартісний вираз яких представляють *оборотні фонди*. Кошти, які авансовані в оборотні виробничі фонди та фонди обігу з метою забезпечення безперервності процесу виробництва, реалізації продукції та отримання прибутку, формують *оборотний капітал* суб'єкта господарювання.

На відміну від основного капіталу, оборотний капітал пов'язують з авансуванням коштів. Адже йдеться про менш тривалий період (один операційний цикл), протягом якого задіяні грошові ресурси повертаються до виробника у складі виручки від реалізації його продукції або інших доходів і надходжень.

За своєю суттю оборотний капітал – не фінансова, а загальноекономічна категорія. Проте фінансові відносини зумовлюють існування оборотного капіталу, а фінансові ресурси забезпечують базу для його первинного формування (за рахунок статутного капіталу) та наступних змін його розміру. До джерел оборотного капіталу належать:

1) власні і прирівняні до них кошти: внески засновників до статутного капіталу; прибуток; вартість предметів праці, які надходять з придбаними основними засобами; приріст стійких пасивів; фінансові резерви;

2) запозичені кошти: короткостроковий кредит (банківський, комерційний, облігаційний); бюджетні асигнування; асигнування з державних цільових фондів; кредиторська заборгованість.

Обсяг і можливості використання тих чи інших джерел фінансування потреби в оборотних активах суб'єкта господарювання зумовлюються, насамперед, *критерієм економічної ефективності* – необхідністю мінімізувати витрати і втрати, пов'язані з відповідним джерелом оборотного капіталу.

Оцінка складу й структури оборотного капіталу суб'єкта господарювання важлива з погляду визначення розміру та джерел його фінансування, а також виявлення внутрішніх резервів мінімізації виробничих і позавиробничих витрат, зниження собівартості продукції й відповідного збільшення прибутку, насамперед від операційної діяльності.

Забезпечення безперервності процесу виробництва та реалізації продукції, з одного боку, а з іншого – необхідність ефективного використання фінансових ресурсів суб'єкта господарювання потребують досягнення оптимального співвідношення при розміщенні його коштів у сфері виробництва й сфері обігу. Тому при плануванні розміру потреби в оборотному капіталі за його окремими елементами фінансові менеджери застосовують *нормування*. У процесі нормування необхідно ретельно проаналізувати всі етапи господарської діяльності на предмет підвищення ефективності кругообороту оборотного капіталу, оцінити механізм постачання, розміщення й споживання матеріальних запасів, а також умови та порядок проведення грошових розрахунків. Процедури нормування можуть бути використані тільки щодо нормованих оборотних активів.

Авансовий характер функціонування оборотного капіталу зумовлює можливість прискорення його оборотності, абсолютне та відносне вивільнення, а відповідно – підвищення ефективності використання фінансових ресурсів суб'єкта господарювання та в цілому поліпшення його фінансового стану.

3.11.5. Зміст і оцінка фінансового стану суб'єктів господарювання

Фінансовий стан – це реальна (на фіксований момент часу) і потенційна фінансова спроможність суб'єкта господарювання забезпечувати належний рівень фінансування поточної діяльності, саморозвитку та виконання зобов'язань перед іншими економічними суб'єктами. Він визначає конкурентоспроможність суб'єкта бізнесу, його потенціал у діловій співпраці, оцінює, наскільки гарантовані його економічні інтереси та інтереси її партнерів по фінансових та інших відносинах.

Цілі, з якими здійснюють аналіз і оцінку фінансового стану, різні. Суб'єкти господарювання оцінюють власний фінансовий стан з метою виявлення резервів підвищення ліквідності, платоспроможності й прибутковості, розробки прогнозів на перспективу чи його оздоровлення. На відміну від них, кредитори та інвестори оцінюють фінансовий стан з метою мінімізації своїх ризиків.

Варіативність мети оцінки фінансового стану суб'єкта господарювання зумовлює застосування її різноманітних методик, критеріїв та інструментів. У цілому він може бути охарактеризований системою показників, що відображають наявність, розміщення і використання фінансових ресурсів. Такими узагальненими показниками є розмір прибутку та рівень рентабельності, тобто абсолютний і відносний показники дохідності, відповідно.

Комплексна оцінка фінансового стану господарюючого суб'єкта потребує розрахунку й аналізу широкого кола показників, а саме: показників оборотності (ділової активності), рентабельності (прибутковості), ліквідності та платоспроможності, а також фінансової стійкості. Джерело інформації про ці показники - дані фінансової, податкової та статистичної звітності.

Узагальнений показник фінансового стану суб'єкта господарювання – його інтегральну оцінку – можна отримати в результаті використання математичних моделей (моделей Альтмана, Таффлера, Ліса, Чессера).

Повнота й достовірність оцінки фінансового стану суб'єкта господарювання дозволяє критично охарактеризувати фінансові результати його діяльності у статистиці і динаміці, визначити слабкі місця в організації фінансів, а також виявити й задіяти механізми більш ефективного формування фінансових ресурсів, їх раціонального розміщення та використання.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте суть фінансів суб'єктів господарювання та охарактеризуйте їхнє місце у фінансовій системі України.
2. Наведіть класифікацію джерел фінансових ресурсів підприємств і підприємців.
3. Оцініть склад і структуру фінансових ресурсів господарюючих суб'єктів.
4. Розкрийте зміст і охарактеризуйте кругообіг основного капіталу суб'єктів господарювання.
5. Яка роль фінансів у функціонуванні оборотних активів підприємства?
6. Поясніть зміст фінансового стану підприємства.
7. Охарактеризуйте систему показників оцінки фінансового стану суб'єктів господарювання.

3.12. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

3.12.1. Зміст фінансів домогосподарств, їх функції

3.12.2. Фінансові ресурси та бюджет домогосподарств

3.12.3. Класифікація, мотиви й чинники заощаджень домогосподарств

3.12.4. Розвиток фінансів домогосподарств у сучасних умовах

3.12.1. Зміст фінансів домогосподарств, їх функції

Як економічна одиниця *домогосподарство* складається з однієї або кількох осіб, об'єднаних місцем спільного проживання та веденням спільного побуту. Останнє зумовлює здійснення колективних витрат, що потребує ведення членами домогосподарства спільного бюджету. Отже, домогосподарство об'єктивно залучене до системи фінансових взаємозв'язків як активний її учасник у процесі формування власних доходів і здійснення витрат. На цій основі функціонують *фінанси домогосподарств* - підсистема економічних відносин, пов'язана зі створенням, розподілом і використанням доходів і заощаджень домогосподарств з метою задоволення особистих потреб його членів.

У національній економіці домогосподарства відіграють важливу роль власника факторів виробництва, постачальника економічних ресурсів і кінцевого споживача ринкових і неринкових товарів. Тому фінанси домогосподарств виконують наступні функції:

- *розподільну*, забезпечуючи розподіл наявного доходу домогосподарств між його членами, а також у відносинах із зовнішніми економічними суб'єктами;

- *контрольну*, об'єктивно зумовлюючи контроль за розміром і рухом вартості у формі доходів, витрат і заощаджень домогосподарств;

- *регулюючу*, узгоджуючи різносторонні інтереси членів домогосподарства, а також його потреби і можливості із зовнішніми контрагентами;

- *інвестиційну*, забезпечуючи перерозподіл доходів домогосподарств і цілеспрямоване використання їхніх заощаджень в особистих і суспільних інтересах.

3.12.2. Фінансові ресурси та бюджет домогосподарств

Необхідність задовольнити поточні та капітальні потреби домогосподарства, як і будь-якого іншого економічного суб'єкта, зумовлює акумулювання певних сум коштів у визначені терміни, тобто формування й наступне використання *фінансових ресурсів* – цільових грошових фондів домогосподарства.

Зважаючи на склад своїх членів, домогосподарства формують і використовують загальні й відокремлені (індивідуальні та спільні) фінансові ресурси. За цільовим призначенням такі фінансові ресурси класифікують на грошові фонди життєзабезпечення, відновлення, розвитку домогосподарства, поліпшення середовища його перебування, а також репутаційні та резервні фонди. Так же визначаються напрямки використання фінансових ресурсів домогосподарств. Це дозволяє класифікувати їхні сукупні витрати за такими ознаками:

- цільове призначення:

1) споживчі витрати (придбання продовольчих, непродовольчих товарів, а також послуг – комунальних, транспортних, комунікаційних, побутових тощо);

2) неспоживчі витрати: соціальні, виробничі та інвестиційні (сплата податків, розвиток власного бізнесу, повернення боргу, придбання та ремонт майнових активів, купівля фінансових інструментів, перерахування трансфертів, у тому числі надання фінансової допомоги, створення резервів тощо);

- роль у функціонуванні домогосподарства - витрати на:

1) відтворення робочої сили (харчування, створення належних побутових умов та їх поліпшення, медичне обслуговування);

2) просте відтворення особистого домогосподарства (облаштування, поточний ремонт житла, утримання присадибної території);

3) виконання фінансових зобов'язань (податкових, кредитних, страхових);

4) поліпшення умов життя (організація тривалого відпочинку, зміна або вдосконалення місця проживання, транспортного обслуговування);

5) професійний і духовний розвиток (освітні та культурні послуги, творча діяльність);

6) захист від ризиків (страхування, придбання високоліквідних активів);

- час – періодичні, разові (випадкові), циклічні та сезонні витрати;

• форма здійснення – грошові, натуральні витрати, а також пільги, отримані від держави та суб'єктів господарювання.

Фінансові ресурси домогосподарства утворюються за рахунок джерел – доходів, які індивідуально або спільно отримують його члени на постійній або змінній основі, зокрема:

1) загальні доходи: грошові та натуральні надходження (товари чи роботи від особистого підсобного господарства, отримані подарунки, путівки, пільги в оплаті за певні товари чи послуги тощо); натуральні надходження враховують у складі джерел фінансових ресурсів за їхньою вартісною оцінкою;

2) інші доходи: сальдо наданих, отриманих і повернутих позик, міграційні перекази, готівкові заощадження тощо.

З погляду Системи національних рахунків класифікація інституційних секторів національної економіки виокремлює у складі домогосподарств такі групи суб'єктів: наймані працівники; роботодавці; самозайняті особи; особи, які отримують доходи від власності і трансфертів. Тому фінансові ресурси домогосподарств можуть бути створені у різний спосіб всілякими інструментами, а саме:

1) на ринку трудових ресурсів – засобами оплати праці, стимулюючих або компенсаційних платежів;

2) на ринку товарів – виручкою від продажу майнових активів, мистецьких предметів, підприємницьким доходом тощо;

3) на фінансовому ринку – різними видами доходів на вкладений у фінансові активи капітал (дохід від їх продажу або перепродажу, а також дивіденди, відсотки тощо).

Аналізуючи кількісні параметри доходів домогосподарств, можна отримати їх оцінку різного рівня виміру:

- індивідуального – щодо персонального матеріального добробуту, соціального статусу, репутації, в тому числі фінансової (наприклад, рівень кредитоспроможності домогосподарства, або ж його ранг як потенційного страхувальника);

- суспільного – щодо рівня життя населення, глибини соціальної диференціації, ступеня «державного патерналізму» тощо.

Систематизація переліку й розміру доходів і витрат домогосподарства за певний період дозволяє скласти його *бюджет*. Такий фінансовий документ домогосподарства повинен бути збалансованим. В іншому випадку – наявність дефіциту або надлишку коштів слід відкоригувати бюджет домогосподарства (передбачити додаткові надходження, зменшити витрати – при дефіциті, або ж, навпаки, продумати спосіб використання тимчасово вільних коштів).

3.12.3. Класифікація, мотиви й чинники заощаджень домогосподарств

Тимчасово вільні кошти домогосподарств утворюються в результаті їх ощадливої поведінки, тобто зменшення обсягів поточного споживання на користь майбутніх витрат. Такі збережені від витрат і дбайливо нагромаджені суми коштів – *заощадження домогосподарства* – дозволяють йому не тільки раціоналізувати власну фінансову поведінку, але й отримати додаткові джерела надходжень. Останнє можливе при ухваленні членами домогосподарства обґрунтованих інвестиційних рішень щодо можливих об'єктів тимчасового розміщення власних заощаджень.

Повнота реалізації фінансами домогосподарств інвестиційної функції залежить від виду й розміру заощаджень населення, до яких застосовують класифікацію за такими ознаками:

- наявність підстави:

1) умотивовані – заощадження, зумовлені:

- потребою здійснити вагомі витрати в майбутньому (придбати дорогі товари, отримати освітні послуги, профінансувати весілля чи дороговартісний відпочинок тощо);

- бажанням убезпечитися від фінансової невизначеності й можливих ризиків;

- прагненням отримати додаткові джерела доходів;

- сформованою звичкою заощаджувати частину отриманих доходів;

2) неумотивовані – заощадження як результат перевищення рівня поточної платоспроможності над рівнем поточних потреб домогосподарства; вони виникають з таких причин:

- високий (у порівнянні з витратами) розмір отримуваних доходів;

- низький (у порівнянні з уподобаннями споживачів) рівень якості чи пропозиції товарів;

- успішна державна політика заохочення громадян до створення організованих заощаджень;

- характер розміщення коштів:

1) організовані – заощадження, розміщені за допомогою фінансових посередників;

2) неорганізовані – нагромаджені кошти, які населення зберігає вдома;

• форма розміщення коштів: готівкові валютні цінності, депозити, дорогоцінні метали, каміння, дорогі речі тривалого використання.

На вибір домогосподарствами характеру й форми розміщення заощаджень впливають різні чинники, серед яких вагомий вплив депозитного, валютного, інфляційного ризиків, ризику ліквідності, а також фактору довіри. З цих причин в Україні тривалий час у структурі заощаджень домогосподарств домінують неорганізовані готівкові валютні цінності.

Загалом ошадна активність населення перебуває під впливом таких чинників:

1) ринкові очікування домогосподарств (наявність товарів, рівень їхніх цін);

2) фінансові прогнози щодо власного фінансового забезпечення;

3) активність державної соціальної політики;

4) рівень процентних ставок;

5) вагомість податкового тягаря;

6) рівень розвитку фінансового ринку і доступність фінансових інструментів для населення;

7) індивідуальні демографічні особливості (стать, вік, соціальний стан, рівень освіти, наявність недієздатних членів домогосподарства тощо);

8) поведінкові ефекти й фінансовий досвід.

3.12.4. Розвиток фінансів домогосподарств у сучасних умовах

Через форс-мажорні обставини (пандемія, війна) в Україні загострилися наступні проблеми розвитку підсистеми фінансів домогосподарств:

1) різке зменшення їх потенціалу через загострення демографічної ситуації (зовнішню міграцію населення);

2) деформація складу та структури доходів домогосподарств через низький рівень доходів у реальному секторі національної економіки, а також високий офіційний рівень безробіття з одночасно масштабною тіньовою зайнятістю населення;

3) невідповідність рівня базових державних соціальних стандартів реальним потребам населення щодо власного відтворення, в тому числі відтворення робочої сили як базового фактора виробництва;

4) домінування потреб поточного (споживчого) характеру, яке призводить до неефективної структури витрат домогосподарств, незначних темпів росту їхніх заощаджень і нераціональних інвестиційних дій;

5) значне соціальне розшарування населення посилює рівень соціальної напруги та видозмінює фінансову поведінку домогосподарств;

6) низький рівень фінансової грамотності громадян тощо.

Розв'язання таких проблем визначає подальші напрямки розвитку фінансів домогосподарств в Україні. При цьому важливо дотримуватися сучасних засад розвитку фінансової системи країни, в переліку яких:

- прийняття людини як найвищої цінності в цивілізованому суспільстві, усвідомлення вагомості потреб її відтворення (в тому числі як робочої сили), відповідно, сприяння розвитку *особистих (персональних) фінансів*;

- використання потенціалу домогосподарств у контексті розвитку *людського капіталу* країни, що потребує цілеспрямованої політики розширення джерел інвестування в нього, заохочення приватної ініціативи та її раціональне поєднання з державними програмами підтримки. Адже інвестування в людський капітал підвищує якість продуктивних сил країни, що врешті-решт приводить до зростання стандартів якості життя населення.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте суть фінансів домогосподарств і охарактеризуйте їхнє місце у фінансовій системі України.
2. Поясніть зміст функцій фінансів домогосподарств.
3. З якою метою домогосподарства створюють фінансові ресурси?
4. Наведіть класифікацію витрат домогосподарств.
5. Оцініть склад джерел фінансових ресурсів домогосподарств.
6. Розкрийте зміст бюджету домогосподарств і охарактеризуйте його складові частини.
7. З'ясуйте зміст заощаджень домогосподарств і різних їх видів.
8. В якому напрямку доцільно розвивати в Україні фінанси домогосподарств?

3.13. ПОДАТКИ ТА ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

- 3.13.1. Суть податків; види податкових платежів
- 3.13.2. Функції податків
- 3.13.3. Елементи податків
- 3.13.4. Класифікація податків
- 3.13.5. Податкова система України та наукові засади її побудови
- 3.13.6. Податкова політика держави: основні критерії та принципи ведення

3.13.1. Суть податків; види податкових платежів

За економічним змістом **податок** втілює вартісні (грошові) відносини, які складаються у держави з юридичними та фізичними особами з приводу розподілу та перерозподілу новоствореної вартості з метою формування фінансової бази виконання державою її функцій. Тобто в основі виникнення податку й, відповідно, податкових відносин знаходяться потреби держави як виразника загальносупільних інтересів. Їх реалізація об'єктивно вимагає створення та використання цільових грошових фондів.

Матеріального втілення **податок** набуває у формі платежу, для якого характерні такі ознаки:

- односторонність (безповоротність) – рух від платника податку до держави. Для держави податки завжди є доходами, на відміну від їх платників, для яких виконання податкових зобов'язань об'єктивно спричинює необхідність витратити кошти;

- грошовий характер – виконання державою різноманітних функцій об'єктивно вимагає формування саме фінансового, а не матеріального ресурсу. Тому в умовах товарно-грошових відносин податки сплачують до державного бюджету в грошовій формі;

- обов'язковість (примусовість, безумовність) – держава запроваджує податки на підставі законодавчих актів, введення в дію яких приводить до

покладання фінансової відповідальності на інших економічних суб'єктів. З цього випливає право держави вимагати від платників податків проведення своєчасного та повного розрахунку за встановленими щодо них грошовими зобов'язаннями, а також необхідність організації системи державного податкового контролю.

Широкий зміст податку проявляється в тому, що він є інструментом акумулювання державних фінансових ресурсів, які формуються за рахунок доходів фізичних або юридичних осіб. Податок у широкому сенсі втілюється в різного роду податкових платежах:

1. *Збір* – обов'язковий платіж юридичної або фізичної особи за послуги, що надаються їй державними органами.

2. *Відрахування* – кошти цільового призначення, які скеровуються до бюджету та державних спеціальних фондів.

3. *Внесок* – гроші, які хтось сплачує організації, установі тощо.

4. *Плата* – відшкодування вартості одержаного або використаного державного майна.

5. *Податок* (у вузькому його розумінні) – платіж суто фіскального призначення, що зумовлює примусовий характер його справляння.

Організаційно-правова сторона податку проявляється в механізмі його застосування, який визначається законодавчими актами країни. Присвоєння державою частки нової вартості здійснюється не на основі об'єктивно діючих економічних законів, а на основі юридичних законів, шляхом примусу. Держава стає власником частки національного доходу не як учасник процесу виробництва, а як орган, який володіє політичною владою.

3.13.2. Функції податків

На трактування функцій податків серед науковців відсутня спільна точка зору. Однозначну підтримку серед фахівців у сфері оподаткування знаходить *фіскальна функція*, за допомогою якої відображається видова відмітність податків як економічної категорії. Адже їхнє специфічне суспільне призначення полягає в мобілізації коштів у розпорядженні органів державної влади.

Успішна реалізація податками фіскальної функції приводить до отримання державою доходів, які відповідають таким вимогам:

а) постійність - податки повинні надходити до бюджету не у вигляді разових платежів з невизначеними термінами, а рівномірно протягом бюджетного року в чітко встановлені строки;

б) рівномірність розподілу в територіальному розрізі – податки повинні забезпечити формування дохідної бази усіх територіальних органів влади з метою наступного відносно рівномірного та

справедливого задоволення потреб населення незалежно від місця його проживання;

в) стабільність – забезпечення високого рівня гарантії того, що передбачені законодавством податкові доходи державного бюджету будуть отримані в запланованому обсязі.

Логічна характеристика податків не тільки як доходів держави, але й як витрат платників, дозволяє виокремити їхню *регулюючу функцію*. Об'єктивно зміст регулюючої функції полягає у впливі податків на різні сторони діяльності платників. Суб'єктивно він проявляється в цілеспрямованих заходах органів державної влади, їх свідомому втручанні у розвиток економіки засобами податкової політики.

3.13.3. Елементи податків

Практичне використання податків потребує чіткого законодавчого формулювання елементів механізму їх застосування, до яких належать:

1. *Суб'єкт податку* – фізична або юридична особа, на яку законодавством покладено обов'язок сплатити податок до бюджету.

2. *Об'єкт податку* – вартість у грошовій або натуральній формі, або операції з вартісними об'єктами, які можуть бути оподатковані. Об'єктом податку можуть бути доходи, витрати або майно платника податку.

3. *Джерело податку* – грошові активи (доходи) платника податку, за рахунок яких він сплачує податок.

4. *Одиниця оподаткування* – одиниця виміру об'єкта податку (у фізичних (натуральних) або грошових показниках).

5. *Податкова ставка* – розмір податку, законодавчо встановлений на одиницю оподаткування.

6. *Податковий період* – проміжок часу, за результатами діяльності протягом якого в платника виникає податкове зобов'язання.

Податковим кодексом України (стаття 7 пункт 1) зафіксовані вимоги до переліку елементів податку, які повинні бути визначені при його запровадженні. Він містить такі елементи: платник податку, об'єкт і база оподаткування, ставка податку та порядок його обчислення, податковий період, строк і порядок сплати податку, строк і порядок подання звітності про обчислення та сплату податку.

3.13.4. Класифікація податків

Найчастіше податки класифікують за такими ознаками:

- рівень запровадження:

1) *загальнодержавні податки* – податки, рішення щодо запровадження яких – це компетенція найвищого законодавчого органу влади в країні;

2) **місцеві податки** – обов’язкові платежі, які вводяться в дію рішенням органу місцевого самоврядування. Залежно від ступеня самостійності органів місцевого самоврядування, в тому числі у фінансовій сфері, місцеві податки та збори можуть бути встановлені:

- як надбавка до загальнодержавних податкових платежів;
- за переліком можливих податкових платежів, передбаченим вищими органами влади в країні;
- у формі самооподаткування;
- спосіб запровадження:

1) **розкладні податки** – обов’язкові платежі, розмір яких щороку залежить від потреби держави у фінансових ресурсах; загальну суму потрібних доходів держава розкладає на окремі частини за територіальними одиницями, а на низовому рівні - між платниками;

2) **окладні податки** – податки, зобов’язання по сплаті яких у платників формуються на основі чинної законодавчої бази, яка має достатньо стабільний і прогнозований характер щодо своїх потенційних змін;

- економічний зміст об’єкта податку:

1) **податки на майно** - встановлюються щодо об’єктів рухомого або нерухомого майна;

2) **податки на доходи** - сплачуються з різних видів доходів громадян і юридичних осіб;

3) **податки на витрати** (інша назва таких платежів – **податки на споживання** – зумовлена природою здійснення витрат – потребою у споживанні певної вартості);

- форма оподаткування:

1) **прямі (особисті та реальні) податки** - податки, розмір яких залежить від масштабів об’єкта оподаткування (доходів, майна);

2) **непрямі податки (фіскальна монополія; мита; акцизи: специфічні, універсальні)** - податки, розмір яких визначається обсягом споживання товарів.

Країни-члени Організації Економічного Співробітництва і Розвитку (далі - ОЕСР) перейшли на єдину офіційну класифікацію, котра застосовується в міжнародних порівняннях національних податкових систем. Вона побудована за ознакою узагальненого й укрупненого об’єкта оподаткування й містить податки на доходи і прибутки, податки на товари та послуги, податки на власність, внески до фондів соціального страхування та інші податки.

3.13.5. Податкова система України та наукові засади її побудови

Сукупність податкових платежів, які справляються в країні згідно з чинним законодавством, формує її *податкову систему*.

Склад податкової системи України встановлено Податковим кодексом. Вона містить:

1) загальнодержавні платежі: податок на доходи фізичних осіб (*далі* – ПДФО), податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість (*далі* – ПДВ), акцизний податок, мито, екологічний податок, рентну плату та військовий збір;

2) місцеві платежі: податок на майно (в тому числі: податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, плата за землю, транспортний податок), єдиний податок, туристичний збір і збір за місця для паркування транспортних засобів.

Науковий підхід до створення податкової системи передбачає врахування таких положень:

1. *Системність* – передбачає взаємопов’язаність податків між собою, органічне їх взаємне доповнення, відсутність суперечностей із системою оподаткування в цілому та з окремими її елементами. Відповідно до критерію системності податкова система повинна:

а) містити різні види податків (загальнодержавні та місцеві – з метою формування фінансової бази органів влади різних рівнів; податки на майно, доходи та витрати – з метою розширення податкової бази; прямі та непрямі – з метою балансування фіскальних чи регулюючих впливів податків);

б) не допускати одночасного застосування більш як одного податку щодо одного й того ж об’єкта оподаткування.

2. *Визначальна база* побудови податкової системи, тобто обґрунтування обсягу видатків бюджету. За своїм складом і структурою податкова система залежна від пріоритетів бюджетної політики держави.

3. *Правова основа* податкової системи, яку визначають відносини власності. З одного боку, держава отримує частину доходів (*приватно-правові доходи*) як власник засобів виробництва або окремих видів ресурсів. З іншого, *публічно-правові доходи* держава отримує в результаті перерозподілу частини вартості ВВП від суб’єктів інших форм власності у формі податків. Також форма власності визначає особливості формування фінансових результатів діяльності платника податків. Це потрібно враховувати при встановленні об’єкта оподаткування та механізму розрахунку його розмірів.

4. *Вихідні принципи* побудови податкової системи, до яких належать:

- формування податкових доходів держави тільки у процесі перерозподілу створеного в суспільстві ВВП;
- установлення рівноцінних прав і зобов'язань перед бюджетом для суб'єктів усіх форм власності;
- застосування фінансових регуляторів, щоб досягнути оптимального співвідношення між доходами роботодавців (власників бізнесу) та їх найманих працівників, між коштами, призначеними для споживання та нагромадження.

3.13.6. Податкова політика держави: основні критерії та принципи ведення

В умовах ринкової економіки податки повинні бути використані не тільки як джерело одержання доходів бюджету, але й як важливий фінансовий інструмент регулювання розвитку економіки. У результаті формується один із напрямків фінансової політики держави - **податкова політика**, яка є діяльністю держави у сфері встановлення та сплати податків. Вона передбачає маніпулювання податками для досягнення певних цілей соціально-економічного розвитку країни.

У широкому плані податкова політика зорієнтована на виконання завдань з формування державних доходів за рахунок як постійних (податки), так і тимчасових (позик) джерел. Через це в арсенал фінансової науки введені поняття **податкові фінанси** та **позичкові фінанси**.

Вузьке тлумачення змісту податкової політики зводиться до заходів органів державної влади безпосередньо у сфері оподаткування, а саме:

- а) запровадження податкової системи та наступні зміни її складу та структури;
- б) деталізація механізму розрахунку розміру податкових зобов'язань, а також порядку сплати податків у бюджет;
- в) установлення розміру податкових ставок з урахуванням необхідності їх диференціації;
- г) надання податкових пільг.

Саме податкові пільги та податкові ставки є найбільш уживаними інструментами податкової політики держави.

В сучасних умовах необхідність зростання обсягів видатків державного бюджету і водночас справедливого їх розподілу ставлять державу перед складною дилемою – що саме: економічна ефективність чи соціальна справедливість повинна бути досягнута в результаті застосування процедур оподаткування? Оптимальне поєднання цих критеріїв податкової політики – неодмінна умова досягнення її гармонійності.

Чинне законодавство України не передбачає констатації засад, яким повинна відповідати податкова політика держави. Проте Податковий кодекс України містить основні принципи вітчизняного податкового законодавства:

- загальність оподаткування;
- рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації;
- невідворотність настання визначеної законом відповідальності в разі порушення податкового законодавства;
- презумпція правомірності рішень платника податку в разі неоднозначності трактування податкового законодавства;
- фіскальна достатність;
- соціальна справедливість;
- економічність оподаткування;
- нейтральність оподаткування;
- стабільність;
- рівномірність і зручність сплати;
- єдиний підхід до встановлення податків і зборів.

Оцінка результативності податкової політики насамперед базується на визначенні тієї частини ВВП країни, яку вилучає держава за допомогою податків, та з'ясуванні соціально-економічних процесів, які за цим криються. Водночас має місце розрахунок кількісних показників (індексів, коефіцієнтів), які дозволяють розкрити значення податків у системі державного регулювання економіки, їхній вплив на соціально-економічні процеси й розрахувати розмір податкового навантаження на товаровиробників і споживачів продукції.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте історичний аспект виникнення й розвитку податків.
2. Розкрийте зміст податку та з'ясуйте його місце в системі фінансових інструментів держави.
3. Охарактеризуйте елементи податків.
4. Поясніть різницю в механізмі застосування податкових ставок різних видів.
5. Наведіть класифікацію податків.
6. Що означає науковий підхід до формування податкової системи держави?
7. Опишіть склад і структуру податкової системи України.
8. З'ясуйте відповідність засад формування податкового законодавства України критеріям економічно ефективного та соціально справедливого оподаткування.
9. Оцініть результативність податкової політики в Україні.

3.14. ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА УКРАЇНИ

- 3.14.1. Суть державного бюджету, його роль у соціально-економічних процесах
- 3.14.2. Бюджетна політика та механізм її реалізації
- 3.14.3. Бюджетна система України та принципи її функціонування
- 3.14.4. Бюджетний процес, його особливості в Україні
- 3.14.5. Економічна суть і склад надходжень державного бюджету, методи їх формування
- 3.14.6. Витрати державного бюджету, їх характеристика; механізм бюджетного фінансування

3.14.1. Суть державного бюджету, його роль у соціально-економічних процесах

Як економічна категорія **державний бюджет** характеризує підсистему економічних відносин держави з юридичними та фізичними особами з приводу розподілу та перерозподілу вартості ВВП з метою формування та використання централізованого грошового фонду для забезпечення задоволення загальносуспільних потреб. Виразником інтересів суспільства виступає держава (фактично органи державної влади, або уряд – за зарубіжною термінологією), тому такі відносини реалізуються з метою фінансового забезпечення процесу виконання державою її функцій. Зазначені відносини формують поняття *бюджетних відносин*.

Суть державного бюджету як економічної категорії реалізується через його функції.

1. *Розподільна* – забезпечує концентрацію коштів у розпорядженні органів державної влади та їх використання з метою задоволення загальносуспільних потреб. Багатоканальний, різносторонній розподіл вартості відбувається як на етапі формування доходів державного бюджету, так і при здійсненні його видатків.

2. *Контрольна* – дозволяє виявити своєчасність і повноту отримання органами влади бюджетних ресурсів, фактичні пропорції їх наступного розподілу, його відповідність задекларованим соціально-економічним пріоритетам, а також результативність і ефективність використання акумульованих фінансових ресурсів.

За організаційною побудовою **державний бюджет** – це ланка фінансової системи країни.

За формою **державний бюджет** - основний фінансовий план країни. Саме така його інтерпретація зафіксована у Бюджетному кодексі України: бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки.

За матеріальним змістом державний бюджет – це основний фінансовий ресурс держави, цільове призначення якого відображається в його структурі. Державний бюджет в Україні складається із *загального* (в тому числі *резервного*) та *спеціального фонду*.

За правовим оформленням (як юридична категорія) державний бюджет є законодавчим актом.

3.14.2. Бюджетна політика та механізм її реалізації

Бюджетна політика – один з напрямків фінансової політики держави, який передбачає вжиття заходів у процесі отримання доходів державного бюджету, їх розподілу та використання з метою досягнення цілей соціально-економічного розвитку країни. Об'єктом бюджетної політики є державний бюджет як цільовий фонд грошових коштів, її суб'єктами – законодавчі та виконавчі органи влади, до компетенції яких входять повноваження щодо акумулювання доходів державного бюджету, їх розподілу та використання, а також контролю за вказаними процесами.

Бюджетні пріоритети органів державної влади відображаються в бюджетному законодавстві, зокрема в конкретних статтях доходів і видатків державного бюджету.

Реалізація бюджетної політики, використання доходів і видатків державного бюджету як інструментів розподілу та контролю знаходить своє відображення у створюваному державою **бюджетному механізмі** – сукупності конкретних форм бюджетних відносин, інструментів і методів мобілізації та витрачання бюджетних ресурсів. Він є складовою фінансового механізму, що й зумовлює його внутрішню побудову та склад. До підсистем бюджетного механізму входять такі механізми:

- формування бюджетних ресурсів;
- розподілу бюджетних ресурсів;
- використання бюджетних ресурсів;
- контролю й аналізу використання бюджетних ресурсів.

Використання бюджетного механізму для регулювання економіки, стимулювання виробничих і соціальних процесів здійснюється шляхом маневрування коштами, які надходять у розпорядження держави. До основних методів бюджетного забезпечення відносять кошторисне фінансування, бюджетне інвестування, бюджетне кредитування, бюджетне субсидіювання, бюджетне резервування. Методи бюджетного регулювання охоплюють оподаткування та регулювання міжбюджетних відносин.

Розвиток ринкових відносин, вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на соціально-економічну ситуацію в Україні зумовлюють оновлення пріоритетів бюджетної політики, що, відповідно, потребує суттєвих змін і в бюджетному механізмі.

3.14.3. Бюджетна система України та принципи її функціонування

Законодавчо встановлена сукупність бюджетів різних адміністративно-територіальних утворень у складі держави формує її *бюджетну систему*. Склад і структуру бюджетної системи визначають такі фактори: адміністративно-територіальний і державний устрої країни.

Дія першого чинника проявляється в тому, що кількість органів влади, які здійснюють управління розвитком територій, зумовлює кількісні параметри (склад) бюджетної системи. Так, відповідно до Бюджетного кодексу, *бюджетна система України* - це сукупність Державного бюджету та місцевих бюджетів. *Місцевими бюджетами* визнані бюджет Автономної Республіки Крим (далі - АРК), обласні, районні бюджети та *бюджети місцевого самоврядування*, до яких включено бюджети міських, селищних і сільських територіальних громад, а також районів у містах. Процеси бюджетної децентралізації та об'єднання територіальних громад зумовили зменшення кількісного складу бюджетної системи України.

Державний устрій країни визначає встановлений суспільством порядок функціонування бюджетної системи, в тому числі систему організації відносин між органами влади різних рівнів, які є суб'єктами бюджетної політики держави, тобто її *бюджетний устрій*. До типів бюджетного устрою належать *бюджетний унітаризм* і *бюджетний федералізм*. Формальна ознака типу бюджетного устрою – кількість ланок, які виділяють у складі бюджетної системи: відповідно, дві (центральний бюджет країни та місцеві бюджети) або три (центральний бюджет, бюджети суб'єктів федерації та місцеві бюджети). Змістова ж відмінність між ними зумовлена рівнем фінансової, в тому числі бюджетної, самостійності органів місцевого самоврядування. Її наслідком є встановлення пропорцій розподілу обсягу бюджетних ресурсів між органами влади різних рівнів у країні.

Бюджетним кодексом України визначені такі принципи функціонування бюджетної системи: єдність, збалансованість, самостійність, повнота, обґрунтованість, ефективність і результативність, субсидіарність, цільове використання бюджетних коштів, справедливість і неупередженість, публічність і прозорість.

З метою аналізу та прогнозування економічного й соціального розвитку держави та окремих її територій використовується *зведений бюджет* – сукупність показників бюджетів, які ухвалюють різні органи влади в межах визначеної території (наприклад, зведений бюджет Чернівецької області охоплює показники Чернівецького обласного, Вишницького, Дністровського та Чернівецького районних бюджетів, а також 52 бюджетів територіальних громад, розташованих у межах області).

3.14.4. Бюджетний процес, його особливості в Україні

Правова характеристика державного бюджету природно передбачає виконання всіх формальних процедур щодо нього як законодавчого акта. Це відбувається в ході *бюджетного процесу* – регламентованого бюджетним законодавством процесу складання, розгляду, затвердження, виконання бюджету, звітування про його виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства. Бюджетний процес в Україні реалізується на п'яти стадіях:

I. Складання та затвердження середньострокового прогнозу бюджетів.

II. Складання проєктів бюджетів.

III. Розгляд Верховною Радою України проєкту та прийняття закону про Державний бюджет України (органами місцевого самоврядування - рішення про місцевий бюджет).

IV. Виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцевий бюджет. В Україні застосовують казначейську форму обслуговування процесу виконання державного бюджету.

V. Підготовка і розгляд звіту про виконання бюджету та ухвалення рішення щодо нього.

Кожна стадія бюджетного процесу пов'язана зі здійсненням контролю за дотриманням бюджетного законодавства, а також з аудитом і оцінкою ефективності бюджетного менеджменту.

До *учасників бюджетного процесу* в Україні належать органи, установи та посадові особи, наділені *бюджетними повноваженнями*, тобто правами й обов'язками з управління бюджетними ресурсами. У складі суб'єктів бюджетного процесу виділяють такі групи:

1. Загальнодержавні органи управління, а саме:

а) органи законодавчої влади: Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування;

б) органи виконавчої влади загальної компетенції: КМУ, Кабінет Міністрів АРК, обласні, Київська і Севастопольська міські, районні державні адміністрації.

2. Органи оперативного управління, тобто спеціалізовані державні органи оперативного управління бюджетними ресурсами (див. пит. 3.8.3.): МФУ (у складі його центрального апарату та місцевих державних фінансових органів), ДКС України, ДПС України, ДМС України, ДАС України, Рахункова палата України тощо.

3. Користувачі бюджетних ресурсів:

а) *розпорядники бюджетних коштів* - бюджетні установи в особі їхніх керівників, уповноважених на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань і здійснення витрат бюджету. За обсягом

наданих прав розпорядників бюджетних коштів поділяють на головних розпорядників і розпорядників нижчого рівня;

б) *одержувачі бюджетних коштів* - суб'єкти господарювання, громадські чи інші організації, які не мають статусу бюджетної установи, уповноважені розпорядником бюджетних коштів на здійснення заходів, передбачених бюджетними програмами, та отримують на їх виконання кошти бюджету.

3.14.5. Економічна суть і склад надходжень державного бюджету, методи їх формування

Між державою та іншими економічними суб'єктами виникають відносини, зумовлені розподілом і перерозподілом вартості ВВП з наступним утворенням бюджетного фонду країни. Саме вони розкривають зміст *надходжень державного бюджету* за економічним змістом. Об'єкт цих відносин - ВВП або національне багатство країни, що зумовлює застосування різних методів та інструментів формування надходжень державного бюджету.

Використання *методу самофінансування* й, відповідно, таких інструментів, як плата та відрахування, базується на наявності у власності чи користуванні держави об'єктів, які можуть приносити дохід (наприклад, у формі плати за спеціальне використання природних ресурсів, доходів від продажу майнових об'єктів чи права на користування ними, відрахування частини прибутку підприємств, засновником чи співзасновником яких є органи державної влади, а також надання останніми послуг платного характеру).

Різновидом методу самофінансування доцільно вважати *емісійний метод*, оскільки в сучасних умовах тільки держава володіє унікальним правом емітувати (друкувати й запускати в обіг) грошові знаки, які є законними засобами платежу на території країни. Законодавство України забороняє використовувати емісійний метод для формування надходжень державного бюджету.

У сучасних умовах провідним методом одержання коштів до державного бюджету став *податковий метод*. Допоміжну роль відіграє *позичковий метод*, формуючи платну й поворотну частину фінансових ресурсів, якими тимчасово користується держава.

Матеріальна форма прояву надходжень державного бюджету - грошові платежі, які можуть мати різний характер. Це дозволяє згрупувати їх за такими ознаками:

- джерела формування: одержані від розподілу новоствореної вартості; включені до складу фонду відшкодування; одержані від реалізації національного багатства;

- надходження за формою власності: власні доходи держави й доходи, одержані в порядку перерозподілу від інших форм власності;
- джерела надходження: зовнішні та внутрішні надходження;
- умови надходження: поворотні та безповоротні;
- фонди у складі державного бюджету: надходження загального та спеціального (цільового) призначення.

Чинне законодавство України регламентує такий перелік надходжень державного бюджету: доходи, кошти від приватизації державного та комунального майна, повернення бюджетних коштів з депозитів, кошти від державних запозичень, повернення кредитів, надходження від продажу чи пред'явлення цінних паперів.

У наведеному переліку безповоротністю та безоплатністю користування з боку держави характеризуються *доходи бюджету*. У бюджетному процесі в Україні використовують поділ доходів бюджету на чотири групи:

1. *Податкові надходження* – обов'язкові платежі, передбачені податковим законодавством.

2. *Неподаткові надходження* – доходи від власності та підприємницької діяльності; адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу; надходження від штрафів і фінансових санкцій; власні надходження бюджетних установ.

3. *Доходи від операцій з капіталом* – надходження від продажу основного капіталу, а також землі та нематеріальних активів.

4. *Трансферти* – кошти, одержані на безоплатній та безповоротній основі від інших органів влади, а також від інших держав чи міжнародних організацій.

3.14.6. Витрати державного бюджету, їх характеристика; механізм бюджетного фінансування

Надходження державного бюджету – об'єкт подальшого перерозподілу сконцентрованої в руках держави вартості. Перерозподіл відбувається у формі *витрат бюджету*, які за змістом характеризують відносини між державою та іншими економічними суб'єктами з приводу використання такого фінансового ресурсу для задоволення загальносупільних потреб. Чинне законодавство України регламентує перелік витрат державного бюджету, а саме: видатки; погашення основної суми державного боргу; розміщення бюджетних коштів на депозитах; надання кредитів; придбання цінних паперів. За ознакою безеквівалентності, односторонності руху вартості, в цьому переліку виокремлюють *видатки*, тобто витрати, які

фінансують реалізацію запланованих у бюджеті програм і заходів. Різноманіття завдань органів державної влади, ресурсне забезпечення виконання яких потребує бюджетних асигнувань, зумовлює класифікацію видатків державного бюджету:

- за функціональним (суспільним) призначенням: на економічну діяльність держави; на оборону, громадський порядок, забезпечення безпеки та судової влади; на соціальну сферу; на державне управління;
- за цільовим призначенням: поточні та капітальні видатки;
- за фондами у складі бюджету: видатки загального та спеціального (цільового) призначення;
- за принципом субсидіарності: видатки Державного бюджету України та місцевих бюджетів;
- за ознакою головного розпорядника бюджетних коштів: видатки окремих міністерств, комітетів, комісій, управлінь, відділів;
- за бюджетними програмами;
- за галузевим призначенням;
- за територіальним використанням.

У бюджетному процесі в Україні одночасно застосовують чотири класифікації видатків бюджету, а саме:

1. *Функціональна* – у розрізі функцій органів влади, для виконання яких здійснюються видатки бюджету.

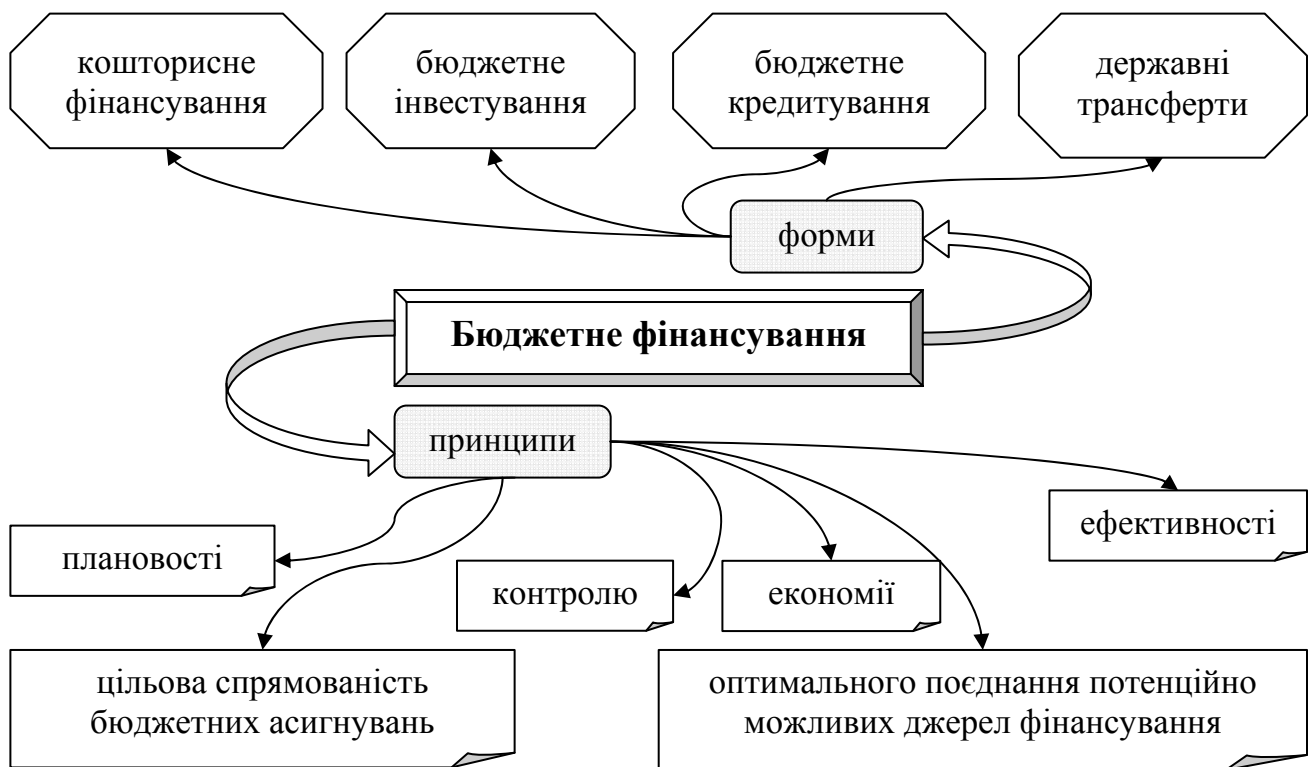
2. *Економічна* – згідно з предметно-цільовим призначенням цих видатків.

3. *Відомча* – у розрізі головних розпорядників бюджетних коштів.

4. *Програмна* – за затвердженими бюджетними програмами.

Бюджетним кодексом України у складі видатків державного бюджету виділено групу **захисених видатків** – видатків загального фонду державного бюджету, обсяг яких не змінюють при зменшенні розміру попередньо затверджених бюджетних призначень (у тому числі при **секвестрі державного бюджету** – пропорційному зниженні державних бюджетних витрат протягом часу, який залишається до кінця поточного бюджетного року).

За матеріальною формою видатки бюджету - грошові платежі держави для забезпечення задоволення потреб конкретних економічних суб'єктів. Установи, організації, підприємства, а також громадяни можуть ними скористатися в результаті проведеного **бюджетного фінансування** – заходів з безповоротного, безоплатного виділення коштів з бюджету. Бюджетне фінансування здійснюється в різних формах і потребує дотримання певних принципів (рис. 3.7.).

Рис. 3.7. Форми й принципи бюджетного фінансування

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст і призначення державного бюджету.
2. Поясніть, які фактори та як впливають на формування бюджетної системи країни.
3. Охарактеризуйте принципи побудови бюджетної системи України.
4. З'ясуйте особливості бюджетного процесу в Україні.
5. Які методи та інструменти формування доходів державного бюджету України?
6. Проаналізуйте склад, структуру, динаміку доходів і надходжень державного бюджету України.
7. Оцініть склад і структуру видатків і витрат державного бюджету України.

3.15. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ

- 3.15.1. Дефіцит як результат балансування державного бюджету, його причини
- 3.15.2. Класифікація бюджетного дефіциту
- 3.15.3. Фінансування бюджетного дефіциту: поняття, джерела, методи
- 3.15.4. Соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту
- 3.15.5. Методи обмеження та напрямки скорочення бюджетного дефіциту

3.15.1. Дефіцит як результат балансування державного бюджету, його причини

Використання державного бюджету як фінансового плану передбачає досягнення рівноваги його складових частин: доходів і видатків. При цьому державний бюджет може перебувати в одному з таких станів: *рівновага (баланс), профіцит (надлишок), дефіцит (нестача)*.

Базова причина дисбалансу державного бюджету за доходами й видатками пов'язана з темпами змін потреби в бюджетних ресурсах і можливостей їх продукування національною економікою. Якщо останні відстають від темпів зростання запитів суспільства на обсяги бюджетного фінансування, виникає об'єктивна підстава для дефіциту бюджетних ресурсів. Деталізовані причини появи бюджетного дефіциту залежать від динаміки розмірів як доходів, так і видатків державного бюджету. Їх поділяють на дві групи:

1) вимушені - об'єктивні обставини, зокрема:

- непередбачувані (форс-мажорні) події;
- структурні зміни національної економіки;
- потреба підвищити реальний рівень життя населення;

2) свідомі – суб'єктивні явища та процеси, які є наслідком неефективності системи бюджетного менеджменту та всієї системи публічного управління в країні, насамперед:

- низька якість фінансового законодавства;
- неефективний фінансовий механізм;
- зниження ділової активності через кризові явища в національній економіці;
- розвиток тіньової економіки;
- нераціональна або неефективна структура видатків державного бюджету;
- девіантна фінансова поведінка населення;
- корупція тощо.

3.15.2. Класифікація бюджетного дефіциту

Різноманіття причин виникнення бюджетного дефіциту та інші чинники зумовлюють необхідність його класифікувати за такими ознаками:

- причини появи: *вимушений* (об'єктивний) і *свідомий* (суб'єктивний);
- строк появи: *плановий* (затверджений у нормативних документах) і *звітний* (фактичний);
- форма прояву:
  - *відкритий* (офіційно затверджений),;
  - *прихований* (утворений у результаті свідомого завищення планового розміру доходів бюджету або включення до обсягу планових доходів інших видів надходжень бюджету); різновид прихованого бюджетного дефіциту – *квазіфіскальний* дефіцит, тобто результат *квазіфіскальної діяльності держави* – операцій, які змушені здійснювати суб'єкти господарювання в межах чинного законодавства для досягнення цілей

державної соціальної та економічної політики (так органи державної влади зменшують власну відповідальність за фінансування окремих суспільних потреб і фактичні обсяги видатків державного бюджету);

- критерії деталізації складових дефіциту:

- *фактичний* – утворений різницею між поточними видатками й поточними доходами у відповідному бюджетному періоді;

- *структурний* – розрахований як різниця між видатками й доходами бюджету за умов повної зайнятості в національній економіці;

- *циклічний* – зумовлений циклічними коливаннями в національній економіці, в результаті яких державний бюджет недоотримує доходи (різниця між розмірами структурного й фактичного бюджетного дефіциту);

- строк дії: *стійкий* (довгостроковий) і *тимчасовий* (касовий) (короткостроковий);

- напрямки дефіцитного фінансування: *активний* (спрямований на дефіцитне фінансування потреб розвитку національної економіки) і *пасивний* (зорієнтований на поточні потреби суспільного характеру, відповідно, призводить до інфляційного поглинання бюджетних ресурсів);

- зв'язок із державним боргом:

- *первинний* – утворений різницею між розміром бюджетного дефіциту та сумою процентних платежів за державним боргом;

- *операційний* – результат зменшення розміру бюджетного дефіциту на суму інфляційної складової процентних платежів за державним боргом.

Загальну оцінку стану збалансування публічних фінансів у країні отримують, розраховуючи показник *дефіциту бюджету «розширеного уряду»* – *дефіцит сектору загальнодержавного управління*. Він містить показники дефіциту зведеного бюджету країни, дефіциту державних фондів соціального страхування, в тому числі ПФУ, обсяг квазіфіскальних операцій держави, а також загальні розміри рефінансування суб'єктів господарювання (наприклад, державних банків, державних підприємств) за рахунок бюджетних ресурсів.

Різні види бюджетного дефіциту потребують відмінних підходів щодо його покриття та загалом управління бюджетними ресурсами країни.

3.15.3. Фінансування бюджетного дефіциту: поняття, джерела, методи

Загальне правило – обов'язково досягнути рівноваги фінансового плану – зумовлює об'єктивну необхідність вжити заходів з покриття бюджетного дефіциту, тобто провести певні фінансові операції з *фінансування бюджету*. З цією метою у вітчизняній бюджетній класифікації передбачено відповідний розділ, дохідна складова якого відображає можливі джерела

фінансування бюджетного дефіциту. Їхня узагальнена класифікація містить наступні ознаки та види:

- тип кредитора: *внутрішні* та *зовнішні*;
- спосіб залучення коштів: *емісійні* та *неемісійні*;
- наслідки щодо інфляційного процесу: *інфляційні* та *неінфляційні*;
- рівень державного управління: *центральні (загальнодержавні)* та *локальні (місцеві)*.

До методів фінансування бюджетного дефіциту відносять такі:

1. Державні, в тому числі місцеві, запозичення.
2. Продаж об'єктів державного та комунального майна.
3. *Монетизація бюджетного дефіциту*, яка може набувати однієї з таких форм:

- грошова емісія;
- кредитування центральним банком органів державної влади з метою наступної пільгової фінансової підтримки державних підприємств;
- відстрочення боргових платежів органів державної влади за зобов'язаннями перед центральним банком країни.

Монетизація прискорює інфляційні процеси в країні. Тому вона дозволяє органам державної влади не тільки покрити бюджетний дефіцит, але й отримати так званий *інфляційний податок* – приріст доходів державного бюджету через зростання цін, відповідно, розширення бази непрямого оподаткування. Розмір таких додаткових надходжень у державний бюджет можна прогнозувати, проте складно достовірно спланувати через *ефект Олівера-Танзі* – в умовах високої інфляції платники податків свідомо порушують терміни виконання власних фінансових зобов'язань перед державою.

Застосування кожного методу призводить до виникнення як позитивних, так і негативних наслідків. Тому вибір одного з них чи їхня комбінація – це результат пріоритетів бюджетної, фінансової та загалом економічної політики держави.

3.15.4. Соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту

Впливаючи на розвиток національної економіки та соціальної сфери країни, бюджетний дефіцит приводить до різних наслідків. Вони залежать насамперед від обраних органами державної влади напрямків використання дефіцитного фінансування.

Позитивні результати можливі, якщо воно спрямовано на посилення економічного фундаменту країни та ефективний розвиток її фінансової системи. Такі цілі вимірюють вартісними показниками, а саме:

- в чітко окресленому майбутньому зростає обсяг доходів державного бюджету;

- приріст реального ВВП країни перевищує приріст розмірів видатків на обслуговування державного боргу, доходів бюджету та його дефіциту.

Проте затвердження та виконання державного бюджету з дефіцитом частіше має негативні наслідки, що пов'язано з використанням його доходів і видатків як інструментів реалізації політичних інтересів представників влади. Неповний перелік найбільш негативних наслідків бюджетного дефіциту містить:

- активізація інфляційних процесів;
- ефект заміщення на фінансовому ринку, який ускладнює доступ суб'єктів господарювання до додаткових джерел фінансування;
- фіскалізація економічних процесів і одночасне обмеження регулятивного впливу оподаткування;
- послаблення стимулів до підвищення продуктивності праці;
- посилення диференціації в доходах, яке поглиблює соціальне розшарування суспільства;
- погіршення фінансово-економічних очікувань населення і зниження рівня його довіри до органів державної влади;
- погіршення стану дотримання фінансової дисципліни всіма економічними суб'єктами.

Зрештою бюджетний дефіцит посилює нестабільність розвитку фінансової системи країни, що загрожує її фінансовій, економічній і загалом національній безпеці. Тому актуальне завдання у сфері публічних фінансів – це оптимізація задіяних методів покриття бюджетного дефіциту та мінімізація його розміру.

3.15.5. Методи обмеження та напрямки скорочення бюджетного дефіциту

Обмеження розміру бюджетного дефіциту – це результат політичних домовленостей та економічних розрахунків щодо зменшення потреби в бюджетних ресурсах і збільшення доходів в усіх ланках бюджетної системи. Чинне законодавство України визначає необхідність дотримання таких обмежень у мирних умовах розвитку держави:

- затвердження дефіциту бюджету тільки за наявності та затвердження обґрунтованих джерел його фінансування;
- можливість дефіциту місцевих бюджетів тільки в межах бюджету розвитку;

- заборона на використання грошової емісії як методу фінансування бюджетного дефіциту;
- обмеження розміру державних запозичень затвердженим граничним обсягом державного боргу;
- обов'язковий перегляд розміру й структури видатків бюджету, якщо за даними квартальних звітів недовиконання дохідної частини бюджету перевищило 15% планових показників, передбачених розписом бюджету.

Такі обмеження – це приклад застосування **фіскальних правил**, традиційного для світового співтовариства інструменту обмеження бюджетного дефіциту. Їхній зміст полягає в установленні чітких законодавчих обмежень (зокрема, граничних показників, правових норм) для учасників бюджетного процесу. Фіскальні правила поділяють на такі групи:

1. Правила збалансування бюджету (наприклад, обмеження граничного розміру бюджетного дефіциту показником частки ВВП країни).

2. Правила здійснення запозичень (зокрема, заборона на здійснення окремих видів державних позик).

3. Боргові та резервні правила (наприклад, запровадження ліміту щодо розміру державного боргу, чи нормування його структури).

Скорочення бюджетного дефіциту відбувається в рамках реалізації заходів бюджетної стратегії й тактики. Стратегічні напрямки подолання бюджетного дефіциту містять стимулювання розвитку національної економіки, створення умов для нарощування обсягів доданої вартості її суб'єктами, збільшення обсягу доходів державного бюджету й оптимізацію потреб у бюджетному фінансуванні суспільних благ і послуг. Їхня успішність залежить від своєчасності вжиття та результативності відповідних тактичних заходів. Неповний перелік останніх містить:

- удосконалення бюджетного процесу на кожній його стадії;
- посилення дієвості бюджетного механізму, особливо в частині управління державним боргом;
- удосконалення механізму регулювання міжбюджетних відносин;
- зміну структури видатків державного бюджету;
- підвищення ефективності функціонування державного сектору національної економіки;
- розширення податкової бази;
- стимулювання органів місцевого самоврядування до використання внутрішнього фінансового потенціалу тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Поясніть причини виникнення бюджетного дефіциту в Україні.
2. Охарактеризуйте види бюджетного дефіциту.
3. Розкрийте зміст фінансування бюджету та з'ясуйте відмінності між його джерелами.
4. Покажіть взаємозв'язок методів фінансування бюджетного дефіциту та його наслідків.
5. За яких умов можливі позитивні соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту?
6. В який спосіб органи державної влади обмежують розмір бюджетного дефіциту?
7. Обґрунтуйте актуальність можливих напрямків скорочення бюджетного дефіциту в Україні.

3.16. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ

- 3.16.1. Суть державного кредиту, його об'єктивна необхідність і види
- 3.16.2. Державна позика як основна форма державного кредиту
- 3.16.3. Державний борг, його види
- 3.16.4. Управління державним боргом

3.16.1. Суть державного кредиту, його об'єктивна необхідність і види

Органи державної влади, поряд з іншими, застосовують метод кредитного фінансування. Це призводить до виникнення та функціонування **державного кредиту** – системи вартісних відносин обмінно-перерозподільного характеру, які пов'язані із формуванням і використанням цільових грошових фондів держави на засадах платності, поворотності, строковості, забезпеченості та цільового призначення.

Державний кредит має фінансово-кредитну природу: з одного боку, як невід'ємна складова фінансової системи, він масштабує механізми перерозподілу вартості в суспільстві; з іншого, - державний кредит є різновидом кредиту як економічної категорії, йому властиві відповідні ознаки, а також матеріалізація у вартісних потоках нееквівалентного, неодночасного, зустрічного (обмінного) характеру. У цій системі фінансово-кредитних відносин держава бере участь як реальний (деколи також умовний) позичальник, натомість її кредиторами виступають різноманітні внутрішні та зовнішні економічні суб'єкти.

Внутрішній кредит держава залучає за рахунок тимчасово вільних коштів вітчизняних суб'єктів господарювання та населення. При *зовнішньому (міжнародному) кредиті* джерелом фінансування є кошти іноземних держав, підприємств, населення, а також міжнародних фінансових організацій. *Умовний державний кредит* виникає, коли

держава виконує функції гаранта по кредитах. При несвоєчасному або неповному виконанні фінансових зобов'язань прямими позичальниками умовний державний кредит перетворюється на реальний. Тому вітчизняне законодавство (Бюджетний кодекс України, стаття 17) обмежує можливості отримання державних гарантій по приватних позиках, а також регламентує умови їх надання урядом і органами місцевого самоврядування.

Об'єктивна необхідність державного кредиту зумовлена незбалансованістю розмірів суспільних потреб і можливостей держави по їх задоволенню за рахунок податкових доходів бюджету. Важливий фактор необхідності залучення позикових джерел фінансування - мета використання одержаних таким чином коштів: покриття дефіциту бюджетних ресурсів, дефіцитно-боргове коригування, державне інвестування чи рефінансування державних позик. В основі доцільності застосування органами влади кредиту - вибір між альтернативними джерелами наповнення державної скарбниці коштами. Він, як правило, ґрунтується на оцінці переваг і недоліків використання тих чи інших інструментів формування надходжень держави на конкретному історичному етапі розвитку країни.

3.16.2. Державна позика як основна форма державного кредиту

Органи державної влади можуть здійснювати запозичення у різних формах, а саме: використовувати частину загальнодержавного позичкового фонду, перетворювати частину вкладів населення в державні позики, проводити грошово-речові лотереї, надавати державні гарантії. Проте в умовах функціонування ринкових відносин переважаючою формою державного кредиту стає **державна позика** – матеріалізована форма кредитних відносин, результат яких – отримання органами державної влади на поворотній і платній основі обумовленої суми коштів на визначений термін.

Умови здійснення позики держава фіксує у відповідних законодавчо-нормативних актах. Різні умови – підстава для класифікації державних позик за такими ознаками:

- право емісії: *державні; комунальні (місцеві), у тому числі муніципальні;*
- категорія кредиторів: *ощадні; для юридичних осіб; універсальні;*
- місце розміщення: *внутрішні та зовнішні;*
- методи розміщення: *добровільні й примусові;*
- форма виплати доходу: *процентні; дисконтні; виграшні; безпроцентні (цільові);*

- терміни погашення: *поточні* (до трьох місяців); *короткострокові* (три місяці – один рік); *середньострокові* (один – п'ять років); *довгострокові* (понад п'ять років);

- спосіб погашення: *ординарні*; *серійні*; *з достроковим погашенням*;

- правове оформлення: *облігаційні* (у формі цінних паперів) і *безоблігаційні* (на підставі угод). Безоблігаційні позики характерні для зовнішнього державного кредиту. Ширше застосування мають *державні цінні папери* – грошові документи встановленої форми, які засвідчують право володіння та визначають відносини позики між їх власниками й державою – позичальником.

Досвід функціонування державного кредиту в різних країнах дозволяє виокремити серед усіх видів державних цінних паперів облігації та *казначейські зобов'язання (скарбниччі білети)*. В Україні значного поширення набули *облігації державної позики* через такі цілі їх випуску:

- фінансування поточного дефіциту державного бюджету;

- рефінансування державного боргу;

- зменшення коливань у процесі надходження податкових платежів до бюджету, тобто ліквідація касових розривів;

- забезпечення банків та інших економічних одиниць ліквідними та надійними вторинними резервними активами;

- фінансування інвестиційних проєктів і програм місцевого економічного розвитку;

- вирішення окремих загальнонаціональних завдань. Так, в умовах війни *облігації внутрішньої державної позики (далі – ОВДП)* стали провідним інструментом акумулювання надходжень Державного бюджету України з внутрішніх джерел.

Емітентом державних облігацій виступає МФУ - гарант своєчасного їх погашення від імені КМУ. Функції генерального агента з розміщення й обліку прав власності на ОВДП виконує Національний банк України (далі – НБУ). Для розміщення облігацій зовнішньої державної позики уряд України залучає провідні зарубіжні фінансові компанії та банки.

3.16.3. Державний борг, його види

Об'єктивним результатом функціонування державного кредиту є виникнення *державного боргу* – загальної суми непогашених безумовних фінансових зобов'язань органів влади у грошовій формі, які виникли внаслідок здійснення державних позик і надання державних гарантій, що набрали чинності.

Розмір кредитних зобов'язань органів влади перед населенням і вітчизняними суб'єктами господарювання формує *внутрішній державний борг*, перед зовнішніми кредиторами – *зовнішній державний борг*.

Капітальний державний борг охоплює всю суму випущених і непогашених боргових зобов'язань держави, включаючи нараховані проценти. *Поточний державний борг* – частина капітального та складається з витрат по виплаті доходів кредиторам за всіма борговими зобов'язаннями держави і по погашенню зобов'язань, строк оплати яких наступив. Тобто розмір поточного державного боргу визначається за певний проміжок часу, а капітального – станом на певну дату.

Прямий державний борг - результат кредитних операцій, у яких безпосереднім позичальником виступають органи влади, на відміну від *гарантованого державою боргу*, де такими особами є вітчизняні суб'єкти господарювання, а держава – гарантом по здійснюваних позиках.

Відповідно до принципу самостійності бюджетної системи органи влади різних рівнів не несуть відповідальності за фінансові зобов'язання одне одного. Тому в класифікації розрізняють *державний і місцевий* (у тому числі *муніципальний*) *борг*.

За своєю структурою державний борг складається з монетизованої та немонетизованої частин. *Монетизована* складова – це борг, опосередкований кредитними відносинами, тобто випущеними й непогашеними борговими зобов'язаннями держави, в тому числі наданими за кредитами гарантіями та зобов'язаннями щодо прямих кредитів НБУ. *Немонетизований борг* втілює невиконані державою фінансові зобов'язання, передбачені чинним законодавством (наприклад, заборгованість з виплати заробітної плати, пенсій, стипендій, субсидій, прострочена заборгованість з бюджетного відшкодування ПДВ тощо), а також заборгованість органів державної влади за господарськими взаємовідносинами.

З метою систематизації інформації про всі боргові зобов'язання органів державної влади та місцевого самоврядування Бюджетним кодексом України передбачено використання класифікації державного боргу за двома ознаками:

- 1) тип кредитора – категорія кредиторів або власників боргових зобов'язань держави;
- 2) тип боргового зобов'язання – тип засобу, що використовується для фінансування дефіциту державного бюджету.

3.16.4. Управління державним боргом

Сьогодні більшість країн світу має певний рівень державної заборгованості. Однак вони відрізняються швидкістю накопичення державного боргу та вмінням своєчасно розраховуватися за своїми зобов'язаннями. Це передбачає необхідність *управляти державним боргом*, тобто реалізовувати сукупність визначених заходів у процесі функціонування державного кредиту.

Основа системи менеджменту державного боргу – безперервний моніторинг (збір, обробка й аналіз відповідної інформації) з метою оптимізації процесу управління. Цей процес здійснюється на таких етапах:

1. Залучення кредитних ресурсів: держава розробляє та встановлює прийнятні для неї умови здійснення позик (форма позики, її строк, розмір і періодичність виплати доходів кредиторам тощо), а також безпосередньо здійснює державні запозичення.

Бюджетним кодексом України регламентовано верхню межу загального розміру прямого й гарантованого державного боргу на кінець бюджетного періоду в мирний час: для Державного бюджету України – не більше 60% річного номінального обсягу ВВП; для місцевих бюджетів – не більше 200% середньорічного розміру доходів загального фонду (за виключенням ПДФО та міжбюджетних трансфертів) за три попередні бюджетні періоди.

2. Ужиття двох типів заходів:

3.1. Виплата доходів кредиторам, які є складовою вартості обслуговування державного боргу. Відповідно до вітчизняного законодавства, така виплата здійснюється у формі видатків загального фонду державного бюджету.

3.2. Зміна умов випущених державних позик, тобто їхня реструктуризація, яку можна провести з ужиттям таких заходів: консолідація; конверсія; обмін облігацій за регресивним співвідношенням; обмін державного боргу на акції державних підприємств; уніфікація; відстрочка погашення державної позики (пролонгація державного боргу); достроковий викуп (дострокове погашення) державних облігацій; анулювання державного боргу.

3. Погашення державних позик і виконання державою гарантійних зобов'язань, якщо прямий позичальник несвоєчасно чи не в повному обсязі повертає позику.

Мета управління державним боргом - одержати максимальний ефект від фінансування за рахунок позичених коштів, досягнути збалансованості державного бюджету, оптимізувати боргове навантаження, а також уникнути майбутніх макроекономічних труднощів і проблем платіжного балансу. Також переслідуються завдання економічної стабілізації та зростання, стимулювання інвестиційного процесу, протидії втечі капіталів за кордон. Загалом цього можна досягнути при формуванні структури державного боргу, оптимальної з погляду вартості й термінів погашення державних позик. Основний критерій ефективності операцій з державним боргом - це економія бюджетних ресурсів.

Управління державним боргом – невід’ємна складова механізму досягнення боргової безпеки держави. Відповідно до чинних нормативних документів, стан боргової безпеки України оцінюється за такими показниками (табл. 3.5.).

Індикатори стану боргової безпеки України та їх критичні значення

<i>Індикатор</i>	<i>Критичне значення індикатора</i>
Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, %	не більше 60
Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, %	не більше 70
Середньозважена дохідність ОВДП на первинному ринку, %	не більше 11
Індекс ЕМБІ+Україна	не більше 1000
Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, %	не менше 20

Ураховуючи стан боргової безпеки України, поліпшення управління її державним боргом повинно мати на меті оптимізацію суверенного боргового портфеля за критеріями максимізації термінів повернення кредитів, зменшення середньої процентної ставки, за якими здійснюються державні позики, скорочення частки зовнішніх запозичень.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст державного кредиту та державної позики; з'ясуйте різницю між ними.
2. Які риси державного кредиту як фінансової та кредитної категорії?
3. Перерахуйте форми та види державного кредиту.
4. Охарактеризуйте державні цінні папери, які перебували в обігу на фінансовому ринку України та за кордоном.
5. Яке призначення системи управління державним боргом країни?
6. Оцініть стан боргової безпеки України.

3.17. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ

3.17.1. Суть і необхідність державних цільових фондів

3.17.2. Класифікація державних цільових фондів, джерела їх утворення

3.17.3. Характеристика позабюджетних державних цільових фондів соціального страхування

3.17.1. Суть і необхідність державних цільових фондів

Основна причина створення державних цільових фондів – необхідність виділити особливо важливі для суспільства витрати в спеціальні групи та забезпечити їх задоволення самостійними джерелами фінансування.

Як економічна категорія **державні цільові фонди** відображають ту сукупність вартісних відносин, що складаються між органами влади та юридичними особами й громадянами з приводу перерозподілу вартості ВВП країни з метою формування й використання грошових фондів, призначених для забезпечення задоволення окремих суспільних потреб.

Створення державних цільових фондів відбувається у двох формах: бюджетній і позабюджетній. Позабюджетний статус державних цільових фондів дає підстави для їх характеристики як окремих фінансових інститутів держави з відповідними органами управління. В Україні такі фінансові інститути мають подібну до всіх інших суб'єктів державного фінансового менеджменту трирівневу вертикальну побудову: центр – АРК, область – район, місто обласного значення. Особливість їх організації – це управління відповідними фінансовими ресурсами на засадах *трипартитизму*: три рівноправні сторони (державна, роботодавці й наймані працівники) в особі власних представників здійснюють управління позабюджетними фінансовими ресурсами. Оперативна самостійність в управлінні позабюджетними фондами дозволяє їхнім керуючим органам швидше реагувати на суспільні запити щодо виконання тих чи інших завдань. Водночас така автономність вимагає посилення контролю з боку суспільства за цільовим характером, ефективністю й законністю використання відповідних фінансових ресурсів.

Управління цільовими фондами, які перебувають у складі державного бюджету, здійснюють відповідні фінансові органи, насамперед МФУ та місцеві фінансові органи. Надходження та витрати таких фондів – це складова спеціального фонду Державного бюджету України або місцевих бюджетів.

За організаційною побудовою **державні цільові фонди** – це ланка сфери державних (публічних) фінансів у складі фінансової системи країни. Фінансові системи сучасних розвинених країн світу обов'язково містять указану складову, проте, як правило, за іншою назвою – «спеціальні фонди». Останні можуть набувати форми автономних бюджетів, приєднаних бюджетів, позабюджетних фондів, спеціальних кошторисів, спеціальних рахунків тощо. Вагоме місце у фінансових системах окремих країн світу (Норвегія, країни Перської Затоки, Казахстан, Сінгапур, Гонконг, Австралія) посідають *суверенні інвестиційні фонди (суверенні фонди добробуту)* – потужні учасники світового фінансового ринку. Можливість їх функціонування забезпечена, насамперед, природними ресурсами країни (нафта, газ), доходи від продажу яких сьогодні – надійне джерело доходів таких фондів.

Цільовий характер державних фондів зумовлює переважне застосування внесків і відрахувань як інструментів їх створення, що й вирізняє цю ланку в підсистемі державних фінансів.

За матеріальним змістом **державні цільові фонди** – централізовані фінансові ресурси. Особливість джерел їх створення зумовлена перерозподільним характером відповідних економічних відносин. Тобто можливість існування, склад і структура державних цільових фондів залежать:

а) об'єктивно – від розміру й структури доходів суб'єктів господарювання та населення;

б) суб'єктивно – від застосовуваних органами державної влади інструментів перерозподілу вартості.

Порядок використання кожного державного цільового фонду конкретизується у відповідному законодавчому акті, що наближає їх розуміння за правовим оформленням до державного бюджету.

3.17.2. Класифікація державних цільових фондів, джерела їх утворення

Особливості організації та функціонування державних цільових фондів зумовлюють застосування їхньої класифікації за такими ознаками:

- правовий статус: *бюджетні й позабюджетні*;
- рівень управління: *державні та місцеві (комунальні)*;
- сфера застосування: *загальнодержавні й галузеві*;
- період функціонування: *постійні й тимчасові*;
- цільове призначення: *соціальні; економічні; військові; стабілізаційні; суверенні; інвестиційні; інноваційні; кредитні; страхові*.

Створюючи власні цільові фонди, держава використовує різні методи фінансового забезпечення. При цьому перевага надається методам оподаткування, кредитування, а також бюджетного фінансування. Як джерела формування державних цільових фондів можуть бути задіяні:

- обов'язкові й добровільні внески роботодавців і найманих працівників;
- цільові бюджетні асигнування;
- доходи від розміщення тимчасово вільних коштів фонду, як правило, на банківських депозитах;
- доходи від комерційної діяльності фонду як суб'єкта господарювання;
- доходи від інвестиційної діяльності фонду;
- позики;
- благодійні внески, пожертвування;
- фінансові санкції тощо.

3.17.3. Характеристика позабюджетних державних цільових фондів соціального страхування

Суспільне значення соціального страхування зумовило організацію відповідних цільових фондів в Україні у позабюджетній формі. Їхній перелік продиктований необхідністю виконати чинні законодавчі положення щодо видів загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Пенсійний фонд України (ПФУ) створений у 1991 році на виконання Закону України «Про пенсійне забезпечення» як самостійний фінансовий інститут у формі позабюджетного фонду. У системі фінансового менеджменту він є центральним органом виконавчої влади, підвідомчим КМУ, що реалізує державну політику з питань пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню.

Передбачені законодавством завдання ПФУ зумовлюють склад і структуру його витрат. В їх переліку домінують витрати на здійснення різноманітних державних соціальних виплат (пенсій, надбавок до пенсій, цільових грошових допомог), а також мають місце витрати на ведення персоналізованої системи застрахованих осіб, організацію роз'яснювальної роботи серед населення, формування резервів коштів для фінансування поточних потреб і покриття дефіциту бюджету фонду в майбутніх періодах, адміністративні видатки – на забезпечення поточної діяльності, утримання органів управління фондом, розвиток його матеріально-технічної бази.

Особливість джерел ПФУ – виділення в їх складі основних і спеціальних цільових надходжень. Перші складаються з частини єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – ЄСВ) та всіх інших вищевказаних джерел державних цільових фондів (див. питання 3.17.2.). Вагому роль у покритті дефіциту ПФУ відіграють асигнування з Державного бюджету України. Спеціальні цільові збори до ПФУ охоплюють обов'язкові платежі з окремих видів операцій (табл. 3.6.).

Таблиця 3.6

Характеристики спеціальних цільових зборів до Пенсійного фонду України

<i>Вид господарської операції</i>	<i>Ставка збору, %</i>
Набуття права власності на легкові автомобілі (крім електричних), які вперше реєструють в Україні	3; 4; 5
Придбання нерухомого майна	1
Отримання послуг мобільного зв'язку	7,5

Протягом 2017-2022 років в Україні діяв *Фонд соціального страхування*. Як фінансовий інститут він управляв такими видами державного соціального страхування:

- у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;
- від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань;
- медичне страхування.

Крім частини ЄСВ, фонд мав доходи як фінансові санкції, вжиті до суб'єктів господарювання за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків і використання коштів фонду, штрафи за недотримання законодавства про соціальне страхування, добровільні внески та інші надходження.

З 1 січня 2023 року Фонд соціального страхування ліквідовано, а всі його повноваження та зобов'язання перед застрахованими особами перейшли до компетенції ПФУ.

Підставою для створення *Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття* стало ухвалення 2 березня 2000 р. Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття». Він є цільовим позабюджетним страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією.

Джерела фонду такі:

- частина ЄСВ;
- суми фінансових санкцій, застосованих до підприємств, установ, організацій і громадян за порушення порядку сплати страхових внесків і використання страхових виплат, недотримання законодавства про зайнятість населення, а також суми адміністративних штрафів, накладених відповідно до закону на посадових осіб і громадян за такі порушення;
- прибуток, одержаний від використання тимчасово вільних коштів, у тому числі резерву коштів, розміщеного на депозитних рахунках;
- благодійні внески підприємств, установ, організацій і громадян тощо.

Основні статті витрат фонду охоплюють:

- виплату матеріального забезпечення (допомоги по безробіттю, у тому числі одноразову її виплату для організації безробітними підприємницької діяльності; допомоги по частковому безробіттю; матеріальної допомоги в період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного; допомоги на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні);
- надання соціальних послуг (сприяння у працевлаштуванні; професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації в навчальних закладах, на підприємствах, в установах, організаціях; фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних; надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних; інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням);
- відшкодування ПФУ витрат, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію окремих категорій громадян тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст і призначення державних цільових фондів.
2. З'ясуйте місце державних цільових фондів у фінансовій системі України.
3. Охарактеризуйте відмінності державних цільових фондів згідно з їх місцем у відповідній класифікації.
4. У чому полягає особливість ЄСВ як джерела державних цільових фондів в Україні?
5. З'ясуйте призначення та джерела формування Пенсійного фонду України.
6. Охарактеризуйте джерела та вкажіть на особливості функціонування в Україні інших позабюджетних фондів соціального страхування.

3.18. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

- 3.18.1. Суть і призначення місцевих фінансів
- 3.18.2. Складові елементи підсистеми місцевих фінансів
- 3.18.3. Місцеві бюджети як інститут місцевих фінансів, характеристика їхніх надходжень і витрат
- 3.18.4. Міжбюджетні відносини та їх місце у фінансовому забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування
- 3.18.5. Фінансова автономія органів місцевого самоврядування: зміст і критерії визначення

3.18.1. Суть і призначення місцевих фінансів

Місцеві фінанси - це система економічних відносин, що виникають з приводу перерозподілу вартості ВВП країни з метою формування й використання цільових грошових фондів для задоволення потреб окремих територіальних громад та їхніх об'єднань. Цей процес об'єктивно зумовлює функціонування органів місцевого самоврядування (*далі* – ОМС) та необхідність виконання ними функцій у галузі економічного та соціального розвитку відповідної території.

У процесі становлення підсистеми місцевих фінансів у країні визначальний момент – розмежування функцій і завдань по вертикалі державного управління з наступною конкретизацією тих, які покладаються на ОМС. Теоретичним обґрунтуванням відповідних заходів є положення наукових теорій, зокрема *теорії природних прав общини, державної теорії місцевого самоврядування, теорії громадського самоврядування*.

На розвиток підсистеми місцевих фінансів у нашій державі вплинуло приєднання України в 1996 р. до Європейської хартії місцевого самоврядування, а також ухвалення в 1997 р. Закону України «Про місцеве самоврядування», в 2015 р. – Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

Сьогодні для більшості розвинених країн з унітарним державним устроєм характерна тенденція зростання ролі ОМС в економічній і соціальній сферах, тож і зростає роль місцевих фінансів у цих державах. Основні форми впливу місцевих фінансів зумовлені тим, що вони є інструментом соціально-економічного та фіскального регулювання, забезпечення надання суспільних послуг, а також засобом економічного зростання.

3.18.2. Складові елементи підсистеми місцевих фінансів

До суб'єктів місцевих фінансів належать:

а) *територіальна громада* – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, які мають єдиний адміністративний центр;

б) *представницькі органи місцевого самоврядування* – місцеві (сільські, селищні, міські, районні та обласні) ради;

в) держава – в особі її представників: місцевих державних адміністрацій і центральних органів влади;

г) фізичні та юридичні особи - в частині взаємодії з підсистемою місцевих фінансів.

Об'єкт місцевих фінансів - ВВП країни, зокрема та його складова, розподіл і перерозподіл якої дозволяє сформувати цільові грошові фонди територіальних громад. Створення й використання таких фінансових ресурсів відбувається засобами доходів і витрат відповідно.

Витрати відображають потреби територіальних громад, а отже й функції та завдання, які покладені на ОМС. У системі місцевих фінансів витрати класифікують так:

- за функціями ОМС: *обов'язкові та добровільні*;
- за цільовим призначенням: *поточні (адміністративні) та капітальні (інвестиційні)*;
- за природою владних повноважень: *власні й делеговані (агентські)*.

Доходи об'єктивно зумовлені існуванням витрат і водночас формують основу для їх здійснення. Їх виокремлюють так:

- за методами формування: *податкові, неподаткові, позичкові, трансфертні*;
- за природою владних повноважень: *власні та передані (закріплені)*;
- за цільовим призначенням: *загальні та спеціальні*.

Вагому роль у розвитку місцевих фінансів відіграють *інститути*, які є сукупністю, з одного боку, норм права, звичаїв, традицій, культурних зразків, а з іншого - організаційних структур, які забезпечують

функціонування певних фінансових взаємовідносин. Вітчизняний досвід полягає в тому, що більшість інститутів місцевих фінансів створені централізовано, на підставі загальнодержавного законодавства, а не на основі їх еволюційного розвитку відповідно до місцевих (територіальних) інтересів і потреб. Тому їхній склад фактично однотипний у всіх територіальних громадах і містить:

- комунальну форму власності;
- інститут громадських послуг;
- фінанси комунальних підприємств;
- комунальні платежі;
- місцеві бюджети;
- комунальні цільові фонди;
- місцеві податки та збори;
- комунальний кредит.

3.18.3. Місцеві бюджети як інститут місцевих фінансів, характеристика їхніх надходжень і витрат

Центральною ланкою та інститутом місцевих фінансів виступають місцеві бюджети, які одночасно є невід'ємною складовою бюджетної системи країни. Їх належить розглядати:

як фінансову категорію: *місцеві бюджети* – це сукупність економічних відносин з приводу мобілізації, перерозподілу та спрямування коштів на задоволення потреб територіальних громад за допомогою бюджетних інструментів;

з правового погляду: *місцеві бюджети* – це законодавчі акти, оскільки їх ухвалюють у формі рішень ОМС;

за формою: *місцеві бюджети* – це фінансові плани акумулювання та використання коштів для забезпечення виконання завдань і функцій, які здійснюють ОМС протягом бюджетного періоду;

за організаційною формою: *місцеві бюджети* – це балансові розрахунки, в складі яких загальний і спеціальний фонди. Для здійснення витрат, що не мають постійного характеру та прогнозованого розміру, тому не могли бути враховані при складанні проєкту бюджету, за рішенням ОМС створюється резервний фонд місцевого бюджету в обсязі, не більшому за 1% обсягу видатків його загального фонду. Невід'ємна складова спеціального фонду місцевих бюджетів – бюджет розвитку. З його створенням ОМС одержали дієвий важіль для реалізації довгострокових програм соціально-економічного розвитку територій. Бюджетним кодексом України (стаття 71) конкретизовані джерела формування бюджету розвитку та напрями, за якими його можна використати.

3.18.4. Міжбюджетні відносини та їх місце у фінансовому забезпеченні діяльності органів місцевого самоврядування

У ході фінансування потреб розвитку окремих територіальних громад і держави в цілому між органами влади різних рівнів виникають *міжбюджетні відносини* – відносини між державою, АРК і територіальними громадами щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України та законами України. Основу формування системи міжбюджетних відносин у конкретній країні складають засадничі принципи побудови її власної економічної та політичної систем.

До суб'єктів міжбюджетних відносин належать ОМС та органи державної влади й управління, компетенції яких містять повноваження щодо складання, розгляду, затвердження та виконання бюджетів.

Міжбюджетні відносини матеріалізуються у грошових потоках, які класифікують наступним чином:

- за правовим регламентуванням: *законодавчо регламентовані й договірні*;
- за стадіями бюджетного процесу: *планові й позапланові*;
- за напрямом руху коштів: *вертикальні та горизонтальні*;
- за формою руху коштів між бюджетами: *бюджетне субсидування, вилучення коштів, взаємні розрахунки, бюджетні позички*.

Держава регулює міжбюджетні відносини, щоб забезпечити відповідність між визначеними законодавством повноваженнями органів влади на здійснення видатків бюджетів, і розміром бюджетних ресурсів, які необхідні для цього. Така мета зумовлена дією наступних положень Конституції України:

1) стаття 142: держава фінансово підтримує місцеве самоврядування, беручи участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, а також компенсуючи їхні витрати, які виникли через ухвалення рішень органами державної влади;

2) стаття 143: ОМС можуть отримати від органів виконавчої влади окремі повноваження. На відміну від *власних повноважень*, які ОМС виконують на засадах самоврядної компетенції, *повноваження*, які надані органам місцевого самоврядування державою, називаються *агентськими*, або *делегованими*. Для їх фінансування використовують такі заходи:

- надання з Державного бюджету України коштів у відповідному розмірі;
- віднесення до складу доходів місцевих бюджетів окремих загальнодержавних податків;
- передання відповідних державних активів в управління органам місцевого самоврядування.

Механізм регулювання міжбюджетних відносин передбачає застосування *міжбюджетних трансфертів* – коштів, які передаються з одного бюджету до іншого на безоплатній і безповоротній основі. Їх класифікують за такими ознаками:

- напрямок руху коштів: *горизонтальні, вертикальні* (гранти (позитивні трансферти) та внески (негативні трансферти));
- складові частини бюджету – отримувача коштів: *поточні та капітальні*;
- спосіб зарахування коштів: *прямі й непрямі*;
- джерела надходження: від центральних органів державної влади, від органів державної влади інших рівнів;
- спосіб формування трансферного фонду: процентні відрахування, бюджетні асигнування, компенсація видатків бюджету;
- за цільовим призначенням: *цільові та загальні (нецільові)*.

В Україні має місце застосування таких міжбюджетних трансфертів:

1. **Базова дотація** – міжбюджетний трансферт, що надається з Державного бюджету України місцевим бюджетам для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій.

2. **Реверсна дотація** – кошти, що передаються до Державного бюджету України з місцевих бюджетів для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій. За напрямком руху цей трансферт протилежний до базової дотації, тобто кошти з місцевого бюджету вилучають.

3. **Субвенція** міжбюджетний трансферт для використання на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про її надання.

4. **Додаткові дотації** – трансферти, надання яких пов'язане, насамперед, з горизонтальним вирівнюванням податкоспроможності територій або з компенсацією втрат доходів місцевих бюджетів унаслідок надання податкових пільг тощо.

Основні принципи надання міжбюджетних трансфертів містять своєчасність, рівномірність, гарантованість і повноту їх надання.

3.18.5. Фінансова автономія органів місцевого самоврядування: зміст і критерії визначення

Фінансова автономія органів місцевого самоврядування – це фінансова незалежність ОМС при виконанні покладених на них функцій. Вона є основною формою реалізації принципів місцевого самоврядування. Фінансова незалежність у сукупності з організаційною й адміністративною незалежністю – передумова ефективного виконання ОМС покладених на них завдань.

Базовий критерій, який засвідчує фінансову автономію органів влади, – це наявність у них права ухвалювати рішення у сфері власних фінансів. Тому до критеріїв визначення масштабів і меж фінансової автономії ОМС належать такі:

1. Система прав, які визначають фінансову компетенцію ОМС, а саме право:

- самостійно планувати, приймати та виконувати місцеві бюджети;
- податкової ініціативи;
- утворювати різноманітні цільові фонди;
- залучати кредитні ресурси, надавати кредити й гарантії громадянам і суб'єктам господарювання;
- створювати власні фінансово-кредитні установи;
- встановлювати ціни і тарифи, запроваджувати фінансові санкції;
- брати участь у капіталі та доходах суб'єктів господарювання;
- користуватися, володіти та розпоряджатися прибутком комунальних підприємств.

2. Кількісні показники - частки:

- видатків на реалізацію власних повноважень;
- видатків на фінансування делегованих повноважень;
- обов'язкових видатків;
- власних доходів у доходах місцевих бюджетів;
- власних і закріплених доходів у доходах місцевих бюджетів;
- доходів місцевих бюджетів від місцевих податків і зборів;
- нецільових міжбюджетних трансфертів у доходах місцевих бюджетів тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст місцевих фінансів і покажіть їхнє місце у фінансовій системі України.
2. З'ясуйте особливості функціонування інститутів місцевих фінансів.
3. Охарактеризуйте склад і структуру доходів місцевих бюджетів в Україні.
4. Проаналізуйте склад і структуру видатків місцевих бюджетів в Україні.
5. Оцініть роль місцевих бюджетів у регулюванні економічного та соціального розвитку територій.
6. Який механізм регулювання міжбюджетних відносин передбачено Бюджетним кодексом України?
7. Запропонуйте заходи для посилення фінансової автономії органів місцевого самоврядування в Україні.

3.19. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

- 3.19.1. Суть і функції фінансового ринку, його роль у розвитку економічних процесів
- 3.19.2. Класифікація фінансових ринків
- 3.19.3. Об'єкт та інструменти фінансового ринку
- 3.19.4. Суб'єкти фінансового ринку
- 3.19.5. Основні засади організації та регулювання фінансового ринку

3.19.1. Суть і функції фінансового ринку, його роль у розвитку економічних процесів

За змістом *фінансовий ринок* – це система економічних відносин з приводу перерозподілу вартості між суб'єктами господарювання, домогосподарствами й державою на засадах купівлі-продажу прав на використання фінансових ресурсів на постійній або тимчасовій основі.

Функціонування фінансового ринку забезпечує кругообіг вартості (коштів) за каналами прямого й непрямого фінансування економічних суб'єктів. Розвиток сучасного фінансового ринку характеризується значним звуженням каналу прямого фінансування з одночасним різким розширенням каналу непрямого фінансування суб'єктів економіки. Тому широкого застосування набуло тлумачення *фінансового ринку* з організаційного погляду як сукупності ринкових фінансових інститутів, що супроводжують потік коштів від власників фінансових ресурсів до позичальників.

Основне завдання функціонування фінансового ринку - забезпечити рух коштів від одних власників до інших, щоб досягнути максимально ефективного їх акумулювання, розміщення та використання. Для виконання такого завдання потрібен чіткий і дієвий механізм взаємодії власників заощаджень, реальних інвесторів і фінансових посередників. Він ґрунтується на добровільній договірній основі та принципах економічної доцільності. Саме в такій якості фінансовий ринок визначається як інтегруюча складова фінансової системи держави й отримує додаткову характеристику як елемент системи управління фінансами.

До функцій фінансового ринку як економічної категорії доцільно віднести такі:

- *функція перерозподілу*: своїм існуванням фінансовий ринок продукує мобілізацію та концентрацію фінансових ресурсів, тимчасово не задіяних у процесі відтворення, їхній перерозподіл на користь суб'єктів, які потребують додаткового фінансування, з наступним використанням у власній господарській діяльності. Результат перерозподілу - формування додаткового фінансового ресурсу та, відповідно, вторинних доходів як у

покупців тимчасово вільних коштів, так і в їхніх продавців, які за результатами надання таких коштів теж розраховують на отримання в майбутньому доходів у різній формі. У цьому й полягає особливість перерозподілу вартості на фінансовому ринку, який відбувається на засадах платності, конкурентності та взаємної вигоди всіх учасників фінансових операцій;

- *функція забезпечення*: фінансовий ринок забезпечує найбільш сприятливі умови для взаємодії економічних суб'єктів щодо залучення чи запозичення необхідного грошового ресурсу та відповідного продажу тимчасово вільних коштів. У навчальній літературі ця функція фінансового ринку отримала назву *функції економії на витратах*: фінансовий ринок зменшує витрати на проведення операцій та інформаційні витрати завдяки економії на масштабі операцій і вдосконаленні процедур оцінювання фінансових ресурсів, запропонованих до продажу.

Основні напрямки впливу фінансового ринку на розвиток окремих національних економік і світового господарства в цілому полягають у тому, що:

- активізація процесів мобілізації та розподілу фінансових ресурсів, яка відбувається на фінансовому ринку, підвищує ефективність функціонування та платоспроможність економічних суб'єктів і фінансової системи в цілому;

- завдяки ефекту економії на масштабі досягається стимулювання фінансових потоків у економіці, прискорюється оборот капіталу, що сприяє активізації економічних процесів; водночас відбувається «зв'язування» частини коштів, не забезпечених споживчими товарами, чим послаблюється тиск зайвої грошової маси на товарний ринок;

- фінансовий ринок виступає «барометром» стану справ у економіці: найменші труднощі, яких зазнають суб'єкти реального сектора економіки, відображаються на обсягах, структурі, швидкості здійснюваних фінансових операцій та особливостях механізму мобілізації й використання фінансових ресурсів у цілому;

- трансформація акумульованих грошових коштів у позичковий капітал формує потужний інвестиційний ресурс для здійснення вагомих структурних перетворень в економіці тощо.

Але позитивні аспекти ролі фінансового ринку в сучасних умовах суттєво нівелюються дією різноманітних чинників: нерациональні дії інвесторів на фінансовому ринку, організовані спекулятивні атаки з метою отримання надприбутку, безвідповідальність фінансових посередників за ухвалені рішення, неефективна фінансова політика держав у особі окремих урядів тощо. Це призводить до фінансової нестабільності й кризи в різних секторах економіки.

3.19.2. Класифікація фінансових ринків

Механізм взаємодії учасників операцій на фінансовому ринку передбачає застосування численних інструментів для досягнення їхніх різноманітних цілей. Це дозволяє систематизувати вказані операції та застосувати класифікацію фінансових ринків за такими ознаками:

- умови надходження фінансових ресурсів у користування: ринок акціонерного та ринок позикового капіталу;
- час обігу фінансових активів: ринок грошей і ринок капіталів;
- рівень організації: біржовий (регульований) ринок і позабіржовий (нерегульований) ринок;
- структура: сегментований та інтегрований ринок;
- стадія обігу фінансових активів: первинний і вторинний ринок;
- тип використовуваних зобов'язань: ринок цінних паперів і кредитний ринок;
- швидкість завершення фінансових операцій: ринок «спот» і строковий ринок;
- юрисдикція: міжнародний ринок і національний ринок (ринок резидентів, ринок нерезидентів).

Усі складові фінансового ринку перебувають у тісному взаємозв'язку. Так, взаємозв'язок кредитного ринку та ринку цінних паперів забезпечує *сек'юритизація кредитів* – процес трансформації кредитних операцій в операції з цінними паперами, тобто процес перетворення малоліквідних фінансових активів на інструменти ринку капіталів, які придатні для продажу.

3.19.3. Об'єкт та інструменти фінансового ринку

Об'єкт взаємовигідного інтересу суб'єктів фінансового ринку – це фінансові ресурси, які, перебуваючи в обігу, забезпечують самозростання вартості. Ефективне використання залучених або позичених на фінансовому ринку коштів продукує підприємницький та інші види доходу, які виступають джерелом для виплати доходів безпосередньому власнику фінансових ресурсів. Об'єктивне право на отримання доходу на вкладений або позичений капітал формально знаходить своє підтвердження у відповідних активах, напрямок руху яких протилежний спрямуванню фінансових ресурсів. Тому на фінансовому ринку одночасно існують два кругообороти: фінансових ресурсів як об'єкта ринку та фінансових активів як інструментів механізму здійснення операцій з фінансовими ресурсами.

Фінансові активи - це специфічні неречові активи, які є законними вимогами їхніх власників на отримання певного, як правило, грошового доходу в майбутньому.

До основних характеристик фінансових активів належать: термін обігу; ліквідність; дохідність; ризиковість; подільність; конвертованість; механізм оподаткування доходів від володіння та продажу фінансового активу; валюта платежу; комплексність; поворотність.

Характеристика фінансових активів за особливостями форми їх існування одночасно дозволяє виділити й сектори фінансового ринку (табл. 3.7.). Значного прискорення розвитку фінансового ринку в цілому надає використання *цінних паперів* – документів установленної форми з відповідними реквізитами, що засвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) і особи, яка має права на цінний папір, і передбачають виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливість передачі прав на цінний папір і прав за цінним папером іншим особам.

Таблиця 3.7

Сектори фінансового ринку та представлені на них фінансові активи

Сектор фінансового ринку	Фінансові активи, представлені в секторі фінансового ринку
Валютний ринок	- іноземні валюти - валютні деривативи
Ринок дорогоцінних металів і каміння	- коштовні метали (монети, зливки, листи, сертифікати тощо) - коштовне каміння
Страховий ринок	- страховий захист у формі страхових полісів
Грошовий ринок	- короткострокові депозитно-позичкові інструменти (контокорентна кредитна лінія, овердрафт, онкольний кредит) - факторингові інструменти - короткостроковий міжбанківський кредит
Ринок капіталів	- середньострокові та довгострокові міжбанківські кредити - середньострокові та довгострокові кредити для комерційних цілей
Ринок нерухомості	документи, які засвідчують право власності на: - земельні ділянки - природні комплекси - об'єкти житлової нерухомості - об'єкти нежитлової нерухомості
Ринок цінних паперів	- цінні папери

Різноманіття цінних паперів відображено в їх класифікації за такими ознаками:

- порядок розміщення: *емісійні* та *неемісійні*;
- форма існування: *документарні* та *бездокументарні*;
- форма випуску: *на пред'явника*, *іменні* та *ордерні*;
- механізм нарахування доходу: з *фіксованим* або *плаваючим доходом*;
- пріоритетність: *базові (пайові, боргові)* та *похідні*;
- категорія емітентів: *державні* та *корпоративні*.

3.19.4. Суб'єкти фінансового ринку

Необхідність задовольнити потребу в ефективному використанні фінансових ресурсів зумовлює діяльність на фінансовому ринку практично всіх суб'єктів економічних відносин. При цьому вони набувають різного статусу згідно зі своєю формою або виконуваними функціями.

За формою серед суб'єктів фінансового ринку виділяють: домогосподарства, органи державної влади, іноземних суб'єктів, а також юридичних осіб, які складаються з інститутів позафінансової сфери та професійних учасників (у тому числі фінансових інститутів та інститутів інфраструктури).

Незалежно від форми, в якій перебувають суб'єкти фінансового ринку, в ході тих чи інших операцій вони виконують основні або допоміжні функції. *Основними суб'єктами фінансового ринку є:*

1) *прямі учасники операцій:*

- продавці фінансових активів (емітенти, кредитори, страховики, продавці валюти, коштовних металів і каміння, об'єктів нерухомості);

- покупці – особи які за власний рахунок і від свого імені здійснюють придбання фінансових активів (інвестори, позичальники, страхувальники, покупці валюти, дорогоцінних металів і каміння, об'єктів нерухомості);

2) *фінансові посередники* (брокери, брокерські контори, банки, інвестиційні, трастові компанії, кредитні спілки, довірчі товариства, пенсійні фонди, страхові компанії тощо).

Допоміжні функції на фінансовому ринку виконують суб'єкти інфраструктури, які, як правило, спеціалізуються на обслуговуванні основних учасників фінансового ринку або здійснюють визначене коло операцій.

Регулятивними функціями на фінансовому ринку наділені такі його суб'єкти: визначені законодавством органи державної влади та саморегулювні організації (об'єднання).

3.19.5. Основні засади організації та регулювання фінансового ринку

Досягнення високого рівня організації та повноцінне функціонування фінансового ринку залежать від дотримання таких принципів:

1. Справедливість – однаковий і вільний доступ до інформації та фінансових активів для всіх суб'єктів ринку, недопущення дискримінації їхніх прав і свобод, а також монополізації ринку.

2. Транспарентність (прозорість) - широке розповсюдження ринкової інформації; вона сприяє забезпеченню реального захисту економічних інтересів інвесторів і, відповідно, притоку капіталу на ринок.

3. Конкурентоспроможність – відповідність запропонованих ринком товарів (фінансових активів) і механізмів здійснення операцій з ними потребам і можливостям основних учасників фінансового ринку.

4. Контрольованість – дієвий механізм обліку та контролю фінансових операцій, запобігання зловживанням і злочинності.

5. Відповідність міжнародній практиці та стандартам.

6. Централізація; фінансовий *ринку* вважається *централізованим*, якщо на ньому конкретні фінансові активи котируються й обліковуються через одну загальнонаціональну систему котирування й обліку, а ціна котирування визначається шляхом зіставлення попиту та пропозиції на цей фінансовий актив.

Високому рівню централізації сприяє регулювання фінансового ринку. Залежно від використовуваних механізмів і статусу суб'єктів, які його здійснюють, регулювання фінансового ринку буває двох типів:

I. *Саморегулювання (або інституційно-правове регулювання)* - впорядкування взаємодії та захист інтересів учасників фінансового ринку шляхом встановлення ними певних правил, критеріїв і стандартів щодо відносин з приводу фінансових активів. Воно може здійснюватися в таких організаційно-правових формах: біржі, галузеві організації; приватні асоціації.

В Україні найбільш розвинене саморегулювання на ринку цінних паперів, суб'єкти якого створили понад 10 саморегулювних організацій. Серед них найчисленніші Професійна асоціація реєстраторів і депозитаріїв (ПАРД), Українська асоціація інвестиційного бізнесу (УАІБ), фондова біржа «Перша фондова торгова система» (ПФТС), Київська міжнародна фондова біржа (КМФБ) та інші.

II. *Державне (або державно-правове) регулювання* - уживання державою комплексних заходів із упорядкування, контролю, нагляду за фінансовим ринком і запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері.

В Україні державне регулювання фінансового ринку забезпечують НБУ, НКЦПФР і МФУ. Саме ці суб'єкти формують і реалізують єдину державну політику щодо розвитку фінансового ринку в Україні, сприяють його адаптації до міжнародних стандартів.

Незважаючи на окремі досягнення, все ще залишаються дієвими фактори стримування розвитку вітчизняного фінансового ринку (недосконалість законодавства щодо корпоративного управління, відсутність реального захисту майнових інтересів власників, низький рівень доходів населення, недостатня капіталізація ринку тощо). Неспроможність залучити кошти іноземних інвесторів у достатньому обсязі, перетворити значну частину внутрішніх заощаджень в інвестиції, спрямувати капіталовкладення в перспективні галузі національної економіки зумовлюють сьогодні слабкість і неефективність фінансового ринку в Україні й відповідне рейтингування його за міжнародними стандартами як граничного ринку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте дискусійні аспекти суті фінансового ринку та його функцій як економічної категорії.
2. Охарактеризуйте роль фінансового ринку в сучасній економічній системі.
3. Перелічіть складові фінансового ринку за різними ознаками його класифікації.
4. Яка різниця між фінансовими ресурсами та фінансовими активами?
5. Дайте визначення фінансовим активам і охарактеризуйте їх склад.
6. Назвіть суб'єктів фінансового ринку України та їхні функції.
7. З'ясуйте, за якими ознаками характеризують стан фінансового ринку.
8. Розкрийте зміст, призначення, форми та напрями регулювання фінансового ринку.
9. Укажіть проблеми розвитку фінансового ринку України та запропонуйте напрямки їх подолання.

3.20. СТРАХУВАННЯ

3.20.1. Економічно-правова природа категорії «страхування»

3.20.2. Функції страхування

3.20.3. Страхові ресурси як різновид фінансових ресурсів суспільства

3.20.1. Економічно-правова природа категорії «страхування»

На певному етапі розвитку суспільних відносин необхідність фінансового забезпечення реалізації майнових інтересів економічних суб'єктів призвела до появи страхування.

Як правова категорія *страхування* – це вид цивільно-правових відносин, спрямованих на захист майнових інтересів громадян і суб'єктів господарювання при настанні певних подій (страхових випадків), які визначені договором страхування або чинним законодавством, за рахунок страхових фондів.

До основних учасників страхових відносин належать:

- *страхувальники* – особи, які через імовірність настання різноманітних страхових ризиків зацікавлені в захисті майнових інтересів, тому й укладають угоди про страхування;

- *страховики*, тобто особи, які можуть надати страхувальникам послуги зі страхового захисту; їхня професійна діяльність спрямована на створення й використання страхових фондів.

Як економічна категорія *страхування* характеризує певну підсистему відносин, що складаються між суб'єктами перерозподілу вартості ВВП з метою формування й використання цільових грошових фондів – страхових ресурсів – для забезпечення реалізації їхніх майнових інтересів. Особливості страхування як фінансової категорії відображені в таких його ознаках:

а) наявність імовірності настання раптових, непередбачених і неподоланих подій, які зумовлюють можливість нанесення матеріальних та інших збитків;

б) при страхуванні у створенні цільових фондів за рахунок грошових внесків бере участь визначене коло зацікавлених осіб. Тому, з одного боку, тільки вони й мають право на використання таких страхових ресурсів, а з іншого, – завданий комусь із учасників страхових відносин матеріальний збиток розподіляється між ними усіма;

в) строк і місце настання страхових випадків, розміри завданих збитків не є заздалегідь відомими, тому в результаті страхування відбувається перерозподіл у часі та просторі витрат і втрат, зазнаних учасниками страхування;

г) наявність імовірності щодо строку й розмірів використання страхових фондів зумовлює можливість їх подальшого розподілу й перерозподілу та тимчасового використання не за метою, первинно визначеною.

Ефективність функціонування страхування в системі фінансових взаємозв'язків, а також своєчасність і повнота реалізації права зацікавленої юридичної чи фізичної особи на отримання матеріального відшкодування за рахунок страхових фондів значно залежить від чіткості й коректності відповідних юридичних формулювань. Наприклад, не всі події, що зумовили отримання застрахованими економічними суб'єктами матеріальних збитків, приведуть до грошової компенсації зі страхових фондів. Тільки їхнє обумовлення в договорі страхування або в законодавстві як *страхового випадку* – події, з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити страхову виплату (страхове відшкодування) страхувальнику, застрахованій або іншій особі, дозволить людині чи суб'єкту господарювання стати учасником перерозподілу страхового фонду на власну користь.

3.20.2. Функції страхування

Економічна природа страхування має свій прояв у функціях, перелік яких залишається предметом наукових дискусій. Переважна більшість науковців виділяють такі функції страхування:

- *перерозподільна функція*: страхування формує один із каналів перерозподілу новоствореної в суспільстві вартості на користь замкнутого кола осіб – учасників страхування;

- *ризикова функція, або функція страхового захисту*: у процесі страхування відбувається передання за певну плату страховику матеріальної відповідальності за наслідки ризику в разі настання страхових подій, передбачених чинним законодавством або договором страхування;

- *компенсаторна функція, або функція формування та використання спеціалізованого страхового фонду грошових коштів (страхового резерву*: у разі настання страхового випадку створені страхові фонди виступають джерелом повного або часткового відшкодування (компенсації) понесених матеріальних збитків;

- *превентивна (запобіжна, попереджувальна) функція*: економічна вигода всіх учасників страхування від попередження настання страхових випадків, як правило, більша, ніж у разі виплати страхових відшкодувань; тому страхові відносини зорієнтовані на запобігання настання страхових ризиків і мінімізацію втрат, яких вони можуть завдати;

- *ощадна, або заощаджувальна функція*: протягом строку дії страхового договору окремі види страхування передбачають накопичення (заощадження) певної грошової суми, що економічно вигідно як для страхувальників і страховиків, так і для держави, адже виникає можливість створення й використання суспільно вагомого інвестиційного ресурсу;

- *контрольна функція*: грошові потоки, які виникають у процесі страхування, набувають вартісної форми вираження; це дозволяє здійснювати контроль за цільовим характером формування й використання страхових ресурсів, а також за законністю проведення відповідних фінансових операцій.

До інших функцій страхування, які носять дискусійний характер, можна віднести розподільчу, інвестиційну, репресивну функції.

3.20.3. Страхові ресурси як різновид фінансових ресурсів суспільства

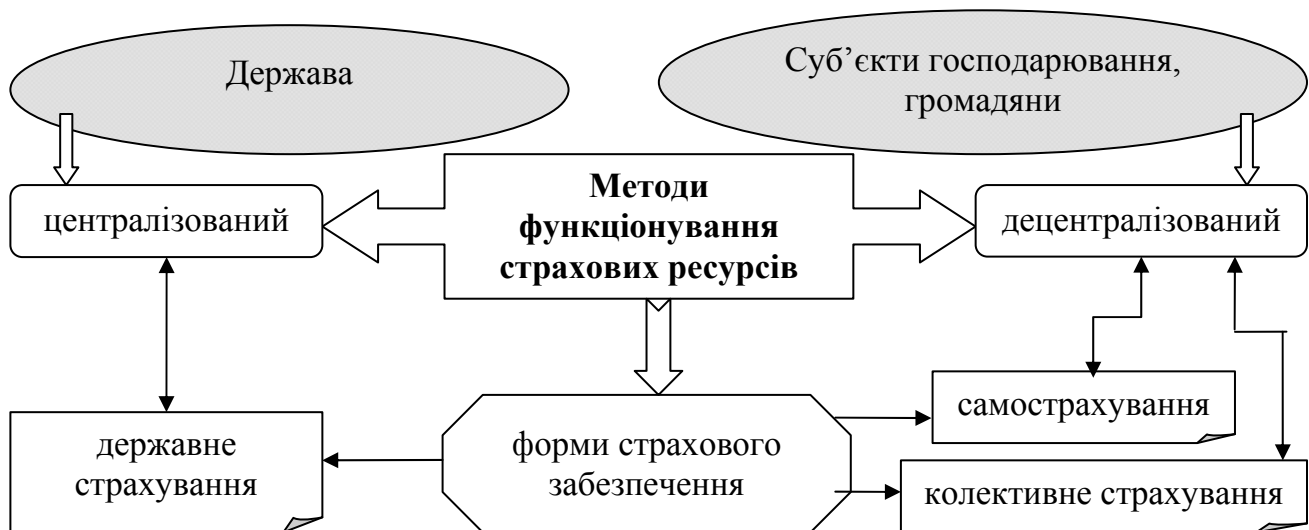
Матеріальна форма прояву страхових відносин - фінансові ресурси, які можуть по-різному називатися (страхові фонди, страхові ресурси, фінансові резерви), але завжди мають грошовий вираз.

Різні методи створення та використання страхових ресурсів визначають коло суб'єктів, відповідальних за страхове забезпечення, а також його форми (рис. 3.8.).

Централізований метод функціонування страхових ресурсів застосовує держава. Відповідно до законодавства вона перерозподіляє національний дохід країни та створює резервні фонди у складі державного та місцевих бюджетів, валютні резерви, які надходять у розпорядження центрального банку країни, тощо. При цьому відповідальність за своєчасність і повноту формування, а також цільовий характер використання таких фінансових ресурсів цілком покладається на органи державної влади й управління.

У протилежному випадку має місце застосування децентралізованого методу функціонування страхових фондів у двох його формах прояву:

- 1) *самострахування*, яке базується на індивідуальній відповідальності суб'єктів господарювання та населення. У цьому випадку потреба у страховому захисті змушує економічних суб'єктів перерозподіляти власні доходи, за рахунок яких створювати внутрішні страхові ресурси. Це призводить до неефективного знерухомилення частини оборотного капіталу, як у масштабах окремого суб'єкта зокрема, так і національної економіки в цілому. Тому застосування самострахування в сучасних умовах фактично здійснюється на примусовій (законодавчо обумовленій) основі, насамперед, суб'єктами фінансово-кредитного сектору;

Рис. 3.8. Методи формування та використання страхових ресурсів

2) *колективне страхування*, яке засноване на солідарній відповідальності учасників страхових відносин. При цьому основний тягар такої відповідальності покладений на спеціалізовані фінансові інститути – страхові компанії (страховиків). Джерелом створення зовнішніх щодо страхувальників фінансових резервів також є доходи суб'єктів господарювання й населення, але розміри необхідних до сплати страхових внесків непорівняно менші, ніж вилучений з обороту під час самострахування капітал. Тому ця форма страхового забезпечення сьогодні набула найбільшого поширення в системі економічних відносин.

Акумуляування страховиками значних за обсягами ресурсів, з урахуванням фактору часу їх накопичення та майбутнього використання, дозволяє такі фонди трансформувати в інвестиційний капітал. Це пояснює, чому страхові фінансові інститути в ринкових умовах господарювання одночасно є й важливими інвесторами національних і світової економік, а страхування за змістом можна охарактеризувати ще й як вид фінансового посередництва.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З'ясуйте місце страхування в системі фінансових категорій.
2. Які ознаки визначають особливість фінансової категорії «страхування»?
3. Охарактеризуйте функції страхування.
4. Назвіть особливості акумуляування та використання страхових ресурсів.
5. Чому страхові фонди важливі для економічного розвитку країни?

3.21. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

3.21.1. Фінанси в системі міжнародних економічних відносин

3.21.2. Зміст і види міжнародних розрахунків

3.21.3. Міжнародний фінансовий ринок, характеристика його складових

3.21.4. Міжнародні фінансові організації та їх місце в системі міжнародних фінансів

3.21.1. Фінанси в системі міжнародних економічних відносин

Ураховуючи те, що в основі міжнародних фінансових взаємозв'язків знаходяться потреби ресурсного забезпечення процесу відтворення, як економічну категорію міжнародні фінанси характеризують економічні відносини з приводу перерозподілу вартості на світовому рівні з метою формування й використання цільових грошових фондів для задоволення потреб економічних суб'єктів.

Матеріальну форму прояву міжнародні фінанси отримують завдяки грошовим потокам, які поєднують між собою суб'єктів міжнародних фінансів, а саме: населення різних країн; суб'єктів господарювання різної юрисдикції; держави в особі органів влади (урядів); міждержавні та міжнародні інститути, в тому числі міжнародні фінансові організації.

Міжнародні фінансові потоки втілюють переливання грошового капіталу між країнами у процесі виробництва шляхом переміщення матеріальних і трудових ресурсів, а також тимчасово вільних фінансових ресурсів за допомогою світового фінансового ринку. Потреби економічного розвитку зумовлюють такі їх напрями:

а) між суб'єктами господарювання різних країн, у тому числі фінансовими посередниками (з приводу міжнародної торгівлі, міжнародного кредиту, реального та фінансового інвестування);

б) між урядом країни та міжнародними фінансовими інститутами, урядами, суб'єктами господарювання й населенням інших країн (зовнішній державний кредит);

в) між урядами різних країн, суб'єктами господарювання та міжнародними організаціями (формування й використання фінансових ресурсів таких організацій).

До основних каналів міжнародного переливання грошового капіталу належать: розрахункове обслуговування міжнародної торгівлі (валютні операції); міжнародний кредит, у тому числі державний; іноземне

інвестування в основний і оборотний капітал; формування й використання капіталу, в тому числі статутного, міжнародних організацій; операції з фінансовими активами; міжнародна фінансова допомога.

На розміри, склад і структуру міжнародних фінансових потоків, а також систему міжнародних фінансів, впливають різноманітні фактори, зумовлені як потребами й особливостями розвитку світового господарства в цілому, так і позаекономічними чинниками. До перших насамперед можна віднести такі:

- кон'юнктура світового ринку;
- глобалізація світового господарства;
- поступове формування фінансового сектору глобальної економіки як самодостатньої системи;
- лібералізація міжнародної торгівлі;
- циклічний характер розвитку світової та національних економік;
- неоднорідність економічного розвитку різних країн;
- нестабільність системи державних фінансів країн з різним рівнем економічного розвитку тощо.

Основними факторами, які знаходяться поза економічною площиною, проте найбільш дієво впливають на сферу міжнародних фінансів, є вплив геополітичних інтересів окремих країн і міждержавних союзів; загострення проблем екологічно безпечного розвитку та захисту довкілля; зростання ролі науково-технічного прогресу, інформатизації та комп'ютеризації.

Міжнародні фінанси виступають як стимул розвитку світової економічної інтеграції та глобалізації. Їхня роль проявляється у пошуку джерел і мобілізації ресурсів, необхідних для фінансування різних напрямів міжнародного співробітництва; регулюванні глобальних інтеграційних процесів; стимулюванні розвитку міжнародних відносин. Також вони суттєво впливають на формування принципів і стандартів ведення бюджетної та податкової політики урядами більшості країн світу, що зрештою визначає стратегію й тактику фінансової та в цілому економічної політики всіх суб'єктів фінансових взаємовідносин.

3.21.2. Зміст і види міжнародних розрахунків

Міжнародні розрахунки – це переважно безготівкові розрахунки за грошовими зобов'язаннями та вимогами, що виникають у зв'язку з економічними, політичними, культурними відносинами між суб'єктами різних країн.

Механізм здійснення міжнародних розрахунків неможливий без установлення умов і порядку здійснення платежів, а також практичної діяльності банківських установ з їх реалізації.

Проведення розрахунків за товарними та фінансовими операціями властива суто банкам, які з цією метою вступають у кореспондентські відносини між собою. При цьому банки відкривають власні закордонні відділення та кореспондентські рахунки один в одному:

1. *Рахунок «лоро»* – кореспондентський рахунок іноземного банку у вітчизняному банку.

2. *Рахунок «ностро»* – кореспондентський рахунок вітчизняного банку в іноземному.

Оскільки міжнародні розрахунки проводяться з використанням різних грошових одиниць, банки змушені підтримувати необхідну валютну позицію в різних валютах відповідно до структури й часу очікуваних платежів. З цією метою вони реалізують *політику диверсифікації валютних резервів*.

Розвиток інформаційних технологій сприяє підвищенню результативності механізму здійснення міжнародних розрахунків шляхом використання автоматизованих систем (SWIFT, VISA, Master Card, PayPal тощо).

Класифікація міжнародних розрахунків наведена на рис. 3.9. Серцевиною міжнародних розрахунків є вибір валюти ціни та валюти платежу за тим чи іншим контрактом. Це вимагає обов'язкового врахування суб'єктами міжнародних фінансових відносин *валютного курсу* (ціни грошової одиниці певної країни, вираженої у валюті інших країн чи міжнародній валютній одиниці), а також особливостей національного механізму валютного регулювання та валютного контролю, який має місце у процесі реалізації державної фінансової політики.

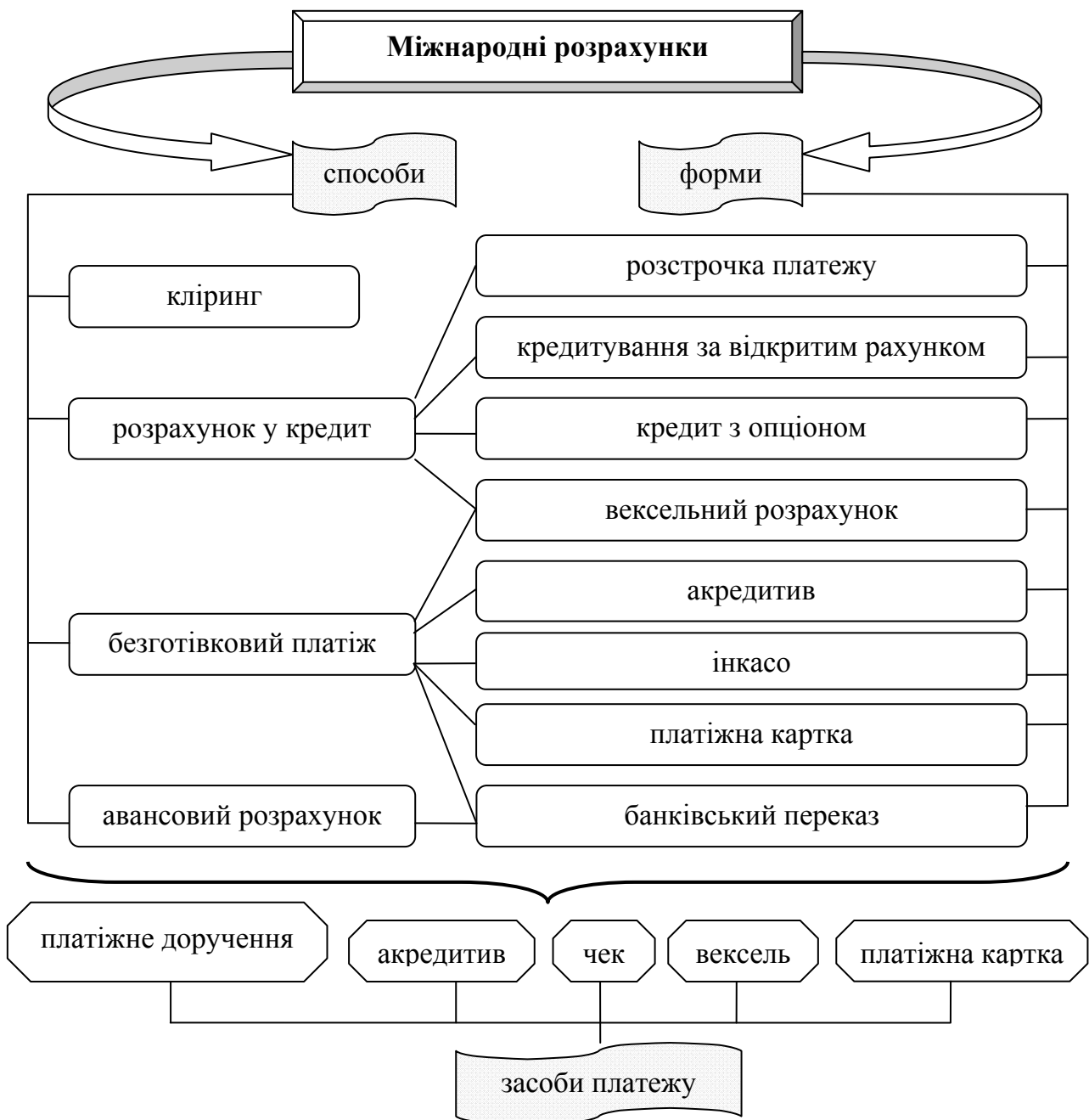
3.21.3. Міжнародний фінансовий ринок, характеристика його складових

Міжнародний фінансовий ринок має такі характеристики:

як економічна категорія – це система економічних відносин між суб'єктами міжнародних фінансів з приводу перерозподілу вартості та концентрації капіталу на засадах купівлі-продажу прав на використання фінансових ресурсів на постійній або тимчасовій основі;

з організаційного погляду - це сукупність ринкових фінансових інститутів, що супроводжують міжнародні фінансові потоки від продавців фінансових ресурсів до їх покупців;

у прикладному аспекті - це сукупність *світових фінансових центрів* – місць зосередження фінансових посередників, насамперед банків і спеціалізованих фінансово-кредитних інститутів, які здійснюють операції з фінансовими активами. До них належить обмежене коло національних центрів торгівлі фінансовими активами, які здобули міжнародне визнання.

Рис. 3.9. Класифікація міжнародних розрахунків

Вагому роль у розвитку світового фінансового ринку відіграють також *периферійні фінансові центри*, або *фінансові центри оф-шор (off-shore)* – місця зосередження фінансових посередників, які здійснюють операції з фінансовими активами на користь нерезидентів, як правило, в іноземній для такої території (держави) валюті.

Найбільш характерними рисами сучасного міжнародного фінансового ринку є його величезні масштаби; використання інформаційних технологій високого рівня; уніфікація правил і стандартів проведення операцій з фінансовими активами; урізноманітнення фінансових активів,

використовуваних в операціях, з одночасним домінуванням окремих валют при здійсненні міжнародних розрахунків; установлення жорстких вимог до ділової репутації та фінансових показників діяльності для суб'єктів ринку.

До складових міжнародного фінансового ринку належать:

- міжнародний валютний ринок (спот-ринок; строковий ринок);
- міжнародний ринок капіталів:
  - міжнародний ринок боргових зобов'язань (міжнародний кредитний ринок, міжнародний ринок боргових цінних паперів);
  - міжнародний ринок титулів (прав) власності (міжнародний ринок акцій, міжнародний ринок депозитарних розписок);
- міжнародний ринок похідних цінних паперів;
- міжнародний ринок золота.

Важливою характеристикою сучасного міжнародного фінансового ринку є те, що він набув ознак *ринку євровалют*, тобто ринку, на якому здійснюються кредитні й депозитні операції в *євровалютах* – валютах, які відрізняються від національної валюти країни, де вони знаходяться. У такому випадку фінансові операції не підлягають валютному регулюванню країни, де розміщені міжнародні фінансові центри.

Обсяги операцій, які здійснюються на міжнародному фінансовому ринку, кількакратно перевищують аналогічний показник щодо ринків з реальними активами. Це зумовлює безпосередню залежність перспектив розвитку світового господарства від стану справ у сфері торгівлі фінансовими активами. Тому актуалізується завдання цілеспрямованого регулювання дій суб'єктів економіки на міждержавному рівні з метою раціонального впливу на систему міжнародних фінансових потоків.

3.21.4. Міжнародні фінансові організації та їх місце в системі міжнародних фінансів

До *міжнародних фінансових організацій* (далі – МФО) належать суб'єкти, які створені на основі міждержавних та інших угод для регулювання міжнародних економічних, зокрема валютно-кредитних і фінансових відносин. Незважаючи на специфіку цілеспрямованої активності окремих МФО, у цілому мета їхньої діяльності передбачає стабілізацію та координування стратегії й тактики розвитку системи міжнародних фінансів і світової економіки в цілому. Цього можна досягнути за допомогою міждержавного валютно-кредитного та фінансового регулювання засобами акумуляції фінансових ресурсів та їх використання.

Деталізація мети діяльності та засобів її досягнення є підставою для проведення класифікації МФО за такими ознаками:

- характер діяльності: міжурядові та неурядові;
- розмір компетенції: загальної та спеціальної компетенції;
- умови членства: відкриті та закриті;
- функції: універсальні та спеціалізовані;
- характер повноважень: координаційного типу; частково наднаціональні; наднаціональні;

- сфера діяльності: регіональні (регіональні валютно-кредитні та фінансові організації, регіональні банки розвитку) та глобальні (спеціалізовані інститути ООН, Організація з економічного співробітництва та розвитку, Лондонський клуб кредиторів, Паризький клуб країн-кредиторів, зустрічі голів держав і урядів (G-7, G-10, G-20).

Ступінь участі та рівень впливу окремих країн у МФО визначається, насамперед, розміром їхнього статутного внеску в капітал такої організації, тобто використовується система «зважених голосів». В основу таких розрахунків покладено норматив платежів, який залежить від обсягів ВВП країни.

МФО відіграють важливу роль у світовій економіці, маючи на меті забезпечити стабільність міжнародних фінансових потоків. Цим вони сприяють надійності функціонування національних фінансових систем. Крім того, їхні кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються, в тому числі й України.

Будучи членом МВФ з 1992 р., Україна набула можливості отримувати фінансування за рахунок ресурсів фонду для підтримки платіжного балансу країни (програма системної трансформаційної позики), для підтримки курсу національної валюти (програма «Stand-by»), а також для сприяння економічній стабілізації в країні (програма розширеного фінансування).

З метою реалізації проєктів економічного та соціального розвитку Україна співпрацює зі Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку, Чорноморським банком торгівлі та розвитку, а також відповідно до підписаних двосторонніх рамкових угод – з Північним інвестиційним банком і Європейським інвестиційним банком. Зі вступом до цих МФО Україна отримала доступ до порівняно дешевих кредитних ресурсів, які надаються на привабливих умовах. Фінансова підтримка (гранти, кредити на пільгових умовах) національної економіки України з боку МФО набула особливої ваги під час російської агресії проти нашої держави.

Численні виклики, з якими зіткнулася світова економіка з кінця 20 століття, зумовлюють необхідність оновлення механізмів функціонування МФО сьогодні.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які особливості формування сучасної системи міжнародних фінансових взаємозв'язків?
2. Поясніть, як міжнародні фінанси впливають на фінансову систему держави.
3. Проаналізуйте склад і структуру сучасних міжнародних фінансових потоків.
4. Які є види міжнародних розрахунків, способи, форми й умови їх здійснення?
5. Розкрийте зміст і призначення міжнародного фінансового ринку.
6. Охарактеризуйте сегменти міжнародного фінансового ринку.
7. За якими ознаками класифікують міжнародні фінансові організації? Зазначте їх види.
8. Оцініть ефективність позаринкового регулювання міжнародних фінансових потоків, здійснюване міжнародними фінансовими організаціями сьогодні.
9. Яка результативність співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями?

3.22. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

3.22.1. Фінансова безпека як складова економічної безпеки держави

3.22.2. Підсистеми та компоненти фінансової безпеки держави

3.22.3. Механізм забезпечення фінансової безпеки держави

3.22.1. Фінансова безпека як складова економічної безпеки держави

Проблематика фінансової безпеки активована з розвитком державності та усвідомленням українською нацією власних економічних інтересів у глобалізованому світі.

Етимологічне походження терміну «безпека» (з грецької) - «володіти ситуацією» визначає серед напрямків національної безпеки її економічну складову. Адже належний рівень захисту національних інтересів можливий тільки за умови досягнення високого рівня **економічної безпеки держави** – такого стану національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі та характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

Поряд з іншими (виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, макроекономічна, продовольча, соціальна), невід'ємна складова економічної безпеки держави – її фінансова компонента.

Зміст поняття «**фінансова безпека**» доцільно розкривати з кількох позицій:

- за ресурсно-функціональним підходом: стан захищеності фінансових інтересів усіх економічних суб'єктів шляхом достатнього забезпечення їхніх потреб фінансовими ресурсами;

- з погляду статички: збалансований, стійкий до внутрішніх і зовнішніх загроз стан фінансової системи загалом і окремих її складових, який забезпечує ефективне функціонування національної економіки та її зростання;

- за правовим підходом: умови функціонування фінансової системи країни, які забезпечують законне формування та використання фінансових потоків.

Об'єкт фінансової безпеки – фінансова система країни, сукупно та в розрізі її сфер і ланок.

Сутнісно фінансова безпека держави пов'язана з такими її складовими: національні фінансові інтереси та фінансові інтереси економічних суб'єктів, стійкість фінансової системи та її складових, фінансова незалежність і самостійність, орієнтир на повноцінне забезпечення потреб відтворення на всіх рівнях і всіма суб'єктами національної економіки.

3.22.2. Підсистеми та компоненти фінансової безпеки держави

Досягнення належного рівня фінансової безпеки держави потребує відповідного стану таких її підсистем, а саме:

- *бюджетна безпека* - стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції. Досягнення належного рівня бюджетної безпеки корелює з *податковою безпекою* – таким станом функціонування податкової системи країни, що оптимально узгоджує фіскальні потреби держави та необхідність платників податків забезпечити фінансовими ресурсами процес власного відтворення;

- *боргова безпека* - відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі;

- *банківська безпека* - рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування;

- *валютна безпека* - стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках;

- *грошово-кредитна безпека* - стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки;

- *інвестиційна безпека* - стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості;

- *безпека небанківського фінансового сектору* - рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах і послугах.

Структурні компоненти фінансової безпеки держави охоплюють фінансову безпеку людини й домогосподарств, суб'єктів господарювання, територіальних громад і суспільства в цілому. Незважаючи на унікальність кожної групи економічних суб'єктів, досягнення належного рівня фінансової безпеки держави нагально потребує взаємоузгодженості їхніх потреб у контексті загальнонаціональних інтересів. Тому в цьому процесі важливу роль відіграє політичний клімат, який склався в країні та поза її межами, характер системи публічного управління, а також ефективність фінансової політики органів державної влади, рівень якості й ступінь дотримання фінансового законодавства, дієвість фінансового механізму.

3.22.3. Механізм забезпечення фінансової безпеки держави

Належний рівень фінансової безпеки держави досягається в результаті цілеспрямованих інституційно-правових та організаційних заходів, мета яких – своєчасно виявити, попередити або ліквідувати загрози фінансовій безпеці. Сукупність таких заходів формує *механізм забезпечення фінансової безпеки*, який містить:

- 1) систематизацію *фінансових інтересів* – переліку пріоритетів фінансової політики для забезпечення життєво важливих цінностей і визначальних потреб суспільства й держави;

2) деталізацію внутрішніх і зовнішніх *загроз фінансовій системі* – потенційно можливих та реальних явищ і факторів, які створюють небезпеку фінансовим і загалом національним інтересам країни; класифікація загроз фінансовій безпеці та джерел їх виникнення дозволяє систематизувати та своєчасно виявити загрози, адже на конкретному етапі розвитку суспільства вони видозмінюються та відрізняються характером і рівнем гостроти;

3) розробку системи захисту фінансової системи від загроз у формі цілеспрямованої політики, яка містить стратегію й тактику забезпечення фінансової безпеки країни. Досягнення успіху при реалізації такої політики потребує чіткого обґрунтування та конкретизації:

- об'єкта заходів впливу – пріоритетів різних економічних суб'єктів через систему їхніх фінансових взаємозв'язків;

- суб'єктів її формування та реалізації – органів державної влади та управління, органів місцевого самоврядування, а також громадян країни та їх об'єднань. Спеціалізовані повноваження щодо забезпечення розвитку фінансової системи України покладено на Раду з фінансової стабільності;

- принципів досягнення безпечного стану фінансової системи країни;

- систем забезпечення: інформаційної, кадрової, фінансової, матеріально-технічної;

- змісту й кількісних параметрів *індикаторів стану фінансової безпеки* – реальних статистичних показників, порушення порогових і граничних розмірів яких вказує, відповідно, на несприятливі та загрозливі процеси в національній економіці. Прогнозування, фактичне відстеження, аналіз і оцінка таких індикаторів – основа для ухвалення та вжиття заходів, спрямованих на відновлення стану рівноваги фінансової системи країни та забезпечення її стабільного розвитку. В Україні перелік індикаторів стану фінансової безпеки та їх характеристичних значень (від оптимальних до критичних) регламентовано нормативним актом.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст фінансової безпеки та її місце в системі національної економічної безпеки.
2. Охарактеризуйте підсистеми фінансової безпеки країни.
3. Які структурні компоненти охоплює система фінансової безпеки держави?
4. З'ясуйте порядок створення та забезпечення дієвості механізму досягнення стабільного й безпечного розвитку фінансової системи країни.
5. Опишіть сучасні загрози фінансовій безпеці України.
6. Оцініть стан фінансової безпеки України за її індикаторами.

Рекомендовані джерела:

1. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). Львів: Каменяр, 2000. 303 с.
2. Бак Н.А. Фінанси : навч. посібник. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2012. 352с.
3. Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI.
4. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV (розділи II, III, IV).
5. Горин В.П. Фінансовий механізм забезпечення суспільного добробуту: теоретична концептуалізація та проблеми функціонування: моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 516 с.
6. Європейська хартія місцевого самоврядування : міжнародний документ від 15 жовт. 1985 р.
7. Жигалкевич Ж.М., Кам'янська О.В. Фінансовий менеджмент. Київ : НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського», 2022. 214 с.
8. Кізима Т.О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та доміанти розвитку. Київ : Знання, 2010. 431 с.
9. Львович С.В., Федосов В.М., Юрій С.І., Юхименко П.І. Фінансова думка України. Енциклопедія / за наук. ред. В.М. Федосова. Київ : Кондор; Тернопіль : Економічна думка. 2010. У 3 т. Т.2 2010. 584 с.
10. Луніна І.О. Публічні фінанси в макроекономічній політиці зростання. Київ: Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2020. 438 с.
11. Податковий кодекс України : Закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI.
12. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України від 21 груд. 2017 р. № 2258-VIII.
13. Про відкритість використання публічних коштів : Закон України від 11 лют. 2015 р. № 183-VIII.
14. Про віртуальні активи : Закон України від 17 лют. 2022 р. № 2074-IX.
15. Про депозитарну систему України : Закон України від 6 лип. 2012 р. № 5178-VI.
16. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків : Закон України від 30 жовт. 1996 р. № 448/96-ВР.
17. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовт. 2000 р. № 2017-III.
18. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 лип. 2003 р. № 1058-IV.
19. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23 верес. 1999 р. № 1105-XIV.
20. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 2 бер. 2000 р. № 1533-III.
21. Про затвердження Методики оцінювання фіскальних ризиків : постанова Кабінету Міністрів України від 24 квіт. 2019 р. № 351.
22. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовт. 2013 р. № 1277.
23. Про затвердження переліку квазіфіскальних операцій і органів влади (управління), відповідальних за проведення оцінки можливого впливу таких

- операцій на показники бюджету : розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2012 р. № 692-р.
24. Про затвердження Порядку здійснення контролю за ризиками, пов'язаними з управлінням державним (місцевим) боргом : постанова Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2012 р. № 815.
  25. Про затвердження Порядку здійснення місцевих запозичень : постанова Кабінету Міністрів України від 16 лют. 2011 р. № 110.
  26. Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 26 черв. 1996 р. № 400/97-ВР.
  27. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 8 лип. 2010 р. № 2464-VI.
  28. Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16 лист. 2021 р. № 1882-IX.
  29. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР (розділи I, III).
  30. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII (розділ II, стаття 35).
  31. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 16 жовт. 2012 р. № 5463-VI.
  32. Про особливості здійснення правочинів з державним, гарантованим державою боргом та місцевим боргом : Закон України від 19 трав. 2015 р. № 436-VIII.
  33. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січ. 2019 р. № 2671-VIII.
  34. Про страхування : Закон України від 7 бер. 1996 р. № 85/96-ВР.
  35. Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 серп. 2012 р. № 569-р.
  36. Про утворення Агентства з управління державним боргом : постанова Кабінету Міністрів України від 12 лют. 2020 р. № 127.
  37. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14 груд. 2021 р. № 1953-IX.
  38. Свірко С.В. Механізми державного управління бюджетною безпекою : монографія. Житомир : вид. О.О. Євенок, 2021. 436 с.
  39. Теорія фінансів : підручник / Юхименко П.І. та ін.; за ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 576 с.
  40. Фінанси : підручник / за ред. І.О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2017. 720 с.
  41. Фінанси : підручник / за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. Київ : Знання, 2008. 611 с.
  42. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія: У 3-х т. / Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАНУ, ДННУ «Акад. фін. управління»; за ред. Т.І. Єфименко. Київ, 2010.
  43. Юхименко П.І. Львовчкін С.В., Федосов В.М., Юрій С.І. Фінансова думка України. Монографія / за наук. ред. В.М. Федосова. Київ : Кондор; Тернопіль : Економічна думка. 2010. У 3 т. Т.1 2010. 687 с.
  44. Юрій С.І., Львовчкін С.В., Федосов В.М., Юхименко П.І. Фінансова думка України. Хрестоматія / за наук. ред. В.М. Федосова. Київ : Кондор; Тернопіль : Економічна думка. 2010. У 3 т. Т.3. Ч. 1 2010. 471 с.
  45. Юрій С.І., Львовчкін С.В., Федосов В.М., Юхименко П.І. Фінансова думка України. Хрестоматія / за наук. ред. В.М. Федосова. Київ : Кондор; Тернопіль : Економічна думка. 2010. У 3 т. Т.3. Ч. 2. 2010. 734 с.

РОЗДІЛ 4. ФІНАНСИ ПІДПРИЄМСТВ

4.1. ОСНОВИ ФІНАНСІВ ПІДПРИЄМСТВ

- 4.1.1. Суть і функції фінансів підприємств
- 4.1.2. Фінансові ресурси підприємства, їх склад і характеристика
- 4.1.3. Принципи організації фінансів підприємства
- 4.1.4. Формування фінансового механізму підприємства
- 4.1.5. Фінансова діяльність і фінансова робота на підприємстві

4.1.1. Суть і функції фінансів підприємств

Суть і функції фінансів підприємств розкриті в розділі 3. Фінанси, тема 11, питання 1.

При функціонуванні фінансів підприємств встановлюються відповідні фінансові відносини та взаємозв'язки, що мають суперечливий характер. А саме, кожний їх суб'єкт прагне отримати якомога більше від розподілу фінансових ресурсів, що можливе тільки за рахунок інших суб'єктів. Тому необхідне збалансування інтересів суб'єктів фінансових відносин та оптимальний розподіл фінансових ресурсів для забезпечення їх ефективного використання.

4.1.2. Фінансові ресурси підприємства, їх склад і характеристика

Фінансові ресурси є невід'ємною складовою функціонування підприємств різних форм власності. Поняття «фінансові ресурси» – комплексне. Як підкреслив А. Поддєрьогін, «під фінансовими ресурсами слід розуміти грошові кошти, що є в розпорядженні підприємств»⁴². *Фінансові ресурси підприємств* – це власні, позичені та залучені кошти, які використовуються підприємствами для формування своїх активів та отримання прибутку.

Фінансові ресурси підприємства мають певні ознаки:

- виражають відносини власності;
- мають конкретне джерело формування та цільове призначення;
- їх формування та використання завжди має правову сторону і регламентується законодавчими і нормативними актами.

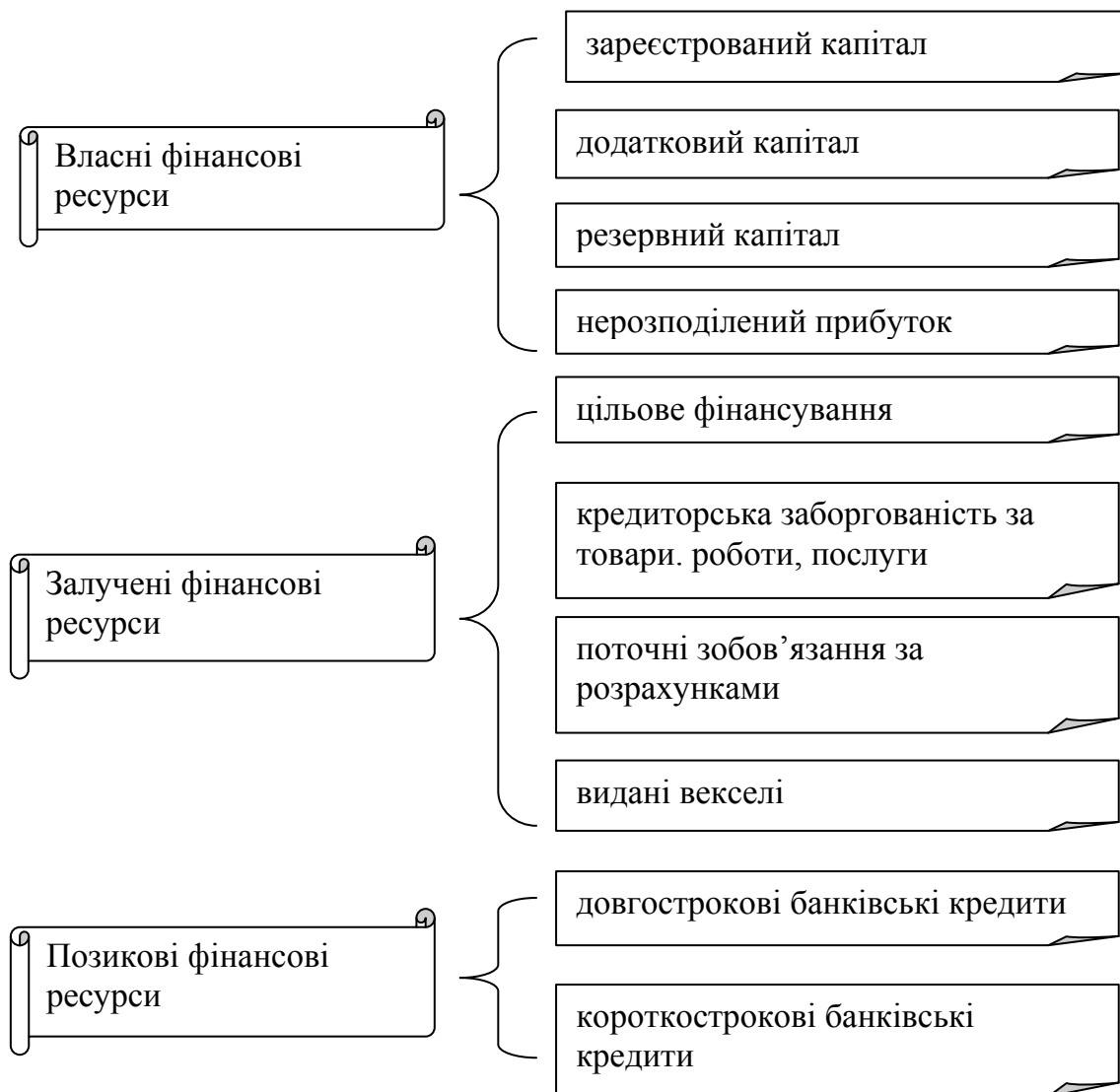
Джерелами формування фінансових ресурсів підприємств є власні залучені та позичені кошти, рис. 4.1.

Формування оптимальної структури фінансових ресурсів є однією із головних проблем фінансово-господарської діяльності підприємства. Від

---

⁴² Фінанси підприємств : підручник / кер. авт. кол. і наук. ред. проф. А.М. Поддєрьогін. 8-е вид., перероб. та доп. Київ : КНЕУ, 2013. 219 с.

її ефективного розв'язання залежать стабільне функціонування, фінансовий стан та динамічний розвиток суб'єкта підприємництва. Підвищення питомої ваги власних джерел позитивно впливає на фінансову стійкість підприємств. Висока питома вага залучених та позикових джерел зумовлює додаткові витрати на сплату відсотків за банківські кредити, дивіденди на акції, доходи на облігації, зменшує ліквідність балансу підприємства, підвищує фінансовий ризик. Тому одним із напрямків діяльності підприємства є фінансовий, сфера дії якого – раціональне оптимальне формування й активний системний пошук фінансових ресурсів для подальшого розвитку.

Рис. 4.1. Джерела фінансових ресурсів підприємства

4.1.3. Принципи організації фінансів підприємства

Результати діяльності підприємств (будь-якої форми власності, організаційно-правового статусу та виду діяльності) в умовах ринкової економіки безпосередньо залежать від організації їх фінансів.

До основних *принципів організації* фінансів суб'єктів підприємницької діяльності належать:

1. Саморегулювання господарської та фінансової діяльності. Його суть полягає у наданні підприємствам самостійності у виробничій, інвестиційній та фінансовій діяльності, виходячи з наявних фінансових, трудових і матеріальних ресурсів.

2. Самоокупність і самофінансування. Самоокупність означає покриття витрат на просте відтворення виробництва за рахунок отриманих доходів. Самофінансування, на відміну від самоокупності, передбачає покриття витрат на розвиток виробництва за рахунок отриманого прибутку та залучених кредитів, які, у свою чергу, також погашаються за рахунок прибутку. Цей принцип визначає взаємозв'язок між розвитком підприємства і фінансовими результатами його діяльності.

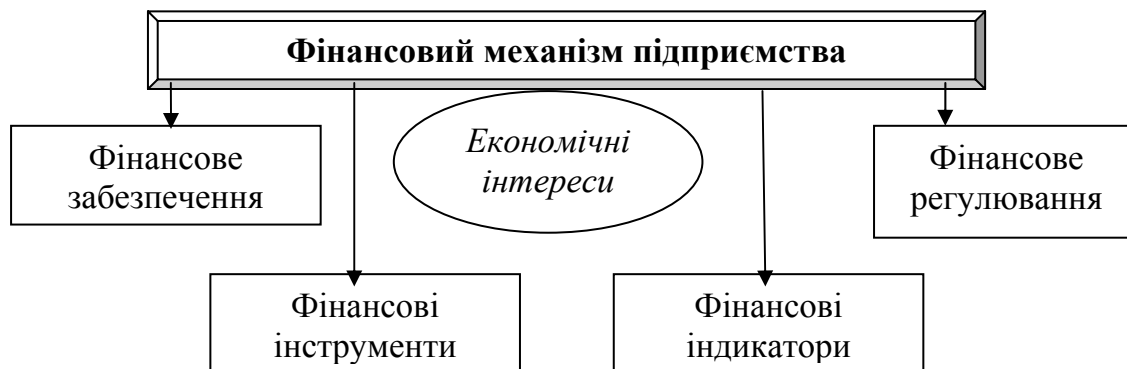
3. Розмежування джерел формування капіталу на власні й позикові. За браком власного оборотного капіталу підприємства залучають банківські кредити, кошти інших кредиторів і комерційний кредит. Кредит дає змогу доцільніше організувати оборот капіталу підприємств, не витратити значного обсягу фінансових ресурсів на створення зайвих матеріальних оборотних запасів і вчасно фінансувати інвестиційні проєкти. Використання різноманітних форм кредитування прискорює рух капіталу підприємства та сприяє підвищенню ефективності фінансово-господарської діяльності.

4. Наявність фінансових резервів. Формування фінансових резервів - одна із важливих умов діяльності підприємств в конкурентному ринковому середовищі. Ліквідні фінансові резерви гарантують фінансову стійкість підприємства в умовах мінливої ринкової кон'юнктури та забезпечують виконання зобов'язань перед партнерами і державою.

Сьогодні підприємства самостійно обирають вид діяльності, форму організації бізнесу відповідно до діючого законодавства, приймають рішення щодо виробництва та збуту продукції, організують свої взаємовідносини з контрагентами, працівниками, фінансовими інститутами. Після виконання зобов'язань самостійно розпоряджаються своїми фінансовими ресурсами, використовуючи їх для розвитку або для споживання. Створення достатніх фінансових резервів забезпечує захищеність підприємства в умовах ринку, змінного економічного та політичного середовища, інфляції, нерозвиненого правового поля, фінансових та інших ризиків.

4.1.4. Формування фінансового механізму підприємства

Фінансовий механізм підприємства - це сукупність методів реалізації економічних інтересів шляхом фінансового впливу на його соціально-економічний розвиток. Складові фінансового механізму відображені на рис. 4.2.

Рис. 4.2. Складові фінансового механізму підприємства

Фінансове забезпечення визначається сукупністю джерел і форм фінансування підприємства. *Фінансове регулювання* спрямоване на зміну кількісних і якісних фінансових показників через механізм надання або вилучення фінансових ресурсів для забезпечення фінансової стійкості. При здійсненні фінансового забезпечення та фінансового регулювання використовуються фінансові інструменти, які мають свої важелі впливу.

Фінансовими інструментами є договірна угода, згідно з якою відбувається збільшення активів одного підприємства і фінансових зобов'язань іншого. Елементи фінансових інструментів є первинного впливу, дія яких проявляється у процесі вилучення частини доходів (податки, внески, відрахування) та вторинного впливу, які діють шляхом збільшення доходів (банківські кредити, бюджетні субсидії). Нормативні засади використання фінансових інструментів на підприємстві встановлені П(С)БО 13 «Фінансові інструменти».

Серед складових фінансового механізму підприємства є *фінансові важелі*, які діють через відповідні фінансові методи. У фінансовій діяльності широко застосовуються такі *фінансові методи*, як інвестування, кредитування, планування, прогнозування, оподаткування, самофінансування, оренда, лізинг, факторинг, система розрахунків тощо.

Система фінансових індикаторів фінансового механізму підприємства включає фінансові категорії, фінансові показники, фінансові коефіцієнти.

Фінансовий механізм має інформаційне, правове, нормативне та організаційне забезпечення.

4.1.5. Фінансова діяльність і фінансова робота на підприємстві

Фінансова діяльність підприємства реалізується шляхом використання відповідних форм і методів фінансового забезпечення функціонування підприємств для досягнення основної мети – збільшення доходів власників.

Фінансова діяльність підприємства – це процес під час якого суб'єкт господарювання формує, розподіляє та використовує фінансові ресурси для забезпечення фінансово-господарської діяльності.

Фінансова діяльність підприємства спрямована на виконання таких завдань:

- формування фінансових ресурсів в обсязі, необхідному для фінансування поточної операційної діяльності та економічного розвитку;
- забезпечення фінансових зобов'язань перед контрагентами, бюджетом, банками;
- пошук резервів збільшення доходів, прибутку, підвищення рентабельності та платоспроможності;
- контроль за цільовим розподілом і ефективним використанням фінансових ресурсів.

Фінансова робота – це система економічних заходів із формування фінансових ресурсів в обсягах, необхідних для забезпечення виконання планів економічного розвитку підприємства, здійснення контролю за їх цільовим та ефективним використанням. Фінансову роботу на підприємстві організують за такими напрямками:

- фінансове прогнозування і поточне планування;
- поточна й оперативна фінансово-економічна робота;
- аналіз та контроль за виробничо-господарською та фінансовою діяльністю.

Результати контролю й аналізу, як правило, використовуються керівниками підприємств для покращення фінансової роботи. Фінансова робота на підприємствах виконується робітниками фінансового відділу, а при його відсутності - робітниками бухгалтерії. Водночас, основним розпорядником грошових коштів, фінансових ресурсів, товарно-матеріальних цінностей, які належать підприємству, є його керівник, що має право першого підпису на всіх розрахунково-платіжних документах.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Яка економічна суть фінансів підприємств та їх функції?
2. Перерахуйте внутрішні та зовнішні фінансові відносини підприємства.
3. Наведіть класифікацію джерел фінансових ресурсів підприємства.
4. Поясніть зміст принципів організації фінансів підприємств.
5. Охарактеризуйте фінансовий механізм підприємства.
6. Розкрийте зміст фінансової діяльності та фінансової роботи на підприємстві.

4.2. ОРГАНІЗАЦІЯ ГРОШОВИХ РОЗРАХУНКІВ НА ПІДПРИЄМСТВІ

- 4.2.1. Основні принципи організації грошових розрахунків
- 4.2.2. Форми безготівкових розрахунків у господарському обігу
- 4.2.3. Здійснення розрахунково-касового обслуговування підприємств
- 4.2.4. Розрахунково-платіжна та касова дисципліна

4.2.1. Основні принципи організації грошових розрахунків

Підприємство у процесі купівлі-продажу товарів, надання послуг і виконання робіт і зобов'язань виконує різні грошові розрахунки і платежі, які можуть бути як у безготівковій, так і готівковій формі.

Усі безготівкові розрахунки, що здійснюються через кредитні установи, поділяються на розрахунки за товарними і нетоварними операціями. До розрахунків за товарними операціями належать розрахунки між підприємствами, організаціями й установами за відвантажену продукцію надані послуги, виконані роботи. До розрахунків за нетоварними операціями належать розрахунки з бюджетом і з власниками корпоративних прав, погашення кредитів і сплата відсотків за користування кредитами, сплата фінансових санкцій та інші платежі за фінансовими зобов'язаннями.

Загальні принципи організації розрахунків у господарському обігу такі:

- безготівкові розрахунки між підприємствами, організаціями та установами здійснюються через банк шляхом перерахування коштів з рахунку платника на рахунок отримувача коштів.

- розрахункові документи банк приймає до виконання в межах наявних коштів на рахунку підприємства, причому платежі одного клієнта за рахунок коштів іншого не допускаються, крім випадків, передбачених чинним законодавством - уступка вимоги, переведення боргу тощо.

- розрахунково-касове обслуговування підприємств банк здійснює на договірній основі.

- підприємства самостійно обирають форми розрахунків та вказують їх при укладенні між собою договорів.

- кошти з рахунку підприємства списують за розпорядженням його керівництва, крім випадків, у яких чинне законодавство передбачає незаперечне стягнення та безакцептне списання коштів.

Готівкою підприємства проводять розрахунки з оплати праці, виплат премій, дивідендів, матеріальних допомог, надання коштів на відрядження тощо. Крім цього, підприємства отримують готівку з поточного рахунку на покриття частини адміністративних витрат і проведення розрахунків за сировину та матеріали тощо.

Підприємства також реалізують частину продукції (робіт, послуг) за готівку. У такому випадку приймання готівки в касу проводять за відповідно оформленими документами - прибутковими ордерами. Прийняття готівки від населення, наприклад за наявності на підприємстві магазину, здійснюють із застосуванням реєстратора розрахункових операцій (електронних касових апаратів або програмних РРО).

Отримання готівки з поточного рахунку здійснюється з використанням грошового чека. Усі надходження й видачі готівки у національній валюті підприємства відображають у касовій книзі.

Відповідно до встановленого порядку, підприємства зобов'язані: зберігати грошові кошти в установах банку на договірних умовах; усю готівку понад встановлені ліміти в касі підприємства здавати для зарахування на поточні рахунки в порядку і терміни, погоджені з установою банку; видачу готівки під звіт (відрахування) проводити у межах суми відповідно до порядку, встановленого Урядом України; касові операції оформляти типовими документами, які застосовуються без змін на всіх підприємствах, незалежно від їх відомчого підпорядкування та форми власності.

4.2.2. Форми безготівкових розрахунків у господарському обігу

Безготівкові розрахунки, що здійснюють суб'єкти підприємництва, - це перерахування певної суми коштів з рахунків платників на рахунки отримувачів коштів, а також перерахування банками за дорученням підприємств і фізичних осіб коштів, унесених ними готівкою в касу банку, на рахунки отримувачів коштів. Ці розрахунки здійснює банк на підставі розрахункових документів на паперових носіях чи в електронному вигляді.

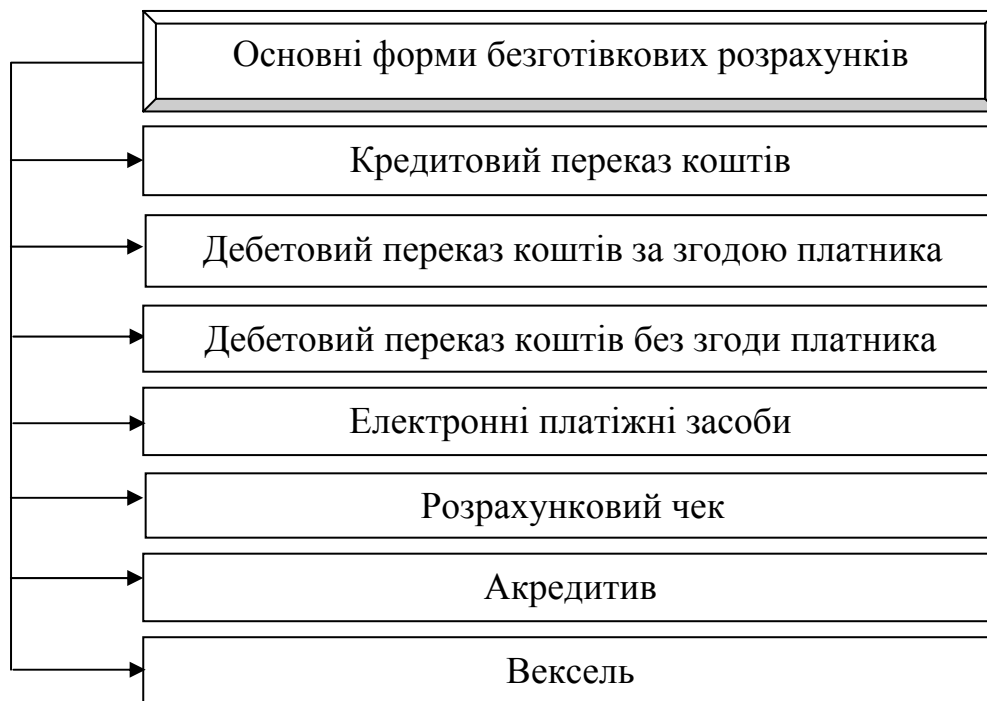
Безготівкові розрахунки здійснюються за такими формами безготівкових інструментів, рис. 4.3.

Відповідно до Закону України «Про платіжні послуги», кредитовий переказ - платіжна операція з рахунку платника на підставі платіжної інструкції, наданої платником або надавачем послуг з ініціювання платіжних операцій, за умови отримання згоди платника на виконання платіжної операції, наданої надавачу платіжних послуг платника⁴³. А дебетовий переказ визначається як платіжна операція, що здійснюється з рахунку платника на підставі наданої отримувачем платіжної інструкції, за умови отримання згоди платника на виконання платіжної операції, наданої ним отримувачу, надавачу платіжних послуг отримувача або платника, або на підставі платіжної інструкції стягувача без отримання згоди платника⁴⁴.

⁴³ Про платіжні послуги : Закон України від 30 черв. 2021 р. № 1591-IX.

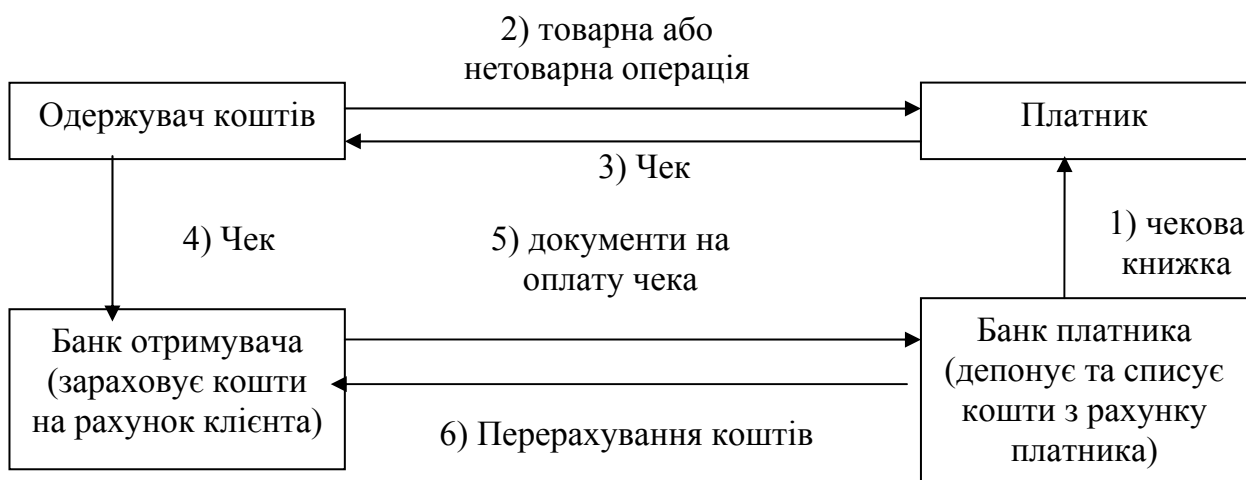
⁴⁴ Там же.

Електронний платіжний засіб – це платіжний інструмент, реалізований на будь-якому носії, якій містить в електронній формі дані, необхідні для ініціювання платіжної операції визначених договором з емітентом, наприклад, платіжна картка.

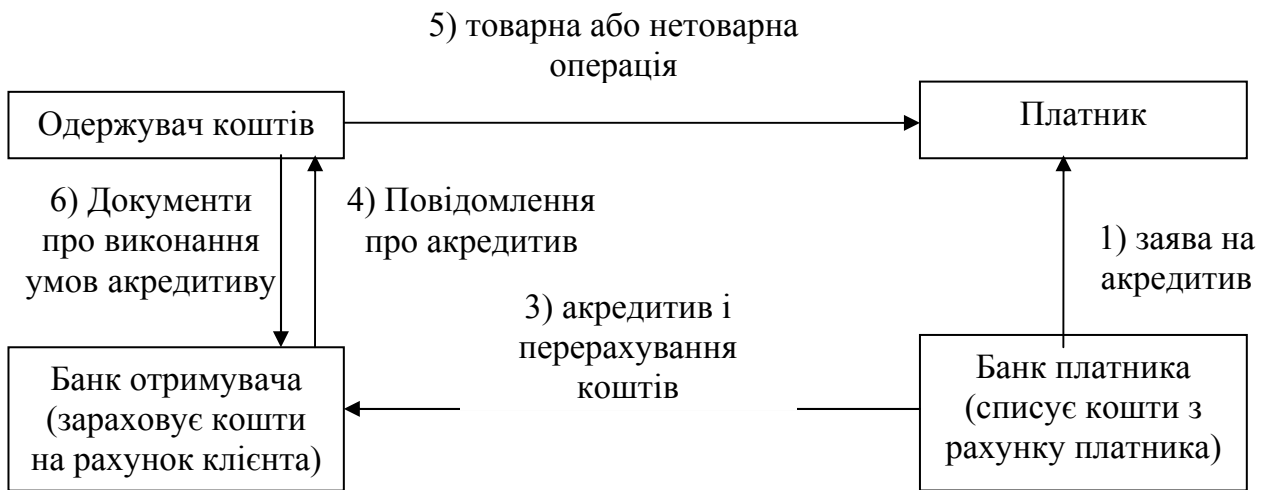
Рис. 4.3. Форми безготівкових розрахунків підприємства

Порядок розрахунків з використанням розрахункових чеків, акредитивів і векселів відображено у наступних схемах, рис. 4.4.-4.7.

Рис. 4.4. Схема безготівкових розрахунків за допомогою розрахункового чека

Рис. 4.5. Схема безготівкових розрахунків за допомогою акредитива

Рис. 4.6. Схема розрахунків простим векселем

Рис. 4.7. Схема розрахунків переказним векселем

4.2.3. Здійснення розрахунково-касового обслуговування підприємств

Розрахунково-касове обслуговування - послуги, що надаються банком підприємству на підставі відповідного договору, укладеного між ними, які пов'язані із переказом коштів з рахунка (на рахунок) цього підприємства, видачею йому коштів у готівковій формі, а також здійсненням інших операцій, передбачених договорами.

У договорі обумовлюються права й обов'язки банку та підприємства. Основними обов'язками банку, який здійснює розрахунково-касове обслуговування підприємства, є:

1. Відкриття підприємству рахунку протягом одного робочого дня після надання ним необхідних документів згідно з нормативними актами НБУ.

2. Надання підприємству послуг відповідно до умов договору та консультацій з питань застосування банківського законодавства та порядку здійснення розрахунків.

3. Здійснення приймання та видачі готівки.

4. За запитом підприємства надання дублікатів виписок з рахунку, а також копії документів щодо операцій на рахунку.

5. Гарантування таємниці щодо операцій за рахунком підприємства.

6. Нарахування відсотків за залишками вільних коштів на рахунку підприємства.

У той же час банк має право повертати підприємству розрахункові документи, які ним оформлені з порушенням законодавства та нормативних актів НБУ; відмовити підприємству у видачі готівки у випадках зазначених у договорі; здійснювати незаперечне стягнення та безакцентне списання коштів з рахунку підприємства у випадках, передбачених чинним законодавством; отримувати плату за надані послуги; здійснювати перевірки касової дисципліни.

Розрахункове-касове обслуговування підприємств здійснюється за такими напрямками:

- відкриття та закриття рахунків, їх обслуговування;
- розрахункове обслуговування (зарахування коштів на рахунки, конвертація, видача виписок і довідок за рахунком, консультаційні послуги щодо розрахункового обслуговування тощо);
- касові операції з прийому готівки та зарахування її на рахунок, продаж бланків суворої звітності та векселів, оформлення та видача чекових книжок тощо.

4.2.4. Розрахунково-платіжна та касова дисципліна

Розрахункова дисципліна передбачає дотримання підприємством установлених правил проведення розрахункових операцій. *Платіжна дисципліна* передбачає здійснення підприємствами платежів за фінансовими зобов'язаннями в повному обсязі та в установлені строки.

За порушення підприємствами розрахунково-платіжної дисципліни до них можуть бути вжиті санкції.

Санкція в господарських відносинах - це примусовий захід покарання, що застосовується за порушення встановленого порядку здійснення господарсько-фінансової діяльності. Застосування санкцій спрямоване на зміцнення договірної, кредитної, розрахункової, фінансової дисципліни підприємства. Залежно від того, які суб'єкти вживають санкції до підприємства, виділяють договірні, банківські та фінансові санкції, рис. 4.8.

Рис. 4.8. Види санкцій у господарських відносинах

Уживання санкцій у цілому позитивно впливає на зміцнення розрахунково-платіжної дисципліни підприємств.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте основні принципи організації грошових розрахунків.
2. Наведіть форми безготівкових розрахунків у господарському обігу.
3. Охарактеризуйте механізм здійснення розрахунково-касового обслуговування підприємств.
4. Як забезпечується розрахунково-платіжна та касова дисципліна на підприємстві?

4.3. ГРОШОВІ НАДХОДЖЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ

4.3.1. Характеристика та склад грошових надходжень підприємства

4.3.2. Ціноутворення на підприємстві

4.3.3. Планування доходу від операційної діяльності

4.3.4. Грошові надходження від інвестиційної, фінансової та іншої діяльності підприємства

4.3.1. Характеристика та склад грошових надходжень підприємства

Грошові надходження – це кошти, які надходять на поточні та інші рахунки підприємству в банківських установах і в касу підприємств. Термін «грошові надходження» ширший, ніж термін «дохід від реалізації», оскільки грошові надходження охоплюють усі вхідні грошові потоки підприємств. Грошові надходження підприємств значно перевищують отримувані підприємством доходи від різних видів до заповнення форм фінансової звітності встановлено відповідні вимоги до визнання доходу за кожним видом діяльності.

В Україні застосовуються два методи для визначення грошових надходжень від продажу продукції та виконання інших операцій. За *касового методу* дохід від продажу продукції та виконання інших операцій визначають за коштами, що надійшли на рахунки. Відповідно до *методу нарахування* – за вартістю відвантажених (переданих) товарів (підписання документа про виконані роботи, надані послуги) на відповідну дату. У бухгалтерському обліку дохід визнається в разі збільшення активу або зменшення зобов'язань, що супроводжується зростанням власного капіталу, за умови, що оцінка доходу може бути достовірно визначена. Якщо грошові надходження збільшують активи підприємства, але не примножують власний капітал, вони не визнаються доходом.

У результаті здійснення всіх видів діяльності підприємство може отримувати чистий дохід від реалізації продукції, дохід від іншої операційної діяльності, доходи від участі в капіталі, інші фінансові доходи, інші доходи, інший сукупний дохід. У грошових надходженнях підприємств найбільша питома вага належить доходу від реалізації продукції та іншим операційним доходам.

Грошові надходження підприємств відшкодовують авансовані у виробництво вкладення, формують доходи і капітал, завдяки чому забезпечується новий цикл виробництва і реалізації продукції, розширення діяльності підприємства.

4.3.2. Ціноутворення на підприємстві

Ціни на продукцію виконують певні функції, рис. 4.9.

Рис. 4.9. Функції ціни

Існують різні ознаки за якими класифікують ціни у фінансово-господарській діяльності підприємства, рис. 4.10.

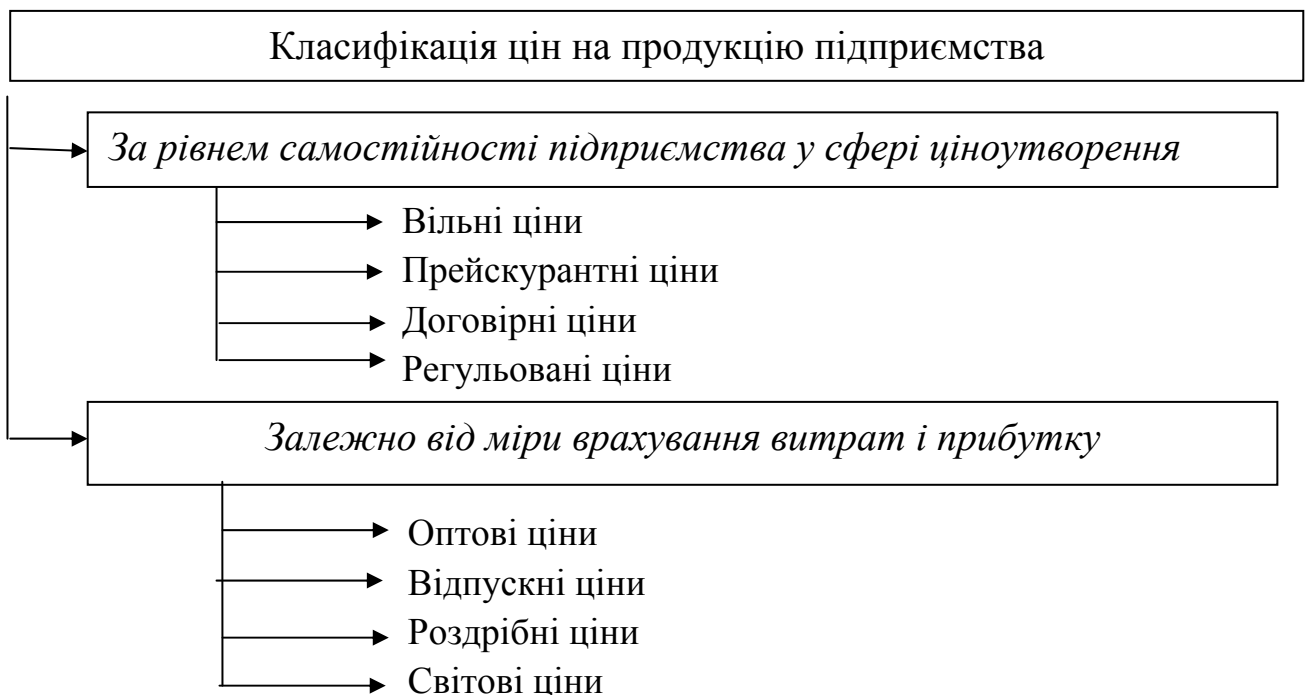
Оптова ціна (цінами виробника) використовуються переважно для планування, обліку й аналізу товарної (реалізованої) продукції, оскільки вона не включає ПДВ. Обчислюється вона за формулою:

$$O_{ц} = C_{в} + Pr \quad \text{або} \quad O_{ц} = C_{в} + \frac{C_{в} \times P}{100} \quad (4.1)$$

де $O_{ц}$ - оптова ціна виробу;

$C_{в}$ - виробнича собівартість виробу;

P - рентабельність виробу, %.

Рис. 4.10. Класифікація цін на продукцію підприємств за основними ознаками

Відпускна ціна виробника містить акцизний податок (підакцизні товари) і ПДВ. Вона використовується для продажу продукції іншим підприємствам, а також підприємствам оптової торгівлі.

Відпускну ціну виробника розраховують так:

$$V_{ц} = C_{в} + P_{р} + ПДВ \quad \text{або} \quad V_{ц} = O_{ц} + \frac{O_{ц} \times C_{пдв}}{100} \quad (4.2)$$

І з урахуванням акцизного податку формула розрахунку така:

$$V_{ц} = C_{в} + P_{р} + АП + ПДВ \quad (4.3)$$

де $V_{ц}$ - відпускна ціна виробника,;

ПДВ – сума податку на додану вартість;

Спдв - ставка податку на додану вартість, %;

АП – сума акцизного податку.

Підприємства за *роздрібними цінами* реалізують свою продукцію кінцевому споживачеві, вони враховують, крім відпускних (оптових) цін виробника, витрати і доходи торговельних підприємств.

Роздрібну ціну розраховують таким чином:

$$P_{ц} = V_{ц} + ТН, \quad (ТН = V_{о} + П + ПДВ) \quad (4.4)$$

де $P_{ц}$ - роздрібна ціна;

ТН – націнка; $V_{о}$ - витрати обігу;

П - прибуток фірмового магазину.

Ціни на експортну продукцію підприємств називаються *світовими*. Вони включають, крім оптових цін, також мито та митні збори. найпростішими і найуживанішими методами розрахунку ціни на експортну продукцію є:

- «метод цільового прибутку» – коли мають місце інвестиції в основний та оборотний капітал для виробництва й експорту продукції.

- метод «поточних витрат плюс прибуток», що використовується при відсутності таких інвестицій.

3.3.3. Планування доходу від операційної діяльності

Основною складовою грошових надходжень підприємств є *дохід від реалізації продукції* - фінансова категорія, яка виражає грошові відносини між постачальниками і споживачами товару.

Дохід від реалізації продукції – це сума коштів, які надійшли на поточний рахунок підприємства в комерційному банку або в касу підприємства від продажу товарів і надання послуг. Підприємство визначає як плановий, так і фактичний дохід від реалізації продукції. Плановий дохід від реалізації продукції визначають *методом прямого рахунку*. За його використання дохід від реалізації визначається множенням кількості реалізованих виробів на їхню реалізаційну ціну і додаванням отриманих сум за всією номенклатурою виробів.

Дохід від реалізації кожного виду виробів визначають як добуток кількості реалізованих виробів та ціни реалізації кожного виробу.

Обсяг реалізації можна розрахувати *укрупненим методом* виходячи з товарного випуску виробів у плановому періоді, додаючи залишки виробів на початок планового періоду і віднімаючи такі на кінець планового періоду.

Реалізаційні ціни в плановому періоді визначають на підставі цін базового періоду, які коригують на передбачувані зміни в плановому періоді, у тому числі з урахуванням попиту і пропозиції.

Коли асортимент виробів надто великий, розрахунок плану реалізації можна здійснювати *комбінованим методом*. Дохід від реалізації основних видів продукції визначають *методом прямого рахунку*, а для обчислення доходу від реалізації виробів іншого асортименту користуються *укрупненим методом*. Для розрахунку беруть товарний випуск за всіма залишками виробів, додають до нього вартість залишків на початок планового періоду і віднімають очікувані залишки на кінець планового періоду відповідно до відпускних вільних цін і за собівартістю.

3.3.4. Грошові надходження від інвестиційної, фінансової та іншої діяльності підприємства

Для розвитку підприємства, крім основної операційної діяльності, велике значення має їх інвестиційна та фінансова діяльності.

Грошові надходження від *інвестиційної діяльності* підприємство отримує від продажу основних засобів і нематеріальних активів, реалізації фінансових інвестицій, погашення наданих позичок, отримання дивідендів і процентів. Та оскільки підприємства, насамперед, прагнуть до розширення і модернізації виробничих потужностей, то результатом інвестиційної діяльності найчастіше є відплив грошових коштів.

Фінансова діяльність на підприємстві ведеться з метою збільшення його грошових коштів і служить для фінансового забезпечення виробничо-господарської діяльності. З *фінансовою діяльністю* підприємства пов'язані надходження грошових коштів від розміщення акцій, отриманих кредитів і позичок, надходження від продажу частки в дочірньому чи спільному підприємстві тощо.

Для відображення доходів від інвестиційної та фінансової діяльності у Звіті про фінансові результати виділяють *дохід від участі в капіталі та інші фінансові доходи: дохід від участі в капіталі* - це дохід від інвестицій, вкладених в асоційовані, дочірні або спільні підприємства, облік яких ведеться за методом участі в капіталі; *інші фінансові доходи* враховують дивіденди, відсотки та інші доходи від фінансової діяльності, які не зараховуються в дохід від участі в капіталі⁴⁵.

У фінансовій звітності підприємства також виділяють *інші доходи*, що відображають дохід від реалізації фінансових інвестицій; дохід від неопераційних курсових різниць; дохід підприємств від зміни балансової вартості фінансових інструментів, які оцінюються за справедливою вартістю, та інші доходи, які виникають у процесі господарської діяльності, але не мають зв'язку з операційною діяльністю підприємства.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Який склад грошових надходжень підприємства?
2. Розкрийте механізм ціноутворення на підприємстві.
3. Охарактеризуйте планування доходу від операційної діяльності
4. Наведіть грошові надходження від інвестиційної, фінансової та іншої діяльності підприємства та поясніть їх значення для підприємства.

---

⁴⁵ Методичні рекомендації щодо заповнення форм фінансової звітності : наказ Міністерства фінансів України від 28 бер. 2013 р. № 433.

4.4. ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДТВОРЕННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ

- 4.4.1. Характеристика складових елементів основного капіталу
- 4.4.2. Амортизація необоротних активів та її використання
- 4.4.3. Показники ефективності використання основних засобів
- 4.4.4. Інвестиційна діяльність підприємства та методи її фінансування

4.4.1. Характеристика складових елементів основного капіталу

До основного капіталу належать вкладення в необоротні активи у вигляді вартості матеріальних активів – основних засобів у робочому стані, незавершених капітальних інвестицій, нематеріальних активів – об'єктів права, інвестиційної нерухомості та довгострокових фінансових інвестицій. Теоретичні основи основного капіталу розкриті в розділі 3. Фінанси, тема 11, питання 3.

Характерними ознаками необоротних активів є:

- 1) очікуваний термін їх корисного використання більше одного року (або операційного циклу, довшого за рік): основні засоби, нематеріальні активи, довготермінові фінансові інвестиції; інвестиційна нерухомість;
- 2) поступове зменшення їх вартості у зв'язку з фізичним або моральним зношенням: основні засоби і нематеріальні активи; інвестиційна нерухомість;
- 3) відшкодування їх вартості: основні засоби, нематеріальні активи, довготермінові фінансові інвестиції; інвестиційна нерухомість.

Існує кілька оцінок грошового виразу необоротних активів, рис. 4.11.

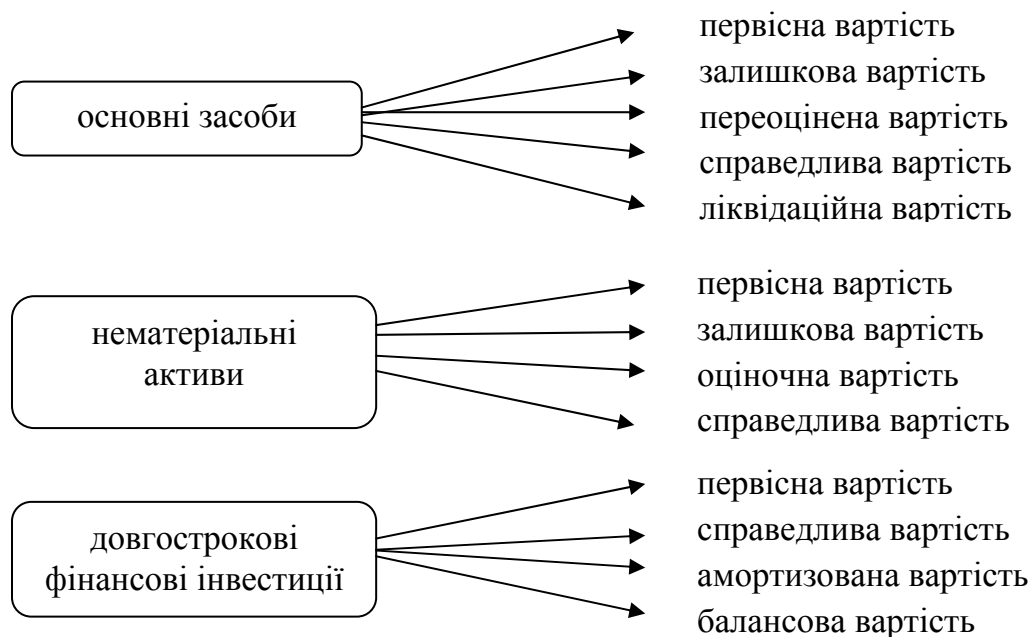

Рис. 4.11. Види грошової оцінки окремих елементів необоротних активів

4.4.2. Амортизація необоротних активів та її використання

Теоретичні основи нарахування амортизації розкриті в розділі 3. Фінанси, тема 11, питання 3.

Амортизація основних засобів і нематеріальних активів нараховується відповідно до ПСБО 7 «Основні засоби, ПСБО 8 «Нематеріальні активи» та Податкового кодексу. Для розрахунку амортизаційних відрахувань використовуються такі методи:

- *прямолінійний метод:*

$$AB = \frac{BA}{T}, \quad (4.5)$$

де АВ- річна сума амортизаційних відрахувань;

Т - строк корисного використання об'єкта основних засобів, років;

ВА – вартість, яка амортизується (ВА= ПВ-ЛК);

ПВ – первісна вартість об'єкта амортизації;

ЛВ – ліквідаційна вартість об'єкта амортизації.

- *метод зменшення залишкової вартості:*

$$AB = 3B(ПВ) \times Ha, \quad Ha = 1 - \sqrt[T]{ЛВ/ПВ} \quad (4.6)$$

де Ha – річна норма амортизації.

- *метод прискореного зменшення залишкової вартості:*

$$AB = 3B(ПВ) \times Ha, \quad Ha = \frac{1}{T} \times 2 \quad (4.7)$$

- *кумулятивний метод:*

$$AB = BA \times Kk, \quad Kk = \frac{KP}{\sum P} \quad (4.8)$$

де Kk – кумулятивний коефіцієнт,

KP – кількість років до кінця строку корисного використання об'єкта необоротних активів, роки;

$\sum P$ - сума чисел років корисного використання об'єкта необоротних активів, роки.

- *виробничий метод:*

$$AB_m = ОП_m \times BC, \quad BC = \frac{BA}{3ОП_n} \quad (4.9)$$

де АВ_м - місячна сума амортизаційних відрахувань;

ОП_м – місячний обсяг продукції, який вироблений (виконаний) з використанням об'єкта амортизації, шт.;

BC – виробнича ставка,

3ОП_п – загальний обсяг продукції, якій підприємство очікує виробити (виконати) з використанням об'єкта амортизації, шт.

Мінімально допустимі строки амортизації та обмеження використання певних методів для окремих груп основних засобів та нематеріальних активів зазначені у Податковому кодексі.

4.4.3. Показники ефективності використання основних засобів

Показники стану й ефективності використання основних засобів можна об'єднати в три групи, які характеризують:

- 1) забезпечення підприємства основними засобами;
- 2) стан основних засобів;
- 3) ефективність використання основних засобів.

До показників забезпечення підприємства основними засобами належать:

– *капіталомісткість основних засобів (Км):*

$$K_m = \frac{\overline{OЗ}}{ВП} \quad (4.10)$$

де $\overline{OЗ}$ – середня залишкова вартість основних засобів за досліджуваний період (рік, квартал);

ВП – вартість виробленої продукції за досліджуваний період (рік, квартал).

– *капіталоозброєність праці (Козб):*

$$K_{озб} = \frac{\overline{OЗ}}{\overline{ЧП}} \quad (4.11)$$

де $\overline{ЧП}$ – середньспискова чисельність працівників у досліджуваному періоді (рік, квартал).

– *коефіцієнт реальної вартості основних засобів у майні підприємства (Крвоз):*

$$K_{рвоз} = \frac{OЗ}{M} \quad (4.12)$$

де OЗ – залишкова вартість основних засобів;

M – вартість майна підприємства.

До показників стану та руху основних засобів можна віднести:

- *коефіцієнт зносу основних засобів (Кз):*

$$K_z = \frac{З}{ПВоз} \quad (4.13)$$

де З – сума зносу основних засобів;

ПВоз – первісна вартість основних засобів.

- коефіцієнт придатності основних засобів (K_n):

$$K_n = \frac{ЗВоз}{ПВоз}, \quad K_n = 1 - K_з \quad (4.14)$$

де $ЗВоз$ – залишкова вартість основних засобів.

– коефіцієнт оновлення основних засобів ($K_{он}$):

$$K_{он} = \frac{Вв}{ОЗк} \quad (4.15)$$

де $Вв$ – вартість введених основних засобів за певний період (рік, квартал);
 $ОЗк$ – вартість основних засобів на кінець досліджуваного періоду (року, кварталу), грн.

- коефіцієнт вибуття основних засобів ($K_{виб}$):

$$K_{виб} = \frac{Ввив}{ОЗп} \quad (4.16)$$

де $Ввив$ – вартість виведених основних засобів за певний період (рік, квартал);
 $ОЗп$ – вартість основних засобів на початок досліджуваного періоду (рік, квартал).

Показники ефективності використання основних засобів:

- капіталовіддача основних засобів (K_v):

$$K_v = \frac{ВП}{ОЗ} \quad (4.17)$$

- рентабельність основних засобів ($Р_{оз}$):

$$Р_{оз} = \frac{П}{ОЗ} \times 100\% \quad (4.18)$$

де $П$ – прибуток за досліджуваний період (рік, квартал).

4.4.4. Інвестиційна діяльність підприємства та методи її фінансування

Інвестиційна діяльність підприємства передбачає проведення господарських операцій зі створення та придбання основних засобів, нематеріальних активів, придбання корпоративних прав і цінних паперів в обмін на кошти або майно.

Підприємство здійснює капітальні, фінансові та інтелектуальні інвестиції. Основними методами фінансування інвестицій підприємства вважаються фінансування за рахунок власних фінансових ресурсів підприємства (самофінансування), кредитування; лізинг та інші.

Самофінансування передбачає покриття за рахунок власних доходів усіх видатків діяльності підприємства як при простому, так і при розширеному відтворенні. При цьому розширене відтворення можливе лише за умови прибуткової діяльності підприємства.

Більшість підприємств, незалежно від форм власності, створюються з обмеженим розміром капіталу, що не дозволяє їм у повному обсязі забезпечити розширене відтворення за рахунок власних фінансових ресурсів. Це зумовлює залучення кредитних ресурсів, зокрема довгострокових банківських кредитів для фінансування інвестиційних проєктів.

Лізинг є особливою формою фінансування основного капіталу підприємств, який не вважається їх власністю. Підприємства вдаються до лізингу за умов відсутності власних ресурсів, дорогого кредиту, коротких термінів використання обладнання. Найбільш розповсюдженими є оперативний лізинг і фінансовий лізинг.

Непрямою формою фінансування є франчайзинг, який може набувати таких форм:

- надання франшизодатцем технічної, комерційної інформації та документації, надання інформації про обладнання, навчання персоналу тощо;
- надання франшизодатцем обладнання на умовах лізингу;
- франшизодатець може виступати гарантом за кредитами для франшизоотримувача;
- надання франшизодатцем пільгового кредиту.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому суть основного капіталу підприємства?
2. Які складові основного капіталу підприємства?
3. Наведіть види вартісної оцінки основних складових основного капіталу.
4. Охарактеризуйте механізм розрахунку амортизаційних відрахувань.
5. Розкрийте зміст інвестиційної діяльності підприємств та методи її фінансування.

4.5. ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОТНОГО КАПІТАЛУ ПІДПРИЄМСТВА

4.5.1. Суть і склад оборотного капіталу підприємства

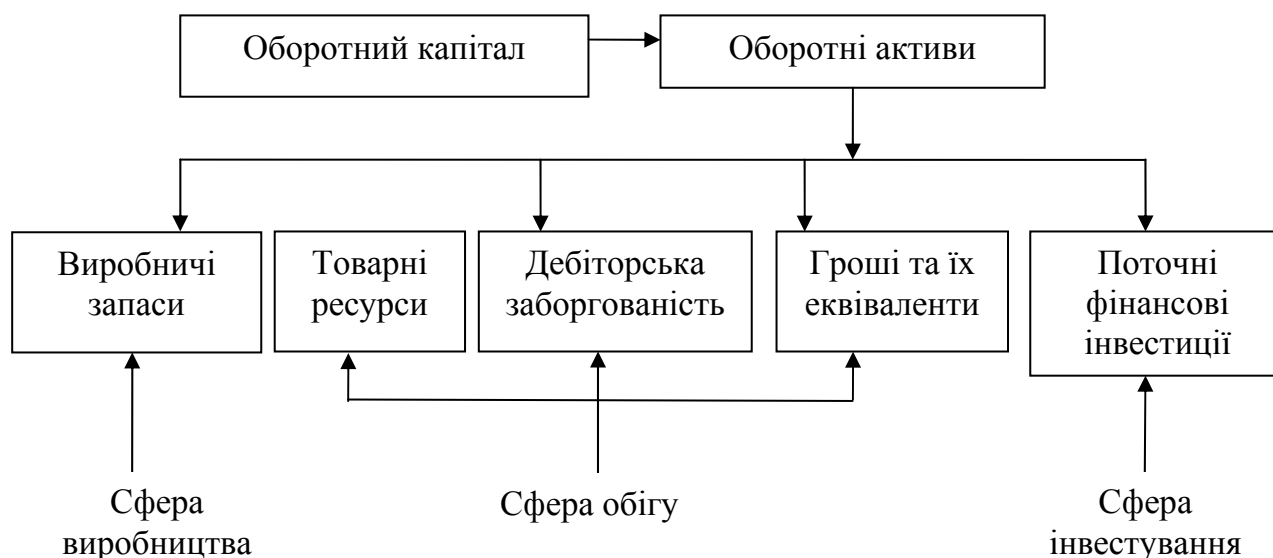
4.5.2. Джерела формування оборотного капіталу

4.5.3. З'ясування оптимальної потреби в оборотному капіталі підприємства

4.5.4. Показники економічної ефективності використання оборотного капіталу

4.5.1. Суть і склад оборотного капіталу підприємства

Оборотний капітал - це частина фінансових ресурсів підприємства, вкладена в оборотні активи для забезпечення безперервності фінансово-господарської діяльності та отримання прибутку. Оборотний капітал відновлюється упродовж періоду, зумовленого операційним циклом і термінами поточних фінансових вкладень. Рух оборотного капіталу можна умовно зобразити у вигляді схеми, рис. 4.12.

Рис. 4.12. Рух оборотного капіталу та його матеріалізованих форм

Оборотний капітал виконує певні функції. У сучасній навчальній літературі переважно виділяють дві функції:

- виробнича функція передбачає забезпечення безперервності технологічного процесу виробництва;
- розрахункова реалізується в обслуговуванні завершення кругообігу капіталу шляхом перетворення оборотного капіталу з товарної форми у грошову.

З розширенням сфери участі оборотного капіталу у діяльності підприємства заслуговує уваги така функція оборотного капіталу як формування високоліквідного резерву у формі поточних фінансових інвестицій.

Відповідно до особливостей кругообігу та форм участі оборотного капіталу в фінансово-господарській діяльності підприємства його класифікують за певними ознаками:

- відповідно до функціонального призначення виділяють оборотний капітал у сферах виробництва, обігу та інвестицій;

- відповідно до участі оборотного капіталу в економічному процесі він представлений такими активами як виробничі запаси, запаси незавершеного виробництва, запаси готової продукції, дебіторська заборгованість, поточні фінансові інвестиції, кошти та їх еквіваленти;
- за ступенем ліквідності виділяють високоліквідні, середньоліквідні та низьколіквідні оборотні активи;
- за ступенем ризику виділяють низькоризиковані, середньоризикові та високоризикові оборотні активи.

4.5.2. Джерела формування оборотного капіталу

В умовах ринкової економіки для підприємств усіх форм власності та організаційно-правового статусу оборотний капітал формується за рахунок власних, позичених і залучених джерел (рис. 3.5.2).

Власні джерела формування оборотного капіталу підприємств – необхідна передумова для досягнення рентабельної їх діяльності й основа для збереження майнової та операційної самостійності й незалежності підприємств. Власними джерелами формування оборотного капіталу є частина статутного, додаткового, резервного капіталу. При подальшому функціонуванні підприємства велике значення має наявність надійних джерел поповнення оборотного капіталу.

Потребу у поповненні оборотного капіталу викликають як позитивні, так і негативні чинники. До позитивних належать розширення обсягу виробництва та реалізації у результаті зростання попиту на продукцію:

До негативних:

- інфляція, що призводить до вилучення за межі обороту оборотного капіталу та підвищення цін на сировину, матеріали та енергоносії;
- наявність податкового тиску на товаровиробників, що призводить до вилучення власного оборотного капіталу до бюджету;
- не виконання вимог платіжної дисципліни, що обумовлює зростання дебіторської заборгованості, і є причиною сповільнення обігу оборотного капіталу.

У процесі діяльності підприємство має реальну можливість поповнити оборотний капітал за рахунок коштів, які його не належать, але постійно перебувають в його обігу і можуть використовуватися в сумі мінімальних залишків. Це мінімальна заборгованість із оплати праці та тимчасово вільні залишки резерву на покриття майбутніх платежів, заборгованість бюджету тощо. Названі ресурси формують планову кредиторську заборгованість підприємства.

Одним зі способів поповнення оборотного капіталу є комерційний кредит, тобто відстрочка платежу за придбані товари, виконані роботи і надані послуги. Основними формами комерційного кредиту є кредиторська заборгованість за товари, роботи, послуги, у т. ч. оформлена векселями, та отримані від покупців аванси.

Крім цього, тимчасова додаткова потреба в оборотному капіталі може бути забезпечена за допомогою короткотермінових кредитів банківських установ.

4.5.3. З'ясування оптимальної потреби в оборотному капіталі підприємства

Визначення потреби в оборотному капіталі здійснюється через нормування. Нормування оборотного капіталу здійснюється в такому порядку:

1. Визначення норм запасів за статтями нормованих оборотних активів. Норма оборотних коштів - це відносний показник, який обчислюється у днях, відсотках чи гривнях.

2. З'ясування одноденного витрачення матеріальних цінностей, виходячи з кошторису витрат на виробництво.

3. Визначення нормативу за кожною статтею оборотних активів у грошовому вираженні проводиться множенням одноденних витрат у грошовому вираженні на відповідну норму запасу в днях.

4. Розрахунок сукупного нормативу, або загальної потреби в оборотному капіталі на підприємстві проводиться підсумовуванням нормативів за окремими статтями.

5. Визначення норм і нормативів за окремими статтями оборотних активів для підрозділів підприємств, де використовуються матеріальні цінності та виготовляється продукція.

Метод прямого розрахунку дає змогу найбільш точно визначити потребу в оборотних активах, оскільки враховує всі організаційно-технологічні, технічні, транспортні та інші характерні особливості, досвід і стан розрахунків. Обґрунтований розрахунок здійснюється за кожним елементом оборотних активів з урахуванням завдань виробничого плану, постачання та збуту.

Норматив оборотного капіталу щодо виробничих запасів (Нвз) визначається за формулою (грн.):

$$Нвз = O \times N \quad (4.19)$$

де H - норматив оборотного капіталу для виробничих запасів (грн);

O - одnodенні витрати сировини, матеріалів, напівфабрикатів (грн) - визначаються за кошторисом витрат на виробництво у IV кварталі планового року;

N - норма оборотного капіталу у виробничих запасів (днів) - включає поточний (складський), страховий (гарантійний), транспортний та підготовчий запас.

Норматив оборотного капіталу для незавершеного виробництва ($H_{нз}$) визначається за формулою (грн.):

$$H_{нз} = O_{нв} \times T \times K_{зв} \quad (4.20)$$

де $O_{нв}$ - одnodенні витрати за планом IV кварталу (грн.);

T - тривалість виробничого циклу (днів), що відображає час перебування продукції в незавершеному виробництві;

$K_{зв}$ - коефіцієнт зростання витрат - характеризує ступінь готовності виробів у незавершеному виробництві.

Обчислення *коефіцієнта зростання витрат* залежить від розподілу витрат протягом виробничого циклу. За рівномірного розподілу витрат коефіцієнт зростання витрат ($K_{зв}$) визначається за формулою:

$$K_{зв} = \frac{A + 0.5B}{A + B} \quad (4.21)$$

де A - витрати, які здійснюються одноразово на початку виробничого циклу;

B - наступні витрати, які включаються до собівартості продукції.

Якщо витрати на виготовлення одиниці продукції за днями виробничого циклу розподіляються нерівномірно, коефіцієнт зростання витрат ($K_{зв}$) визначається як середньозважений показник.

Норматив оборотних коштів для готової продукції ($H_{гп}$) визначається за формулою:

$$H_{гп} = O_{вп} \times N_{п} \quad (4.22)$$

де $O_{вп}$ - одnodенний випуск продукції в IV кварталі планового року за виробничою собівартістю (грн.);

$N_{п}$ - норма запасу оборотного капіталу для готової продукції (днів) - включає такі елементи: час на комплектування виробів для поставки, упаковку продукції, час на оформлення і здачу платіжних документів у банк.

Обчислений методом прямого розрахунку норматив щорічно коригується підприємством з урахуванням змін виробничої програми та швидкості обороту оборотного капіталу. Для корекції використовується *економічний метод* розрахунку.

Різновидом економічного методу розрахунку сукупної потреби у власному оборотному капіталі є *контрольний метод*. Контрольний розрахунок виконується окремо на двох групах оборотних активів. Поділ

оборотних активів на дві групи здійснюється залежно від особливостей виробництва.

Потребу в оборотних активах першої групи, розмір якої залежить від обсягу виробництва, розраховують з урахуванням темпів зростання виробничої програми. Потребу в оборотному капіталі другої групи, розмір якої не залежить від обсягу виробництва, розраховують шляхом її збільшення на 50 процентів від зростання виробничої програми. Економічний і контрольний методи, які не потребують виконання складних розрахунків, застосовують на діючих підприємствах, об'єднаннях підприємств, на рівні галузевих міністерств у процесі планування або прогнозування.

4.5.4. Показники економічної ефективності використання оборотного капіталу

Для визначення ефективності використання оборотного капіталу використовують показники його оборотності, які характеризують рівень впливу на фінансово-господарську діяльність підприємств фактора часу, тобто з якою періодичністю у часі підприємство отримує дохід і формує прибуток. До показників ефективності використання оборотного капіталу належать:

– коефіцієнт оборотності оборотного капіталу (K_o):

$$K_o = \frac{\overline{ЧД}}{\overline{ОК}} \quad (4.23)$$

де $\overline{ЧД}$ – чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за звітний період;

$\overline{ОК}$ – середній залишок оборотного капіталу у звітному періоді (рік, квартал).

– тривалість обороту оборотного капіталу ($Т_о$), дні:

$$T_o = \frac{\overline{ОК} \times Д}{\overline{ЧД}} \quad (4.24)$$

де $Д$ – кількість днів у періоді.

– сума вивільнення або збільшення оборотного капіталу ($\Delta \overline{ОК}$), грн:

$$\Delta \overline{ОК} = (T_{o1} - T_{o0}) \frac{\overline{ЧД}}{Д} \quad (4.25)$$

де $\overline{ЧД}_1$ – чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за звітний період;

T_{o1} – тривалість обороту оборотного капіталу у звітному періоді, дні;

T_{o2} – тривалість обороту оборотного капіталу у попередньому періоді, дні.

– рентабельність оборотного капіталу (Робк), %:

$$Робк = \frac{\Pi}{ОК} \times 100\% \quad (4.26)$$

де Π – чистий прибуток за звітний період.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте суть і функції оборотного капіталу підприємства.
2. Наведіть класифікацію оборотного капіталу підприємства.
3. Охарактеризуйте джерела формування та поповнення оборотного капіталу.
4. Який механізм визначення потреби в оборотному капіталі?
5. Розкрийте показники ефективності використання оборотного капіталу підприємства.

4.6. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗПОДІЛ ПРИБУТКУ ПІДПРИЄМСТВА

- 4.6.1. Економічний зміст прибутку та його функції
- 4.6.2. Формування прибутку підприємства
- 4.6.3. Суть і методи обчислення рентабельності
- 4.6.4. Розрахунок прибутковості підприємства
- 4.6.5. Розподіл і використання прибутку підприємства

4.6.1. Економічний зміст прибутку та його функції

Прибуток як економічна категорія насамперед характеризує відносини, що складаються у процесі суспільного виробництва. Об'єктивна основа існування прибутку пов'язана з необхідністю розподілу додаткового продукту. Прибуток відображає частину доданої вартості, створеної у реальному секторі економіки.

Прибуток є втіленням у грошовій формі частини чистого доходу підприємства на авансований капітал, що характеризує винагороду за здійснення підприємницької діяльності, що є різницею між чистим доходом від реалізації продукції та витратами на її виготовлення та реалізацію.

Основні функції прибутку в ринковому середовищі наведені на рис. 4.13.

Рис. 4.13. Функції прибутку

На величину прибутку впливають зовнішні та внутрішні фактори. Внутрішніми факторами є обсяг реалізації; ціна, структура, якість і собівартість продукції; ділова активність підприємства, кваліфікація й ефективність працівників.

Щодо зовнішніх факторів, то до них можна віднести природні та транспортні умови, інфраструктуру та кон'єктуру ринку, ціни на виробничі ресурси, конкуренцію на ринку товарів і рівень інфляції.

Отже, в загальному вигляді *прибуток* визначається як різниця між сумою доходів і витрат на виробництво та реалізацію продукції з урахуванням збитків від фінансово-господарських операцій.

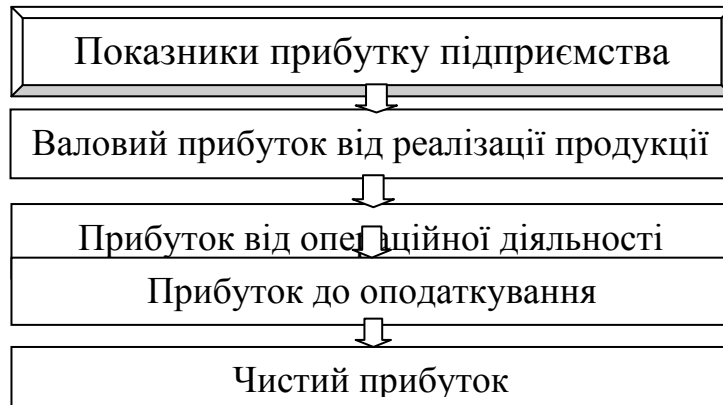
4.6.2. Формування прибутку підприємства

Послідовність визначення основного узагальнюючого показника, чистого прибутку наведено на рис. 4.14.

Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції	—
Собівартість реалізованої продукції	=
Валовий прибуток від реалізації продукції	+
Інші операційні доходи	—
Адміністративні витрати, витрати на збут, інші операційні витрати	—
Прибуток від операційної діяльності	+
Дохід від участі в капіталі, інші фін. доходи та інші доходи	—
Фінансові витрати, втрати від участі в капіталі, інші витрати	=
Прибуток до оподаткування	—
Витрати на податок на прибуток	+
Прибуток (збиток) від припинення діяльності після оподаткування	=
Чистий прибуток	

Рис. 4.14. Формування чистого прибутку підприємства

Можна виділити такі показники прибутку, рис. 4.15.

Рис. 4.15. Показники прибутку підприємства

Абсолютні показники прибутку не повною мірою відображають ступінь ефективності господарювання, оскільки сума прибутку може зростати і при недостатньому використанні ресурсів. Для об'єктивної характеристики ефективності фінансово-господарської діяльності підприємства використовують показники рентабельності.

4.6.3. Суть і методи обчислення рентабельності

Співвідношення показників прибутку з авансованою вартістю або поточними витратами відображають показники *рентабельності*, що розраховується у відсотках.

Можна виділити такі групи показників рентабельності, що мають своє певне функціональне призначення, табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Показники рентабельності	
Показники рентабельності операційної діяльності (показують ефективність операційної діяльності)	
Рентабельність продукції	$\frac{\text{Прибуток від реалізації продукції}}{\text{Собівартість реалізованої продукції}}$
Рентабельність реалізації продукції	$\frac{\text{Прибуток від реалізації продукції}}{\text{Чистий дохід від реалізації продукції (вартість продукції за мінусом непрямих податків)}}$
	$\frac{\text{Прибуток від операційної діяльності}}{\text{Чистий дохід від реалізації продукції}}$
	$\frac{\text{Чистий прибуток}}{\text{Чистий дохід від реалізації продукції}}$
Показники рентабельності капіталу (характеризують ефективність інвестиційних рішень)	
Рентабельність капіталу	$\frac{\text{Чистий прибуток}}{\text{Середня вартість капіталу (авансована вартість)}}$

Рентабельність основного капіталу	<u>Чистий прибуток</u> Середня вартість основного капіталу
Рентабельність оборотного капіталу	<u>Чистий прибуток</u> Середня вартість оборотного капіталу
Показники рентабельності власного капіталу (характеризує ефективність фінансових рішень)	
Рентабельність власного капіталу	<u>Чистий прибуток</u> Середня вартість власного капіталу

4.6.4. Розрахунок прибутковості підприємства

Для розрахунку прибутковості використовують метод установлення критичних співвідношень. За допомогою методу «критичних співвідношень» можна встановити зусилля підприємства для отримання прибутку.

Визначення критичних співвідношень аналітичним методом передбачає розв'язання рівняння з урахуванням того, що при збільшенні обсягів виробництва продукції питома вага змінних витрат відносно одиниці продукції є незмінною, а постійних – знижуються. Тобто відбувається коригування рівня валових витрат на виготовлення продукції на розмір постійних витрат.

У формалізованому вигляді розрахунок прибутку методом «критичних співвідношень» виглядає так:

$$П = ЧД - ЗВ - П \quad (4.27)$$

$$ЧД = O \times Цв, \quad ЗВ = O \times Зв, \quad \text{або} \quad П = O \times (Цв - Зв) - ПВ \quad (4.28)$$

де $П$ – прибуток;

$ЧД$ – чистий дохід від реалізації продукції;

O – обсяг реалізації продукції;

$ЗВ$ – змінні витрати;

$ПВ$ – постійні витрати;

$Цв$ – оптова ціна одиниці виробу;

$Зв$ – змінні витрати на одиницю продукції.

Основним завданням під час планування прибутку від операційної діяльності є визначення точки беззбитковості, яка відповідає такому обсягу виробництва та реалізації продукції, за якого дохід від реалізації від реалізації продукції дорівнює витратам на її виробництво та реалізацію.

Якщо рівень обсягу реалізації продукції нижчий від точки беззбитковості, виробництво такої продукції збиткове. Кожна одиниця продукції, яка була реалізована в зоні, що знаходиться вище за точку беззбитковості, збільшує величину прибутку.

Розрахунок *точки беззбитковості в натуральних одиницях* можна здійснити за такою формулою:

$$O = \frac{ПВ}{Цв - Зв} \quad (4.29)$$

Відповідно до формули (4.29) на обсяг реалізації продукції в точці беззбитковості впливають обсяг постійних витрат і їх співвідношення зі змінними витратами та ціною.

Визначення беззбиткового обсягу реалізації продукції за формулою (4.29) можливе для кожного конкретного виробу окремо. Для розрахунку беззбиткового обсягу реалізації в цілому для підприємства використовують показник маржинального доходу.

Маржинальний дохід (валова маржа) є різницею між обсягом чистого доходу від реалізації продукції та обсягом змінних витрат:

$$МД = ЧД - ЗВ \quad (4.30)$$

де *МД* - маржинальний дохід.

Послідовність розрахунків за допомогою маржинального доходу:

1. Визначається *порог рентабельності*, обсяг реалізованої продукції, за якого всі витрати покриваються, немає як збитків, так і прибутків.

$$ПР = \frac{ПВ}{МД / ЧД} \quad (4.31)$$

де *ПР* - поріг рентабельності.

2. Розраховується *запас фінансової стійкості (ЗФС)*, тобто сума, на яку підприємство може знизити обсяг реалізації продукції до появи збитків:

$$ЗФС = ЧД - ПР$$

$$\text{або у відсотках: } ЗФС = \frac{ЧД - ПР}{ЧД} \times 100\% \quad (4.32)$$

Запас фінансової стійкості у відносному вимірі показує, на скільки відсотків підприємство може зменшити обсяг реалізації, не отримуючи при цьому збитків.

Підприємствами реального сектору економіки, насамперед виробничі, можуть використовувати й інші методи розрахунку прибутку. Один із них – розрахунок прибутку за показником витрат на одну гривню товарної продукції. Цей укрупнений метод передбачає використання даних про виробничі витрати та реалізацію продукції за попередній період, крім того, очікувану їх зміну, що прогнозується в наступному періоді.

4.6.5. Розподіл і використання прибутку підприємства

Отриманий прибуток підприємства розподіляється між суб'єктами економічних відносин. Розподіл прибутку передбачає спрямування прибутку до бюджету у вигляді податків і формування чистого прибутку, який залишається у розпорядженні підприємства.

Унаслідок розподілу прибутку реалізується одна з його функцій – стимулювання діяльності підприємств. Перш ніж стати джерелом власного капіталу підприємства, прибуток розподіляється між сторонами, що забезпечують його формування.

Кількість сторін, між якими він розподіляється, насамперед, залежить від організаційно-правової форми підприємства. Частина прибутку отримує держава у вигляді сплачених податків. Рештою прибутку розпоряджається суб'єкт господарювання. Переважно, держава присвоює частину прибутків, використовуючи два канали його вилучення: перший – сплата підприємствами податку на майно; другий – сплата до бюджету податку на прибуток підприємства.

Чистий прибуток розподіляється залежно від цілей і завдань підприємства. Для розвитку підприємства у майбутньому вагоме значення має пропорція розподілу чистого прибутку на споживання і накопичення. Пропорції та механізм розподілу прибутку значно формується під впливом інтересів учасників відтворюваного процесу. У зв'язку з цим: форми власності, рівня технічного стану та розвитку підприємства, завдань оновлення асортименту, рівня прибутковості та фінансової стійкості, наявності кваліфікованого менеджменту тощо.

Чистий прибуток може використовуватися підприємством за такими напрямками фінансування:

- приросту власного оборотного капіталу;
- капітальних інвестицій, пов'язаних із розвитком підприємства;
- витрат, пов'язаних із соціальною сферою;
- витрат на матеріальне заохочення працівників підприємства;
- резервів у розмірах, рекомендованих чинним законодавством;
- благодійних заходів;
- резерву для виплати дивідендів.

Нерозподілений прибуток – це фінансовий резерв, що збільшує власний капітал, і джерело як покриття збитків, так і фінансування розвитку підприємства

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте суть і функції прибутку підприємства.
2. Охарактеризуйте механізм формування чистого прибутку.
3. Наведіть показники рентабельності діяльності підприємства.
4. Як здійснюється розрахунок прибутковості підприємства?
5. Які є напрямки розподілу та використання прибутку підприємства?

4.7. ОПОДАТКУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ

4.7.1. Суть і призначення системи оподаткування підприємств

4.7.2. Вплив податків на діяльність підприємства

4.7.3. Загальнодержавні податки і збори, які сплачують підприємства

4.7.4. Місцеві податки та збори, які сплачують підприємства

4.7.1. Суть і призначення системи оподаткування підприємств

Сукупність загальнодержавних і місцевих податків та зборів, що справляються в установленому Податковим кодексом порядку, становить податкову систему України. Підприємства - суб'єкти господарювання сплачують як загальнодержавні, так і місцеві податки та збори.

Під час установлення податку обов'язково визначаються такі елементи, рис. 4.16.

Для забезпечення сталого розвитку підприємств система оподаткування підприємств, по-перше, має бути стабільною, оскільки часті зміни в законодавчих актах щодо окремих податків негативно впливають на підприємницьку діяльність. По-друге, податкова система має достатньо використовувати регулюючу функцію основних податків, а не мати лише фіскальне спрямування. По-третє, розрахунки окремих податків і відрахувань мають бути оптимально спрощені.

Рис. 4.16. Основні елементи податку відповідно до Податкового кодексу

3.7.2. Вплив податків на діяльність підприємства

У наукових публікаціях автори виділяють ряд функцій податків, одною з яких є регулююча. Ця функція реалізується через вплив податків на різні напрямки та показники діяльності суб'єктів господарювання.

До показників фінансово-господарської діяльності, на які впливає сплата податків, належать: собівартість продукції, обсяг реалізації продукції, дохід від реалізації продукції, залишки нереалізованої продукції підприємства, прибуток, платоспроможність, фінансову стійкість, імобілізацію оборотного капіталу, використання прибутку підприємства. Безперечно, що можливість виявлення регулюючої функції окремими податками різна, а отже, має місце і різний їхній вплив на діяльність підприємства.

Вплив податків на фінансово-господарську діяльність підприємств здійснюється через такі елементи оподаткування.

1. Об'єкт оподаткування. Об'єктом оподаткування можуть бути майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг), витрати на оплату праці та інші об'єкти, визначені податковим законодавством

2. Ставки податку. Розмір ставок податків - дуже складне питання, яке істотно впливає на здійснення фіскальної й регулюючої функцій податків. Податкові ставки можуть бути універсальними і диференційованими. Вони можуть визначатися у грошовому виразі на одиницю оподаткування або у відсотках до об'єкта оподаткування. Відсоткові ставки оподаткування можуть бути: пропорційними (не залежать від розміру об'єкта оподаткування), прогресивними (зростають зі збільшенням об'єкта оподаткування), регресивними (знижуються зі збільшенням об'єкта оподаткування).

3. Джерело сплати податку. Джерелами сплати підприємствами податків до бюджету можуть бути: прибуток (за стягнення податку на прибуток); витрати діяльності підприємства (платежі за ресурси, єдиний соціальний внесок, сплата місцевих податків і зборів); частина доходу від реалізації продукції (сплата мита, акцизного податку, податку на додану вартість).

4. Строки сплати податку. Для різних податків вони різні і залежать від об'єкта оподаткування, розміру податків і джерел сплати. Платник податків зобов'язаний сплатити суму податкового зобов'язання, зазначену в поданій ним податковій декларації, впродовж десяти календарних днів, наступних за останнім днем відповідного граничного строку, передбаченого законами.

5. Податкові пільги. Пільги істотно впливають на виявлення регулювальної функції податків. Вони можуть надаватися за окремими податками і платниками податків, а також визначатися для окремих об'єктів оподаткування.

6. Штрафні санкції за порушення податкового законодавства. Штрафні санкції застосовуються в разі таких порушень: неподання або несвоєчасне подання необхідних документів, форм звітності до податкової адміністрації; несплата в установленій термін податків та інших обов'язкових платежів державі; приховування об'єктів від оподаткування, навмисне заниження суми податку. При цьому вияв регулювальної функції податків залежатиме від розміру фінансових санкцій та джерела їх сплати.

Кожен податок має свої особливості впливу на фінансово-господарську діяльність підприємств. Наприклад, незважаючи на те, що реальними платниками непрямих податків є споживачі товарів, робіт, послуг, до бюджету їх сплачують суб'єкти господарювання. При цьому вплив непрямих податків на фінансово-господарську діяльність підприємств досить значний і складний.

Непрямі податки враховуються в ціні реалізації споживачам продукції, товарів, робіт, послуг. Отже, на їх суму зростає ціна реалізації, що негативно впливає на обсяги виробництва й реалізації продукції, спричинює зростання її залишків.

Також сплата непрямих податків підприємствами у процесі здійснення фінансово-господарської діяльності до бюджету негативно та суттєво впливає на їх фінансовий стан. У процесі господарської діяльності підприємства закупають для своїх потреб сировину, матеріали, обладнання, товари, в ціну яких уже входять непрямі податки (переважно ПДВ). Так на суму сплачених непрямих податків зростають витрати операційної та інвестиційної діяльності підприємств, а отже, і потреба у фінансових ресурсах.

За сплати непрямих податків до бюджету негативний їх вплив на діяльність і фінансовий стан підприємств виявляється в іммобілізації оборотного капіталу. Це зумовлено тим, що терміни сплати непрямих податків до бюджету встановлені за подією, яка відбулася раніше: або це відвантаження товарів, або надходження коштів за відвантажені (передані) товари на банківський рахунок платника податків. Якщо надходження коштів від покупців за відвантажену продукцію затримується, платники непрямих податків сплачують їх до бюджету зі свого оборотного капіталу.

3.7.3. Загальнодержавні податки і збори, які сплачують підприємства

Підприємства в Україні сплачують такі загальнодержавні податки і збори: ПДВ, акцизний податок, мито, податок на прибуток підприємств, ПДФО, військовий збір, екологічний податок, рентна плата.

Їх нарахування та сплата здійснюється відповідно до положень Податкового кодексу України.

3.7.4. Місцеві податки та збори, які сплачують підприємства

Підприємства в Україні сплачують такі місцеві податки і збори: податок на майно, єдиний податок, збір за місця для паркування транспортних засобів, туристичний збір.

Їх нарахування та сплата здійснюється відповідно до положень Податкового кодексу України.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому суть і яке призначення системи оподаткування підприємств?
2. Як впливають податки на діяльність підприємства?
3. Охарактеризуйте механізм сплати непрямих податків підприємствами
4. Розкрийте механізм сплати прямих загальнодержавних податків і зборів.
5. Які місцеві податки та збори сплачують підприємства?

4.8. КРЕДИТУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ

4.8.1. Суть і функції кредиту, необхідність залучення коштів

4.8.2. Форми кредиту, що залучають підприємства

4.8.3. Банківське кредитування підприємств

4.8.4. Можливості фінансування підприємств від міжнародних організацій

4.8.1. Суть і функції кредиту, необхідність залучення коштів

Кредит відображає економічні відносини між кредитором і позичальником, які виникають під час отримання позики, користування нею та її повернення. Кредит як форма руху позичкового капіталу об'єднує в собі такі два процеси як акумуляцію тимчасово вільних грошових коштів та їх вкладення, або розміщення. Економічна роль кредиту полягає у перерозподілі вартості на засадах платності, терміновості, забезпечення та повернення. Особливістю кредитного перерозподілу є його тимчасовий характер. Перерозподіл вартості здійснюється тут у межах розриву часу між віддаванням товарів (грошей) у позичку і зворотним їх надходженням до кредитора.

Об'єктом кредитних відносин є вартість, яка надається в позику. Суть кредиту як економічної категорії виявляється в його функціях, до яких належать перерозподільча, заміщення грошей в обігу, стимулююча та контрольна.

Підприємства залучають *короткострокові* банківські кредити, кошти інших кредиторів та комерційний (товарний) кредит через нестачу власного оборотного капіталу. Кредит дає змогу ефективніше організувати оборот капіталу підприємств, не витратити значні фінансові ресурси на створення зайвих запасів сировини та матеріалів.

Під час кредитування підприємств враховуються індивідуальні особливості кругообігу капіталу, які проявляються в часовій розбіжності між вивільненням з обороту вартості у грошовій формі та авансуванням капіталу у новий оборот. Такі розбіжності зумовлюються насамперед через сезонність виробництва. Чергування зростання додаткових потреб у капіталі та формування тимчасово вільних залишків їх на тому самому підприємстві створює економічне підґрунтя для використання кредитних ресурсів.

Об'єктами *довгострокового та середньострокового кредитування* є капітальні інвестиції, необхідні для реконструкції підприємства, впровадження нової техніки, удосконалення технології виробництва, а також для фінансування інших витрат, пов'язаних зі збільшенням вартості основних засобів. Такі кредити підприємства використовують підприємства, у яких нестача власного капіталу, а саме: прибутку й амортизаційних відрахувань.

4.8.2. Форми кредиту, що залучають підприємства

Використання різноманітних форм кредитування підприємства прискорює кругообіг капіталу та сприяє підвищенню ефективності фінансово-господарської діяльності.

Кредиторами підприємств можуть бути:

- банки та спеціалізовані фінансово-кредитні інститути (банківський, лізинговий кредити);
- підприємства (комерційний кредит);
- держава (державний кредит, який надається через уповноважені банки);
- міжнародні фінансово-кредитні установи (відкриття кредитних ліній через уповноважені банки).

Суб'єкти господарської діяльності можуть отримати кредити у грошовій та товарній формі. Підприємства використовують у своїй діяльності такі види кредиту: *комерційний, лізинговий* – надається у товарній формі; *банківський, іпотечний, бланковий, консорціумний, державний* – у грошовій формі

Комерційний кредит – це товарна форма кредиту, яка характеризує кредитну угоду між двома суб'єктами господарської діяльності: підприємством-постачальником (кредитором), який надає відстрочку платежу за свій товар, і підприємством-покупцем (позичальником), який зобов'язується сплатити борг.

Комерційний кредит може бути оформлений векселем, тобто платіжним засобом, де вказано зобов'язання боржника сплатити кредиту зазначену суму у визначений термін. Реалізовані товари, виконані роботи, надані послуги, щодо яких продавець надає відстрочку платежу є об'єктом комерційного кредиту. Якщо він не оформлений за допомогою векселя, його погашення здійснюється на договірних умовах.

Специфічною формою комерційного кредиту можна вважати термінову відстрочку сплати податків (*податковий кредит*), які належить внести підприємству до бюджету в календарному році. До нетрадиційних видів комерційного кредиту відносять кредитування за контрактом (*франчайзинг*) та кредитування експортера, шляхом купівлі боргових зобов'язань (*форфейтинг*).

Лізинговий кредит – це відносини між юридичними особами, які виникають у випадку оренди майна і супроводжуються укладанням лізингової угоди. Об'єктом лізингу є різне рухоме та нерухоме майно.

Іпотечний кредит надається під заставу нерухомого майна. Кредиторами з іпотеки можуть бути комерційні банки та іпотечні банки або спеціальні іпотечні компанії. Позичальниками є юридичні особи, які мають у власності об'єкти іпотеки, або за допомогою поручителів, які надають під заставу об'єкти іпотеки на користь позичальника.

4.8.3. Банківське кредитування підприємств

Найуживанішим видом кредиту є банківський, коли підприємство виступає тільки в ролі позичальника.

Банківський кредит можна класифікувати за такими ознаками: цільове спрямування, термін кредиту, вид відсоткової ставки, валюта кредиту, види обслуговування.

Підприємства можуть отримати різноманітні *види кредитів* (строковий кредит, кредитна лінія, контокорентний кредит (овердрафт), кредит під облік векселів), *кредитно-гарантійних послуг* (акцептний кредит, авальний кредит) та *послуг кредитного характеру* (факторинг).

Строковий кредит - це кредит, який надається цілком відразу після укладення кредитної угоди. Він погашається або періодичними внесками, або одноразовим платежем наприкінці терміну.

Кредитна лінія – це згода банку-кредитора надати у майбутньому кредит в розмірах, які не перевищують заздалегідь обумовленої суми за певний період часу без проведення додаткових спеціальних процедур.

Овердрафт є короткостроковим кредитом, який надає банк надійному підприємству понад залишок його коштів на поточному рахунку в межах заздалегідь обумовленої суми шляхом дебетування його поточного рахунка.

Кредит під облік векселів (обліковий кредит) також є короткостроковим кредитом, який банк надає пред'явнику векселів, скуповуючи їх до настання строку виконання зобов'язань за ними і сплачуючи пред'явнику номінальну вартість векселів, зменшену на суму дисконту.

Підприємства отримують банківські кредити на умовах строковості, повернення, цільового характеру, забезпечення та платності. Кредитування підприємств передбачає оцінку кредитоспроможності позичальника на основі системи показників, які відображають джерела формування та розміщення капіталу, результати фінансово-господарської діяльності. Оцінка кредитоспроможності передбачає також аналіз наявності або відсутності у минулому кредитних відносин підприємства з банком, розмір і строки надання та погашення позички. Комерційний банк оцінює фінансовий стан підприємства перед наданням йому позички, а далі – щокварталу.

4.8.4. Можливості фінансування підприємств від міжнародних організацій

Важливим фактором нарощування конкурентоспроможності підприємств є доступ до дешевих кредитних ресурсів. Висока ринкова ціна кредитів часто ускладнює його залучення для фінансування інвестиційної діяльності, особливо для низькорентабельних підприємств, які неспроможні отримувати довгострокові кредити для технологічної модернізації. З огляду на це, ряд міжнародних інституцій адмініструє постійно діючі кредитні програми, використання яких може бути більш вигідним, ніж користування кредитами на ринку.

Міжнародні програми фінансування для підприємств представлені в Україні програмами інвестиційного кредитування на сприятливих умовах. Програми відрізняються за регіональним принципом та за галузевими напрямками підтримки: агробізнесу, енергоефективності, інновацій, соціального інвестування. Програми, що діють в Україні, започатковані ЄБРР, ЄІБ, МБРР, Європейській інвестиційний фонд, Європейський союз, що діють через уповноважені банки. Найбільш відомі програми: програми «Цифрова Європа», програма USAID «Конкурентоспроможна економіка України», проєкт «Розвиток малих та середніх підприємств: Економічна

інтеграція внутрішньо переміщених осіб та відновлення бізнесу», проект «Застосування та імплементація між ЄС та Україною у сфері торгівлі / EU4Business: конкурентоспроможність та інтернаціоналізація МСП», програма Fit for Partnership with Germany.

Унаслідок посилення інтеграційних процесів, українські підприємства можуть користуватися усіма перевагами найбільш важливих галузевих програм ЄС на рівних правах з підприємствами країн-членів ЄС. Наприклад, рамкова програма «Горизонт Європа» 2021-2021, мета якої - розв'язання глобальних проблем і сприяння промисловій модернізації шляхом узгоджених дослідницьких та інноваційних зусиль. Один із напрямків цієї програми спрямований на інноваційні підприємства середнього і малого бізнесу, які мають чіткі наміри розвиватися та інтернаціоналізуватися. Для підприємств, які пройдуть конкурс, передбачається фінансування частини витрат на інновації та допомога в отриманні додаткового капіталу для розвитку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому суть і які функції кредиту?
2. Поясніть необхідність залучення підприємствами коштів на кредитних засадах.
3. Які форми кредиту, що залучають підприємства?
4. Розкрийте механізм банківського кредитування підприємств.
5. Які можливості фінансування підприємств від міжнародних організацій?

4.9. ОЦІНКА ФІНАНСОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА

- 4.9.1. Необхідність, значення та завдання оцінки фінансового стану підприємства
- 4.9.2. Інформаційна база оцінки фінансового стану підприємства
- 4.9.3. Показники фінансового стану підприємства
- 4.9.4. Визначення фінансової стійкості підприємства

4.9.1. Необхідність, значення та завдання оцінки фінансового стану підприємства

Фінансовий стан підприємства характеризує сукупність елементів системи фінансових відносин підприємства, визначається системою показників, що відображають формування і використання фінансових ресурсів.

Мета і значення оцінки фінансового стану підприємства розкриті в розділі 3. Фінанси, тема 11, питання 5.

Основними завданнями оцінки фінансового стану є:

- аналіз майна підприємства та ефективності його використання;
- оцінка ліквідності та платоспроможності підприємства;
- оцінка фінансової стійкості підприємства;
- оцінка ділової активності підприємства та стану на ринку цінних паперів;
- оцінка фінансової результативності та рентабельності підприємства.

Аналіз фінансового стану підприємства має важливе значення для розробки планів і прогнозів фінансової санації підприємств. Кредиторам та інвесторам необхідна оцінка фінансового стану підприємств для мінімізації своїх ризиків за позиками та внесками, а також для диференціювання відсоткових ставок. У результаті оцінки фінансового стану менеджер отримує певну кількість основних, найбільш інформативних параметрів, які дають об'єктивну та точну інформацію для прийняття управлінських рішень.

Фінансовий стан підприємства систематично й усебічно оцінюють застосовуючи різні методи, прийоми та методики аналізу. Можна виділити такі основні *прийоми оцінки*, як горизонтальний (часовий), вертикальний (структурний), трендовий аналіз, аналіз відносних показників (коефіцієнтів), порівняльний та факторний аналіз.

В економічній теорії та практиці виокремлюють неформалізовані та формалізовані методи оцінки фінансового стану підприємства. *Неформалізовані* методи аналізу ґрунтуються на описуванні аналітичних процедур на логічному рівні. До них відносяться такі методи: методи експертних оцінок і сценаріїв, психологічні, морфологічні, порівняльні, побудови системи показників, побудови системи аналітичних таблиць. До *формалізованих методів* фінансового аналізу належать ті, в основу яких покладено жорстко формалізовані аналітичні залежності, тобто це класичні методи аналізу господарської діяльності та фінансового аналізу: ланцюгових підстановок, арифметичних різниць, балансовий, виокремлення ізольованого впливу факторів, відсоткових чисел, диференційний, логарифмічний, інтегральний, простих і складних відсотків, дисконтування. У процесі фінансового аналізу широко застосовуються і традиційні методи економічної статистики (середніх та відносних величин, групування, графічний, індексний, елементарні методи обробки рядів динаміки), а також математико-статистичні методи (кореляційний аналіз, дисперсійний аналіз, факторний аналіз тощо).

Отже, в ході аналізу фінансового стану підприємства можуть використовуватися найрізноманітніші прийоми, методи та моделі аналізу, їхня кількість та широта застосування залежать від конкретних цілей аналізу та визначаються його завданнями в кожному конкретному випадку.

4.9.2. Інформаційна база оцінки фінансового стану підприємства

Інформаційними джерелами оцінки фінансового стану є фінансова та статистична звітність, дані внутрішньогосподарського (управлінського) обліку, дані з первинної облікової документації та експертні оцінки.

Основним для зовнішнього та важливим джерелом для внутрішнього фінансового аналізу є фінансова звітність, яка має такі форми:

- ф. 1 «Баланс», відображає стан активів, зобов'язань та власного капіталу підприємства на певну дату;
- ф. 2 «Звіт про фінансові результати», містить дані про доходи, витрати та фінансові результати підприємства за звітний та попередній періоди;
- ф. 3 «Звіт про рух грошових коштів», відображає надходження та використання коштів у звітному періоді;
- ф. 4 «Звіт про власний капітал», відбиває зміни у складі власного капіталу підприємства впродовж звітного періоду,
- ф. 5 «Примітки до річної фінансової звітності», сукупність показників і пояснень, що деталізують окремі статті фінансових звітів.

4.9.3. Показники фінансового стану підприємства

Існує досить велика кількість показників, які характеризують фінансовий стан підприємства. Виділяють такі групи показників, табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Показники оцінки фінансового стану підприємства

Показники	Оптимальні значення	Формула розрахунку
1	2	3
Показники оцінки майнового стану		
Сума наявних у підприємства активів	Збільшення	Валюта (підсумок) балансу
Питома вага активної частини основних засобів	Збільшення	$\frac{\text{Вартість активної частини основних засобів}}{\text{Вартість основних засобів}}$
Коефіцієнт зносу основних засобів	Зменшення	$\frac{\text{Сума зносу основних засобів}}{\text{Первісна вартість основних засобів}}$
Коефіцієнт придатності основних засобів	Збільшення	$\frac{\text{Залишкова вартість основних засобів}}{\text{Первісна вартість основних засобів}}$
Коефіцієнт оновлення основних засобів	Збільшення	$\frac{\text{Вартість основних засобів, що надійшли за період}}{\text{Вартість основних засобів на кінець періоду}}$
Коефіцієнт вибуття основних засобів	Зменшення	$\frac{\text{Вартість основних засобів, що вибули за період}}{\text{Вартість основних засобів на початок періоду}}$

Показники ліквідності та платоспроможності		
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,2-0,35	Грошові кошти, їх еквіваленти та поточні фінансові інвестиції Поточні пасиви
Коефіцієнт швидкої (проміжної) ліквідності	0,6–0,8	Грошові кошти, їх еквіваленти, поточні фінансові інвестиції та дебіторська заборгованість Поточні пасиви
Коефіцієнт поточної (загальної) ліквідності	1-2 Збільшення	Оборотні активи Поточні пасиви
Чистий оборотний капітал	Збільшення	Оборотні активи – Поточні зобов'язання
Показники фінансової стійкості		
Коефіцієнт автономії (незалежності)	>0,5 Збільшення	Власний капітал Валюта (підсумок) балансу
Коефіцієнт фінансової залежності	<2 Зменшення	Валюта (підсумок) балансу Власний капітал
Коефіцієнт фінансової стабільності	Збільшення	Власний капітал Позиковий капітал
Коефіцієнт фінансового ризику	Зменшення	Позиковий капітал Власний капітал
Коефіцієнт маневреності власного капіталу	>0 Збільшення	Власний оборотний капітал Власний капітал
Коефіцієнт забезпечення власним оборотним капіталом запасів	>0 Збільшення	Власний оборотний капітал Запаси
Показники ділової активності		
Коефіцієнт оборотності капіталу	Збільшення	Чистий дохід від реалізації продукції Середня вартість активів
Коефіцієнт оборотності оборотних активів	Збільшення	Чистий дохід від реалізації продукції Середня вартість оборотних активів
Коефіцієнт оборотності матеріальних оборотних активів	Збільшення	Чистий дохід від реалізації продукції Середня вартість запасів
Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості	Збільшення	Чистий дохід від реалізації продукції Середня вартість дебіторської заборгованості
Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості	Збільшення	Собівартість реалізованої продукції Середня вартість кредиторської заборгованості
Капіталовіддача основних засобів	Збільшення	Чистий дохід від реалізації продукції Середня вартість основних засобів
Коефіцієнт оборотності власного капіталу	Збільшення	Чистий дохід від реалізації продукції Середня вартість власного капіталу
Тривалість обороту капіталу в днях	Зменшення	Кількість днів звітного періоду Коефіцієнт оборотності капіталу
Продуктивність праці	Збільшення	Чистий дохід від реалізації продукції Середньоспискова чисельність працівників

Показники прибутковості підприємства		
Прибутковість активів (капіталу)	>0 Збільшення	<u>Чистий прибуток</u> Середня вартість активів
Прибутковість власного капіталу	>0 Збільшення	<u>Чистий прибуток</u> Середня вартість власного капіталу
Прибутковість реалізації за прибутком від операційної діяльності	>0 Збільшення	<u>Прибуток від операційної діяльності</u> Чистий дохід від реалізації продукції
Прибутковість реалізації за чистим прибутком	>0 Збільшення	<u>Чистий прибуток</u> Чистий дохід від реалізації продукції
Показники ринкової активності		
Дохід на акцію	Збільшення	Чистий прибуток – Дивіденди за <u>привілейованими акціями</u> Середньорічна кількість простих акцій
Дивіденди на одну просту акцію	Збільшення	<u>Сума оголошених дивідендів</u> Кількість простих акцій
Прибутковість акції	Збільшення	<u>Дивіденд на одну акцію</u> Ринкова ціна акції
Дивідендний дохід	Збільшення	<u>Дивіденд на одну акцію</u> Дохід на акцію

4.9.4. Визначення фінансової стійкості підприємства

Фінансово стійке таке підприємство, яке за рахунок власного капіталу забезпечує матеріальні оборотні запаси, у нього немає невиправданої кредиторської заборгованості, воно своєчасно розраховується за своїми зобов'язаннями.

Оцінювання фінансової стійкості підприємства передбачає об'єктивний аналіз величини та структури активів і пасивів підприємства та визначення на основі їх співвідношення фінансової стабільності й незалежності, а також відповідності фінансово-господарської діяльності підприємства та цілям його основної операційної діяльності.

Можна визначити такі *типи фінансової стійкості* підприємства, табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Типи фінансової стійкості підприємства*

Тип	Умова
Абсолютна фінансова стійкість	$ВOK \geq 3$
Нормальний стійкий фінансовий стан	$ВOK + ДЗ \geq 3$
Нестійкий фінансовий стан	$ВOK + ДЗ + K_k \geq 3$
Кризовий фінансовий стан	$ВOK + ДЗ + K_k < 3$

*де З - матеріальні оборотні запаси;
ВОК – власний оборотний капітал;
ДП – довгострокові зобов'язання;
Кк – короткострокові кредити.

Фінансову стійкість оцінюють також за відносними показниками, наведеними в таблиці 4.9.1. Більшість із них відображає структуру джерел формування капіталу підприємства. Звичайно чим менша частка позикового капіталу, особливо термінових зобов'язань, тим стійкіше фінансовий стан підприємства

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому необхідність і завдання оцінки фінансового стану підприємства?
2. Розкрийте прийоми та методи оцінки фінансового стану підприємства.
3. Які джерела інформаційної бази оцінки фінансового стану підприємства?
4. Наведіть показники оцінки фінансового стану підприємства.
5. Охарактеризуйте типи фінансової стійкості підприємства.

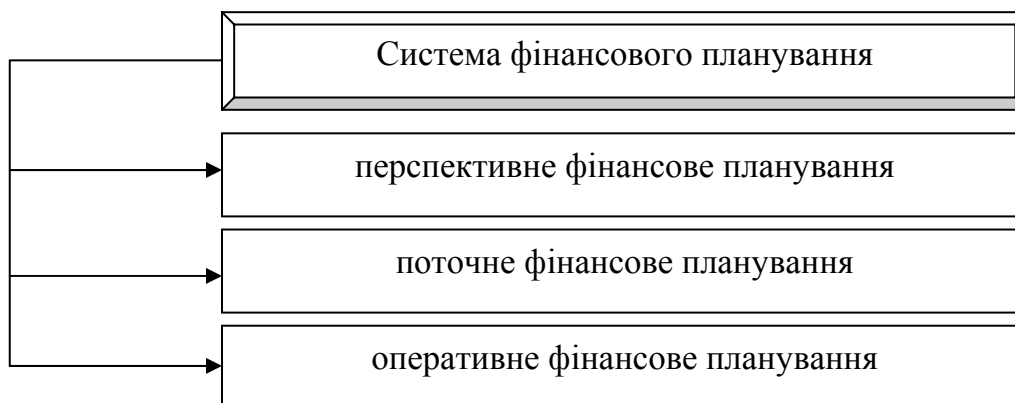
4.10. ФІНАНСОВЕ ПЛАНУВАННЯ НА ПІДПРИЄМСТВАХ

- 4.10.1. Зміст і завдання фінансового планування
- 4.10.2. Принципи та методи фінансового планування
- 4.10.3. Зміст поточного фінансового плану та порядок його складання
- 4.10.4. Оперативне фінансове планування на підприємстві
- 4.10.5. Бюджетування в системі оперативного фінансового планування

4.10.1. Зміст і завдання фінансового планування

Фінансове планування передбачає процес визначення обсягу фінансових ресурсів за джерелами формування і напрямками їх використання згідно з виробничими та маркетинговими показниками підприємства у плановому періоді.

Система фінансового планування на підприємстві три підсистеми, рис. 4.17.

Рис. 4.17. Складові системи фінансового планування підприємства

Кожна із цих підсистем передбачає певні форми фінансових планів, їхній зміст і визначені межі періодів, на які ці плани розробляються. Система фінансового планування покликана сприяти встановленню такої структури виробництва підприємства і таких пропорцій його активів і пасивів, які забезпечували б найповніше задоволення його потреб за найменших витрат матеріальних, трудових і фінансових ресурсів на одиницю продукції.

До основних завдань фінансового планування на підприємстві належать:

- забезпечення необхідними фінансовими ресурсами операційної, інвестиційної і фінансової діяльності;
- оптимізація розподілу прибутку з урахуванням інтересів підприємства, акціонерів та інших інвесторів;
- визначення ефективних напрямів вкладення капіталу та оцінка раціональності його використання;
- установа раціональних фінансових відносин з іншими суб'єктами господарювання, банками, інвестиційними та страховими компаніями;
- забезпечення виконання зобов'язань підприємств перед державою, банками та іншими кредиторами;
- виявлення внутрішніх резервів та мобілізація всіх видів ресурсів для збільшення прибутковості підприємства;
- забезпечення контролю за фінансовим станом підприємства.

Фінансове планування потрібне для збереження фінансової рівноваги підприємства й уникнення накопичення зайвих ліквідних засобів.

Отже, фінансове планування підприємства представляє собою план фінансового забезпечення господарської діяльності та формує основу для прийняття фінансових управлінських рішень.

4.10.2. Принципи та методи фінансового планування

Фінансове планування будується на таких принципах: повноти, обґрунтованості, реальності, інтегрованості, гнучкості та економічності.

Принцип повноти означає, що розроблені плани та показники повинні охоплювати всі сфери та види діяльності підприємства. Він реалізується у зведеному плані. Окрім того, залежно від періоду, який охоплюється плануванням, виділяють: стратегічні, тактичні та оперативні плани.

Принцип обґрунтованості полягає в необхідності врахування існуючого фінансово-економічного стану, соціально-економічних задач й потреб ринку. *Принцип реальності* передбачає урахування лімітів фінансових ресурсів, раціональних норм і нормативів, використання прогресивних методів їх розробки. *Принцип інтегрованості* ґрунтується

на необхідності тісного взаємозв'язку між різними видами планів для того, щоб виконання планів нижчого рівня сприяло виконанню планів вищого рівня. Зокрема, тактичні плани розробляються на базі стратегічних, оперативні - на основі тактичних і є їх продовженням і деталізацією.

Принцип гнучкості передбачає корегування розробленої системи планів при зміні фінансово-економічних умов у економічному середовищі. Відповідно до *принципу економічності* витрати на планування повинні раціонально співвідноситись з отриманими результатами.

При складанні планів використовуються нормативний, розрахунково-аналітичний, балансовий методи, метод оптимізації та моделювання.

Суттю *нормативного методу* складання кошторису є розрахунок обсягу затрат і потреби в ресурсах шляхом множення норми витрат ресурсів на запланований обсяг економічного показника (реалізація, випуск продукції). За *розрахунково-аналітичного методу* обсяг витрат і потреба в ресурсах розраховується шляхом множення середніх витрат на індекс їх зміни у запланованому періоді. *Балансовий метод* передбачає узгодження обсягу витрат і джерел фінансування ресурсів. Використовуючи *метод оптимізації* з декількох кошторисів обирається найкращий з точки зору мінімальних затрат чи максимального одержаного ефекту (результату).

Суттю *методу моделювання* є аналіз функціональних або кореляційних зв'язків між різними елементами процесу виробництва. Наприклад, моделюється залежність прибутку від рівня витрат і обсягу реалізації продукції.

4.10.3. Зміст поточного фінансового плану та порядок його складання

Система поточного планування фінансової діяльності підприємства виходить з його загальної фінансової стратегії і фінансової політики. Поточне фінансове планування полягає в розробленні конкретних фінансових планів, які дають можливість підприємству сформувати структуру доходів і витрат, забезпечити платоспроможність, визначити структуру активів і джерел їх фінансування на кінець планового періоду.

Складання фінансового плану відбувається в три етапи:

1. Аналіз очікуваного виконання плану поточного року.
2. Аналіз і вивчення виробничих і маркетингових показників, на основі яких розраховуватимуться планові фінансові показники.
3. Розробка проекту фінансового плану.

Складання фінансового плану починають з *прогнозу обсягу реалізації*. Прогноз обсягу реалізації складається за кожним видом продукції, як правило, на три роки: для першого року щомісячно, для другого - щоквартально, для третього – на рік в цілому.

Важливим документом фінансового плану вважається *баланс грошових потоків*. Мета його складання полягає в тому, щоб забезпечити синхронність надходження і витрачання грошових коштів та забезпечити платоспроможність та ліквідність. Баланс грошових потоків формується у вигляді таблиці, в якій відображається наявність грошових коштів на початок періоду, їх надходження і витрачання у періоді, також дані про наявність грошових коштів на кінець періоду.

Доповнює поточний фінансовий план *таблиця доходів і витрат*. Цей документ показує, як буде формуватися прибуток підприємства. До складу фінансового плану входить також *прогнозований баланс активів і пасивів* підприємства. На практиці в економічних розрахунках при плануванні першочергова перевага надається активам і витратам, а вже потім шукають джерела їх фінансування. Якщо різниця між запланованими активами і наявними джерелами фінансування має від'ємне значення, то шукають додаткові зовнішні джерела (емісії цінних паперів, випуск облігацій, кредит тощо). Якщо ж власних джерел і вже залучених позикових коштів більше, ніж необхідно для формування фінансових активів, то позикові кошти повертають, а зайві власні кошти можуть бути інвестовані в цінні папери. При складанні фінансового плану також проводиться аналіз беззбитковості підприємства, що дозволяє спланувати обсяг прибутку підприємства.

4.10.4. Оперативне фінансове планування на підприємстві

Оперативне фінансове планування потрібне підприємству для контролю за фактичним надходженням грошових коштів на поточний рахунок та в касу, витрачанням коштів у процесі господарської діяльності та виконанням поточного фінансового плану. Оперативні фінансові плани складають з метою забезпечити стабільну платоспроможність підприємства.

Більшість підприємств складають такі оперативні фінансові плани як платіжний, податковий календар, касовий план та розрахунок потреби в короткостроковому кредиті.

Платіжний календар складають на квартал з розбивкою за місяцями або на місяць із розбивкою за декадами. У платіжному календарі відображається весь грошовий оборот підприємства, позичковий та інші рахунки підприємства в банку, тобто фіксується рух грошових коштів за джерелами їх надходження та напрямками використання.

За допомогою платіжного календаря фінансові служби підприємства забезпечують оперативне фінансування, виконання розрахункових і платіжних зобов'язань, моніторинг поточних змін платоспроможності підприємства. Інформаційною базою для складання платіжного календаря служать: план реалізації продукції, кошторис витрат на виробництво, план

капітальних інвестицій, виписки з рахунків підприємства, договори, внутрішні накази, графік виплати заробітної плати, рахунки-фактури.

Підприємства поряд з платіжним календарем складають *податковий календар*, де вказують перелік податків і дати їх сплати. Деякі підприємства розробляють платіжні календарі за окремими видами руху грошових коштів (платіжний календар з розрахунків з постачальниками, платіжний календар з обслуговування боргів тощо).

Крім платіжного і податкового календарів, підприємство складає *касовий план* - план обороту готівки, що відображає надходження і виплати готівки через касу. Касовий план усі підприємства мають подати за 45 днів до початку відповідного кварталу до банку, що з ним підприємство уклало договір про розрахунково-касове обслуговування. Касовий план потрібний для контролю за надходженнями й витратами готівки. Крім цього, касовий план необхідний підприємству ще й для того, щоб якомога точніше уявляти обсяг зобов'язань перед працівниками підприємства щодо виплати заробітної плати та інших виплат. Банку, котрий обслуговує підприємство, також потрібний його касовий план для складання власного зведеного касового плану з обслуговування своїх клієнтів.

Якщо підприємство має потребу в короткостроковому кредиті, то необхідні документи подає банку відповідно до його вимог, у результаті чого і укладається договір про кредитне обслуговування. Однак потрібно, щоб цьому передувало обґрунтований розрахунок розміру кредиту, а також тієї суми, яку необхідно повернути банку. Очікуваний дохід від реалізації продукції має забезпечити своєчасне повернення кредиту і виключити штрафні санкції.

4.10.5. Бюджетування в системі оперативного фінансового планування

Останнім часом досить ефективним інструментом планування на підприємстві є система бюджетування, яка забезпечує економію фінансових ресурсів, скорочення невиробничих втрат, більшу гнучкість в управлінні та контролі за витратами на виробництво та реалізацію продукції, а також підвищення точності планових показників.

Процес бюджетування на підприємстві - це складання *операційного, фінансового та зведеного (консолідованого) бюджетів, управління і контроль за виконанням бюджетних показників*. Бюджетування здійснюється «знизу догори» (з рівня підрозділів) і «згори донизу» (рівень керівництва). Бюджетування включає вибір видів і структури бюджету. Бюджети розробляються в цілому на рік зі щоквартальною (чи щомісячною) розбивкою.

Інтегровані індивідуальні бюджети, які характеризують прогнозовані обсяги реалізації, витрат, інших фінансових операцій у наступному періоді складають *консолідований (зведений) бюджет* - скоординований за всіма підрозділами і функціями план діяльності підприємства в цілому, який об'єднує блоки окремих бюджетів і формує потоки інформації, необхідні для прийняття та контролю управлінських рішень з фінансового планування.

Зведений (консолідований) бюджет складається з двох частин: операційний і фінансовий бюджет.

Операційний (поточний) бюджет є системою бюджетів, яка характеризує доходи і витрати за операціями або окремими функціями підприємства. Він містить: бюджет продажу; бюджет виробництва; бюджет витрат (за видами витрат: кошторис витрат на оплату праці; кошторис непрямих загальновиробничих витрат; кошторис собівартості проданої продукції; кошторис поточних загальногосподарських витрат, адміністративних витрат, витрат на збут тощо); прогноз фінансових результатів.

У фінансовому бюджеті відображаються обсяг і структура грошових коштів та їх використання. Він складається на базі інформації *бюджету прибутків і збитків*. Складовими фінансового бюджету є бюджет грошових коштів, бюджет капітальних інвестицій, прогнозний бухгалтерський баланс.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст і завдання фінансового планування на підприємстві.
2. Які принципи фінансового планування?
3. Охарактеризуйте методи фінансового планування на підприємстві.
4. Який зміст поточного фінансового плану та порядок його складання?
5. Наведіть і охарактеризуйте види оперативних фінансових планів підприємства.

4.11. ФІНАНSOVA САНАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ

4.11.1. Фінансова криза на підприємстві та причини її виникнення

4.11.2. Зміст і порядок проведення фінансової санації

4.11.3. Фінансові джерела санації підприємства

4.11.4. Санаційний аудит

4.11.1. Фінансова криза на підприємстві та причини її виникнення

Банкрутство підприємств є наслідком глибокої фінансової кризи. Кризовий фінансовий стан підприємства характеризується неспроможністю здійснювати фінансове забезпечення поточної господарської діяльності.

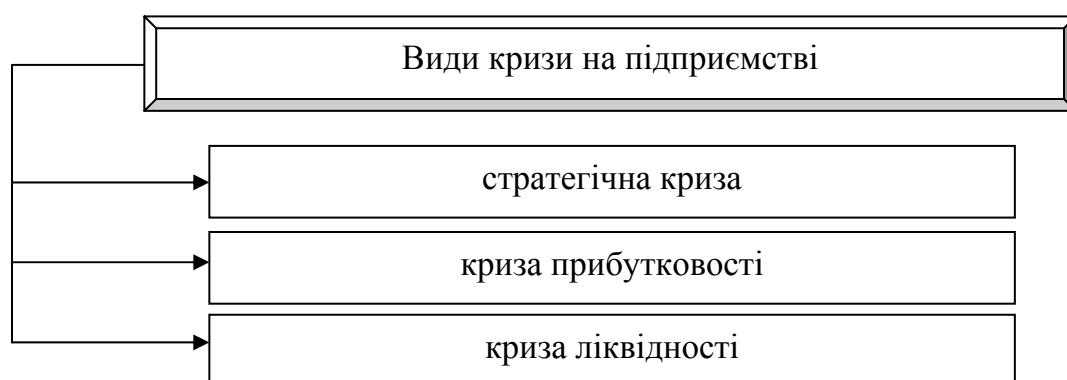
Фінансова криза на підприємстві визначається за трьома параметрами: джерелами (факторами) виникнення; видом кризи; стадією розвитку кризи. Фактори, які зумовлюють фінансову кризу на підприємстві, є зовнішні, які не залежать від діяльності підприємства, та внутрішні - залежні від підприємства.

До основних зовнішніх факторів фінансової кризи на підприємстві відносять спад кон'юнктури в економіці в цілому, значний рівень інфляції, зменшення купівельної спроможності населення, нестабільність фінансового та валютного ринків, нестабільність господарського та податкового законодавства, криза окремої галузі, посилення конкуренції в галузі, сезонні коливання, посилення монополізму на ринку, конфлікти між засновниками (власниками), політична нестабільність у країні місцезнаходження підприємства або в країнах підприємств-постачальників сировини або споживачів продукції.

Вплив зовнішніх факторів кризи, як правило, носить стратегічний характер. Якщо менеджмент помилково або несвоєчасно реагує на них, тобто якщо відсутня система раннього попередження та реагування чи така система функціонує недосконало, зовнішні фактори зумовлюють фінансову кризу на підприємстві.

Також існує велика кількість внутрішніх факторів, що зумовлюють фінансову кризу. До них відносять низьку якість менеджменту, дефіцит в організаційній структурі, низький рівень кваліфікації персоналу, недоліки у виробничій сфері чи у постачанні, низький рівень маркетингу та втрата ринків збуту продукції, прорахунки в інвестиційній політиці, брак інновацій, дефіцит у фінансуванні, незадовільний контролінг.

Виділяють такі види фінансових криз на підприємстві, рис. 4.18.

Рис. 4.18. Види криз на підприємстві

Важливою передумовою застосування ефективних антикризових заходів є ідентифікація глибини (фази) фінансової кризи.

Можна виділити три фази кризи. На першій фазі криза не загрожує функціонуванню підприємства за умови антикризового управління.

Друга фаза загрожує подальшому існуванню підприємства і потребує негайного проведення санаційних заходів. На третій фазі настає кризовий стан, який не сумісний з існуванням підприємства і веде до його ліквідації.

4.11.2. Зміст і порядок проведення фінансової санації

Сукупність усіх можливих заходів, які здійснюються з метою фінансового оздоровлення підприємства називається санацією. Особливе місце в процесі санації належить заходам фінансово-економічного характеру.

Згідно з класичною моделлю санації процес фінансового оздоровлення підприємства починається з ідентифікації фінансової кризи. Наступним етапом санації є проведення причинно-наслідкового аналізу фінансової кризи, діагностика фінансово-господарського стану підприємства, визначення сильних та слабких сторін. На підставі результатів причинно-наслідкового аналізу, робиться висновок про санаційну спроможність підприємства, тобто про доцільність чи недоцільність санації суб'єкта господарювання. Якщо підприємство перебуває в глибокій кризі, не сумісній із подальшим його існуванням, то приймають рішення про його консервацію та ліквідацію. У разі, коли підприємство має реальні можливості на виправлення становища, приймають рішення про розробку санаційного плану з метою проведення фінансового оздоровлення. У разі прийняття рішення про проведення санації треба здійснити невідкладні заходи щодо поліпшення ліквідності, платоспроможності підприємства та оптимізації структури капіталу в напрямку зменшення питомої ваги кредиторської заборгованості.

Окремим аналітичним блоком є формування стратегічних цілей і тактики проведення санації. Цілі мають бути реальними та придатними для кількісного (чи якісного) вимірювання. Головною стратегічною метою санації є відновлення ефективної діяльності підприємства в довгостроковому періоді. Для досягнення цієї мети треба узгодити тактичні цілі, а саме: сферу діяльності, асортимент продукції та її споживачів; основні вартісні цільові показники (дохід, прибуток, ліквідність тощо).

Відповідно до вибраної стратегії розробляється програма санації, тобто система заходів, мета яких – виведення підприємства з кризи. Наступним елементом класичної моделі оздоровлення є проєкт санації, який розробляється на основі санаційної програми. Він містить техніко-економічне обґрунтування санації, розрахунок величини фінансових ресурсів, необхідних для досягнення стратегічних цілей, графіки та методи мобілізації фінансового капіталу, строки освоєння інвестиційних ресурсів та їхньої окупності, оцінку ефективності санаційних заходів, а також прогнозовані результати виконання проєкту санації. Також

важливим компонентом санаційного процесу є координація та контроль за якістю реалізації запланованих заходів. Ефективний фінансовий менеджмент підприємств повинен своєчасно виявляти та використовувати нові санаційні резерви, а також вчасно приймати оптимальні рішення для подолання можливих перешкод під час здійснення оздоровчих заходів.

4.11.3. Фінансові джерела санації підприємства

За джерелами мобілізацій фінансових ресурсів розрізняють автономну санацію (власні кошти підприємства та капітал його власників) та зовнішню санацію (кошти кредиторів і держави).

Автономна санація з відповідним фінансовим забезпеченням проводиться за такими напрямками:

а) реструктуризація активів шляхом реалізації частини основного і оборотного капіталу, надання основних засобів в оперативну та фінансову оренду, зменшення в оборотному капіталі частки матеріальних запасів, використання давальницької сировини з метою зменшення потреби в капіталі, рефінансування дебіторської заборгованості у високоліквідні активи;

б) зниження рівня витрат підприємства шляхом зменшення витрат на реалізацію ризикових короткотермінових і довготермінових інвестиційних проєктів, зниження витрат на виробництво і продаж продукції;

в) надання фінансової допомоги підприємству його працівниками (відстрочка або відмова від винагороди за виробничі результати, придбання акцій підприємства та ін.);

г) перегляд розміру статутного капіталу у бік зменшення для отримання санаційного прибутку.

Перегляд розміру капіталу можливий і за участі власників підприємства (засновників, акціонерів, пайовиків). Збільшення статутного капіталу можливе за умов: збільшення кількості акцій існуючої номінальної вартості; збільшення номінальної вартості акцій; конвертація облігацій на акції.

Фінансова участь кредиторів у санації боржника реалізується шляхом надання йому відстрочки за платежами і можливості реструктуризації наявної заборгованості; повної (часткової) відмови від своїх вимог; наданням кредитного забезпечення (гарантії, поручительства); конвертації заборгованості у власність.

Участь держави у санаційних проєктах підприємств можлива за умови, що держава визнає їх продукцію суспільно необхідною. Фінансова підтримка здійснюється шляхом надання дотацій чи економічних привілеїв.

4.11.4. Санаційний аудит

Метою санаційного аудиту є оцінка санаційної спроможності господарської структури, визначення структури, глибини фінансової кризи, причини її виникнення, виявлення можливостей її подолання та експертиза наявної санаційної концепції. Заплановані аудиторські процедури треба звести у програму аудиту. Хід аудиту повинен реєструватися в робочих документах, які є доказом належного виконання аудиту та систематизованим зведенням інформації на підтримку висновку, прийнятого аудитором. На підставі одержаних у результаті санаційного аудиту даних розробляються загальні висновки і пропозиції про доцільність ліквідації або санації.

В акті про результати санаційного аудиту треба чітко відобразити поточний стан підприємства і визначити його санаційні шанси, враховуючи прогнози розвитку самого підприємства і зовнішнього середовища. Акт повинен бути не тільки достовірним та інформаційно наповненим, але і містити переконливі обґрунтування тих або інших тверджень, а також істотні висновки, на яких базується оцінка санаційної концепції.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які бувають причини та види фінансової кризи на підприємстві?
2. Розкрийте зміст та порядок проведення фінансової санації.
3. Перерахуйте види фінансової санації.
4. Наведіть і охарактеризуйте фінансові джерела санації підприємства.
5. Який зміст і порядок проведення санаційного аудиту?

Рекомендовані джерела:

1. Аранчій В.І., Чумак В.Д., Бражнік Л.В. Фінанси підприємств : навч. посіб. Полтава: РВ ПДАА, 2018. 350 с.
2. Бедринець М.Д., Довгань Л.П. Фінанси підприємств : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 292 с.
3. Білик М.Д., Бабяк Н.Д., Соколова О.Б. Фінанси підприємств: практикум : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2008. 184 с.
4. Венгер В.В. Фінанси: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 432 с.
5. Господарський кодекс України : Закон України від 16 серп. 2020 р. № 436-IV.
6. Гриньова В.М., Коюда В.О. Фінанси підприємств : навч. посіб. Київ : Знання-Прес, 2006. 423 с.
7. Марусяк Н.Л. Фінанси підприємств : навч. посіб. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. 176 с.
8. Методичні рекомендації щодо заповнення форм фінансової звітності : наказ Міністерства фінансів України від 28 бер. 2013 р. № 43.
9. Непочатенко О.О., Мельничук Н.Ю. Фінанси підприємств : підручник. Київ : ЦУЛ, 2019. 504 с.
10. НП(С)БО № 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : наказ Міністерства фінансів України від 7 бер. 2013 р. № 73.
11. НП(С)БО 7 «Основні засоби» : наказ Міністерства фінансів України від 27 квіт. 2000 р. № 92.
12. НП(С)БО 15 «Дохід» : наказ Міністерства фінансів України від 29 лист. 1999 р. № 290.
13. Про платіжні послуги : Закон України від 30 черв. 2021 р. № 1591-IX
14. Тарасенко І.О., Любенко Н.М. Фінанси підприємств : підручник. Київ : КНУТД, 2015. 360 с.
15. Фінанси підприємств : метод. вказ. / укл. Н.Л. Марусяк, М.Г. Марич. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 72 с.
16. Фінанси підприємств : навч. посібник / за ред. Г.Я. Аніловської, І.Б. Висоцької. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 440 с.
17. Фінанси підприємств : підручник / В.В. Сокурєнко та ін.; за заг. ред. В.В. Сокурєнка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 292 с.
18. Фінанси підприємств : підручник / кер. авт. кол. і наук. ред. проф. А.М. Поддєрьогін. Київ : КНЕУ, 2013. 219 с.
19. Ярошевич Н.Б. Фінанси підприємств. Практикум : навч. посіб. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2009. 308 с.

РОЗДІЛ 5. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

5.1. ДОХОДИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

- 5.1.1. Суть доходів домогосподарств і якість життя населення
- 5.1.2. Класифікація доходів домогосподарств
- 5.1.3. Фактори впливу на формування доходів домогосподарств
- 5.1.4. Роль і вплив держави на формування доходів домогосподарств

5.1.1. Суть доходів домогосподарств і якість життя населення

Забезпечення належного рівня доходів громадян – вкрай актуальне питання.

Доходи домогосподарств охоплюють загальний валовий дохід до сплати податків, отриманий протягом 12-місячного періоду всіма членами домогосподарства. Він об'єднує різні джерела доходу:

- заробітна плата;
- доходи від самозайнятості;
- соціальні виплати;
- пенсії;
- пенсії за віком;
- інвестиційний дохід;
- соціальні виплати;
- інші джерела.

Обсяг того, що становить дохід домогосподарства, може змінюватися залежно від рамок, установлених законами, нормативними актами або цілями конкретних досліджень.

Окремі дослідження можуть охоплювати 0000

Взаємозв'язок між доходами домогосподарств та рівнем життя, враховуючи купівельну спроможність, багатогранний.

Дохід домогосподарства – один з найважливіших показників економічного статусу та визначальним фактором рівня життя.

Вище значення, як правило, корелює з більшим доступом до найнеобхідніших благ і зручностей, починаючи від житла, послуг охорони здоров'я та освіти і закінчуючи дозвіллям.

Високий рівень доходу дозволяє домогосподарствам не лише задовольняти базові потреби, а й інвестувати в активи та заощадження, що сприяє більшій фінансовій стабільності та стійкості.

Домогосподарства з нижчими доходами часто стикаються з обмеженнями у доступі до якісних послуг і товарів, що впливає на загальну якість їхнього життя. У підсумку це призводить до вищих

ризиків бідності (наприклад, авітаміноз), більш значного боргового навантаження та інших соціально-економічних проблем.

У ширшому економічному контексті доходи домогосподарств є важливим барометром для оцінки стану місцевої та національної економіки. Вони впливають на структуру споживання, яка впливає на попит на товари та послуги, відіграючи вирішальну роль в економічному зростанні та стабільності країни. Більше того, кредитори та фінансові установи часто використовують дохід домогосподарств як критерій для оцінки ризику, пов'язаного з кредитуванням, оскільки домогосподарства з нижчим доходом мають більшу схильність до невиконання зобов'язань.

Щоб забезпечити ліпше розуміння *фінансового добробуту*, дохід домогосподарства часто порівнюють з іншими показниками багатства, такими як дохід сім'ї та дохід на душу населення.

Тоді як *сімейний дохід* обмежується врахуванням доходів домогосподарств, в яких проживають двоє або більше осіб, пов'язаних між собою народженням, шлюбом чи усиновленням, дохід на душу населення ділить загальний дохід регіону на кількість осіб, отримуючи та середній показник.

Кожен з цих показників дає певно уявлення про економічний статус і є важливим для формування політики та програм, спрямованих на підвищення економічного добробуту та подолання нерівності, проте треба розуміти їх відмінність від доходу домогосподарств.

Для визначення *середнього доходу домогосподарства* обчислюють загальну суму всіх доходів домогосподарств у певному демографічному районі, а потім ділять її на загальну кількість домогосподарств у цьому районі. На такий показник суттєво впливають екстремальні значення на обох кінцях спектра доходу.

На противагу цьому, *медіанний дохід домогосподарства* визначається шляхом ранжування всіх домогосподарств у демографічній області за рівнем доходу та визначення середнього значення, де половина домогосподарств заробляє більше, а половина – менше.

Медіанне значення часто розглядається як більш точний і надійний показник типового рівня доходу в громаді або серед населення.

Ключовою перевагою використання медіанного доходу є його стійкість до викривлення радикальними значеннями.

Доходи домогосподарств є показником умов життя населення, що не лише відображає фінансову спроможність і рівень життя домогосподарств, але й слугує важливим інструментом для розробки економічної та соціальної політики, впливаючи на широкий спектр рішень – від індивідуальних витрат до національних економічних стратегій.

5.1.2. Класифікація доходів домогосподарств

Доходи домогосподарств характеризуються різноманітними параметрами, з-поміж яких можна виділити велику кількість їх видів і типів.

Доходи домогосподарств можна умовно поділити на грошові та негрошові.

Грошові доходи – це доходи, отримані у вигляді грошових коштів, наприклад, заробітна платаю

Негрошові доходи можуть включати вигоди в натуральній формі або інші форми доходів, які не є негайно ліквідними, але мають відчутну цінність.

Доходи диференціюються на основі їх джерел. Одним із основних джерел є *дохід від зайнятості*:

– *заробітна плата*, отримана від роботи на роботодавця (для більшості домогосподарств це часто найвагоміше джерело доходу);

– *дохід від особистого підсобного сільського господарства та ремісничої активності* (це може бути дохід від дрібного фермерства, кустарного виробництва або позаштатної роботи);

– *дохід від надання послуг і виконання додаткового підробітку* (такі джерела особливо актуальні в регіонах, де значна частина економіки неформальна.

Ще однією важливою категорією є *соціальні трансферти* - доходи, отримані у вигляді державних платежів, пенсій, допомоги по безробіттю та інших виплат по соціальному забезпеченню.

Часто такі доходи властиві домогосподарствам, які можуть не мати достатнього доходу від зайнятості або інших джерел. Тому вони є частиною системи соціального захисту, адже зменшують рівень бідності та нерівності.

Доходи від тіньової та напівлегальної економіки також сприяють збільшенню доходів домогосподарств, хоча не завжди вони є частиною офіційної статистики доходів сімей. Ці джерела можуть охоплювати:

– незадекларовану роботу;
– неформальну торгівлю;
– інші види діяльності, які не регулюються або не оподатковуються державою.

Хоча ці джерела можуть бути значними, вони часто створюють проблеми для точного вимірювання доходу й оподаткування. Наприклад, у цьому контексті певною сірою сферою є в Україні ринок криптоактивів, а тому лунають дискусії щодо врегулювання цього аспекту формування доходів і витрат громадян.

Фінансовий склад домогосподарств також можна класифікувати на основі структури груп домогосподарств. Ці групи можуть охоплювати домогосподарства, що складаються з однієї особи, повні та неповні сім'ї (наприклад, пари з дітьми або без дітей, розширені сім'ї, до яких входять батьки та інші родичі).

Кожен з цих типів домогосподарств може мати різні моделі формування доходів і витрат, тому можна говорити про доходи однаків, доходи домогосподарств з повними сім'ями тощо.

Доходи домогосподарств формуються майже на всіх сегментах ринку, що дозволяє їх належно класифікувати.

На ринку праці – це заробітна плата, компенсації та заохочувальні виплати.

На ринку товарів – це доходи від продажу товарів власного виробництва, результатів творчої діяльності або майна.

Фінансовий ринок також відіграє важливу роль, пропонуючи дохід через інвестиції в акції, облігації та інші фінансові інструменти. Сюди входять відсотки за банківськими депозитами, дивіденди від цінних паперів, прибутки від валютних та інших фінансових операцій.

Доходи домогосподарств часто класифікують за різними соціально-економічними класами, які зазвичай поділяють на низькі, середні та високі доходи.

Домогосподарства з низькими доходами – це домогосподарства з доходами, нижчими від певного порога, який часто визначається відносно середнього доходу населення в цілому.

Ці домогосподарства, як правило, намагаються задовольнити базові потреби, такі як житло, їжа, охорона здоров'я. Вони більш вразливі до економічних спадів і часто мають обмежений доступ до фінансових ресурсів, таких як кредити.

У багатьох країнах середній клас становить значну частину населення і часто вважається основою економіки. *Доходи домогосподарств середнього класу* дозволяють задовольнити всі необхідні потреби, а також накопичувати власні капітали.

З іншого боку, *домогосподарства з високими доходами* заробляють значно більше за середній рівень. Це дозволяє їм робити більші заощадження та інвестиції, придбавати предмети розкоші та мати вищий рівень життя.

Тому доходи домогосподарств можна класифікувати за формою, джерелом, рівнем, типом сім'ї, законністю операцій тощо.

5.1.3. Фактори впливу на формування доходів домогосподарств

Залучення домогосподарств до економічних процесів та участь у розподілі ВВП зумовлюють залежність процесів формування доходів від факторів зовнішнього та внутрішнього середовища.

Зовнішній вплив на формування ресурсів домогосподарств здійснюється державою та окремими юридичними особами через систему пенсійного забезпечення, виплату стипендій, безоплатне або пільгове навчання, медичне обслуговування, надання путівок тощо.

Внутрішнім чинником впливу на доходи домогосподарств є його господарська діяльність, яка охоплює виконання домашньої роботи, роботу в особистому підсобному господарстві, роботу за межами домогосподарства і діяльність домогосподарства як самостійної одиниці на ринку товарів і послуг.

Фактори впливу на доходи домогосподарств доцільно розділити на три рівні:

- мікрорівня (особисті);
- мезорівня (залежність від суб'єкта ринку, де працює член домогосподарства);
- макрорівня (рівень держави).

До *особистих* факторів, або факторів *мікрорівня* відносять: фізичні здібності; інтелектуальні здібності; таланти особи; рівень освіти; професійний рівень; набутий досвід; посадовий статус; наявність підприємницьких здібностей; рівень працездатності; рівень мотивації; статеві та вікові структури; кількісна структура домогосподарства.

До факторів *мезорівня* відносять фактори, які стосуються суб'єкта господарювання, де працює член домогосподарства: вид діяльності; форма власності; організаційно-правова форма діяльності; технічний рівень оснащення; місцезнаходження.

До факторів *макрорівня* (рівень держави) можна віднести такі: політична ситуація; економічна ситуація; система оподаткування; рівень монополізації економіки; рівень безробіття; більшість макропоказників держави (ВВП, ВД, ТБ і т.д.)

5.1.4. Роль і вплив держави на формування доходів домогосподарств

Роль і вплив держави на формування доходів домогосподарств є багатограним і охоплює прямі та непрямі механізми, які впливають на формування та перерозподіл доходів між різними верствами населення.

Одним з основних способів впливу держави на доходи домогосподарств є *створення та забезпечення дотримання нормативно-правової бази*. Відбувається регулювання економічної діяльності, ринків

праці та бізнес-операцій, тим самим формуючи можливості для отримання доходу.

Сприятливе правове середовище стимулює інвестиції, підприємництво та створення робочих місць, що призводить до збільшення можливостей працевлаштування та підвищення заробітної плати, а також інших видів доходів домогосподарств.

І навпаки, *обмежувальне або нестабільне правове середовище* може перешкоджати економічному зростанню, тим самим обмежуючи можливості отримання доходу для домогосподарств.

Податкова політика є ще одним важливим аспектом ролі держави у формуванні доходів. За допомогою прогресивних систем оподаткування, коли вищі доходи оподатковуються за вищими ставками, уряди можуть зменшити нерівність. Податкові пільги та відрахування також можуть суттєво впливати на доходи домогосподарств, часто приносячи користь певним групам, таким як малозабезпечені сім'ї або власники малого бізнесу.

Крім того, податкова політика може впливати на інвестиційні рішення та економічну діяльність, що також впливає на рівень доходів домогосподарств.

Трансферти від уряду, такі як пільги, субсидії та соціальні виплати, також відіграють помітну роль у перерозподілі доходів. Вони особливо важливі для домогосподарств з низькими доходами, надаючи їм необхідну фінансову підтримку. Наприклад, допомога по безробіттю, допомога на дітей та виплати по інвалідності можуть суттєво підвищити доходи малозабезпечених верств населення, зменшити рівень бідності та підвищити якість їхнього життя.

У цьому контексті слід згадати про *коефіцієнт Джині*, як один із індикаторів впливу держави на доходи домогосподарств. Він широко використовується для оцінки нерівності доходів у країні.

Коефіцієнт Джині, що дорівнює 0, вказує на ідеальну рівність, коли кожне домогосподарство має однаковий дохід, тоді як значення 1 відображає крайню нерівність, коли весь дохід сконцентрований в одному домогосподарстві.

Державна політика суттєво впливає на коефіцієнт Джині, адже керує процесом розподілу доходу між різними домогосподарствами.

Також на формування доходів домогосподарств впливають державні витрати, якщо вони виявляються раціональними, підвищують продуктивність та можливості працевлаштування робочої сили, що веде до зростання заробітної плати.

Також можна виокремити витрати держави на державні послуги; інфраструктуру; економічний розвиток (можуть опосередковано впливати на доходи домогосподарств); інвестиції в освіту; охорону здоров'я;

транспорт; державні проекти (можуть стимулювати економічне зростання, створюючи робочі місця та збільшуючи можливості для отримання доходу).

Держава здатна впливати на доходи не лише прямими діями, а й навіть заявами окремих політиків і чиновників, адже відбувається формування певних очікувань, які в подальшому диктують певну раціональну економічну поведінку.

Національний банк України постійно проводить певною мірою пропагандистську роботу, переконуючи громадян у стабільності української гривні та низькому рівні інфляції, що, у свою чергу, при нормальному розвитку економіки, забезпечує відсутність різких змін і фактичний низьковолатильний рівень вказаних індикаторів.

Держава відіграє вкрай важливу роль у формуванні доходів домогосподарств через свою нормативно-правову базу, податкову політику, програми трансфертів та державні видатки, наприклад, на реалізацію великих інфраструктурних проєктів.

Ці механізми разом впливають на економічне середовище, визначають розподіл багатства та впливають на загальний економічний добробут домогосподарств.

Ефективна державна політика може сприяти більш справедливому розподілу доходів, зменшенню бідності та сталому економічному зростанню.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Як доходи домогосподарств впливають на якість життя населення?
2. Дайте характеристику доходам домогосподарств в Україні.
3. Перечисліть основні фактори впливу на структуру доходів домогосподарств.
4. Які основні чинники впливу на доходи домогосподарства відносять до мезорівня?
5. Поясніть роль і вплив держави на добробут населення.

5.2. ВИТРАТИ ДОМОГОСПОДАРСТВА

5.2.1. Економічна суть і класифікація витрат домогосподарств

5.2.2. Споживча поведінка домогосподарств

5.2.3. Визначення граничної схильності до споживання

5.2.4. Принципи раціоналізації витрат домогосподарств

5.2.1. Економічна суть і класифікація витрат домогосподарств

Якщо доходи являють собою додатній грошовий потік домогосподарства, то *витрати домогосподарства* – від'ємний грошовий потік домогосподарства.

Витрати домогосподарства, на відміну від заощаджень, не призводять до створення активу, що приноситиме економічні вигоди у майбутньому, а забезпечує споживання, тобто задоволення різноманітних потреб членів сім'ї.

Витрати домогосподарств – це насамперед *витрати, пов'язані з житлом*. Вони часто становлять найбільшу частину бюджету домогосподарства і можуть сильно відрізнятися залежно від місця розташування, розміру та типу житла:

- орендна плата для орендарів;
- іпотечні платежі для власників житла, що придбали його у кредит;
- супутні витрати, такі як страхування майна;
- податки на нерухомість;
- витрати на комунальні послуги (включаючи електроенергію, газ, воду та каналізацію).

Окрім витрат домогосподарств на житло, значну частину складають *витрати на повсякденне життя*. Ця категорія широка й охоплює:

- предмети першої необхідності, такі як їжа, одяг та засоби гігієни;
- поширюється на предмети домашнього вжитку, такі як меблі, обладнання та посуд, які необхідні для підтримання функціональності житлового простору.

Транспортні витрати - ще одна важлива категорія. Вони можуть варіюватися залежно від місця проживання домогосподарства, способу життя та вимог до роботи. Для багатьох домогосподарств автомобіль чи альтернативні варіанти переміщення необхідні для поїздок на роботу, навчання тощо. До транспортних належать витрати на:

- придбання транспортних засобів;
- оренду транспортних засобів;
- пальне;
- технічне обслуговування;
- проїзд у громадському транспорті.

Витрати на охорону здоров'я також становлять важливу частину бюджету домогосподарств. Ця категорія охоплює витрати на:

- ліки;
- медичні послуги;
- внески на медичне страхування;
- інші платежі, пов'язані із задоволенням відповідної потреби залишатися здоровими.

Величина цих витрат може варіюватися залежно від стану здоров'я членів домогосподарства та системи охорони здоров'я в країні.

Витрати на освіту та догляд за дітьми особливо важливі для домогосподарств з неповнолітніми. Це плата за навчання в школах або

університетах, послуги з догляду, репетиторство, шкільне приладдя, таке як форма, підручники та канцелярські товари. Вони можуть бути значними, особливо в регіонах, де державна освіта не повністю субсидується або де перевага надається приватній освіті.

Розваги та дозвілля також є частиною витрат домогосподарств, хоча вони більш несистемні. Ця категорія включає витрати на хобі, членство в клубах, відпустку, квитки в кіно, підписку на телебачення або стрімінгові платформи. Хоча ці витрати сприяють підвищенню якості життя та добробуту, вони часто першими піддаються коригуванню в часи фінансових обмежень.

На додаток до раніше згаданих категорій, виділяють і інші групи. Це як грошові витрати, так і вартість подарованих предметів чи отриманих від особистого підсобного господарства або самозаготівлі.

Грошові витрати домогосподарства є відносно простими і охоплюють різні витрати та покупки, здійснені за готівку та безготівково.

Однак вартість продуктів харчування, *вирощених в особистому підсобному господарстві* або самостійно зібраних, якими часто діляться з родичами та іншими особами, формує унікальний і суттєвий компонент сукупних витрат домогосподарств.

Крім того, розрахунок сукупних витрат домогосподарств охоплює суму пільг і негрошових субсидій.

Важливо також розуміти природу цих витрат, які можна класифікувати як постійні та змінні за величиною.

Фіксовані (постійні або умовно-постійні) витрати, такі як орендна плата, іпотечні платежі та страхові внески, є періодичними і, як правило, незмінними з плином часу за умови збереження стабільного рівня цін.

З іншого боку, *змінні витрати* можуть коливатися залежно від структури споживання, зміни способу життя або економічних умов.

З погляду ролі, яку вони відіграють у фінансах домогосподарств, витрати можна поділити на кілька категорій:

1. *Споживчі витрати*, які передбачають придбання товарів і послуг для повсякденного життя.

2. *Виробничі витрати*, пов'язані з підтримкою або розширенням особистого виробництва чи творчої діяльності.

3. *Інвестиційні витрати*, спрямовані на фінансові системи або фондовий ринок.

Витрати домогосподарств містять як готівкові, так і безготівкові елементи. Також їх можна розділити на постійні і змінні. За напрямком витрати можна розділити на транспортні витрати, витрати на охорону здоров'я, витрати на освіту, розваги та дозвілля тощо. У розрізі цілей – це споживчі витрати, виробничі витрати, інвестиційні витрати.

5.2.2. Споживча поведінка домогосподарств

Споживча поведінка в домогосподарствах охоплює дії та рішення окремих осіб або груп, пов'язані з придбанням, використанням та утилізацією (або переробкою) товарів і послуг. По суті вона є складною соціальною дією, спрямованою на реалізацію вибору споживачем, індивідуальним чи колективним, послуги або товару з метою підтримки свого способу життя і задоволення певним потреб.

Розуміння *споживчої поведінки* як серії взаємопов'язаних послідовних дій підкреслює безперервний характер споживання. Воно починається з первинного бажання або потреби в товарі чи послугі, продовжується через процес його придбання, враховує його використання або споживання і завершується його остаточною утилізацією або переробкою. Цей цикл відображає цілісний погляд на взаємодію споживача з товарами та послугами, охоплюючи не лише акт купівлі, але й весь життєвий цикл продукту.

Розгляд поведінки споживача як складної соціальної дії підкреслює, що ця поведінка і вибір є не просто індивідуальними рішеннями, а перебувають під впливом низки соціальних, культурних, економічних і психологічних чинників. Такі фактори можуть включати суспільні норми, культурні цінності, економічні умови, маркетингові стратегії та особисті уподобання.

Рішення, які приймають домогосподарства в цьому контексті, стосуються не лише задоволення нагальних потреб, але й вираження ідентичності, відповідності соціальним нормам або досягнення певних життєвих цілей.

Крім того, *споживання* слід розуміти як сферу виробничих відносин в економіці, соціальний інститут, процес і специфічний вид діяльності. Споживання в ширшому соціально-економічному контексті відіграє роль у формуванні навколишніх економічних і соціальних структур.

Як сфера виробничих відносин, воно пов'язане з розподілом і використанням товарів і послуг в економіці.

Як соціальний інститут - відображає усталені моделі і норми придбання та використання товарів і послуг.

Як процес і діяльність - охоплює практичні аспекти того, як товари та послуги використовуються й утилізуються у повсякденному житті.

Отже, *споживча поведінка домогосподарств* є багатограним явищем, яке виходить за рамки простих економічних трансакцій. Вона охоплює низку взаємопов'язаних дій та рішень, що вписуються в ширший соціальний та економічний контекст і відображають не лише потреби та бажання окремих осіб, а й соціокультурні та економічні структури, в яких вони функціонують.

Споживча поведінка домогосподарств характеризується різними ознаками та показниками, зокрема попитом на товари та послуги, споживчими уподобаннями, структурою споживання та способами використання доходів. У цьому контексті домогосподарство розглядається як економічний суб'єкт, який виступає як єдиний споживач. Такий підхід ключовий для розуміння того, як домогосподарства розподіляють свої доходи між споживанням і заощадженням.

Домогосподарства як економічні одиниці отримують дохід переважно від продажу послуг факторів виробництва, таких як праця.

Після виконання податкових зобов'язань цей дохід або споживається, або заощаджується.

Домогосподарства здатні споживати всі види споживчих товарів, доступних у даний момент часу, і ці товари сприймаються як нескінченно подільні. Припускається, що існує повна інформація про споживчі властивості цих товарів.

5.2.3. Визначення граничної схильності до споживання

Ключовим поняттям в аналізі споживчої поведінки домогосподарств є *гранична схильність до споживання*.

В економіці *гранична схильність до споживання* визначається як частка приросту доходу, яка витрачається на споживання товарів і послуг, а не на заощадження. Це фундаментальний аспект кейнсіанської макроекономічної теорії, який розраховується як частка від ділення зміни споживання на зміну доходу.

Графічно гранична схильність до споживання представляється лінією споживання - похилою лінією, на якій по вертикальній осі відкладається зміна споживання, а по горизонтальній - зміна доходу.

По суті, гранична схильність до споживання вимірює, яку частину додаткової одиниці доходу споживач витратить.

Якщо людина отримує збільшення доходу, гранична схильність до споживання визначає, який відсоток цього нового доходу буде використано на споживання.

Як правило, вищий рівень доходу асоціюється з нижчим значенням граничної схильності домогосподарства до споживання, оскільки після задоволення основних споживчих потреб додатковий дохід з більшою ймовірністю буде заощаджений.

І навпаки, за нижчого рівня доходу гранична схильність до споживання, як правило, вища, оскільки більша частка доходу необхідна для покриття основних життєвих витрат.

Отже, споживча поведінка домогосподарств означає вибір товарів і послуг з усього наявного на ринку асортименту й охоплює не лише покупку, а й процес вибору, використання, утилізації товару.

5.2.4. Принципи раціоналізації витрат домогосподарств

Люди не завжди раціональні у своїй поведінці, проте для максимізації ефективності їх доходів важливо розуміти, які існують принципи вибору тих чи інших товарів і послуг на основі зважування великої кількості факторів та аргументів.

По-перше, раціональне споживання розглядається як споживання, що забезпечує всебічний і гармонійний розвиток особистості. У цьому контексті воно являє собою задоволення суспільно корисних потреб, що виходять за межі простого матеріального забезпечення й охоплює аспекти, які сприяють зростанню особистості.

По-друге, це науково обґрунтоване споживання. Цей підхід підкреслює відповідність фактичного споживання раціональним нормам, що ґрунтуються на науковому розумінні. Це означає, що індивіди володіють певним рівнем споживчої культури та «споживчої кваліфікації», що відображає комплексну систему знань і навичок. Такий принцип передбачає прийняття обґрунтованих рішень на основі розуміння продуктів і послуг, їхнього впливу на здоров'я, навколишнє середовище та загальну якість життя.

По-третє, раціональне споживання передбачає задоволення бажаних потреб з мінімальними витратами, орієнтуючись на економію у споживанні. Цей підхід спрямований на оптимізацію відтоку грошового потоку, забезпечення ефективного та безвідходного використання ресурсів, вибір знижок і використання інших можливостей забезпечення економії коштів.

По-четверте, раціональне споживання передбачає задоволення основних потреб без шкоди для довкілля, підкреслюючи важливість екологічних обмежень.

По-п'яте, він охоплює споживання, пропорційне трудовому доходу, організоване в рамках моральних і правових норм, підкреслюючи етичний аспект споживання.

Раціональна поведінка споживача передбачає інвентаризацію потреб і проведення функціонально-вартісного аналізу статей витрат для виявлення можливих заощаджень і вигідного перерозподілу ресурсів. З розвитком економіки загострюється проблема надмірного матеріального споживання, при цьому ігноруються духовні цінності. Тобто раціональна споживча діяльність передбачає задоволення лише найнеобхідніших потреб.

Загалом такі принципи покликані оптимізувати розподіл і використання фінансових ресурсів у домогосподарстві, забезпечуючи відповідність витрат як нагальним потребам, так і довгостроковим фінансовим цілям.

Основною метою є досягнення збалансованого та стійкого бюджету домогосподарства, максимізація корисності та задоволення від наявних ресурсів при мінімізації непотрібних витрат.

Раціональні принципи можуть залежати від положення конкретного домогосподарства. Наприклад, якщо грошові потоки різноманітні, то одним із важливих принципів є складання детального бюджету. В межах процесу передбачається відстеження доходів і витрат, прогнозування майбутніх фінансових потреб, врахування майбутньої економічної ситуації як у сім'ї, так і в країні.

Бюджетування дозволяє домогосподарствам визначити сфери, де вони можуть скоротити витрати та ефективніше розподіляти кошти.

Також необхідною є диференціація потреб та бажань, адже раціоналізація витрат домогосподарств вимагає розмежування між основними потребами (наприклад, їжа, житло, охорона здоров'я) та не основними бажаннями (наприклад, розваги, предмети розкоші). Визначення пріоритетності потреб гарантує, що обмежені фінансові ресурси в першу чергу будуть використані на найнеобхідніші витрати.

Аналіз витрат і вигод передбачає оцінку вигод від певних витрат у порівнянні з їхньою вартістю. Мета полягає в тому, щоб їх здійснювати, якщо вони пропонують найбільшу цінність або корисність порівняно з їхньою вартістю, оптимізуючи так використання фінансових ресурсів.

Тому важливими принципами раціоналізації витрат домогосподарств є споживання, що забезпечує всебічний і гармонійний розвиток особистості, науково обґрунтоване споживання, задоволення бажаних потреб з мінімальними витратами, задоволення основних потреб без шкоди для довкілля, споживання, пропорційне трудовому доходу, складання детального бюджету, диференціація потреб і бажань, аналіз витрат і вигод тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що собою являють витрати сім'ї та домогосподарства?
2. За якими видами необхідно класифікувати витрати домогосподарств?
3. Що собою являє поняття «споживча поведінка домогосподарств»?
4. Опишіть методику визначення граничної схильності до споживання домогосподарства.
5. Які є принципи раціоналізації витрат домогосподарств?

5.3. БЮДЖЕТ ДОМОГОСПОДАРСТВА

5.3.1. Роль бюджету домогосподарства та його функції

5.3.2. Напрями формування бюджету домогосподарств

5.3.3. Планування бюджету домогосподарств. Види фінансового планування

5.3.1. Роль бюджету домогосподарства та його функції

Як було визначено, для максимізації економічних благ домогосподарства важливо дотримуватися певних принципів, які дозволять отримати максимум при заощадженні значних сум коштів.

У цьому контексті важливим аспектом є *бюджет домогосподарства*, що відображає баланс між доходами та витратами, а також заощадженнями.

Бюджет домогосподарства відіграє ключову роль у фінансовому управлінні сім'єю або окремою особою, виступаючи в ролі балансу фактичних доходів і витрат за певний період, наприклад, місяць, квартал або рік. Він слугує основним інструментом для фінансового планування та розподілу ресурсів, забезпечуючи ефективно та раціональне управління фінансами сім'ї.

Дохідна частина бюджету домогосподарства - це всі доходи, які отримали члени домогосподарства. Сюди входить заробітна плата, премії, дохід від інвестицій, пенсії та будь-які інші джерела доходу. Якщо регулярно враховувати та фіксувати всі джерела доходу, бюджет домогосподарства дасть чітке уявлення про загальний обсяг фінансових ресурсів, доступних для споживання та інвестування.

Видаткова частина бюджету відображає витрати членів домогосподарства. Сюди входять усі здійснені витрати, включаючи витрати на основні потреби, такі як їжа, житло та охорона здоров'я, а також дискреційні витрати, такі як розваги, відпустка та предмети розкоші. Крім того, дана частина бюджету – це також кошти, відкладені на заощадження або майбутні витрати, що має вирішальне значення для довгострокового фінансового планування.

Тому *функції сімейного бюджету* різноманітні.

Розподільча функція бюджету домогосподарства передбачає визначення пріоритетності різних потреб і цілей і спрямування туди фінансових ресурсів. Цей процес вимагає балансування між негайними витратами, такими як повсякденні витрати на проживання й оплату рахунків, і довгостроковими фінансовими цілями, включаючи заощадження та інвестиції. Визначаючи, як розподіляються доходи, бюджет гарантує, що основні витрати будуть покриті, а також формується певна подушка

безпеки, яка мінімізує потенційний вплив негативних подій на домогосподарство.

Контроль - ще одна важлива функція бюджету домогосподарства. Він дозволяє домогосподарствам ретельно відстежувати й управляти своєю фінансовою діяльністю. Зіставлення даних порівняно із запланованим бюджетом дозволяє домогосподарствам виявляти сфери, де вони перевитрачають кошти. Цей постійний аналіз слугує основою для коригування структури витрат і забезпечення відповідності фінансової діяльності встановленим цілям і лімітам.

Регулююча функція бюджету тісно пов'язана з його роллю в управлінні споживанням і заощадженнями домогосподарств. Він діє як дороговказ, демонструючи, яку частину доходу спрямовувати на негайне споживання, а яку – на заощадження. Як результат, бюджет дозволяє підтримати фінансову стабільність і безпеку. Домогосподарство має можливість уникнути надмірних витрат, зменшити ризик боргових зобов'язань і забезпечити достатній резерв на випадок непередбачуваних витрат або надзвичайних ситуацій.

Нарешті, *інвестиційна* функція бюджету важлива для довгострокового фінансового планування. Вона визначає частину доходу домогосподарств, яка може бути спрямована на заощадження. Незалежно від того, чи це купівля активів, таких як нерухомість, інвестиції на фондовому ринку, чи заощадження на пенсію, бюджет допомагає у прийнятті стратегічних рішень щодо цих аспектів. Ця функція ключова у створенні багатства та забезпеченні фінансового майбутнього домогосподарства.

Загалом функції бюджету домогосподарства тісно пов'язані між собою, кожна з яких відіграє важливу роль у забезпеченні розумного управління фінансами домогосподарства, досягненні поставлених цілей та підтримці фінансової стабільності в довгостроковій перспективі.

5.3.2. Напрями формування бюджету домогосподарств

Формування бюджету домогосподарства охоплює кілька ключових сфер, а саме: доходи; витрати; заощадження.

Ці напрямки основоположні у структуруванні фінансового плану домогосподарства. Окрім цих основних елементів, на формування та управління бюджетом домогосподарства можуть впливати різні зовнішні зв'язки та взаємодії.

З погляду заощадження частини свого доходу, домогосподарствам необхідно розробити стратегію інвестування, враховуючи свої можливості та фінансові цілі. *Ефективні стратегії заощаджень* можуть передбачати відкладання фіксованого відсотка щомісячного доходу, інвестування у

фінансові інструменти, що приносять дохід, та створення резервних фондів на випадок непередбачуваних фінансових потреб. Вибір методу заощадження та сума заощаджень залежать від загальної фінансової стратегії домогосподарства, на яку впливають стабільність додатного грошового потоку, майбутні фінансові цілі та поточні фінансові зобов'язання.

Домогосподарства часто вступають у фінансові відносини з іншими домогосподарствами, зокрема при формуванні та використанні спільних грошових фондів. Це можуть бути сімейні заходи, спільні інвестиції або колективні заощадження для великих покупок. Динаміка цих відносин може суттєво впливати на те, як домогосподарство планує бюджет та розподіляє свої ресурси.

Іншим важливим напрямком є *взаємодія з підприємствами*, що працюють у різних галузях матеріального та нематеріального виробництва. Ці компанії, виступаючи роботодавцями, розподіляють частину валового внутрішнього продукту у вартісній формі у вигляді заробітної плати. Відповідні доходи формують основу бюджету домогосподарств, впливаючи на можливості споживання, заощадження та інвестування.

Напрямок *відносин з комерційними банками* також відіграє важливу роль у формуванні бюджету домогосподарств. Мова йде про залучення споживчих кредитів на невідкладні потреби або інвестиції, управління погашенням цих зобов'язань і розміщення надлишкових коштів на банківських рахунках. Рішення щодо запозичень і заощаджень у банках безпосередньо впливають на ліквідність і фінансову стабільність домогосподарства.

Напрямок *взаємодії зі страховими організаціями* у контексті формування бюджету проявляється у формуванні та використанні різноманітних страхових фондів. Домогосподарства взаємодіють з цими компаніями для забезпечення фінансового захисту від непередбачуваних подій, що впливає на їхній бюджет як у вигляді регулярних страхових внесків, так і у вигляді потенційної компенсації.

Напрямок *взаємодії з державою* щодо формування та використання бюджетних і позабюджетних фондів також впливає на бюджети домогосподарств. Йдеться про управління податковими зобов'язаннями, а також користування державними субсидіями, дотаціями чи соціальними програмами.

Окрім основних компонентів бюджету домогосподарства, важливим напрямком роботи при формуванні бюджету є *процес оптимізації* попередніх бюджетів. Найперше треба проаналізувати минулі моделі витрат, потоків доходів і цілей заощаджень з метою визначення сфер, де

можна покращити управління фінансами. Переглядаючи попередні бюджети, домогосподарства можуть отримати цінну інформацію про свої фінансові звички, зрозуміти, де вони можуть перевитрачати кошти, та розпізнати можливості для ліпшого розподілу ресурсів у майбутньому.

Процес оптимізації включає порівняння фактичних витрат із запланованими, щоб точно визначити розбіжності, оцінити ефективність поточних стратегій заощадження й оцінити вплив будь-яких боргів або кредитів на загальний фінансовий стан. Такий ретроспективний аналіз дозволяє впроваджувати обґрунтовані корективи у майбутню практику бюджетування, забезпечуючи її більшу відповідність фінансовим цілям і обставинам домогосподарства.

Формування бюджету передбачає постійне вдосконалення бюджету на основі минулого досвіду та результатів. Напрямки формування можна розділити у контексті типу грошового потоку, а саме: доходи, витрати чи заощадження. Також їх можна розділити залежно від типу контрагента, з яким взаємодіє домогосподарство: компанії, держава, страхові компанії тощо.

5.3.3. Планування бюджету домогосподарств. Види фінансового планування

Планування сімейного бюджету – процес, який передбачає розробку фінансового плану відповідно до економічного становища, способу життя, особистості та цілей. Різні методи фінансового планування задовольняють різні потреби та вподобання, кожен з яких має унікальні підходи до управління доходами, витратами та заощадженнями.

Один із популярних методів – *бюджет 50/30/20*, який є простим і зрозумілим підходом, особливо корисним для тих, хто тільки починає займатися бюджетуванням. Він передбачає розподіл 50% доходу після сплати податків на фіксовані витрати, такі як оренда, комунальні послуги та борги, 20% – на заощадження (які можна розділити на фонди на випадок надзвичайних подій, страхування або інвестиції), а решту 30% – на дискреційні витрати, такі як ресторани, кіно та шопінг. Цей метод особливо корисний як підсилювач фінансової впевненості, оскільки дозволяє розподіляти кошти як на найнеобхідніше, так і на задоволення.

Ще одним підходом є *система скарбнички*, або *конверта*, особливо ефективна для тих, хто схильний до надмірних витрат або відчуває дискомфорт при використанні цифрових інструментів. Цей метод передбачає категоризацію витрат і заощаджень і фізичне розміщення виділених грошей у різних конвертах або банках.

Бюджет з нульовою сумою працює за принципом, що доходи мінус витрати дорівнюють нулю. Це означає, що якщо після покриття витрат

залишаються гроші, то вони мають бути спрямовані в резервний фонд, на погашення боргів або на заощадження. Якщо результат від'ємний, це означає, що потрібно скоротити витрати або знайти додатковий дохід. Цей метод корисний для тих, кому складно класифікувати всі витрати.

Реверсивне бюджетування визначає пріоритети заощаджень та інвестицій на тому ж рівні, що й фіксованих витрат. Гроші виділяються на ці напрямки в першу чергу, після чого витрачаються на несуттєві речі. Цей підхід корисний для тих, хто намагається заощаджувати, живе від зарплати до зарплати, або кому потрібно компенсувати брак попередніх заощаджень чи інвестицій. Він допомагає приборкати звичку до дорогих витрат і дозволяє без докорів сумління витратити будь-які кошти, що залишилися.

Метод Какейбо, японська техніка заощаджень, передбачає документування доходів, витрат, фінансових і життєвих цілей у щоденнику. Він заохочує до усвідомленого споживання, роблячи людей більш відповідальними за свій фінансовий вибір. Користувачам пропонується замислитися над своїми витратами, щоб покупки були не лише доступними, але й осмисленими та цілеспрямованими.

Кожен з цих методів бюджетування має свої унікальні переваги і може бути обраний відповідно до індивідуальної фінансової ситуації та вподобань.

Фінансове планування в рамках бюджету домогосподарства може суттєво відрізнитися залежно від перспективи та цілей домогосподарства. Кожен аспект фінансового планування, такий як складання бюджету та здійснення витрат, погашення боргів і пенсійне планування, вимагає унікального підходу та набору стратегій. У розрізі напрямку витрат види фінансового планування можна розділити на:

- бюджетування поточних витрат – цей аспект зосереджується на розподілі доходів на різні категорії негайних витрат;
- погашення боргу – фінансове планування включає стратегії ефективного погашення зобов'язань, таких як кредити та борги за кредитними картками;
- планування виходу на пенсію – передбачає відкладання коштів для забезпечення фінансової безпеки в наступні роки життя після завершення трудової кар'єри;
- планування навчання у коледжі – для домогосподарств з дітьми планування освіти важливе, адже витрати за цим напрямком суттєві;
- планування страхування – цей аспект фінансового планування передбачає забезпечення покриття різних ризиків, охоплюючи пов'язані зі здоров'ям, життям, майном і власною відповідальністю;
- планування придбання нерухомості.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Перечисліть основні функції бюджету домогосподарства.
2. Які основні напрями формування бюджету домогосподарств?
3. Як правильно планувати бюджет домогосподарств?
4. Опишіть суть методу Какейбо планування бюджету домогосподарства.
5. Перечисліть основні види фінансового планування.

5.4. ЗАОЩАДЖЕННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ

5.4.1. Суть і функції заощаджень домогосподарств

5.4.2. Чинники впливу на заощадження домогосподарств

5.4.3. Класифікація заощаджень домогосподарств

5.4.4. Ефективні підходи до формування та використання заощаджень домогосподарств у сучасних умовах

5.4.1. Суть і функції заощаджень домогосподарств

Для сталого розвитку українська економіка потребує створення так званих «довгих грошей», тобто джерел фінансування підприємств, на які останні можуть розрахувати протягом тривалого періоду часу, наприклад, протягом 10 років.

Одним з найважливіших типів фінансових ресурсів у західних країнах є саме *заощадження домогосподарств*, які перетікають у пенсійні накопичення, інвестиції на фондовому ринку, інші фінансові інструменти, а, отже, опиняються у фінансовій системі конкретних компаній, тому актуальність дослідження заощаджень домогосподарств в останні роки постійно зростає.

Заощадження домогосподарств являє собою частину доходу населення, яка залишається після сплати обов'язкових платежів і здійснення поточних споживчих витрат.

Заощадження члени домогосподарств вкладають переважно у нефінансові фінансові активи з метою отримання доходу в майбутньому. Крім того, заощадження відкладаються для задоволення майбутніх потреб.

Заощадження домогосподарств як сегмент фінансів домогосподарств виконують ряд важливих функцій.

Інвестиційна функція головна. Коли домогосподарства спрямовують частину свого доходу на заощадження, ці ресурси стають важливим джерелом інвестиційного капіталу. Він, особливо в організованій формі, спрямовується в різні сектори економіки через фінансових посередників, таких як банки, фондовий ринок, інвестиційні фонди та інші фінансові структури.

Також інвестиційна функція заощаджень домогосподарств важлива з погляду надання капіталу підприємствам і урядам країн.

Вкладаючи гроші у фінансові установи або купуючи фінансові інструменти, такі як облігації чи акції, домогосподарства, по суті, позичають свої заощадження суб'єктам господарювання, які потребують капіталу для різних цілей.

Це може бути розширення бізнесу, розвиток інфраструктури або державні проєкти. Перетікання заощаджень у капітальні, фінансові та інші інвестиції має вирішальне значення для економічного зростання, оскільки сприяє розширенню ділової активності, що призводить до створення робочих місць, інновацій та загального економічного розвитку. Крім того, інвестиційна функція дозволяє домогосподарствам отримувати дохід на свої заощадження, збільшуючи тим свій добробут з часом.

Крім інвестиційної функції, заощадження домогосподарств також виконують *відтворювальну функцію*. Це стосується збереження та потенційного зростання багатства домогосподарств з плином часу.

Відкладаючи частину поточного доходу, домогосподарства можуть створити фінансовий буфер, який дозволить їм підтримувати або підвищувати свій рівень життя в майбутньому. Ця функція особливо важлива для досягнення довгострокових цілей, таких як вихід на пенсію, фінансування освіти або великі покупки. Вона також забезпечує відчуття безпеки в часи економічної нестабільності або особистих надзвичайних ситуацій, зменшуючи вразливість до фінансових потрясінь.

Відтворювальна функція також охоплює трансферт багатства від покоління до покоління. Заощадження, накопичені протягом життя, можуть передаватися у спадок, забезпечуючи фінансову підтримку або початкову фінансову точку для майбутніх поколінь.

5.4.2. Чинники впливу на заощадження домогосподарств

Що ж до чинників, то їх можна розділити на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні чинники притаманні домогосподарству або його членам. Рівень доходу основний; як правило, вищий дохід означає більшу спроможність та ймовірність заощаджувати, оскільки базові потреби можуть бути комфортно задоволені, а надлишковий дохід може бути спрямований на заощадження. Однак цей зв'язок не завжди лінійний, оскільки домогосподарства з високими доходами можуть також мати вищу структуру споживання.

Зовнішні фактори охоплюють широкий спектр соціально-економічних та екологічних елементів. Макроекономічні фактори, такі як інфляційні очікування, проявляються у зміні поведінки громадян; вищі очікувані

темпи інфляції часто перешкоджають заощадженням у грошовій формі, оскільки купівельна спроможність накопичених інвестицій зменшується.

Політична стабільність і державна політика безпосередньо впливають на заощадження.

Демографічні фактори – вікова структура домогосподарств, рівень освіти, сектори зайнятості та проживання в містах і селах - суттєво визначають структуру заощаджень.

Технічний прогрес, особливо у сфері фінансових послуг і цифрового банкінгу, також вплинув на звички заощаджень.

Соціальні фактори – культурні норми, ставлення суспільства до заощаджень і боргів, а також вплив однолітків - відіграють помірну роль у формуванні ощадної поведінки індивідів і домогосподарств.

Отже, заощадження є тими доходами, які не витрачаються на задоволення негайних потреб, а спрямовуються у різноманітні фінансові інструменти. Їх функції – інвестиційна та відтворювальна. Чинники, що на них впливають, можна розділити на внутрішні та зовнішні.

5.4.3. Класифікація заощаджень домогосподарств

Класифікація заощаджень домогосподарств необхідна для розуміння того, як окремі особи та сім'ї розподіляють свій залишковий дохід. Перш за все можна виділити організовані і неорганізовані заощадження.

Організовані заощадження – це ті, що зберігаються в рамках офіційних фінансових систем. Вони охоплюють широкий спектр фінансових інструментів:

- банківські депозити;
- державні та корпоративні облігації;
- взаємні фонди;
- пенсійні фонди;
- страхові поліси;
- інші подібні інструменти.

Визначальною рисою організованих заощаджень є їхня взаємодія з регульованими фінансовими установами та ринками. Цим механізмом заощаджень часто надають перевагу через їхню передбачувану безпеку, професійне управління та зручність, яку вони пропонують. Крім того, вони підлягають регуляторному нагляду, який має на меті захистити вкладників за допомогою таких заходів, як програми страхування депозитів та суворі стандарти відповідності для фінансових установ. Однак дохідність організованих заощаджень може бути різною, що часто залежить від рівня ризику, пов'язаного з конкретним інструментом заощадження.

З іншого боку, *неорганізовані* – більш неформальний тип заощаджень. Ця категорія охоплює: готівку; інвестиції в нефінансові активи, такі як золото, нерухомість або навіть споживчі товари тривалого користування.

Неорганізовані заощадження, як правило, характеризуються відсутністю формального нагляду та регулювання, вищим ступенем ліквідності в деяких випадках (особливо у випадку з готівкою) і часто вищим рівнем ризику.

У межах цих широких категорій існує безліч варіантів заощаджень, кожен з яких має унікальні особливості, ризики та переваги. Наприклад, банківські депозити, форма організованих заощаджень, як правило, вважаються низькоризиковими, але можуть пропонувати нижчу дохідність порівняно з акціями або пайовими інвестиційними фондами.

І навпаки, неорганізовані заощадження, такі як золото або нерухомість, потенційно можуть приносити більший дохід, але вони залежать від волатильності ринку та інших ризиків, таких як крадіжка або знецінення.

Класифікацію заощаджень домогосподарств можна поглибити, розглянувши два додаткові критерії: функціональна спрямованість (мета або мотив заощаджень) і ліквідність заощаджень.

Функціональна спрямованість заощаджень – це основна мета або мотив, що керує поведінкою домогосподарств щодо заощаджень. Цей аспект демонструє причини, чому домогосподарства відкладають частину свого доходу. Заощадження можуть бути призначені для конкретних майбутніх витрат, таких як освіта, купівля житла, вихід на пенсію, або вони можуть бути призначені для загальних цілей, таких як забезпечення фінансової безпеки на випадок непередбачуваних подій. Мотив заощаджень впливає на вибір інструментів заощаджень. Наприклад, заощадження для виходу на пенсію часто спрямовуються на довгострокові пенсійні рахунки або пенсійні плани з пільговим оподаткуванням, тоді як заощадження для надзвичайних ситуацій можуть зберігатися у більш ліквідних формах.

Ліквідність заощаджень є ще одним важливим аспектом.

Ліквідність заощаджень означає, наскільки швидко і легко заощадження можуть бути конвертовані в готівку без значної втрати вартості. Різні інструменти заощаджень мають різний ступінь ліквідності. Наприклад, ощадні рахунки та рахунки на грошовому ринку мають високу ліквідність, що дозволяє домогосподарствам отримати доступ до коштів майже миттєво. З іншого боку, інвестиції в нерухомість, певні пенсійні рахунки або довгострокові облігації є менш ліквідними, оскільки конвертація цих активів у готівку може зайняти багато часу і спричинити витрати або штрафи.

Поєднання функціональної спрямованості та ліквідності створює спектр типів заощаджень. З одного боку, це високоліквідні, короткострокові заощадження, призначені для негайних або короткострокових потреб. Вони, як правило, зберігаються у вигляді готівки або на рахунках, які забезпечують легкий і швидкий доступ до них. З іншого боку, це довгострокові заощадження, які часто пов'язані з конкретними цілями, наприклад, виходом на пенсію, і є менш ліквідними. Вони можуть бути інвестовані в активи, які з часом зростають у ціні, наприклад, у нерухомість, або у фінансові інструменти, такі як облігації та акції, які потенційно пропонують вищий дохід, але водночас несуть більший ризик і меншу ліквідність.

5.4.4. Ефективні підходи до формування та використання заощаджень домогосподарств у сучасних умовах

Ефективні підходи до формування та використання заощаджень домогосподарств передбачають складну стратегію, що охоплює як мікроекономічні, так і макроекономічні фактори. По суті, заощадження домогосподарств формуються під впливом сукупності наявного доходу, структури споживання, фінансової грамотності та доступу до фінансових інструментів.

З мікроекономічного погляду вирішальну роль відіграє аспект *поведінкової економіки*.

Теорія життєвого циклу, наприклад, припускає, що люди планують своє споживання та заощадження протягом життя, беручи до уваги очікувану траєкторію доходу. Тому підвищення обізнаності про довгострокове фінансове планування та пенсійні заощадження є необхідним. Крім того, гіпотеза постійного доходу вказує на те, що домогосподарства мають тенденцію до вирівнювання споживання з часом, що свідчить про те, що на поведінку заощаджень можуть впливати очікування майбутніх доходів, а не лише поточні доходи.

У сучасних умовах надзвичайно важлива в підходах до заощаджень домогосподарств роль фінансової грамотності у формуванні заощаджувальної поведінки, і цю роль важко переоцінити.

Інформування домогосподарств про важливість накопичення капіталу, варіанти інвестування, ризики та цінність диверсифікації дозволяє підвищити якість усього процесу у конкретній сім'ї. Ця освіта поширюється на розуміння боргу, управління кредитами та наслідків зобов'язань з високими відсотками.

На макроекономічному рівні стабільність і регулювання фінансових ринків значно впливають на довіру домогосподарств до заощаджень. В економіках, де фінансові системи надійні та добре регульовані,

домогосподарства більш схильні до інвестування. Наявність різноманітних ощадних та інвестиційних продуктів, включаючи ощадні рахунки, акції, облігації та пенсійні схеми, також є суттєвим фактором, що враховується при виборі оптимальної поведінки при вкладенні ресурсів. Політика процентних ставок, яку встановлюють центральні банки, також впливає на заощадження, адже нижчі процентні ставки можуть заохочувати до запозичень і витрат, тоді як вищі ставки можуть перешкоджати заощадженням.

У контексті поточної економічної ситуації в Україні, яка характеризувалася відносно стабільною інфляцією на рівні 5,1% у 2023 році та стабільним обмінним курсом гривні, певні консервативні фінансові інструменти постають як ефективні підходи до формування та використання заощаджень домогосподарств.

По-перше, привабливим варіантом є депозитні продукти, що пропонуються банками. Наприклад, доцільно звернути увагу на депозити ПриватБанку, зі ставками близько 13% на термін від 10 до 24 місяців. Цей рівень значно вищий за поточний рівень інфляції, що свідчить про те, що такі депозити можуть ефективно зберігати купівельну спроможність заощаджень і приносити реальний прибуток. Відносна стабільність гривні ще більше підвищує привабливість цих депозитних продуктів, оскільки валютний ризик зменшується.

Окрім банківських депозитів ще однією розумною стратегією за нинішніх обставин є інвестування домогосподарствами в український державний борг. Урядові облігації (ОВДП) приносять близько 15% річного доходу, що є привабливою ставкою, особливо враховуючи відсутність податку на прибуток від таких пасивних інвестицій.

Іншим стратегічним напрямком інвестування є придбання сільськогосподарських (далі – с/г) земель у більш безпечних регіонах, зокрема в центральній та західній частинах України. Інвестиції в землю, особливо в регіонах, які менше постраждали від конфлікту, що триває, можуть забезпечити подвійну вигоду. По-перше, володіння с/г землею дозволяє отримувати пасивний дохід від здачі її в оренду. По-друге, існує потенціал для пасивного зростання вартості землі з часом. Враховуючи внутрішню цінність с/г землі та її потенціал до зростання, це є надійним інвестиційним вибором, особливо в період невизначеності.

Отже, ефективні підходи до формування та використання заощаджень домогосподарств в сучасних умовах означають здійснення вибору на користь банківських депозитів, державних облігацій та інвестицій у с/г землю. Ці альтернативи пропонують баланс безпеки, дохідності, а в деяких випадках і податкових переваг, що робить їх придатними для консервативних інвестиційних стратегій у ці складні часи.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які основні функції виконують заощадження домогосподарств?
2. За якими видами необхідно класифікувати заощадження домогосподарств?
3. Які чинники впливають на розмір заощаджень домогосподарств?
4. Дайте характеристику організованим заощадженням домогосподарств.
5. Які ефективні підходи до формування та використання заощаджень домогосподарств у сучасних умовах?

5.5. ДОМОГОСПОДАРСТВА НА РИНКУ ГРОШЕЙ

5.5.1. Роль банківських установ на ринку грошей

5.5.2. Депозитні операції домогосподарств

5.5.3. Кредитні операції домогосподарств

5.5.1. Роль банківських установ на ринку грошей

Український фінансовий ринок банкоцентричний, тобто найбільш вагому роль на ньому відіграють саме комерційні банки, які забезпечують основний обсяг операцій щодо переміщення фінансових ресурсів між особами, які мають тимчасово вільні кошти та накопичення, до тих осіб, які здатні ці кошти вигідно використати у своїй бізнес-діяльності або готові заплатити вищу ціну за негайне їх використання.

Згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність», *банк* – юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виняткове право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до Державного реєстру банків.

Національний банк України (перший рівень системи) є центральним банком, особливим органом державного управління. Традиційно виділяють чотири базові функції центрального банку:

- емісія готівки й організація грошового обігу;
- банк банків;
- банк уряду;
- реалізація грошово-кредитної політики.

Банки (другий рівень банківської системи) створюються на акціонерних або пайових засадах юридичними та фізичними особами.

До основних банківських послуг належать:

- залучення у вклади (депозити) грошових коштів фізичних і юридичних осіб – депозитні операції;
- розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик – кредитні операції;
- відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб – розрахунково-касове обслуговування.

Банки виконують основні функції:

- мобілізація вільних грошових коштів і перетворення їх у капітал;
- кредитування підприємств, держави та населення;
- здійснення депозитної емісії (випуск кредитних інструментів обігу на підставі створення банком вкладів);
- забезпечення розрахунково-платіжного механізму;
- виконання емісійно-засновницької функції;
- надання економічної інформації та послуг консультативного характеру.

Банки України функціонують як універсальні та спеціалізовані. За спеціалізацією банки класифікують на: ощадні, інвестиційні, іпотечні, розрахункові (клірингові).

Ощадні банки – спеціалізовані комерційні банки, які здійснюють ощадну справу в країні (Державний ощадний банк України). Ці банки спеціалізуються на виконанні операцій з коштами населення, здійснюють розрахунково-кредитне та касове обслуговування населення, проведення безготівкових розрахунків, розповсюдження та погашення цінних паперів, кредитування населення, валютне обслуговування громадян.

Інвестиційні банки мобілізують довгостроковий позичковий капітал і передають його позичальникам через випуск та розміщення облігацій та інших боргових зобов'язань, спеціалізуються на операціях з цінними паперами, реалізації інвестиційних проєктів, довгостроковому кредитуванні клієнтів.

Іпотечні банки здійснюють кредитні операції на тривалий строк здебільшого під заставу нерухомості. Значна частка їх пасивів формується за рахунок власного капіталу та капіталу, мобілізованого шляхом випуску іпотечних облігацій.

5.5.2. Депозитні операції домогосподарств

Депозитні та кредитні операції домогосподарств є фундаментальним аспектом фінансової поведінки й економічної стабільності в економіці. Ці операції, які, по суті, обертаються навколо заощаджень і запозичень фізичних осіб, формують критично важливий зв'язок у фінансовій системі.

Обговорюючи *депозитні операції*, важливо заглибитися в причини, чому домогосподарства вирішують розміщувати гроші на депозитах.

В основі такої поведінки - прагнення до безпеки, ліквідності та нарахування відсотків.

Депозити можуть бути різними: від депозитів на вимогу, які пропонують високу ліквідність, але нижчі відсотки, до строкових депозитів, де кошти блокуються на заздалегідь визначений період і зазвичай приносять вищі відсоткові ставки.

Депозитні операції є важливим джерелом коштів для фінансових установ, що дозволяє їм займатися кредитуванням та іншими видами інвестиційної діяльності.

У контексті фінансових операцій домогосподарств аспект зберігання депозитів у різних валютах додає ще один рівень складності. Ця практика, яку часто називають валютною диверсифікацією депозитів, особливо поширена в країнах з високою волатильністю обмінних курсів або в країнах, що переживають економічну нестабільність.

Домогосподарства можуть вирішити тримати депозити в іноземній валюті як хеджування від знецінення національної валюти, інфляції або політичних ризиків. Або ж вони можуть обрати вклади у гривні.

Загальна класифікація депозитів:

1. За економічним змістом: активні (розміщені); пасивні (залучені).
2. За строком користування: до запитання (на вимогу); строкові.
3. За валютою, в якій номінований депозит: у національній чи іноземній валюті.
4. За категоріями вкладників: депозити банків; депозити за рахунок бюджетних коштів; депозити юридичних або фізичних осіб.
5. За формою визначення власника: іменні депозити; депозити на пред'явника.
6. За цільовим призначенням: дохідні; гарантійні.
7. За формою вилучення депозиту та нарахування процентів: безумовні (без або з попереднім повідомленням); умовні (можуть бути вилучені за настання обставин, обумовлених угодою).
8. За режимом функціонування: з правом поповнення; без права поповнення.
9. За методом нарахування процентів: з фіксованою або плаваючою процентною ставкою; депозити, за якими нараховуються «прості» або «складні» проценти.
10. За терміном нарахування процентів: зі щомісячним, щоквартальним, щорічним нарахуванням.

5.5.3. Кредитні операції домогосподарств

Кредитні операції охоплюють діяльність домогосподарств із запозичення коштів. Вони зумовлені потребою у споживанні, інвестиціях у житло, освіту чи охорону здоров'я.

Кредитоспроможність домогосподарства, яка визначається рівнем доходу, наявними боргами та кредитною історією, враховується при наданні доступу до кредитів.

Відсоткові ставки, термін кредиту та вимоги до застави – ключові чинники, що впливають на рішення домогосподарств про запозичення.

Поширеність кредитних операцій часто пов'язана з макроекономічним середовищем, причому більші обсяги запозичень спостерігаються в періоди низьких відсоткових ставок і економічного зростання.

Що стосується різних видів кредитів, доступних для домогосподарств, то їх можна умовно поділити на категорії залежно від їхньої мети, термінів та необхідної застави.

- *іпотечні кредити* – це довгострокові кредити, що використовуються переважно для купівлі нерухомості. Вони забезпечуються майном, яке купується, тобто кредитор тримає цей об'єкт придбання як заставу. Іпотечні кредити, як правило, мають нижчі відсоткові ставки порівняно з незабезпеченими кредитами через менший ризик для кредитора;

- *споживчі кредити* – це, як правило, незабезпечені кредити, які використовуються для придбання споживчих товарів, таких як електроніка, меблі або транспортні засоби;

- *кредити на освіту* спеціально призначені для фінансування освіти і покривають витрати на навчання та інші витрати на освіту. В Україні такі кредитні продукти непопулярні на відміну, наприклад, від США;

- *автокредити* – це забезпечені кредити, призначені спеціально для придбання транспортних засобів;

- *кредити до зарплати* означають короткострокові кредити під високі відсотки, які зазвичай використовуються позичальниками для подолання фінансової скрути до моменту отримання наступного доходу. Через високі відсоткові ставки та комісії вони можуть призвести до циклу заборгованості, якщо належно не управляти ними.

Кожен тип кредиту має свої особливості, відсоткові ставки, умови погашення та ризику. На вибір типу кредиту домогосподарством впливає мета кредиту, фінансовий стан, толерантність до ризику й економічні умови, що склалися в країні.

Депозитні операції можуть відбуватися у гривні чи валюті. Також розрізняються умови щодо завершення дії договору – у будь-який момент чи лише через певний період часу, наприклад, 12 місяців. Виділені такі типи кредитних операцій як отримання кредиту домогосподарством на покупку нерухомості, споживчого товару, авто тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Яка основна роль банківських установ на грошовому ринку?
2. За якими видами необхідно класифікувати банківські депозити?
3. Які основні види банківських кредитів доступні домогосподарствам в Україні?
4. Що таке споживчі кредити для домогосподарств?
5. Охарактеризуйте зміст і природу іпотечних кредитів.

5.6. ІНВЕСТИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ

5.6.1. Суть і значення інвестиційної діяльності

5.6.2. Капітальні інвестиції домогосподарств

5.6.3. Фінансові інвестиції домогосподарств

5.6.1. Суть і значення інвестиційної діяльності

Інвестиційна діяльність – це діяльність, що пов'язана з придбанням і реалізацією необоротних активів, а також із здійсненням фінансових інвестицій, які не є складовою частиною еквівалентів грошових коштів.

Основною ознакою, за якою інвестиції поділяються на окремі форми, є об'єкт вкладення капіталу. За цією ознакою, згідно зі світовою економічною теорією, інвестиції поділяються на реальні (капітальні) та фінансові.

Під *капітальними інвестиціями* розуміють усі витрати підприємства на придбання або створення матеріальних і нематеріальних активів, що зараховуються до їх первісної вартості.

Під *фінансовими інвестиціями* розуміють активи, які утримуються підприємством з метою збільшення прибутку за рахунок відсотків, дивідендів, зростання вартості капіталу або отримання інших вигод для інвестора.

Головна мета інвестиційної діяльності для домогосподарства – підвищення доходів домогосподарства, підвищення рівня фінансового добробуту, отримання інших економічних вигод.

Досягнення мети забезпечується розробкою та реалізацією інвестиційної стратегії домогосподарства.

Класифікація інвестицій.

1. За видами інвестицій:

– *виробничі* інвестиції – вкладення у виробничі ресурси: основні засоби і предмети праці;

– *фінансові* інвестиції – вкладення коштів у цінні папери, цільові банківські вклади, депозити, придбання паїв;

– *інтелектуальні* інвестиції – вкладення коштів у об'єкти інтелектуальної власності;

– *інноваційні* – здійснюються з метою створення новинок або їх первісне впровадження.

2. За цілями застосування інвестиції поділяють на:

– *реінвестиції* – зміна старих засобів;

– *нетто-інвестиції* – придбання нових активів, розширення виробництва.

3. За характером участі в інвестуванні виділяють:

- *прямі* інвестиції – безпосередня участь інвестора у вкладенні коштів у вибраний ним об'єкт;
- *непрямі* інвестиції – пов'язані з інвестуванням, що опосередковуються інвестиційними або іншими посередниками.

4. За терміном інвестування:

- *короткострокові* – вкладення капіталу на період до одного року;
- *довгострокові* – вкладення коштів на період понад один рік.

5. За формою власності:

- *приватні* – вкладення коштів фізичними особами або приватними юридичними особами;
- *державні* – вкладення коштів центральними або місцевими органами влади, вкладення державних підприємств;
- *іноземні* – вкладення коштів іноземних громадян, юридичних осіб і держави;
- *спільні* – вкладення коштів резидентів і нерезидентів.

5.6.2. Капітальні інвестиції домогосподарств

У контексті української статистики *капітальні інвестиції домогосподарств* розуміються як інвестиції в матеріальні та нематеріальні активи для особистого використання.

Що стосується *матеріальних активів*, то домогосподарства переважно інвестують у нерухомість, що включає купівлю або будівництво житла, а також в інструменти чи обладнання, які використовуються для особистої виробничої діяльності, наприклад, для домашнього садівництва або проєктів «зроби сам». Ці вкладення часто переслідують подвійну мету – підвищити рівень життя та потенційно збільшити вартість активу з часом. Нерухомість, зокрема, є важливою формою капітальних інвестицій для домогосподарств, оскільки вона не лише забезпечує місце проживання, але й може зростати в ціні, сприяючи збільшенню добробуту домогосподарств.

Безумовно, побутова техніка є ще однією важливою категорією капітальних інвестицій домогосподарств, особливо коли вона сприяє економії часу і, отже, підвищує ефективність діяльності дорослих осіб в сім'ї. Такі побутові прилади, як пральні, посудомийні машини та холодильники, хоча часто вважаються рутинними покупками, створюють економічні блага. Вони є інвестиціями в тому сенсі, що замінюють ручну працю, зменшують час і зусилля, витрачені на домашні справи, і вивільняють час для інших продуктивних видів діяльності або дозвілля.

Крім того, деякі побутові прилади також можна розглядати як інвестиції у здоров'я та добробут. Наприклад, очищувачі повітря, фільтри для води або обладнання для домашніх тренувань сприяють підтримці здорового середовища проживання.

Також до матеріальних інвестицій домогосподарств можна віднести різноманітні знаряддя для підсобного господарства, адже вони дозволяють створювати вищий обсяг доданої вартості завдяки більш ефективному вирощенню продуктів, наданню неформальних послуг тощо.

У поточних умовах інвестиція у землю, тобто її придбання для здачі в оренду, також відноситься до категорії капітальних вкладень домогосподарств.

Інвестиції домогосподарств у *нематеріальні активи* включають витрати на освіту, на особистий бренд тощо. Освіта є найважливішою формою вкладень у людський капітал, коли фінансові ресурси спрямовуються на навчання та розвиток навичок. Ця форма інвестицій має вирішальне значення для підвищення шансів людини на працевлаштування, посилення її продуктивності та потенційного доходу в майбутньому.

Персональний брендинг, що стає все більш визнаною формою нематеріальних інвестицій домогосподарств, – це інвестиції у власну публічну персону та професійний імідж. Це можуть бути витрати, пов'язані з розробкою персонального веб-сайту, участю в нетворкінгу або проходженням курсів з публічних виступів і комунікації. У сучасному цифровому та взаємопов'язаному світі сильний особистий бренд може стати значним активом, відкриваючи двері до кар'єрних можливостей та професійної співпраці.

Важливо, що в цьому контексті капітальні інвестиції домогосподарств не охоплюють фінансові активи, такі як акції чи облігації. Натомість основна увага приділяється тим активам, які мають пряме, матеріальне використання або сприяють підвищенню виробничого потенціалу домогосподарства через поліпшення умов життя, підвищення особистої продуктивності або розвиток навичок і особистих якостей, які мають довгострокову цінність.

Капітальні інвестиції домогосподарств в українському контексті розуміються як інвестиції в матеріальні та нематеріальні активи для особистого використання й отримання вигоди, включають вкладення в нерухомість, інструменти для особистого ремісничого виробництва, освіту та особистий брендинг.

Кожна з цих форм інвестицій відіграє важливу роль у підвищенні рівня життя та виробничого потенціалу домогосподарств, сприяючи тим їх довгостроковому економічному добробуту.

5.6.3. Фінансові інвестиції домогосподарств

Фінансові інвестиції домогосподарств охоплюють низку видів інструментів, у які фізичні особи вкладаються з метою отримання доходу або збереження вартості свого капіталу.

Ці інструменти різняться за рівнем ризику, ліквідності, потенціалом дохідності та характером активів, що лежать в їх основі.

Державний борг, як правило, у формі *державних облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП)*, часто вважається безпечнішою інвестицією порівняно з корпоративними облігаціями або акціями. Ризик, пов'язаний з державним боргом, як правило, нижчий, оскільки він підкріплений здатністю уряду збільшувати доходи через оподаткування. Однак компромісом за таку безпеку зазвичай є нижча дохідність. Привабливість державних облігацій полягає в їх стабільності та передбачуваності, що робить їх оптимальним вибором для інвесторів, які не схильні до ризику, або для тієї частини портфеля, яка спрямована на збереження капіталу.

Банківські депозити, включаючи ощадні рахунки та строкові депозити, є ще однією поширеною формою фінансових інвестицій домогосподарств. Їм надається перевага через їхню безпеку, оскільки багато країн пропонують страхування депозитів до певної суми, що захищає основне тіло вкладу від банкрутства банку. Ліквідність банківських депозитів також є позитивною характеристикою, особливо ощадних рахунків, що забезпечує легкий доступ до коштів. Але дохідність банківських депозитів, як правило, скромна і часто лише трохи перевищує інфляцію, що може бути недоліком для тих, хто прагне більшої дохідності.

Акції компанії здатні згенерувати більший прибуток завдяки зростанню капіталу та дивідендам. Та це пов'язано з підвищеним ризиком, оскільки вартість акцій може бути нестабільною і безпосередньо залежить від результатів діяльності підприємства та поточних ринкових умов. Для тих, хто має вищу толерантність до ризику і довший інвестиційний горизонт, акції можуть бути вигідним вкладенням, але вони вимагають більш активного підходу до управління і готовності протистояти ринковим коливанням.

Корпоративні облігації – це боргові інструменти, випущені компаніями для залучення капіталу. Інвестуючи в корпоративні облігації, інвестор, по суті, позичає гроші компанії-емітенту в обмін на періодичні виплати відсотків і повернення основної суми в кінці терміну. Зазвичай вони пропонують вищу дохідність, ніж державні облігації, що відображає більш суттєвий ризик, пов'язаний з кредитуванням бізнесу. Загроза втрати капіталу домогосподарством значно варіюється залежно від

кредитоспроможності компанії-емітента; підприємства з вищим рейтингом пропонують менший ризик, але нижчу дохідність, тоді як компанії з нижчим рейтингом пропонують вищу потенційну дохідність, але з підвищеним ризиком.

У західних країнах певні форми фінансових інвестицій є поширеними серед домогосподарств, але в Україні вони або не дуже поширені, або менш популярні. До них належать недержавні пенсійні плани, інвестиції в індекси комерційної нерухомості та інші складні інвестиційні інструменти.

Приватні пенсійні плани, наприклад, відіграють значну роль у пенсійному плануванні громадян у багатьох західних країнах. Ці плани, часто у формі індивідуальних пенсійних рахунків або планів у Сполучених Штатах, дозволяють людям заощаджувати та інвестувати на пенсію з різними податковими пільгами. Однак в Україні концепція недержавного пенсійного забезпечення не настільки поширена, оскільки більшість громадян покладаються на державну пенсійну систему.

Іншим прикладом є інвестиції в *індекси комерційної нерухомості*. На Заході доступ до них можна отримати через інвестиційні фонди нерухомості (REIT) або подібні інструменти, що дозволяють інвестувати в диверсифікований портфель комерційної нерухомості. Особливістю є відсутність необхідності безпосередньо купувати нерухомість або управляти нею. В Україні ринок таких інвестиційних інструментів є менш розвиненим, а отже, вони не так часто використовуються українськими домогосподарствами.

Інші складні варіанти інвестування, менш поширені в Україні, включають *хедж-фонди* та *фонди прямих інвестицій*. Проте вони вимагають більших мінімальних інвестицій і, як правило, доступні для акредитованих або заможних осіб.

Фінансові інвестиції домогосподарств включають в себе вкладення у акції, ОВДП, облігації корпоративного сектору, депозитні продукти банків тощо. Можна очікувати, що з часом у процесі запозичення зарубіжного досвіду також українським домогосподарствам стануть доступні вигідні вкладення у REIT, пенсійні плани, хедж-фонди та фонди прямих інвестицій тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Яка основна роль заощаджень у формі інвестицій для домогосподарств?
2. Розкрийте класифікацію інвестицій домогосподарств.
3. Що собою являють капітальні інвестиції домогосподарств?
4. Які є фінансові інвестиції домогосподарств?
5. Порівняйте за змістом і ефективністю інвестиції в акції та корпоративні облігації підприємств.

5.7. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДОМОГОСПОДАРСТВ

5.7.1. Суть фінансової безпеки домогосподарств

5.7.2. Класифікація чинників впливу та загроз фінансовій безпеці домогосподарств

5.7.3. Страхування як метод забезпечення фінансової безпеки домогосподарства

5.7.1. Суть фінансової безпеки домогосподарств

Як і у випадку фінансів держави чи підприємства, для домогосподарств також характерний значний перелік ризиків, які можуть призвести до порушення стійкості їх фінансової системи.

Фінансова безпека домогосподарств передбачає наявність достатнього доходу або активів для покриття повсякденних витрат і надзвичайних ситуацій, здатність поглинати фінансові шоки без значної шкоди для рівня життя домогосподарства, а також здатність задовольняти майбутні фінансові потреби, включаючи вихід на пенсію та довгострокове медичне обслуговування.

Ідеться не лише про накопичення багатства, а й про управління та зменшення ризиків, пов'язаних з коливаннями доходів, витратами на охорону здоров'я, волатильністю ринку та непередбачуваними фінансовими потребами.

Важливість цієї концепції полягає в її впливі як на мікро-, так і на макроекономічному рівні. На мікроекономічному рівні фінансово захищене домогосподарство менш схильне до невігідних вчинків і може приймати вигідніші довгострокові рішення, що сприяє загальному добробуту та соціальній стабільності. З макроекономічного погляду, домогосподарства з високим рівнем фінансової безпеки сприяють економічній стабільності та зростанню економіки загалом.

Принципи фінансової безпеки домогосподарств передбачають поєднання стабільності доходів, інвестицій, страхування й управління боргом. Досягнення балансу між цими елементами необхідне.

Достатній дохід забезпечує буфер на випадок короткострокових потрясінь, тоді як інвестиції сприяють довгостроковому фінансовому зростанню. Страхування необхідне для захисту від непередбачуваних втрат, а розумне управління боргом гарантує, що зобов'язання не переважатимуть над активами.

Принципи фінансової безпеки домогосподарств ґрунтуються на кількох ключових фінансових практиках і стратегіях, а саме:

- *стабільність і диверсифікація доходів;*
- *ефективне бюджетування та управління витратами.*

Домогосподарство повинно мати чітке розуміння своїх витрат і дисципліновано підходити до складання бюджету;

– *заощадження на випадок надзвичайних ситуацій* та різні короткострокові цілі. Цей фонд забезпечує фінансовий буфер на випадок непередбачуваних витрат, таких як невідкладна медична допомога, ремонт житла або раптова втрата доходу;

– *довгострокові інвестиції та накопичення багатства.* Домогосподарствам важливо прийняти довгострокову перспективу, зосередившись на створенні диверсифікованого інвестиційного портфеля, який збалансовує ризики і прибутковість відповідно до їхніх конкретних життєвих етапів і фінансових цілей.

– *управління ризиками через страхування.* Захист активів і доходів за допомогою відповідного страхового покриття включає не лише страхування здоров'я та життя, але й страхування майна та відповідальності;

– *управління боргом.* Домогосподарство повинно прагнути до здорового співвідношення боргу до доходу, коли зобов'язання з погашення боргу не обмежують його здатність заощаджувати та інвестувати на майбутні цілі;

- *планування виходу на пенсію та довгострокових потреб;*
- *здобуття фінансової освіти й обізнаності.*

Позитивні наслідки міцної фінансової безпеки багатогранні. Вона забезпечує душевний спокій, знижує ризик бідності та соціальної ізоляції, а також розширює можливості домогосподарств інвестувати в освіту й охорону здоров'я.

І навпаки, наслідки порушеної фінансової безпеки можуть бути серйозними. Вона наражає домогосподарства на вищі ризики, боргову пастку тощо.

Концепція фінансової безпеки домогосподарств передбачає наявність достатнього доходу або активів для покриття повсякденних витрат і надзвичайних ситуацій, здатність поглинати фінансові шоки без значної шкоди для рівня життя домогосподарства, а також здатність задовольняти майбутні фінансові потреби, включаючи вихід на пенсію та довгострокове медичне обслуговування.

5.7.2. Класифікація чинників впливу та загроз фінансовій безпеці домогосподарств

Починаючи з природи їх виникнення, фактори поділяються на суб'єктивні та об'єктивні.

Суб'єктивні фактори – це ті, на які можуть впливати домогосподарства. До них можна віднести фінансову автономію домогосподарства, яка диктує його здатність приймати самостійні фінансові рішення. Психологічні особливості членів домогосподарства суттєво впливають на фінансову поведінку та толерантність до ризику. Стиль життя, який веде домогосподарство, - звички витрачання коштів і моделі споживання - також може бути джерелом ризику. Мотивація та далекоглядність у прийнятті фінансових рішень, а також рівень фінансової активності та грамотності членів домогосподарства є прикладом суб'єктивних факторів.

Об'єктивні фактори, навпаки, є зовнішніми по відношенню до домогосподарства і часто знаходяться поза його безпосереднім контролем. До них належать зміни на ринку праці, які впливають на здатність домогосподарства генерувати дохід, а також соціально-економічне середовище, в якому воно функціонує.

За ступенем передбачуваності фактори поділяються на передбачувані та непередбачувані.

До *передбачуваних факторів* належать рівень економічного розвитку домогосподарства, диференціація доходів та зміни в рівні життя, а також доступність соціальних послуг.

Непередбачувані фактори, з іншого боку, - це правдивість інформаційного потоку, індивідуальна реакція на інновації, невизначеність навколишнього середовища та випадкові події.

Класифікація факторів, що впливають на фінансову безпеку домогосподарств та загрожують їй, охоплює також організаційні, інституційні, політичні, економічні, соціальні, демографічні та технологічні аспекти, кожен з яких діє на різних рівнях впливу.

Організаційні чинники заглиблюються у внутрішню структуру та функціонування домогосподарства. Це кооперація праці в домогосподарстві та раціональний розподіл обов'язків між його членами.

Інституційні чинники пов'язані з правилами та нормами, що регулюють спільне управління домогосподарством і прийняття фінансових рішень, включаючи дотримання традицій. Ці інституційні аспекти визначають, як фінансові питання вирішуються в контексті домогосподарства, впливаючи на його загальний фінансовий стан.

На мікрорівні фактори пов'язані з фінансово-економічною діяльністю окремих домогосподарств і суб'єктів господарювання, якими вони володіють або в яких працюють їхні члени. Цей рівень відображає прямі та безпосередні фінансові взаємодії домогосподарства, підкреслюючи важливість особистого фінансового менеджменту та підприємницької діяльності.

Мезорівень охоплює фінансово-економічний стан регіону або галузі, в якій працює домогосподарство. Він представляє проміжний контекст, у якому існує домогосподарство, поєднуючи його безпосереднє економічне середовище з більш широкими економічними умовами.

На макрорівні соціально-економічний розвиток країни стає ключовим фактором.

Мегарівень - це міжнародні взаємодії, такі як співпраця держави з іншими країнами та міжнародними фінансовими організаціями.

Політичні фактори, такі як рівень довіри до уряду, суттєво впливають на фінансову безпеку, впливаючи на стабільність та передбачуваність політики. Економічні фактори охоплюють державну політику ціноутворення, товарів, оподаткування та заробітної плати, які безпосередньо впливають на доходи та витрати домогосподарств.

Соціальні фактори мають широкий спектр – державна політика у сфері соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я, рівень безробіття та розвитку соціальної структури.

Демографічні фактори, такі як рівень народжуваності та смертності, формують вікову структуру та співвідношення утриманців у домогосподарствах, що впливає на їхнє фінансове планування та стабільність.

Технологічні фактори, включаючи доступ до Інтернету та фінансові технології, стають все більш важливими, пропонуючи нові способи управління фінансами, але також створюючи нові типи ризиків і викликів.

5.7.3. Страхування як метод забезпечення фінансової безпеки домогосподарства

Страхування за своєю суттю є механізмом передачі ризиків. Домогосподарства, сплачуючи страхові внески, мінімізують потенційний негативний вплив окремих факторів. Відповідний процес пом'якшує навілює фінансові наслідки таких подій, як нещасні випадки, хвороби, пошкодження майна або втрата життя. Страхова компанія об'єднує ризики багатьох осіб, що робить їх більш керованими та передбачуваними.

Указаний інструмент слугує захисним буфером від невизначеностей, притаманних життю членів домогосподарства. Наприклад, *медичне страхування* забезпечує покриття витрат, які можуть бути непомірно дорогими, особливо за відсутності надійної державної системи охорони здоров'я, як це характерно для України. Оскільки витрати на охорону здоров'я часто становлять значний фінансовий тягар, цей вид страхування забезпечує покриття цілого ряду медичних витрат, включаючи, але не обмежуючись, госпіталізацію, хірургічне втручання та поточне медичне обслуговування. Воно відіграє важливу роль у захисті домогосподарств від фінансових труднощів, пов'язаних з непередбаченими надзвичайними медичними ситуаціями або хронічними захворюваннями, забезпечуючи доступ до необхідної медичної допомоги без супутніх фінансових труднощів.

Страхування життя пропонує фінансову підтримку фінансово залежним особам у разі передчасної смерті страхувальника, гарантуючи, що їхній рівень життя не зазнає кардинальних змін. Цей вид страхування пропонує виплату призначеним бенефіціарам, як правило, членам сім'ї, після смерті страхувальника. Кошти, отримані за полісами страхування життя, можуть бути використані для покриття непогашених боргів, похоронних витрат і надання фінансової підтримки, захищаючи так фінансову стабільність домогосподарства та забезпечуючи підтримку рівня життя утриманців.

Аналогічно, *страхування майна*, що охоплює страхування власників житла та страхування орендарів, захищає від фінансових втрат через пошкодження або втрату майна. Сюди входить покриття структурних пошкоджень будинку, втрата особистих речей внаслідок таких подій, як крадіжка або стихійні лиха, а в деяких випадках – покриття відповідальності за нещасні випадки, які можуть статися на території нерухомості.

Крім того, страхування відіграє важливу роль у *пенсійному плануванні*. Такі продукти забезпечують стабільний потік доходу після виходу на пенсію, зменшуючи ризик того, що людина переживе свої заощадження. Цей аспект особливо важливий у контексті збільшення тривалості життя та переходу від пенсійних планів, сформованих роботодавцями, до індивідуальних пенсійних накопичувальних планів, як це планується у майбутньому.

Автострахування, обов'язкове в багатьох юрисдикціях, покриває фінансові ризики, пов'язані з володінням та експлуатацією транспортного засобу. Воно зазвичай покриває збитки, завдані транспортному засобу,

відповідальність за тілесні ушкодження та майнову шкоду, заподіяну іншим особам, а в деяких полісах – за травми, завдані страхувальнику та пасажиром.

Крім того, існують інші форми страхування, які домогосподарства можуть розглянути, виходячи з їхніх конкретних потреб та обставин.

Страхування на випадок втрати працездатності надає фінансову підтримку у разі неспроможності генерувати такий же дохід страхувальником через інвалідність.

Страхування на випадок довготривалого догляду покриває витрати, пов'язані з відповідними послугами, часто необхідними через вік або хронічні захворювання, які, як правило, не покриваються стандартним медичним страхуванням.

З економічного погляду, страхування сприяє фінансовій стабільності та зростанню. Зменшуючи збитки, цей інструмент дозволяє домогосподарствам підтримувати рівень споживання та інвестувати у своє майбутнє, навіть в умовах несприятливих подій.

У сучасному фінансовому ландшафті актуальність страхування як інструменту фінансової безпеки домогосподарств посилюється зростаючою складністю та взаємопов'язаністю ризиків. Поява нових факторів ризику, таких як кіберзагрози, та збільшення кількості катастроф, пов'язаних з кліматичними змінами, підкреслюють потребу в надійному та адаптивному страховому секторі. Звичайно, ті ризики, що пов'язані безпосередньо з війною, не можуть бути застраховані на прийнятних для більшості домогосподарств умовах.

Страхування як метод захисту домогосподарств є невід'ємною частиною управління різноманітними ризиками, що загрожують фінансовій безпеці. Страхові компанії розробили ряд продуктів для забезпечення стійкості фінансової системи домогосподарств.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Опишіть зміст і значення фінансової безпеки домогосподарств.
2. Розкрийте класифікацію чинників фінансової безпеки домогосподарств.
3. Які є інституційні чинники фінансової безпеки домогосподарств?
4. Охарактеризуйте страхування як метод фінансової безпеки домогосподарства.
5. Опишіть страхування майна домогосподарства.

Рекомендовані джерела:

1. Воробйов Ю.М., Ворошило В.В. Фінанси домашніх господарств у фінансовій системі держави : моногр. Сімферополь: ВД «АРІАЛ», 2013. 232 с.
2. Карлін М.І., Цимбалюк І.О. Фінанси домогосподарств провідних країн світу : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 172 с.
3. Кізіма Т.О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та домінанти розвитку: моногр. Київ : Знання, 2010. 431 с.
4. Кушнір Ю.Б. Персональні фінанси : навч. посіб. Ужгород : Карпати, 2011. 176 с.
5. Ліпич Л.Г., Івашко О.А., Мостенець С.В. Формування системи управління доходами та витратами домогосподарств : моногр. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 204 с.
6. Мельник В.М., Якушик І.Д., Ломачинська І.А., Драган О.О. Формування фінансової поведінки домогосподарств в Україні : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2014. 212 с.
7. Рамський А.Ю. Заощадження населення як інвестиційний ресурс економіки : моногр. К.: КНУТД, 2011. 189 с.
8. Рамський А. Ю. Інвестиційний потенціал домогосподарств: монографія / А.Ю. Рамський. Київ: КНУТД, 2014. 352 с.
9. Теорія фінансів : підручник / за ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 576 с.
10. Ясинська Н.А. Управління особистими фінансами : навч. посіб. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. 356 с.
11. Фінанси домогосподарств : навч. посіб. / за ред. Т.О. Кізіми. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. 228 с.
12. Фінанси : підручник / С.І. Юрій та ін.; за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. Київ : Знання, 2008. 611 с.

РОЗДІЛ 6. БАНКІВСЬКА СИСТЕМА

6.1. ПОХОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК І СУЧАСНИЙ СТАН БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ

- 6.1.1. Походження та історичний розвиток банківської справи
- 6.1.2. Поняття та функції банківських установ
- 6.1.3. Функціонування сучасних банківських систем
- 6.1.4. Становлення та розвиток сучасної української банківської системи

6.1.1. Походження та історичний розвиток банківської справи

Історичний розвиток банківської справи тісно пов'язаний з історією появи грошей. Науковці не мають достовірних даних стосовно точного часу й обставин виникнення перших банківських установ і різновидів операцій, які вони виконували. А розвиток банківської справи супроводжував становлення товарного виробництва й обороту, оскільки ці процеси розвивалися історично паралельно й були взаємозумовлені.

За історичними даними перші банківські операції, які стосувалися обміну грошей, з'явилися ще за 2 тисячі років до н.е. Зокрема у Стародавній Греції (або ж Елладі) (IV ст. до н.е.), а у Стародавньому Вавилоні, Стародавньому Єгипті та Римі (VI ст. до н.е.) зафіксовано перші згадки про проведення прадавніх форм банківських операцій⁴⁶.

Існує кілька наукових обґрунтувань походження терміна «банк». Так, в італійській мові «banco» означає «конторка» чи «стіл» і вказує на предмет, на якому відбувався обмін грошей різних країн того часу. А французьке слово «bancue» перекладається як «скриня» і вказує переважно на функцію збереження цінностей.

Становлення банківської справи у світі науковці поділяють на відповідні етапи:

1. Етап від античності до появи Венеціанського банку (7 ст. до н.е. – 11 ст. н.е.).

Основними центрами здійснення прабанківських операцій були Стародавній Вавилон (7-6 ст. до н.е., де здійснювали прийом коштів під відсоток, видачу кредитів і навіть здійснювали платежі за рахунок коштів клієнтів); Стародавня Еллада (з 4 ст. до н.е. міняйли і трапедзити здійснювали валютообмінні операції, лихварі – депозитно-кредитні й розрахункові операції між клієнтами. Грецькі храми перетворювалися у своєрідні банки, недоторканність і безпека яких гарантувалася повагою до

⁴⁶ Ситник Н.С., Стасишин А.В., Блащук-Девяткіна Н.З., Петик Л.О. Банківська система : навч. посіб. / за заг. ред. Н.С. Ситник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 580 с.

релігії). У той період банк розглядався переважно як кредитна установа, яка здійснювала залучення вкладів, обмін різних грошей і впливала на регулювання грошового обігу.

2. Етап із 1157 р. до 1694 р. і створення Англійського банку.

У Середньовічній Європі розвиток виробництва і торгівлі зумовив відродження банківської справи, почали виникати жиробанки, які утворювалися переважно, щоб здійснювати розрахунки і зберігати кошти. Поширювали банківську справу в Європі того часу великі купці й іноземні комерсанти, які окрім торгівельних угод виконували й операції пов'язані із обміном грошей та здійснювали деякі інші банківські операції. Першими банкірськими домами у 16 ст. стали Медичі в Італії, купецькі гільдії Амстердама, Венеції, Генуї, Мілана⁴⁷.

3. Етап із 1694 року до кінця 18 ст.

Розвиток грошових взаємовідносин і обігу зумовили збільшення асортименту операцій банків, появу спеціалізованих банківських установ та особливого товару – документальних прав на товари або ж іншу власність. У 1694 р. засновано перший стійко функціонуючий центральний банк – Англійський центральний банк, тобто розпочався етап функціонування дворівневих банківських систем на чолі з центральними банками, які регулювали роботу банків і впливали на грошовий обіг.

4. Етап із початку 19 ст. і до нинішнього часу.

Активне функціонування центральних банків, розвиток банківських систем і розширення асортименту банківських операцій у відповідь на запити й потреби клієнтів. Комерційний характер діяльності банків.

Як і у світі, в Україні банківська справа розвивалася з розвитком торгівлі та виробництва. Зародилася вона ще наприкінці 12 ст. у Великому Новгороді, коли виникли перші кредитні установи Київської Русі. Подальший її розвиток характеризувався економічними особливостями тих країни, у складі яких перебували певні українські території.

Основними чинниками, які історично стимулювали розвиток банківської справи у світі, є: розвиток виробництва, торгівлі й грошово-кредитних взаємовідносин, збільшення потреб клієнтів у банківських операціях і послугах, одночасне здійснення банками кредитно-депозитних і розрахункових операцій, комерційний характер роботи банків.

6.1.2. Поняття та функції банківських установ

Науковці сформували та застосовують різноманітні трактування поняття «банк», за функціональним підходом у цьому терміні відображають суть банку як фінансового посередника, який трансформує

⁴⁷ Банківська система : підручник / О.М. Тридід та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Т.С. Смовженко. Львів : «Новий Світ – 2000», 2020. 536 с.

неактивні заощадження в інвестиційний капітал, у процесі здійснення депозитно-кредитних операцій, а також касово-розрахункових, метою яких є отримання прибутку.

Згідно з українським законодавством, **банк** є юридичною особою, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до Державного реєстру банків⁴⁸.

Банк – фінансово-кредитна установа, яка зберігає кошти і капіталовкладення, надає кредити, а також здійснює розрахункові послуги та інші фінансові операції⁴⁹.

Серед основних принципів роботи банків виділяють: використання у роботі власних, залучених і позичених ресурсів; цілковита економічна самостійність і відповідальність за результати власної діяльності; прибутковість, ліквідність і ризиковість.

Базовими економічними функціями банківських установ є:

1) *ощадно-капіталотворча* (залучення тимчасово вільних коштів економічних суб'єктів на вклади);

2) *кредитно-інвестиційна* (надання кредитів тим економічним суб'єктам, які їх потребують та укладають з банками кредитні угоди);

3) *платіжно-розрахункова* (унікальна посередницька функція банків, яка здійснюється у процесі зарахуванні, виплаті чи переказі коштів із рахунків клієнтів, реалізації безготівкових розрахунків тощо).

Як фінансові посередники банки також виконують трансформаційну й емісійну функції. У процесі реалізації трансформаційної функції вони здійснюють трансформацію обсягів, термінів, просторову й ризиковості грошових потоків. Використовуючи механізм банківського мультиплікатора, комерційні банки випускають кредитні гроші.

6.1.3. Функціонування сучасних банківських систем

Банківська система – це специфічна економічна й організаційно-правова структура, що забезпечує функціонування грошового ринку й економіки у цілому та є сукупністю різноманітних видів банківських установ у їх взаємозв'язку, які існують у тій чи іншій країні в певний історичний період⁵⁰.

Банківська система – невід'ємна складова фінансової системи будь-якої держави, у якій кожна банківська установа займає власне місце.

Основними цілями існування банківської системи є: суспільний нагляд і регулювання роботи банків; погодження комерційних інтересів

⁴⁸ Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III.

⁴⁹ Банківська система : навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федішин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.

⁵⁰ Там же.

діяльності банків із суспільними; забезпечення стабільності функціонування банків і надійності грошової одиниці; балансування попиту та пропозиції на грошовому ринку.

У теорії банківської справи виділяють такі типи побудови банківських систем:

1. *Однорівнева*, в якій наявні лише горизонтальні зв'язки між банками, характерна універсалізація їх операцій і функцій. Тобто всі банки в державі працюють на одному ієрархічному рівні. Цей тип побудови банківської системи не використовується нинішніми державами, проте він був характерним при розвитку банківництва у тоталітарних і економічно слаборозвинених державах.

2. *Дворівнева*, використовується у більшості держав, складається із верхнього рівня (центрального банку) і нижнього (комерційних банків). Центральний банк є емісійним, розрахунковим, кредитним і платіжним центром. Взаємовідносини між банками реалізуються у вертикальному (центрального банку – комерційного банку) та горизонтальному (між комерційними банками) напрямках.

3. Іноді при вивченні банківських систем європейських країн, виділяють *трьохрівневу* банківську систему де: на першому рівні знаходиться Європейський центральний банк. Він координує і узгоджує роботу центральних банків окремих країн; тоді на другому рівні перебувають центральні банки, які здійснюють спільну для ЄС монетарну політику; а на третьому рівні – ділові (комерційні) банки⁵¹.

Функції банківської системи країни:

1) *емісійна* (випуск платіжних засобів і регулювання грошового обороту, згідно з динамікою попиту на гроші у країні; цю функцію по-своєму виконують як банки другого рівня, так і центральний банк);

2) *трансформаційна* (залучаючи тимчасово вільні кошти одних клієнтів банки передають їх у різний спосіб іншим клієнтам, при цьому трансформують величину й терміни грошових потоків);

3) *стабілізаційна* (формування законодавчої бази та механізмів підтримки і забезпечення стабільності функціонування банківської системи, а також грошового ринку країни).

6.1.4. Становлення та розвиток сучасної української банківської системи

Сучасна українська банківська система є дворівневою, вона складається із Національного банку України й інших банків, різних за формою власності, територією функціонування та специфікою роботи.

⁵¹ Варцаба В.І., Заславська О.І. Сучасне банківництво: теорія і практика : навч. посіб. Ужгород : Говерла, 2018. 364 с.

Періодизація її становлення відрізняється у різних наукових джерелах, однак головними етапами розвитку вітчизняної банківської системи є:

1 етап (1989-1991 рр.) – після оголошення курсу на перебудову відбувалося активне реформування банківської системи срср; продовжували працювати державні банки, а також утворювалися нові міністерські, галузеві, змішані банки.

2 етап (1991-1992 рр.) – утворення незалежної банківської системи України, формування законодавчої бази; перереєстрація в НБУ діючих банків; приватизація державних банків, універсалізація їх діяльності.

3 етап (1992-1993 рр.) – утворення приватних банків «нової хвилі»; на фоні гіперінфляції в країні дрібні «кишенькові» банки обслуговуючи попит на короткострокові кредити для торговельно-посередницької діяльності одержували надприбутки; відбувалася уніфікація пасивів діючих банків.

4 етап (1994-1996 рр.) – активне застосування монетарних методів управління НБУ, регулювання діяльності банків, невисока якість банківського менеджменту призвели до банкрутства багатьох банків (77 банків збанкрутували, а 60 перебували у стані прихованого банкрутства). Зменшився розмір активів багатьох банків, виникла значна розбіжність у концентрації сформованого банківськими установами капіталу, майже третина банків не змогли сформувати мінімально необхідний статутний капітал.

5 етап (1996-2000 рр.) – активна робота НБУ у подоланні інфляції, реалізація грошової реформи; реєстрація філій і представництв іноземних банків; забезпечення ліквідності, платоспроможності та фінансової стійкості банківської системи в цілому.

6 етап (2001-2008 рр.) – позитивна динаміка основних показників розвитку банківської системи; концентрація банківського капіталу й виокремлення лідерів банківського ринку; розширення асортименту банківських послуг і мережі філій банків. У 2008 році відбулася масштабна банківська криза, викликана світовою фінансово-економічною кризою, багато банків збанкрутувало, знизився рівень ліквідності та фінансової стійкості працюючих банків.

7 етап (2009-2013 рр.) – відновлення банківської системи після кризи 2008 року, підвищення капіталізації банків та обсягів їх кредитно-депозитної діяльності; рефінансування НБУ комерційних банків за допомогою стабілізаційних кредитів.

8 етап (2014-2018 рр.) – загострення соціально-політичної ситуації, початок військових дій в країні дестабілізувало роботу банків і

спричинило погіршення рівня ліквідності, платоспроможності та безпеки банків; зміна напрямків монетарної політики (дерегулювання валютного курсу) призвела до значних інфляційних процесів та стрибка кредитної заборгованості клієнтів банків за валютними кредитами, що зумовило банкрутство багатьох банків (майже 100 банків збанкрутувало за 4 роки); посилилася роль держави у банківському секторі, в т.ч. за рахунок націоналізації ПАТ КБ «Приватбанк» у 2016 році.

9 етап (2019-2021 рр.) – поступове відновлення прибуткової діяльності більшості банків, посилення їх капіталізації, скорочення частки проблемних кредитів у портфелях банків; підвищення рівня операційної ефективності банків. Однак у 2020 році через карантинні обмеження і світову пандемію коронавірусу банківська система України знову зазнала потрясінь і втрат, проте через неекономічну природу та достатній запас ліквідності ця криза незначно погіршила результати роботи банків і, навіть, сприяла активнішому застосуванню новітніх дистанційних банківських технологій.

10 етап (2022 р. і донині) – функціонування банківської системи в умовах широкомасштабних військових дій, втрати мережі відділень на окупованих територіях, систематичних обстрілах інфраструктури та блекатуах. Різне падіння виробництва в країні, погіршення матеріального становища більшості клієнтів банків, банкрутство багатьох підприємств, панічні настрої населення, значна еміграція, різке збільшення витрат держави на військові дії та інші фактори негативно впливають на роботу банківської системи, яка найбільш чутлива до будь-яких значних загальноекономічних чи суспільно-політичних змін. 100% гарантування повернення державою усіх вкладів і відсотків за ними сприяли відновленню депозитної діяльності банків. У структурі активів банківського сектора переважає частка державних банків, які у своїх активах переважно орієнтуються на ОВДП.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте основні етапи розвитку банківської справи у світі.
2. Які чинники стимулювали розвиток банківництва?
3. Дайте визначення поняттям «банк» і «банківська система».
4. Опишіть базові економічні функції банківських установ.
5. З'ясуйте функції банків як фінансових посередників.
6. Розкрийте структуру банківської системи країни.
7. Які головні етапи розвитку сучасної банківської системи в Україні?
8. Проаналізуйте сучасний стан розвитку української банківської системи.

6.2. ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК У БАНКІВСЬКІЙ СИСТЕМІ КРАЇНИ

6.2.1. Центральні банки зарубіжних країн

6.2.2. Організаційно-правові основи діяльності НБУ

6.2.3. Основні функції та операції НБУ

6.2.4. Монетарна політика НБУ

6.2.1. Центральні банки зарубіжних країн

У часи використання металевих грошей грошовий оборот і діяльність банків були саморегульованими і не потребували нагляду з боку держави. Проте перехід до систем кредитно-паперових грошей зумовив необхідність такого нагляду й утворення центральних банків, які б гарантували надійність такої форми грошей.

Центральні банки виникали еволюційно (протягом певного часу за державним банком закріплювалася монополія на емісію банкнот) або директивно (законодавчо створювався новий державний банк, якому надавався особливий статус).

За формою власності центральні банки у різних країнах можуть бути:

1) *державними* – весь капітал центрального банку належить державі (Велика Британія, Іспанія, Німеччина, Франція, Україна);

2) *акціонерними* – капітал центрального банку належить комерційним банкам (як у США) або загалом фінансовим установам (як в Італії, де 100% капіталу центрального банку є власністю банків і страхових компаній);

3) *змішаними* – держава має у своїй власності лише частину капіталу центрального банку (наприклад, у Японії 55% капіталу перебуває у власності держави, а 45% - у власності приватних осіб; у Швейцарії – 60% капіталу центрального банку є власністю канторів, а 40% – власністю приватних осіб)⁵².

Важливою умовою ефективної монетарної політики, надійності банківської системи та стабільного економічного зростання в країні є тісна співпраця між центральним банком та урядом.

Основними функціями центральних банків у більшості країн є виконання ними ролі:

- емісійного центру держави;
- банку уряду;
- органу державного регулювання і нагляду;

⁵² Ситник Н.С., Сташин А.В., Блащук-Девяткіна Н.З., Петик Л.О. Банківська система : навч. посіб. / за заг. ред. Н.С. Ситник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 580 с.

- органу монетарного та валютного регулювання економіки⁵³.

Функції центральних банків також розподіляють на такі групи: *регулюючі* (здійснення монетарної політики, емісія банкнот, регулювання валютного і кредитного ринку, формування й аналіз платіжного балансу тощо); *контрольні* (нагляд за роботою комерційних банків, їх реєстрація та ліцензування, здійснення валютного контролю тощо); *обслуговуючі* (організація роботи платіжних систем, систем банківських безготівкових розрахунків, управління золотовалютними резервами, рефінансування банків і т.ін.).

Центральні банки також проводять аналітичні дослідження, формують статистичні бази даних, управляють державним боргом, виготовляють банкноти, займаються підготовкою кадрів для банківського сектору.

У 1998 р. у Франкфурті-на-Майні засновано Європейський центральний банк, який разом із центральними банками країн-членів формують Європейську систему центральних банків.

Головні завдання Європейського центрального банку:

- підтримка стабільного рівня цін у Єврозоні;
- вироблення і впровадження спільної монетарної політики;
- проведення валютних операцій і управління валютними резервами країн Єврозони;
- емісія банкнот євро;
- нагляд за платіжними системами⁵⁴.

Отже центральні банки є вищим рівнем банківської системи, які покликані захищати стабільність національних валют, забезпечувати надійний і стабільний розвиток банківських систем шляхом безперебійного регулювання і нагляду за діяльністю банківських установ.

6.2.2. Організаційно-правові основи діяльності НБУ

НБУ є українським центральним банком і найвищим рівнем банківської системи, головні його функції і завдання, юридичний статус, повноваження і принципи діяльності чітко визначені Законом України «Про Національний банк України»⁵⁵.

НБУ є власністю держави України, виражає її інтереси та завдання у сфері регулювання банківської діяльності. Статутний капітал НБУ сформований із 10 млн грн. Український центральний банк є юридично й економічно самостійним.

⁵³ Банківська система : підручник / О.М. Тридід та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Т.С. мовженко. Львів : «Новий Світ – 2000», 2020. 536 с.

⁵⁴ Банківська система : навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федішин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.

⁵⁵ Про Національний банк України : Закон України від 20 трав. 1999 р. № 679-XIV.

Найвищим органом, який управляє роботою НБУ є Рада НБУ, яка включає 14 членів (7 членів призначаються президентом й інших 7 членів - ВРУ), термін їх повноважень – 7 років.

Згідно з чинним українським законодавством, основними повноваженнями Ради НБУ є:

- 1) розробка Основних засад грошово-кредитної політики та здійснення контролю за її проведенням;
- 2) аналіз впливу монетарної політики на соціально-економічний розвиток України;
- 3) щорічне затвердження до 15 вересня поточного року кошторису доходів та витрат Національного банку на наступний рік;
- 4) рішення про збільшення розміру статутного капіталу Нацбанку;
- 5) затвердження рішення Правління НБУ про участь центрального банку у діяльності міжнародних фінансових організацій;
- 6) вносити рекомендації КМУ стосовно впливу політики державних запозичень і податкової політики на стан грошово-кредитної сфери України та інше⁵⁶.

Безпосередньо керує діяльністю НБУ – Правління НБУ, яке і здійснює монетарну політику та виконує інші покладені на центральний банк функції.

Очолює роботу Правління НБУ Голова НБУ, який призначається ВРУ за поданням президента. Строк повноважень Голови НБУ – 7 років, одна і та ж особа не може бути Головою НБУ більше двох разів поспіль. За діяльність центрального банку одноосібну відповідальність перед ВРУ і президентом несе Голова НБУ.

Основними обов'язками Голови НБУ є:

- керівництво роботою НБУ;
- діяльність від імені НБУ і представництво його інтересів без доручення у взаємовідносинах з певними органами, організаціями й установами;
- головування на засіданнях Правління банку;
- підписання протоколів, постанов Правління НБУ, наказів та розпоряджень, угод, що укладаються Нацбанком;
- розподілення обов'язків між своїми заступниками;
- видання розпорядчих актів, обов'язкових для виконання всіма працівниками Нацбанку;
- прийняття рішень з інших питань, що стосуються діяльності НБУ, тощо⁵⁷.

⁵⁶ Про Національний банк України : Закон України від 20 трав. 1999 р. № 679-XIV.

⁵⁷ Там же.

НБУ не має права надавати прямі кредити, щоб фінансувати затрати Державного бюджету України.

Організаційна структура НБУ побудована за принципами централізації та вертикального підпорядкування й має: центральний апарат НБУ та його регіональні представництва, Центральне сховище, Банкотно-монетний двір, Державну скарбницю України тощо.

6.2.3. Основні функції та операції НБУ

Конституція України визначає, що *основною функцією українського центрального банку є забезпечення стабільності гривні.*

Іншими функціями НБУ в законодавстві визначено:

- 1) проведення грошово-кредитної політики;
- 2) емісія національної валюти України й організація готівкового грошового обігу;
  - 2.1) емісія цифрових грошей НБУ;
- 3) організація системи рефінансування і роль кредитора останньої інстанції для інших банків;
- 4) установлення для банків правил здійснення банківських операцій, а також бухгалтерського обліку та звітності;
- 5) організація створення і методологічне забезпечення системи грошово-кредитної, статистики платіжного балансу та фінансової статистики тощо;
- 6) регулювання платіжного ринку;
- 7) визначення напрямів розвитку сучасних електронних банківських і платіжних технологій;
- 8) банківське регулювання і нагляд;
- 9) погодження статутів банків, ліцензування банківської діяльності, ведення Державного реєстру банків і фінансових установ;
- 10) ведення реєстру ідентифікаційних номерів емітентів платіжних карток внутрішньодержавних платіжних систем;
- 12) представлення інтересів України у центральних банках інших держав, міжнародних організаціях;
- 13) здійснення валютного регулювання і нагляду;
- 14) накопичення, зберігання та здійснення операцій із золотовалютним резервом;
- 15) аналіз і прогноз динаміки макроекономічних, фінансових, грошово-кредитних та валютних показників, у т. ч. складення платіжного балансу;
- 16) участь у підготовці кадрів для банківського сектору;
- 17) здійснення захисту прав споживачів фінансових послуг тощо.

Як і в будь-якого іншого банку, операції НБУ поділяються на активні і пасивні, що відображено в його балансі.

Щоб реалізувати свої функції, НБУ виконує такі операції:

- надає кредити банкам для підтримки ліквідності;
- надає кредити Фонду гарантування вкладів фізичних осіб;
- здійснює дисконтні операції з векселями і чеками;
- відкриває власні кореспондентські та металеві рахунки в закордонних банках і веде кореспондентські рахунки банків;
- веде рахунки умовного зберігання (ескроу) банків та інших своїх клієнтів;
- купує та продає валютні цінності з метою монетарного регулювання;
- зберігає банківські метали, а також купує та продає банківські метали, дорогоцінні метали та камені та інші коштовності, пам'ятні та інвестиційні монети з дорогоцінних металів на внутрішньому і зовнішньому ринках без квотування і ліцензування;
- розміщує золотовалютний резерв самостійно або через уповноважені ним юридичні особи, що надають фінансові послуги на міжнародних ринках;
- веде рахунок центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, без оплати і нарахування відсотків;
- виконує операції по обслуговуванню державного боргу, пов'язані із розміщенням державних цінних паперів, їх погашенням і виплатою доходу за ними;
- веде рахунки міжнародних організацій;
- веде рахунки Фонду гарантування вкладів фізичних осіб;
- передає банкам банкноти і монети на зберігання та для проведення операцій з ними тощо⁵⁹.

6.2.4. Монетарна політика НБУ

Основою монетарної політики є реалізація комплексу заходів задля збільшення або ж зменшення грошової маси ліквідних коштів та обсягів кредитування банків чи інших фінансових установ. Тож мета монетарної політики полягає у регулюванні пропозиції та попиту на позичковий капітал за допомогою ефективного управління грошовою масою.

Центральний банк здійснює грошово-кредитну політику, регулюючи обсяг грошової маси, використовуючи такі інструменти:

---

⁵⁹ Про Національний банк України : Закон України від 20 трав. 1999 р. № 679-XIV.

1. Нормування обов'язкових резервів банків (дієвий інструмент обернено пропорційного впливу норми обов'язкового резервування на бажані обсяги грошової маси в державі).

2. Процентна політика НБУ (розмір облікової ставки центрального банку теж здійснює обернено пропорційний вплив на бажані обсяги грошової маси).

3. Рефінансування банків (різновиди кредитування Національним банком інших банків і фінансових установ).

4. Операції з цінними паперами на відкритому ринку (гнучко регулюють платоспроможність, ліквідність і кредитний потенціал банків за допомогою купівлі-продажу Національним банком ОВДП, казначейських зобов'язань, військових облігацій тощо).

5. Управління золотовалютними резервами України (купівля-продаж валютних цінностей задля впливу на валютний курс і задоволення попиту на гривні).

6. Регулювання експорту й імпорту капіталу.

7. Випуск власних боргових зобов'язань і виконання операцій із ними.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте шляхи виникнення центральних банків у світі.
2. Які форми власності центральних банків у різних країнах світу?
3. Визначте головні функції центральних банків та їх групи.
4. Які основні завдання Європейського центрального банку?
5. Назвіть найвищий орган управління НБУ та його повноваження.
6. Опишіть повноваження Правління НБУ.
7. Які обов'язки і повноваження у Голови НБУ?
8. Перелічіть основні функції НБУ.
9. Які головні операції НБУ?
10. Проаналізуйте і порівняйте інструменти монетарної політики.

6.3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ БАНКІВ

6.3.1. Класифікація банків та їх об'єднання

6.3.2. Різновиди банківських операцій

6.3.3. Порядок утворення та реєстрації банківських установ в Україні

6.3.4. Ліцензування банківської діяльності

6.3.5. Типова організаційна й управлінська структури банку

6.3.1. Класифікація банків та їх об'єднання

Класифікувати банки можна за різними ознаками, зокрема:

1. За формою власності: державні, приватні або колективні.
2. За характером територіального охоплення їх діяльністю: регіональні, міжрегіональні, національні та міжнародні.

3. За розміром банківських активів: банки першої групи (активи яких складають більш ніж 0,5% активів банківського сектору країни) та банки другої групи (активи яких займають менш ніж 0,5% активів банківського сектора).

4. За організаційно-правовою формою утворення: ПАТ (публічні акціонерні товариства, капітал яких формується шляхом емісії і вільного розміщення акцій) або кооперативні банки (створюються товаровиробниками чи їх об'єднаннями за галузевим або ж територіальним принципом задля взаємного задоволення у банківських продуктах чи послугах).

5. За належністю капіталу банки є: національні, іноземні або спільні з участю іноземного капіталу.

6. За наявністю філійної мережі: банки, які мають філії і представництва та безфілійні.

7. За спеціалізацією сфери функціонування: спеціалізовані та універсальні.

8. За масштабами здійснюваних операцій: оптові (обслуговують невелику кількість, але крупних клієнтів) і роздрібні (співпрацюють зі значною кількістю дрібних клієнтів і здійснюють операції на невеликі суми).

Об'єднання банківських установ може носити комерційний і некомерційний характер.

До об'єднань банків комерційного типу відносять:

- концерни чи корпорації (монопольне об'єднання банків, у якому є головний банк, який володіє контрольним пакетом акцій юридично самостійних банків);

- трести (монопольне об'єднання банків, що сформоване у процесі об'єднання власності банківських установ у його складі).

До об'єднань банків некомерційного типу відносять:

- картелі (об'єднання великих банків задля розподілу між собою певних сфер діяльності);

- консорціуми або синдикати (тимчасове статутне об'єднання банків утворене з метою досягнення зазначеної спільної мети);

- спілки й асоціації (об'єднання банків, що не втручаються у внутрішню роботу своїх членів, утворюються заради захисту своїх інтересів в органах державної влади та нагромадження інформаційно-статистичних баз);

- холдинги (об'єднання не лише банків, а й небанківських фінансових установ та інших компаній).

6.3.2. Різновиди банківських операцій

Банківська операція – це комплекс взаємопов'язаних дій (угод), що здійснюються банками, яким чинним законодавством надане виняткове право їх здійснення.

Банківська послуга – це форма задоволення потреб (у кредиті, розрахунково-касовому обслуговуванні, гарантіях, купівлі-продажу та збереженні цінних паперів, іноземної валюти, дорогоцінних металів тощо) споживачів – клієнтів банку⁶⁰.

За головними функціями банків, їх операції розподіляють на:

- 1) базові (кредитні, депозитні, розрахунково-касові);
- 2) додаткові (усі інші операції банків, які задовольняють потреби своїх клієнтів, але не визначають базові аспекти суті банківської установи; до них відносять: валютні, посередницькі, трастові факторингові, консультаційні, операції з цінними паперами тощо).

За функціональною ознакою операції банків розподіляють на: комісійні; кредитні; засновницькі; інвестиційні; емісійні; розрахунково-касові; депозитні; посередницькі; міжбанківські.

Банки обслуговують як населення, так і підприємства, установи, організації, державні органи, тож і їх операції розподіляють для юридичних і фізичних осіб. Вони відрізняються переважно масштабами.

За своєю економічною суттю операції банків можуть бути:

- 1) *активні* (у процесі здійснення яких, банки розміщують сформовані ресурси заради одержання доходів; зокрема до них належать кредитні, інвестиційні, засновницькі банківські операції);
- 2) *комісійно-посередницькі* (у процесі здійснення яких, банки діють за рахунок і в інтересах своїх клієнтів; до них відносять: касово-розрахункові, консультаційні, інформаційні, посередницькі банківські операції);
- 3) *пасивні* (у процесі здійснення яких банки формують свою ресурсну базу – капітал і зобов'язання: депозитні, емісійні, міжбанківські операції).

6.3.3. Порядок утворення та реєстрації банківських установ в Україні

В Україні порядок утворення банківських установ чітко визначений Законом України «Про банки і банківську діяльність»⁶¹. Заснувати банк можуть фізичні та юридичні особи (резиденти чи нерезиденти), держава в особі КМУ або ж уповноважених на це органів, а також інститути спільного інвестування за певних умов.

⁶⁰ Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк та ін.; за ред. О.В. Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.

⁶¹ Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III.

Основними етапами створення банку є:

1. Проведення установчих зборів учасників новостворюваного банку, на яких визначається вид і форма банківської установи, затверджується установчий договір і статут банку.

2. Погодження статуту новостворюваного банку Національним банком України.

3. Формування статутного капіталу банку.

4. Державна реєстрація банку як юридичної особи.

5. Надсилання виписки з єдиного державного реєстру юридичних осіб до Національного банку України.

6. Внесення банку до Державного реєстру банків⁶².

Тож, щоб створити банк, потрібно здійснити його державну реєстрацію, тобто надати банку статус юридичної особи.

Засновники формують пакет визначених законодавством документів, які подають на погодження до НБУ, який або погоджує його, або ні. Важливим кроком при створенні банку є формування мінімально необхідного капіталу для банківських установ, обсяги і можливі джерела яких чітко зазначені нормативно-правовими актами НБУ (станом на 2024 рік мінімальний регулятивний капітал для українських банків визначений на рівні 200 млн грн).

В Україні банки мають право відкривати представництва, філії та відділення задля оптимізації власної діяльності.

Представництво банку не є окремою юридичною особою, працює на базі відповідного положення, фінансується головною установою банку, представляє його інтереси, виступаючи від його імені.

Відділення банку й обмінні пункти банку є його структурними одиницями, які створюються заради обслуговування клієнтів і реалізації банками власних функцій.

Філія банку також не є окремою юридичною особою, працює на базі відповідного положення від імені головної установи банку, може мати як окремий рахунок, так і працювати на єдиному рахунку з головним банком.

6.3.4. Ліцензування банківської діяльності

Ліцензування банківської діяльності полягає у видачі банкам, які вже отримали статус юридичної особи, дозволу на здійснення окремих чи всіх банківських операцій.

---

⁶² Банківська система : навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федішин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.

Банківська ліцензія – це документ, який видається Національним банком України в установленому порядку і на основі якого банківські установи та філії іноземних банків мають право проводити банківську діяльність⁶³.

Заради одержання ліцензії банк протягом одного року після його державної реєстрації має подати до НБУ такий пакет документів:

- копія свідоцтва про його державну реєстрацію;
- копія затвердженого статуту;
- відомості щодо кількісного складу спостережної ради банківської установи, її правління та ревізійної комісії;
- бізнес-план банку на 3 наступні роки;
- копія платіжного документа, який засвідчує внесення оплати за видачу цієї ліцензії;
- копія відповідних внутрішніх положень банківської установи;
- копія свідоцтва НКЦПФР щодо реєстрації емісій акцій та інші документи згідно з чинним законодавством.

У законодавстві також чітко визначено перелік підстав для неотримання банками ліцензій від НБУ. Рішення стосовно надання чи ненадання банкам ліцензії НБУ приймає протягом одного місяця. Важлива умова надання ліцензії банкам - наявність у керівників банків бездоганної ділової репутації.

Щоб мати змогу виконувати певні (особливі) операції, банкам необхідно отримувати від НБУ ще й письмовий дозвіл.

6.3.5. Типова організаційна й управлінська структури банку

Власну організаційну структуру банки формують самостійно, в залежності від вимог чинного законодавства, спеціалізації банку, його юридичного статусу, форми власності, території та масштабів діяльності. Різні банки мають різну організаційну структуру, яка сприяє оптимізації саме їх діяльності.

У складі типової організаційної структури банку виділяють функціональні підрозділи, які поєднують у певні департаменти чи управління.

Зокрема, *типова організаційна структура банку* може виглядати так:

1. Департамент банківського бізнесу:

- управління депозитними операціями банку;
- управління кредитними операціями банку;
- інші управління залежно від напрямків діяльності банківської установи (управління цінними паперами, валютне управління).

⁶³ Банківська система : підручник / О.М. Тридід та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Т.С. Смовженко. Львів : «Новий Світ – 2000», 2020. 536 с.

2. Фінансово-економічний департамент:

- управління економічного аналізу банку;
- управління планування й економічного прогнозування діяльності банку;
- управління стратегічного менеджменту та корпоративного управління в банку.

3. Департамент бухгалтерського обліку:

- операційне управління (операційний відділ, відділ касових операцій, відділ грошового обігу);
- управління внутрішнього обліку (планово-фінансовий відділ, бухгалтерія).

4. Адміністративний департамент банківської безпеки і роботи з персоналом: служба безпеки банку; сектор інкасації; юридичний відділ; відділ кадрів; відділ автоматизації та інформаційно-технічного забезпечення⁶⁴.

Управлінський апарат банку більш універсальний і формується з органів управління банком (загальні збори акціонерів (учасників) банку, спостережна рада і рада директорів (правління) банку) й органів контролю (ревізійна комісія та внутрішній аудит).

Загальні збори акціонерів (учасників) банку приймають рішення щодо:

- 1) виокремлення головних напрямів роботи банку;
- 2) завершення діяльності банківської установи;
- 3) вибору організаційної структури банку;
- 4) затвердження періодичної фінансової звітності банку, порядку розподілу прибутку та сплати дивідендів або джерел і порядку покриття збитків банку;
- 5) організація періодичних зборів акціонерів банку.

Спостережна рада банку здійснює:

- призначення та звільнення голови і членів правління;
- контроль за діяльністю правління;
- вибір зовнішнього аудитора;
- вибір термінів і процедур здійснення ревізій і контролю;
- затвердження рішень щодо умов оплати праці персоналу банку.

Рада директорів (правління) безпосередньо керує поточною роботою банку, вона складається із голови правління або керуючого та його заступників і керівників основних підрозділів банку.

Ревізійна комісія контролює належне виконання банком законодавства, готує висновки і звіти банку, перевіряє фінансово-господарську роботу банку,

---

⁶⁴ Банківська система : навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федішин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.

розглядає аудиторські звіти та доповідає спостережній раді й на загальних зборах акціонерів тощо.

Аудиторська служба банку наглядає за поточною роботою банку і перевіряє фінансові результати фінансової діяльності банку, контролює дотримання законодавства й аналізує інформацію про діяльність банку та його персоналу.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Наведіть класифікацію банківських установ за різноманітними характеристиками.
2. Які є різновиди об'єднань банків?
3. Визначте суть категорій «банківська операція» і «банківська послуга».
4. Наведіть класифікацію банківських операцій.
5. Який порядок утворення банків в Україні?
6. З'ясуйте суть і порядок ліцензування банківської діяльності.
7. Охарактеризуйте типову організаційну структуру банку.
8. Назвіть органи управління та контролю банківської установи.

6.4. ПАСИВНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ

6.4.1. Суть і класифікація банківських ресурсів

6.4.2. Власний капітал банку: суть, структура та порядок формування

6.4.3. Характеристика залучених ресурсів банку

6.4.4. Запозичені ресурси банківських установ

6.4.1. Суть і класифікація банківських ресурсів

Банки можуть виконувати покладені на них функції лише за умов наявності у них ресурсів із відповідними обсягами і термінами користування. Якість і обсяг сформованої банком ресурсної бази впливає на ефективність різних напрямів роботи банку та його дохідність.

Банківські ресурси - це сукупність грошових коштів, що перебувають у розпорядженні банківських установ і використовуються ними при здійсненні кредитних, інвестиційних чи інших активних банківських операцій⁶⁵.

За джерелами формування ресурси банку класифікують на:

1) *власні* (статутний і резервний капітали, нерозподілений прибуток банку тощо);

2) *залучені* (вклади клієнтів банку, залишки на поточних рахунках клієнтів, кошти банку у міжбанківських розрахунках);

3) *позичені* (позики від інших банків, у т.ч. центрального банку й інших фінансових установ та випуск боргових цінних паперів).

---

⁶⁵ Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. посіб. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т, 2024. 221 с.

Характерною рисою структури ресурсної бази банків є значне переважання залучених ресурсів, оскільки економічна роль банків як фінансових посередників полягає саме у трансформації тимчасово вільних коштів своїх клієнтів у кредитно-інвестиційний капітал.

Банк може мобілізувати ресурси самостійно чи купувати їх в інших банків.

За часом використання ресурси банку класифікують на постійні та тимчасові.

Ресурси банку можуть піддаватися прямому прогнозуванню або не можуть бути прогнозовані.

Банківські установи формують свої ресурси, здійснюючи пасивні операції (основними з яких є депозитні операції).

6.4.2. Власний капітал банку: суть, структура та порядок формування

Власний капітал банку - це грошові кошти, внесені акціонерами та засновниками банку задля забезпечення його економічної самостійності й фінансової стійкості під час його функціонування⁶⁶.

Функціями власного капіталу банківської установи є:

- *оперативна* (за рахунок власного капіталу банк має змогу розпочати свою діяльність, придбати основний капітал, орендувати належне приміщення тощо);

- *захисна* (гарантує захист інтересів вкладників, кредиторів банку на випадок його ймовірного банкрутства);

- *регулююча* (установлюючи пруденційні нормативи, НБУ особливу увагу звертає на дотримання нормативів капіталу).

Основними складовими власного капіталу банку у процесі його формування є його статутний капітал, резервний капітал і нерозподілений банком прибуток.

Статутний капітал банку формується під час заснування банку із внесків його засновників (акціонерів), у подальшому його можна збільшувати, у залежності від існуючих потреб. Статутний капітал банківських установ в Україні має формуватися винятково з підтверджених джерел резидентами чи нерезидентами. Якщо банк засновують як публічне акціонерне товариство, то перший випуск має складатися лише з простих акцій, але в подальшому банк має право випускати і привілейовані акції.

Резервний капітал банку формується з метою забезпечення можливості фінансування непередбачених затрат банку, його спеціальних потреб і покриття певних збитків. Розмір резервного капіталу банку визначають у

⁶⁶ Банківська система : навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федішин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.

межах 25% від його регулятивного капіталу, формують його за рахунок сплати 5% щорічних внесків від розміру чистого прибутку банку.

Схожим чином банк формує і *спеціальні фонди* конкретного цільового призначення (у т.ч. фонд переоцінки основних засобів).

Важливим елементом власного капіталу банку є його *нерозподілений прибуток*, який залишається після сплати всіх податків, відрахувань, дивідендів тощо. Саме нерозподілений прибуток є надважливим внутрішнім джерелом подальшого стабільного розвитку банківської установи.

Особливими складовими власного капіталу українських банківських установ є субординований борг і капітальний інструмент з умовами списання чи конверсії.

Субординований борг – це звичайні не забезпечені банком боргові капітальні інструменти (складові елементи капіталу), які відповідно до договору не можуть бути взяті з банку раніше п'яти років, а у випадку банкрутства чи ліквідації повертаються інвестору після погашення претензій усіх інших кредиторів. Сума субординованого боргу, включеного до капіталу, щорічно зменшується на 20 відсотків її первинного розміру протягом п'яти останніх років дії договору.

Капітальний інструмент з умовами списання/конверсії – це капітальний інструмент зі строком погашення не менше 50 років, який містить умови щодо припинення зобов'язань банку за інструментом шляхом списання або конверсії в разі настання тригерної події⁶⁷.

З метою здійснення ефективного регулювання відповідності капіталу банку вимогам норм українського і міжнародного банківського законодавства використовують категорію «*регулятивний капітал банку*». Він покликаний покривати негативні наслідки впливу різних ризиків, з якими банківські установи стикаються у своїй діяльності.

Визначається регулятивний капітал банку як сума його основного і додаткового капіталів із вирахуванням відвернення. Станом на 2024 рік мінімальний розмір регулятивного капіталу для українських банків (норматив Н1) має складати не менше як 200 млн грн.

З метою врегулювання якості сформованого капіталу до переліку пруденційних нормативів НБУ внесено норматив Н2 – норматив достатності (адекватності) регулятивного капіталу банку (має складати не менше 10%) та норматив Н3 – норматив достатності основного капіталу (має складати не менше 7%).

Н2 визначається як співвідношення регулятивного капіталу банку до суми активів, які зважують за ступенем їх ризику та сукупної суми відкритої валютної позиції банку, мінімальний розмір операційного

⁶⁷ Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368.

ризик банку, помножений на коефіцієнт 10, і виключається обсяг непокритого кредитного ризику банку.

НЗ розраховують як співвідношення основного капіталу банку і суми активів, які зважують за ступенем їх ризику.

Понад нормативне значення цих нормативів банки також формують буфери капіталу: контрциклічний буфер, буфер запасу (консервації) капіталу та буфери системної важливості й системного ризику банку.

6.4.3. Характеристика залучених ресурсів банку

Залучений капітал акумулюється банком на певних умовах на різноманітних типах рахунків банківських клієнтів. Залучаючи тимчасово вільні кошти своїх клієнтів банки здійснюють депозитні операції.

До залучених банківських ресурсів відносять кошти, які знаходяться на вкладних рахунках клієнтів і залишки на їх поточних рахунках, а також кошти різних видів бюджетів ще до їх розподілу та кошти позабюджетних фондів, які перебувають на банківських рахунках.

Депозитні операції банку – операції банку щодо залучення грошових коштів чи банківських металів від вкладників на їхні банківські рахунки згідно з умовами договору. Вони передбачають формування вкладів (депозитів) клієнтами банку⁶⁸.

При здійсненні депозитних операцій банки сплачують клієнтам певну плату (депозитні відсотки) за тимчасове користування даними коштами.

Депозити у банках відкривають фізичні та юридичні особи, а також інші банківські та фінансово-кредитні установи.

За термінами й умовами використання вкладу вони класифікуються на:

1. *Вклади до запитання* – кошти, які залучаються на вклад без чітко зазначеного терміну погашення, вони можуть поповнюватися і використовуватися клієнтами за їх бажанням та потребою. Розміщуються ці вклади на поточних рахунках банку і використовуються клієнтами переважно для здійснення ними розрахунків. Вони нестабільні, відсотки за ними або відсутні взагалі, або досить низькі, а з метою покриття операційних витрат банк може стягувати комісійну винагороду.

2. *Термінові вклади* – кошти, які залучаються на депозитні рахунки банку протягом часу, що чітко зафіксований у депозитній угоді. Відсоткові ставки за терміновими вкладками залежить від терміну, валюти і виду вкладу, облікової ставки НБУ, а також динаміки ставок на грошовому ринку в країні тощо.

⁶⁸ Банківська система : навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федішин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.

У депозитній угоді, яка укладається між клієнтом і банком, повинні бути чітко вказані головні умови: дата внесення коштів на рахунок, сума вкладу, відсоткова ставка і порядок її нарахування, порядок повернення вкладу і відсотків за ним тощо.

Для розрахунку відсотків за депозитами банки застосовують 3 методи визначення днів перебування депозиту:

- метод «факт/факт» (для розрахунку беруть фактичну кількість днів у місяці та році);

- метод «факт/360» (беруть умовну кількість днів у році – 360, проте фактичну кількість днів у місяці);

- метод «30/360» (беруть умовну кількість днів і у місяці – 30, і в році – 360 днів).

Однак завжди враховують останній день і не враховують перший день перебування вкладу в банку.

З метою підвищення довіри до депозитної роботи банків в Україні функціонує Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, учасниками якого є всі банки, які сплачують у фонд визначені законом внески. До 2022 року гарантована Фондом сума складала 200 тис грн, проте із квітня 2024 року і до 3 місяців після скасування воєнного стану ця сума необмежена, тобто Фонд гарантує повернення всіх депозитів разом із відсотками задля забезпечення стабільності банківської системи України.

6.4.4. Запозичені ресурси банківських установ

Запозичені ресурси банку – це кошти, отримані банками на умовах кредитування з метою здійснення ефективної діяльності на базових принципах кредитування, а також для підтримки поточної ліквідності банку⁶⁹.

Хоча запозичені ресурси і займають переважно найменшу частку у структурі ресурсної бази банку, проте їх роль надзвичайно важлива, оскільки вони використовуються банком при нестачі власних і залучених ресурсів з метою підтримки поточної роботи і достатнього рівня ліквідності банку.

До складу запозичених ресурсів банку відносять міжбанківські кредити (кредити від інших банків і від центрального банку) та випущені банком боргові цінні папери (облігації та векселі).

Характерними рисами міжбанківського кредитування є їх невеликий термін і найвищий рівень надійності.

НБУ кредитує українські банки за такими головними видами рефінансування:

⁶⁹ Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. посіб. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2024. 221 с.

1) *кредити овернайт* (позики на 1 робочий день за оголошеною ставкою відсотка);

2) *операція РЕПО* (пряме РЕПО – купівля НБУ державних облігацій у банку із зобов'язанням банку їх викупити у вказаний термін (кредит); зворотне РЕПО – банк продає НБУ державні облігації із зобов'язанням їх зворотного викупу у вказаний час (депозит));

3) *тендери: процентний тендер* (тендер, під час якого банки у власних заявках указують ціну, за якою вони погоджуються одержати відповідне фінансування) і *кількісний тендер* (тендер, на якому НБУ самостійно встановлює ціну, за якою банки можуть одержати дане фінансування);

4) *стабілізаційний кредит* (позичка, яка спрямовується на фінансове оздоровлення банку та підтримку його фінансової стабільності та ліквідності).

З метою тривалого запозичення ресурсів банки можуть емітувати облігації та векселі, які мають власні переваги та недоліки як складові ресурсної бази банків. Слабкий рівень розвитку українського ринку не дає можливості українським банкам повноцінно застосовувати боргові цінні папери для збільшення своєї ресурсної бази, однак вони є її потенційно важливим джерелом.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Наведіть визначення категорії «власний капітал банку».
2. Охарактеризуйте функції та структуру власного капіталу банківських установ.
3. У чому суть категорії «регулятивний капітал банку»?
4. Яка методика визначення нормативів капіталу для українських банків?
5. Проаналізуйте роль залучених ресурсів у діяльності банків.
6. Опишіть різновиди банківських вкладів.
7. Дайте визначення запозиченим ресурсам банку і їх значенні в діяльності банку.
8. Які головні види рефінансування в Україні?

6.5. АКТИВНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ

6.5.1. Банківський кредит: суть і різновиди

6.5.2. Кредитна угода й етапи кредитного процесу

6.5.3. Методи нарахування відсотків за кредитами

6.5.4. Окремі різновиди банківських кредитів

6.5.5. Інвестиційні банківські операції

6.5.1. Банківський кредит: суть і різновиди

Закон України «Про банки і банківську діяльність» зазначає, що **банківський кредит** – це будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги

боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми⁷⁰.

Тож за своєю економічною суттю банківський кредит є позичкою, яку надає банк своєму клієнту за відповідну плату (кредитний відсоток) дотримуючись принципів платності, строковості, поверненості, забезпеченості та цільового використання коштів цієї позички.

Класифікують банківські кредити за багатьма ознаками, зокрема:

1. *За типом позичальника:* юридичним особам (у т.ч. банкам й іншим фінансовим установам); фізичним особам (у т.ч. підприємцям); органам державної влади.

2. *За напрямками цільового використання коштів:* споживчі (кошти спрямовуються на задоволення потреб у споживанні); виробничі (кошти використовуються для розвитку виробничих процесів, фінансування обігових чи основних засобів).

3. *За термінами надання:* – довгострокові (більше 3 р.); середньострокові (1-3 р.); короткострокові (до 1р.).

4. *За видом валюти надання кредиту:* гривневі; валютні; змішані або мультивалютні.

5. *За кількістю кредиторів:* надані лише одним банком; консорціумні; паралельні.

6. *За видом забезпечення кредиту:* забезпечені майновою заставою; гарантовані іншими фінансовими установами; забезпечені договорами поруки; незабезпечені (бланкові); інші.

7. *За методами надання кредитів банками:* кредитні лінії; овердрафти; контокорентні; сезонні; револьверні (поновлювальні); гарантійні; разові кредити.

8. *За умовами погашення кредитів* – кредити, які погашаються: водночас; у розстрочку; на вимогу банку (онкольні кредити); вже після вказаного часу.

9. *За видом відсоткової ставки по кредитах:* з фіксованою або плаваючою відсотковою ставкою.

6.5.2. Кредитна угода й етапи кредитного процесу

Основою здійснення кредитних взаємовідносин між банком і позичальником (фізичною чи юридичною особою) є *кредитна угода*, яка складається у письмовому вигляді та визначає основні моменти такої взаємодії, а саме: суму, строк, ціль, забезпечення кредиту, розмір кредитних відсотків і порядок їх нарахування та сплати тощо.

---

⁷⁰ Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III.

Кредитний процес банку – система організаційних і економічних методів і способів здійснення кредитної діяльності⁷¹.

Етапи кредитного процесу визначаються послідовно:

1) *одержання і розгляд заявки на кредит від клієнта* (де зазначено бажану суму, строк, ціль кредитування, а також документи, які засвідчують особу позичальника та його фінансовий стан тощо);

2) *співбесіда потенційного позичальника із працівником банку* (на якій обговорюються загальні відомості про позичальника, головні пункти кредитної угоди та визначаються подальші дії);

3) *оцінка кредитоспроможності позичальника* (враховує як кількісні, так і якісні критерії діяльності позичальника; розраховується інтегральний показник фінансового стану позичальника, який варіюється у залежності від його типу на класи: юридичні особи діляться на класи від 1 до 10, а фізичні особи – на класи від А до Д);

4) *підготовка кредитної угоди* (структурування позички й узгодження головних її характеристик: виду, суми, строків, забезпечення, розмір і порядок сплати відсотків та самої позички);

5) *підписання кредитної угоди і надання позички клієнту;*

6) *моніторинг виконання кредитної угоди та контроль якості наданих позичок і стану забезпечення за кредитами.*

Українські банки під кожен активну операцію, у т.ч. кредитну, формують резерви під кредитні ризики, тобто ризики неповернення позичок або відсотків за ними. Також НБУ встановив пруденційні нормативи кредитного ризику для банків:

Н 7 – Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента, що визначається як співвідношення суми всіх вимог банку до контрагента або групи пов'язаних контрагентів і всіх фінансових зобов'язань, наданих банком щодо контрагента або групи пов'язаних контрагентів, до регулятивного капіталу банку (нормативне значення – не більше 25%).

Н 8 – Норматив великих кредитних ризиків, що визначається як співвідношення суми всіх великих кредитних ризиків щодо контрагентів, груп пов'язаних контрагентів, усіх пов'язаних з банком осіб до регулятивного капіталу банку (нормативне значення – не більше 8-кратного розміру регулятивного капіталу).

Н 9 – Норматив максимального розміру кредитного ризику за операціями з пов'язаними з банком особами, що визначається як співвідношення сукупної суми всіх вимог банку до пов'язаних з банком осіб і суми всіх фінансових зобов'язань, наданих банком щодо пов'язаних із банком осіб, до загального розміру капіталу 1-го та 2-го рівнів, зменшеного на балансову вартість відвернення (нормативне значення – не більше 25%)⁷².

⁷¹ Банківська система : навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федішин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.

⁷² Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368.

6.5.3. Методи нарахування відсотків за кредитами

Відсотки за кредитами є головним джерелом процентних доходів банків. Розмір відсотків за кредитами залежить від: динаміки відсоткових ставок за депозитами, облікової ставки НБУ, стану грошового ринку й інфляційних процесів, а також характеристик конкретної позички (суми, строку, цілі, виду валюти, виду та якості забезпечення тощо).

Банки можуть застосовувати:

- фіксовану відсоткову ставку за кредитами (не змінюється до часу повного погашення позички);

- плаваючу відсоткову ставку (змінюється переважно через зміни відсоткових ставок на міжбанківському кредитному ринку, облікової ставки НБУ та рівня інфляції).

Нараховувати відсотки за кредитами можна, використовуючи методи розрахунку простих і складних відсотків.

За методом нарахування простих відсотків за кредитом розрахунки здійснюються, використовуючи такі формули:

$$KB = CK * (1 + k * n / T * 100\%) \quad (6.1)$$

$$CB = (CK * k * n) / (T * 100\%) \quad (6.2)$$

де KB - сума позички з відсотками;

CB – сума відсотків за позичкою;

CK - початкова сума позички;

k - річна відсоткова ставка за позичкою;

n - кількість днів терміну кредитування;

T - кількість днів у році.

За методом нарахування складних відсотків за кредитом розрахунки здійснюються, використовуючи такі формули:

$$MB = CK * (1 + K)^n \quad (6.3)$$

де MB - нарощена сума позички (сума позички разом із нарахованими відсотками);

CK - початкова сума позички;

K - річна відсоткова ставка за позичкою;

n - кількість років нарахування відсотків за позичкою.

У випадку нарахування складний відсоток кілька разів за період, то майбутню вартість позички обчислити за формулою:

$$MB = CK * (1 + K / m)^{m * n} \quad (6.4)$$

де MB - нарощена сума позички;

CK - початкова сума позички;

K - річних відсоткова ставка за позичкою;

n - кількість років нарахування відсотків за позичкою;

m - кількість разів нарахування складного відсотка протягом одного року.

6.5.4. Окремі різновиди банківських кредитів

Особливі види кредитів банківських установ:

1. *Бланковий кредит*, який видається банком постійним і надійним клієнтам без забезпечення майновими цінностями чи будь-якими іншими гарантіями. Такий кредит найчастіше буває короткостроковим із завищеною відсотковою ставкою.

2. *Кредит під заставу цінних паперів*. Банки у заставу за такими кредитами можуть брати акції, облігації, векселі, іпотечні чи депозитні сертифікати, казначейські зобов'язання тощо. Банки перевіряють справжність, ліквідність, котирування цінних паперів і платоспроможність їх емітентів. Розмір наданої позички визначається як відсоток від заставної вартості цінних паперів і коливається залежно від їх виду (для державних цінних паперів – 80-90%, акцій банків – 70-80%, цінних паперів підприємств – 60-70%).

3. *Контокорентний кредит* надається клієнту банку для поповнення його обігових засобів у межах наперед погодженої кредитної лінії на спеціально створеному контокорентному рахунку клієнта.

Овердрафт є різновидом короткострокового контокорентного банківського кредиту, який надається позичальнику понад залишок його коштів на поточному рахунку у межах домовленої суми шляхом дебетування цього рахунка.

4. *Консорціумний кредит* – позичка, яка надається кількома банками одному позичальнику. Банки-кредитори несуть ризик за консорціумним кредитом та одержують відсотки пропорційно до своєї частки коштів, які вони внесли у консорціум. Банк-лідер одержує ще окрему винагороду за організацію консорціумного кредиту.

5. *Паралельний кредит* надається позичальнику одночасно кількома банками, які самостійно ведуть з ним переговори, а потім узгоджують між собою основні умови кредитної угоди. Проте кожен банк сам надає свою частку кредиту й одержує виплати за ним.

6. *Іпотечний кредит* – позика під заставу нерухомого майна (житлові квартири чи будинки, виробничі приміщення, земельні ділянки, тощо). За умови неповернення такого кредиту банк може продати предмет іпотеки для компенсації заборгованості клієнта.

7. *Лізинговий кредит* – майновий кредит, що полягає у передачі в оренду засобів праці чи фінансуванні купівлі рухомого (або нерухомого) майна позичальником на визначений строк. Переважно предметом лізингу є транспортні засоби й обладнання для підприємств.

За термінами експлуатації та періодом амортизації майна виділяють:

- *оперативний лізинг* – це перевідступлення майна на термін, менший, ніж термін повної амортизації;

- *фінансовий лізинг* – це перевідступлення майна на термін повної амортизації або близький до періоду повної амортизації⁷³.

8. *Споживчий кредит* надається населенню з метою задоволення споживчих потреб у товарах тривалого використання, повертається такий кредит переважно у розстрочку, а заставою може виступати товар, на який оформлено такий кредит.

6.5.5. Інвестиційні банківські операції

Банківська операція із цінними паперами - юридично оформлена закінчена дія або послідовність дій на фондовому ринку, об'єктом здійснення якої є цінні папери та грошові засоби.

Банки з цінними паперами можуть виконувати такі групи операцій:

1) *емісійні* (пасивні операції, пов'язані з випуском банком власних цінних паперів);

2) *інвестиційні* (активні операції, пов'язані із вкладенням ресурсів банку у фондові активи, шляхом купівлі цінних паперів на фондовому ринку);

3) *клієнтські* (посередницькі банківські операції, які виконуються за кошти і бажанням клієнтів, до них, зокрема, відносять: андеррайтинг, брокерські, клірингові, депозитарні, реєстраторські, трастові операції тощо).

У процесі здійснення інвестиційних операцій банки формують портфель цінних паперів з метою одержання додаткового стабільного доходу, диверсифікації ризиків за активними операціями, можливості використання цінних паперів у якості застави і т.ін.

Важливими рисами інвестиційної діяльності банків є очікуваний дохід та ризик, ризик банку-інвестора пов'язаний із тим, що реальний дохід може виявитись нижчим, ніж банк передбачав.

З метою урегулювання норм інвестиційного ризику банків НБУ встановив для українських банків такі нормативи інвестування:

Н 11 – Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою, що визначається як співвідношення розміру коштів, які інвестуються на придбання акцій (паїв, часток) та інвестиційних сертифікатів окремо за кожною установою, до регулятивного капіталу банку (нормативне значення – не більше 15%).

Н 12 – Норматив загальної суми інвестування, що визначається як співвідношення суми коштів, що інвестуються на придбання акцій (паїв, часток) та інвестиційних сертифікатів будь-якої юридичної особи, до регулятивного капіталу (нормативне значення – не більше 60%)⁷⁴.

⁷³ Банківська система : навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П.Федишин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.

⁷⁴ Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368.

Здійснюючи емісійну діяльність, банки можуть випускати акції, поповнюючи цим акціонерний капітал або облігації та векселі і збільшувати частку позичених ресурсів банку. Українські банки випускають переважно акції, а от інвестують – у державні цінні папери (ОВДП і військові облігації).

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає економічна суть банківського кредиту та його принципів?
2. Наведіть класифікацію банківських кредитів за різними ознаками.
3. Проаналізуйте етапи кредитного процесу в банку.
4. Назвіть і опишіть методи нарахування відсотків за банківськими кредитами.
5. Охарактеризуйте окремі види банківських кредитів.
6. Визначте різновиди операцій банків з цінними паперами.
7. Які основні цілі інвестиційної діяльності банків?

6.6. УПРАВЛІННЯ ЛІКВІДНІСТЮ БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ

6.6.1. Загальні принципи управління ліквідністю у банку

6.6.2. Стратегії управління ліквідністю банківських установ

6.6.3. Методи оцінки потреб банку у ліквідних коштах

6.6.4. Ліквідна позиція банку

6.6.5. Управління грошовою позицією банку й обов'язковими резервами

6.6.1. Загальні принципи управління ліквідністю у банку

Ліквідність банку є його здатністю забезпечити своєчасне виконання взятих на себе грошових зобов'язань. Вона визначається рівнем збалансованості сум і строків сформованих банком активів і пасивів на певну дату. Банк повинен постійно дотримуватись об'єктивного співвідношення між розміром і структурою власного капіталу, залучених ресурсів (депозитів) і активів (кредитів та інвестицій).

Дотримання банком відповідного рівня ліквідності залежить від наявності у нього ліквідних коштів і можливості їх запозичення в інших фінансових установ.

З метою забезпечення рівноваги банку з питань його ліквідності необхідно дотримуватись принципу, щоб за термінами активи і пасиви банку були порівнянними між собою. Враховуючи, що на терміни залучення ресурсів (банківських депозитів) банку впливати складніше, банки коригують структуру своїх активів, формуючи достатній запас ліквідних активів (каса, кошти на кореспондентському рахунку) та активів, які доволі швидко можуть перетворитися у готівку (короткострокові кредити, цінні папери, які котируються на біржі та можуть бути швидко реалізовані банком тощо).

Ліквідність банку обернено пропорційна до ступеня ризикованості його активної діяльності. Діяльність банку постійно піддається ризику недостатньої ліквідності, що спричиняє необхідність постійного управління нею. Проте банки є особливими установами, які у процесі управління своєю ліквідністю повинні балансувати при досягненні цілей *загальної ліквідності* (максимізувати прибуток, що є можливим при максимізації вкладень ресурсів у робочі активи банку – кредити й інвестиції) та *специфічної ліквідності* (зберігати значну частку коштів у найбільш ліквідній формі – готівка в касі та на кореспондентських рахунках, щоб своєчасно виконувати запити клієнтів, однак такі активи не приносять банку прибуток).

Основні принципи управління ліквідністю банків:

- 1) пріоритетність ліквідності банку перед його прибутковістю, у тому числі при виборі потенційного напрямку розміщення банком коштів;
- 2) здійснення постійного аналізу потреб банківської установи у ліквідних коштах з метою уникнення надлишку ліквідних коштів банку або ж їх дефіциту;
- 3) ретельно визначати власну ліквідну позицію, розраховувати її щоденно, а також від 1 до 3 місяців наперед;
- 4) складання плану і прогнозу дій керівництва банку у випадку появи ризику незбалансованої ліквідності банку або кризової ситуації (складання антикризового плану для банку)⁷⁵.

Цільовою функцією управління ліквідністю банку є максимізація прибутку й одночасне дотримання банком обов'язкових пруденційних нормативів ліквідності, які встановлює центральний банк, щоб забезпечити мінімально необхідний рівень специфічної ліквідності банку, тобто наявність у нього достатнього обсягу високоліквідних активів.

6.6.2. Стратегії управління ліквідністю банківських установ

Основними функціональними завданнями стратегій управління ліквідністю банку є:

- задовольнити попит клієнтів на кредити;
- обмежити неприбутковий продаж банківських активів;
- оптимізувати вартість залучених банком ресурсів;
- виконувати вимоги клієнтів за депозитами;
- оптимізувати дохідність банку.

Еволюційно у банківській діяльності сформувалися такі стратегії управління ліквідністю:

---

⁷⁵ Ситник Н.С., Стасишин А.В., Блащук-Девяткіна Н.З., Петик Л.О. Банківська система : навч. посіб. / за заг. ред. Н.С. Ситник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 580 с.

1. *Стратегія трансформації активів банків.* Вона полягає у нагромадженні банком високоліквідних активів, які мають повністю забезпечити його потреби у таких коштах. При виникненні потреби банку у ліквідних коштах він продаватиме свої активи, допоки не задовольнить цю потребу, тобто трансформує свої активи у найбільш ліквідну форму – готівку. При цьому активи банків повинні мати стабільну ціну і вторинний ринок для можливого продажу. Дана стратегія доволі ризикована й дорога.

2. *Стратегія запозичення ліквідних засобів банками.* Вона полягає у запозиченні необхідної кількості ліквідних коштів при виникненні у них потреби в банку. При використанні такої стратегії банки не формують запаси недохідних високоліквідних активів, а укладають договори про міжбанківське кредитування, рефінансування і здійснюють позички тільки після появи попиту на такі кошти. Ризиками використання даної стратегії є нестабільність відсоткових ставок і доступних обсягів запозичення необхідних коштів у потрібний для банку час.

3. *Стратегія збалансованого управління ліквідністю.* Її суть полягає у комбінації попередніх стратегій, тобто банки накопичують частину високоліквідних активів для задоволення відповідного попиту на них, а решту коштів банки позичатимуть (через попередньо відкриті кредитні лінії з міжбанківського кредитування) тільки, якщо з'явиться реальна потреба в них. Ураховуючи високу вартість стратегії трансформації активів і ризики неотримання вчасно коштів при використанні стратегії запозичення ліквідних коштів, стратегія збалансованого управління ліквідністю мінімізує їх негативні риси та є оптимальною в управлінні ліквідністю банківськими установами.

6.6.3. Методи оцінки потреб банку у ліквідних коштах

Банки повинні уникати як дефіциту ліквідних коштів, так і їх надлишку. У практичній діяльності банки формують операційні резерви ліквідних коштів за короткостроковими прогнозами і планові резерви – для забезпечення довготривалого прогнозу на ліквідні кошти.

Банки оцінюють потреби у ліквідних коштах, використовуючи такі методи:

1. *Метод фондowego пулу.* Банк оцінює майбутні грошові потоки, порівнює загальні потреби у ліквідних коштах і наявні джерела їх надходження єдиним пулом, без розподілу на джерела фінансування. Основне тут твердження, що ліквідність банку зростає за умови збільшення обсягів депозитів і зменшенні обсягів наданих кредитів.

2. *Метод структурування фондів.* Банк чітко розподіляє джерела фінансування ліквідних коштів і напрями їх використання. Зокрема, частка непостійних банківських ресурсів (вклади на вимогу, залишки на поточних рахунках клієнтів) вкладається у короткострокові робочі активи (кредити та цінні папери), а частка відносно постійних ресурсів банку (довготермінові вклади) вкладаються у більш тривалі й дохідні активи. Потреба банку у ліквідних засобах визначається встановленням для кожного джерела фінансування банку вимогу зберігати певну частку коштів у ліквідній формі.

3. *Метод показників ліквідності банку.* Банк управляє ліквідністю, використовуючи показники, які відображають стан забезпечення банку ліквідними коштами. Розраховані показники ліквідності банк може порівнювати з нормативними їх значеннями, попередніми власними результатами у динаміці чи з результатами інших банків.

З метою врегулювання проблем ліквідності банків у межах банківського сектора загалом центральний банк теж застосовує метод показників ліквідності, встановлюючи нормативи ліквідності. В Україні до нормативів ліквідності банків відносять:

LCR - Коефіцієнт покриття ліквідністю - норматив ліквідності, який установлює мінімально необхідний рівень ліквідності задля покриття чистого очікуваного відпливу грошових коштів протягом 30 календарних днів із урахуванням стрес-сценарію. Банк розраховує LCR щодня як співвідношення високоякісних ліквідних активів до чистого очікуваного відпливу грошових коштів. Нормативні значення коефіцієнта покриття ліквідністю (LCR) за всіма валютами (LCRBB) і в іноземній валюті (LCRIB) мають бути не менші, ніж 100%.

NSFR – Коефіцієнт чистого стабільного фінансування - норматив ліквідності, який установлює мінімально необхідний рівень стабільного фінансування, достатній для забезпечення фінансування діяльності банку на горизонті один рік. Банк розраховує NSFR як співвідношення обсягу наявного стабільного фінансування до обсягу необхідного стабільного фінансування. Нормативне значення – не менше 100%)⁷⁶.

Для оцінки стану своєї ліквідності та потреби у ліквідних активах банки можуть використовувати й інші показники ліквідності (коефіцієнт високоліквідних активів, коефіцієнт загальної ліквідності, коефіцієнт співвідношення ліквідних і загальних активів, коефіцієнт співвідношення кредитів і депозитів тощо).

---

⁷⁶ Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368.

6.6.4. Ліквідна позиція банку

Контролюючи ліквідну позицію, банк порівнює власні вхідні і вихідні грошові потоки, визначає розрив ліквідності або нетто-ліквідну позицію банку:

$$GL = ICF - UCF \quad (6.5)$$

де GL – нетто ліквідна позиція банку,

ICF - сума надходжень банку,

UCF - сума використаних банком коштів.

Якщо у банку формується значний додатний розрив ліквідності, тобто є надлишок ліквідних коштів, то банку потрібно їх вкласти, щоб вони «працювали». А коли виникає від'ємний розрив ліквідності, то банк змушений шукати джерела поповнення ліквідних активів.

Розрив ліквідності за строками банки здійснюють за допомогою спеціальних таблиць, у яких розміщені їх активи і пасиви за строками по горизонталі та структурою по вертикалі. Цей підхід дає можливість банку своєчасно оцінювати свою ліквідну позицію і виявляти резерви для можливого поповнення ліквідних активів.

З метою прогнозування ліквідної позиції банку формують аналогічну таблицю із прогнозованими показниками термінів і різновидів активів та пасивів банку. Потім реальну і прогнозовану таблицю суміщають і аналізують загальний розрив ліквідності банку.

6.6.5. Управління грошовою позицією банку й обов'язковими резервами

Управління грошовою позицією банку та його обов'язковими резервами – важлива складова в управлінні стану ліквідності банківської установи.

Грошова позиція банку – відношення суми коштів на кореспондентському рахунку та у касі банку до його сукупних активів⁷⁷. Вона тісно пов'язана із нормами обов'язкового резервування.

Частину банківських вкладів та інших ресурсів банки зобов'язані зберігати у формі готівки на рахунках у центральному банку – це і є **обов'язкові резерви банку**. Вони формуються, щоб регулювати обсяги грошової маси у країні, покривати непередбачувані витрати, забезпечувати ліквідність і платоспроможність банків.

Позитивною рисою обов'язкового резервування банків є зниження загального рівня ризикованості в банківській системі, проте за рахунок цього відбувається вилучення значної частки потенційно робочих активів

⁷⁷ Банківська система : навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федішин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.

із дохідної діяльності банку, що спричиняє підвищення цін на решту банківських активів і знижує рівень конкурентоспроможності банку. Тому головною метою при управлінні грошовою позицією й обов'язковими резервами є дотримання розміру сформованих банком обов'язкових резервів на мінімально встановленому законодавчо рівні, не допускаючи значних надлишків, які спрямовуються у вкладення банком у дохідні активи.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає економічна суть ліквідності банку?
2. Проаналізуйте дилему загальної і специфічної ліквідності банку.
3. Опишіть основні принципи управління ліквідністю банку.
4. Порівняйте стратегії банків при управлінні ліквідністю.
5. Охарактеризуйте головні методи визначення потреби у ліквідних коштах банку.
6. Назвіть нормативи ліквідності встановлені для українських банків.
7. Визначте механізм розрахунку ліквідної позиції банку.
8. Наведіть переваги і недоліки обов'язкового резервування банків.
9. Яка мета управління грошовою позицією й обов'язковими резервами банку?

6.7. ФІНАНСОВИЙ АНАЛІЗ І ЗВІТНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ

- 6.7.1. Суть і форми фінансової звітності банку
- 6.7.2. Суть фінансового аналізу діяльності комерційних банків
- 6.7.3. Аналіз фінансового стану банків
- 6.7.4. Аналіз ефективності діяльності комерційних банків. Аналіз фінансових результатів діяльності банків

6.7.1. Суть і форми фінансової звітності банку

Завершальним етапом фінансового обліку є процес подання фінансової звітності. Основною метою складання фінансової звітності є надання користувачам правдивої, повної та неупередженої інформації про фінансовий стан, результати діяльності і рух грошових коштів для прийняття економічних рішень.

Перш за все фінансова звітність повинна відображати фінансову інформацію про банк. Умовою правдивого відображення діяльності банку є відображення інформації у форматі та за показниками, які забезпечують якісні характеристики фінансової звітності.

Основні вимоги до форм фінансової звітності банку:

- дотримання національних та міжнародних стандартів бухгалтерського обліку;
- складання за даними бухгалтерського обліку;

- оптимальність за кількістю та складом показників, що відображаються у фінансовій звітності;
- розкриття кількісних та якісних характеристик економічного факту, явища чи процесу, які відображаються у фінансовій звітності;
- зручність формату форм фінансової звітності для заповнення, розробки та створення програм електронної обробки інформації.

Повна фінансова звітність банку містить:

- бухгалтерський баланс;
- звіт про фінансові результати;
- звіт про власний капітал;
- звіт про рух грошових коштів;
- примітки до фінансової звітності.

З метою забезпечення складання та надання реальної фінансової звітності користувачам банки виправляють помилки, вносять і оприлюднюють інші зміни у фінансовій звітності. Коригування фінансової звітності здійснюються у зв'язку з подіями, що відбулися після дати балансу.

Події після дати балансу – події, що відбулися між датою балансу та датою затвердження керівництвом фінансової звітності, підготовленої до публікації, а також події, які вплинули на фінансовий стан, результати діяльності і рух грошових коштів банку.

6.7.2. Суть фінансового аналізу діяльності комерційних банків

Принципове значення для обґрунтування самостійності та відокремленості тієї чи іншої галузі знань має визначення предмета. Усі визначення предмета аналізу банківської діяльності, які зустрічаються в літературі, можна згрупувати так: фінансова діяльність комерційного банку; різні процеси та явища, що відбуваються як усередині банку, так і в масштабах економіки в цілому. Банківський аналіз вивчає не лише фінансову діяльність банку, а його економічні результати. Предметом аналізу є причини формування та зміни результатів фінансової діяльності. Знання причинно-наслідкових зв'язків банку дає змогу розкрити суть економічних явищ і дати об'єктивну оцінку досягнутим результатам, виявити шляхи підвищення ефективності діяльності банку, обґрунтувати управлінські рішення. Особливістю аналізу банківської діяльності є виявлення причинно-наслідкових зв'язків економічних явищ, які прямо чи опосередковано впливають на діяльність банку.

У процесі аналізу банківської діяльності необхідно використовувати таку методологію, яка найбільше сприятиме її ефективності. Для проведення аналізу банківської діяльності застосовуються такі методи:

1. Метод порівняння.
2. Спосіб приведення показників до порівнянного вигляду.
3. Методика використання абсолютних і відносних показників.
4. Метод угруповань.
5. Балансовий метод.
6. Спосіб табличного відображення аналітичних даних.
7. Графічний метод.

6.7.3. Аналіз фінансового стану банків

Розглянемо першу групу коефіцієнтів, які характеризують фінансову стійкість банку. Спочатку визначимо найважливіші з них, наведемо алгоритм розрахунку та розкриємо економічний зміст.

Основні коефіцієнти, які характеризують фінансову стійкість банку: фінансового важеля; надійності; захищеності дохідних активів власним капіталом; участі власного капіталу у формуванні активів; мультиплікатора капіталу.

Ділову активність банку в літературі рекомендовано визначати через аналіз взаємозв'язку між ресурсним потенціалом банку та його використанням як в активах, так і у вкладеннях в інвестиції. У частині пасивів – це коефіцієнти: активності залучення позичених і залучених коштів; активності залучення міжбанківських кредитів; активності використання залучених коштів у дохідні активи; активності залучення строкових коштів; активності використання залучених коштів у кредитний портфель. У частині активів – це коефіцієнти: рівня дохідних активів; загальної інвестиційної активності в цінні папери, асоційовані і дочірні підприємства (через пайову участь); (частка) інвестицій у цінні папери і пайову участь у дохідні активи; кредитної активності; проблемних кредитів.

Ділова активність активів визначається рівнем інвестування ресурсів банку в дохідні активи, цінні папери, кредитний портфель та розкриває можливості банку за певний період.

Ліквідність комерційного банку – це здатність банку виконувати вчасно свої зобов'язання перед клієнтами та контрагентами в аналізовані періоди.

6.7.4. Аналіз ефективності діяльності комерційних банків. Аналіз фінансових результатів діяльності банків

Ефективним показником діяльності банку є прибуток. Рівень окупності прибутку статутного капіталу, активів, а також витрат банку характеризує їх прибутковість. В сучасних умовах витрати часто зростають незалежно від рівня діяльності банку, а також під впливом погіршення економічної ситуації в державі.

Тому рівень ефективності управління банком потрібно визначати разом із рентабельністю прибутку.

Метою аналізу прибутку є виявлення основного центру прибутку банку та факторів, що впливають на збільшення розміру прибутку.
Завдання аналізу прибутку та рентабельності:

- аналіз динаміки прибутку;
- оцінка виконання плану прибутку;
- факторний аналіз впливу на прибуток;
- аналіз розподілу прибутку;
- аналіз показників діяльності комерційного банку;

Визначення загального розміру прибутку до оподаткування береться за даними звіту про фінансові результати. Інформація про доходи та витрати банку, що дає можливість визначити прибуток у цілому та за його складовими:

$$\Pi = (Д1 - В1) + (Д2 - В2) + Д3 + [(Д4 + Д5 + Д6 + Д7) - (В3 + В4 + В5 + В6 + В7)] \quad (6.5)$$

де Π - прибуток банку до оподаткування;

Д1 - процентний дохід;

Д2 - комісійний дохід;

Д3 - чистий торговельний дохід;

Д4 - інші банківські операційні доходи;

Д5 - інші небанківські операційні доходи;

Д6 - повернення списаних активів;

Д7 - непередбачені доходи;

В1 - процентні витрати;

В2 - комісійні витрати;

В3 - інші банківські операційні витрати;

В4 - загально-адміністративні витрати;

В5 - витрати на персонал;

В6 - відрахування в резерви та списання сумнівних активів;

В7 - непередбачені витрати.

Виходячи з наведеного рівняння, яке характеризує утворення прибутку банку, можна визначити прибуток за його складовими:

$$\Pi_1 = Д1 - В1,$$

де Π_1 - чистий процентний дохід;

$$\Pi_2 = Д2 - В2,$$

де Π_2 - чистий комісійний дохід;

$$\Pi_3 = Д3 - В3,$$

де Π_3 - чистий торговельний дохід;

$$\Pi_4 = (Д4 + Д5 + Д6) - (В3 + В4 + В5 + В6),$$

де Π_4 - інший прибуток.

Основні показники, які характеризують прибутковість банку: рентабельність витрат; норма прибутку на капітал (рентабельність капіталу); рентабельність (прибутковість) активів; чиста процентна маржа; чистий спред; рівень іншого операційного доходу.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які фактори впливають на прибутковість і фінансові результати банку?
3. Які показники охарактеризують ефективність діяльності банку?
4. Охарактеризуйте показники прибутку банку.
5. Які показники рентабельності можна розрахувати за даними управлінського обліку?
6. Поясніть зміст принципів добору центрів відповідальності банку.

6.8. СУЧАСНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ АНАЛІЗУ БАНКІВ

6.8.1. Стратегії та моделі управління активами і пасивами банку

6.8.2. Показник GAP як індикатор чутливості балансу

6.8.3. Аналіз дюрації та імунізація балансу банку

6.8.1. Стратегії та моделі управління активами і пасивами банку

Зміст управління пасивами й активами полягає в тому, що воно об'єднує методи управління, які використовувалися десятиліттями, в єдиний злагоджений процес. Це збалансований підхід до управління активами і пасивами, в рамках якого виділяють такі основні завдання:

– для досягнення банком довгострокових і короткострокових цілей його менеджмент повинен максимально контролювати обсяг, структуру, прибуток і витрати як активів, так і пасивів;

– контроль управління активами банку повинен бути узгоджений з контролем пасивів так, щоб управління активами і пасивами характеризувалося внутрішньою єдністю;

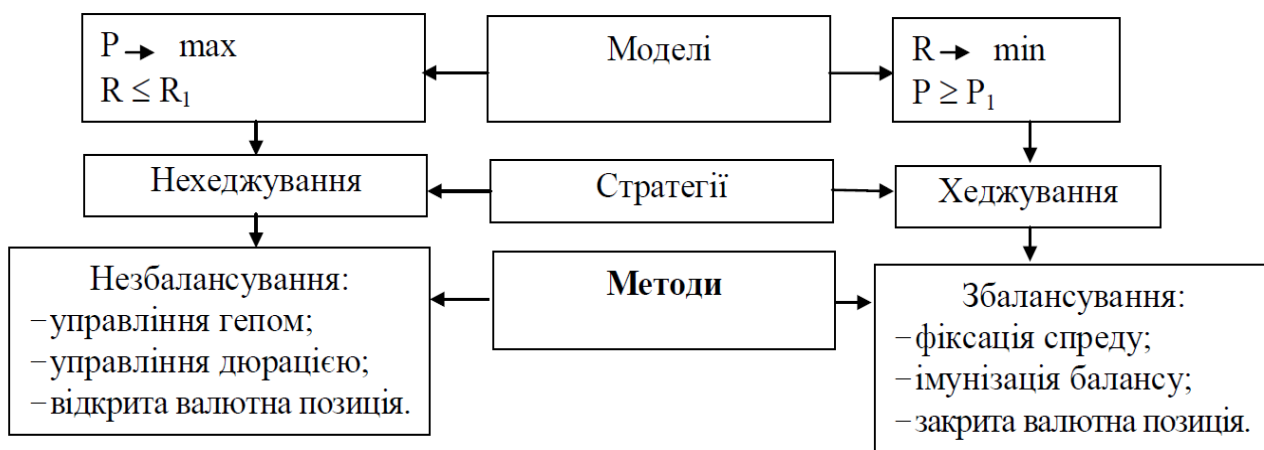
– ефективна координація дасть змогу максимізувати різницю (спред) між доходами та витратами банку;

– доходи та витрати відносяться до обох сторін балансу банку, а отже, зменшення витрат банку за рахунок управління пасивами дає змогу досягти цільового рівня прибутковості настільки, як і за рахунок доходів від активних операцій.

Загалом управління фінансами банку має три рівні – стратегічний, тактичний та оперативний.

Стратегічний рівень – максимізація ринкової вартості фірми розглядається як пріоритетне завдання, основна мета фінансового менеджменту. Найочевиднішим показником діяльності компанії, в тому числі і банку, є ринкова ціна її акцій. Банки не винятки із цього правила,

оскільки більшість із них є акціонерними, і їх власники зацікавлені у збільшенні вартості власного капіталу та відповідного доходу. На зміну ринкової вартості власного капіталу впливають два основні фактори – чистий прибуток і ризик банку. Вартість акцій банку зростає, якщо в майбутньому очікується зростання дивідендних виплат, або якщо рівень ризику, який бере на себе банківська установа, зменшиться при стабільній прибутковості.

Рис. 6.1. Стратегії управління активами та пасивами банку

На тактичному (портфельному) рівні об'єктом управління є індивідуальні банківські портфелі, кількість і склад яких визначається необхідним рівнем деталізації.

Завдання оптимізації загальної структури балансу та фінансових показників діяльності банку вирішується на рівні оперативного управління фінансовими потоками банку. На цьому рівні використовуються методи інтегрованого управління балансом банку, об'єднані назвою «управління активами та пасивами банку» (УАП).

6.8.2. Показник GAP як індикатор чутливості балансу

Реалізація управління пасивами і активами здійснюється через систему аналітичних моделей та методів управління. Необхідною умовою їх ефективного використання є вміння точно прогнозувати зміни напряму, валютних курсів, фондових індексів, цін на товари. У країнах з високим рівнем інфляції, нестабільною економічною та політичною ситуацією прогнозування динаміки цін ускладнене, а тому використання деяких методів управління пасивами та активами стає проблематичним.

Вибір методів управління пасивами й активами залежить від багатьох факторів - від ситуації на ринку, законодавчих і нормативних актів.

У процесі реалізації будь-якої зі стратегій управління активами та пасивами використовуються дві групи методів.

1. Методи управління структурою балансу є у здійсненні фінансових операцій з метою управління структурою балансу. Ці методи передбачають побудову моделі оптимального балансу банку, тобто такого співвідношення активів і пасивів, яке відповідало б визначеним цілям і враховувало ризики. До них належать: управління розривами, аналіз тривалості, імунізація, управління ліквідністю, відповідність валюти.

2. Методи господарювання пов'язані з позабалансовими фінансовими операціями. До них, зокрема, відносяться страхування, хеджування, спекулятивні операції з похідними фінансовими інструментами, арбітраж з контрольованим ризиком тощо.

Рис. 6.2. Методи управління активами й пасивами

Методи управління структурою балансу є досить громіздкими, важкорезалізованими на практиці та потребують значних витрат часу/ Навпаки, методи, що включають позабалансові операції з метою управління, характеризуються як зручні, мобільні та гнучкі. Вони дають змогу швидко та раціонально перебудувати баланс відповідно до ринкових умов.

Стратегія управління розривом – це стратегія управління розривом або дисбалансом між активами та пасивами банку зі змінною та фіксованою ставками. Це підхід до формування банківського портфеля, який виражається величиною перевищення (нестачі) активів зі змінною (фіксованою) ставкою над пасивами зі змінною (фіксованою) ставкою в певний період.

Для визначення показника гепу всі активи та пасиви банку поділяються на дві групи: чутливі до зміни процентної ставки та нечутливі до таких змін. Такий поділ може бути здійснений лише в межах конкретно визначеного інтервалу часу. Тому відправною точкою геп-аналізу є визначення горизонту планування ризику зміни процентної ставки.

Горизонт планування безпосередньо оцінку розриву. При цьому виникає проблема: чим довший період обирається, тим більша частина активів і пасивів аналізується на предмет ризику зміни процентної ставки. У той же час при збільшенні горизонту планування точність аналізу знижується, оскільки не враховуються невеликі коливання. Отже, можна розробити кілька варіантів аналізу для різних термінів:

$$\Gamma_{\text{еп}} = \text{АЧП} - \text{ПЧП} \quad (6.6)$$

де АЧП і ПЧП – відповідно активи і пасиви, чутливі до змін процентної ставки в аналізованій період або у відносних одиницях:

$$p = \text{АЧП} / \text{ПЧП} \quad (6.7)$$

Розрив вважають позитивним, якщо сума чутливих до змін процентних ставок активів перевищує суму чутливих до змін процентних ставок пасивів:

$$p > 0 \text{ або } p > 1,$$

і навпаки, негативним, якщо:

$$p < 0 \text{ або } p < 1.$$

Після визначення розриву керівництво банку може приступати до контролю ризику зміни процентних ставок у межах банківського портфеля.

6.8.3. Аналіз дюрації та імунізація балансу банку

У банківській практиці, поряд з гепом-менеджментом, який зорієнтований на можливу зміну чистого процентного доходу за певний період, для оцінки та мінімізації процентного ризику широко використовується метод дюраційного аналізу. Цей метод з урахуванням термінів руху грошових коштів – погашення основного боргу та виплати відсотків дає можливість прогнозувати зміни ринкової вартості пасивів і активів банку.

Як і в попередньому методі управління гепом, у процесі управління дюрацією банк може використовувати дві альтернативні стратегії:

- збалансована імунізація (мінімізація ризиків);
- управління дюрацією (максимізація прибутку).

При реалізації стратегії імунізації загальна вартість активів банку врівноважує загальну вартість зобов'язань банку. Це практично повністю захищає банк від фінансових втрат через коливання ринкових ставок.

Дюрація – це розрахунок середньозваженого строку погашення активів і пасивів банку. Для розрахунку дюрації портфеля необхідно:

- визначити середньозважений термін погашення для кожного фінансового інструменту;
- зважити кожен розрахунковий показник за ринковою вартістю;
- знайти суму всіх отриманих показників, яка буде середньозваженим терміном погашення портфеля в цілому.

Вартість активів повинна перевищувати вартість зобов'язань на суму капіталу. Співвідношення середньозважених строків активів і пасивів точніше відображає така формула:

$$ДРТа = ДРТn \times \frac{3}{A} \quad (6.8)$$

Метод гепу доцільно використовувати на короткострокову перспективу, а за допомогою методу дюрації варто зробити вибір з кількох оптимальних варіантів залучення пасивів і розміщення активів банку.

Отже, концепція управління пасивами та активами банку дає змогу сформувати оптимальну структуру балансу та захистити від ризиків, зумовлених значними коливаннями параметрів фінансового ринку. При цьому баланс розглядається не лише як форма звітності, а й як генератор витрат і доходів банку, тобто як об'єкт активного управління, параметрами якого є прибутковість і рівень ризик.

Одним із методів управління активами та пасивами в банку, який використовується в міжнародній банківській практиці для управління цінovими ризиками, є хеджування. Зарубіжні вчені наголошують на ефективності цього методу в управлінні процентними та валютними ризиками.

Універсальність хеджування ризиків за допомогою похідних фінансових інструментів дозволить зосередити увагу на перспективності цього методу управління пасивами й активами в Україні. У сучасних умовах, коли банки інвестували значні ресурси у створення апаратно-програмної інфраструктури для автоматизації власної діяльності, вони можуть використовувати новий метод управління пасивами й активами – імітаційне моделювання.

Імітаційні моделі управління пасивами й активами можуть бути створені фахівцями та відповідними службами банку або замовлені в консалтинговій фірмі, яка може здійснити відповідний аналіз і подати результати у вигляді звітів/практичних рекомендацій для керівництва банку.

Аналіз імітаційного моделювання як методу УАП дає змогу констатувати, що у практиці управління застосовуються два типи імітаційних моделей:

– статичні моделі дають змогу оцінити грошові потоки за поточними балансовими статтями;

– динамічне імітаційне моделювання використовує припущення щодо майбутнього напрямку процентних ставок і очікуваних змін у діяльності банку в прогнозованому періоді.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Перелічіть принципи управління фінансовими потоками банку.
2. Які активи чи пасиви чутливі до змін у процентних ставках?
3. Чи може збалансованість активів і пасивів, чутливих до змін у процентних ставках, повністю усунути процентний ризик?
4. З'ясуйте недоліки та переваги збалансованої стратегії управління активами-пасивами.

6.9. РЕГУЛЮВАННЯ, НАГЛЯД І КОНТРОЛЬ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- 6.9.1. Основи регулювання, нагляду та контролю банківської діяльності.
- 6.9.2. Форми державного регулювання банківської діяльності в Україні та його фінансовий механізм
- 6.9.3. Банківський нагляд: функції, завдання, види.
- 6.9.4. Стандарти Базельського комітету з питань банківського нагляду.

6.9.1. Основи регулювання, нагляду та контролю банківської діяльності

Державне регулювання банківської діяльності здійснюється переважно всередині банківської системи і виражається у впливі центрального банку на комерційні.

Банківське регулювання – це: «одна із функцій Національного банку України, яка полягає у створенні системи норм, що регулюють діяльність банків, визначають загальні принципи банківської діяльності, порядок здійснення банківського нагляду, відповідальність за порушення банківського законодавства».

Основним завданнями регулювання діяльності банків є:

- забезпечувати стабільність роботи банківської галузі задля сприяння економічному зростанню;
- убезпечувати захист інтересів вкладників банківських установ від шахрайства, неякісного банківського управління.;
- створити конкурентне банківське середовище, яке стане сприятливим для клієнтів банків у зниженні відсоткових ставок за кредитами, підвищенні відсоткових ставок за вкладами, збільшення спектру послуг та банківських продуктів, впровадженні новітніх банківських технологій;
- упроваджувати прозору регуляторну політику, що ґрунтується на удосконалені системах обліку і звітності відповідно до міжнародних стандартів в банківській системі в цілому, так і для кожного банку, зокрема.

Банківський нагляд – це система контролю та активних впорядкованих дій Національного банку України, спрямованих на забезпечення дотримання банками та іншими особами, стосовно яких Національний банк України здійснює наглядову діяльність законодавства України і встановлених нормативів, з метою забезпечення стабільності банківської системи та захисту інтересів вкладників і кредиторів банку.

Контроль за діяльністю банків – це всебічний і постійний нагляд за виконанням банками своєї діяльності відповідно до чинного законодавства і здійснюється з метою забезпечення їх надійності та стійкості до динамічних змін банківського середовища, економічної ситуації, глобальних викликів.

6.9.2. Форми державного регулювання банківської діяльності в Україні та його фінансовий механізм

- складна категорія. З одного боку, є функцією державного управління і засобом реалізації державної політики, а з іншого – управлінською діяльністю.

Форми регулювання банківської діяльності показують характер впливу НБУ на банки, інші фінансово-кредитні установи, засоби та прийоми його здійснення.

Згідно зі статтею 66 Закону України «Про банки і банківську діяльність», формами державного регулювання є:

1. Адміністративне регулювання:

- 1) реєстрація банків і ліцензування їх діяльності;
- 2) встановлення вимог та обмежень щодо діяльності банків;
- 3) застосування санкцій адміністративного чи фінансового характеру;
- 4) нагляд за діяльністю банків;
- 5) надання рекомендацій щодо діяльності банків.

2. Індикативне регулювання:

- 1) установлення обов'язкових економічних нормативів;
- 2) визначення норм обов'язкових резервів для банків;
- 3) установлення норм відрахувань до резервів на покриття ризиків від активних банківських операцій;
- 4) визначення процентної політики;
- 5) рефінансування банків;
- 6) кореспондентських відносин;
- 7) управління золотовалютними резервами, включаючи валютні інтервенції;
- 8) операцій з цінними паперами на відкритому ринку;
- 9) імпорту й експорту капіталу.

Фінансовий механізм державного регулювання банківської діяльності – це такий набір форм, методів та інструментів, які застосовує держава для регулювання діяльності суб'єктів на грошово-кредитному ринку та забезпечення стабільного неінфляційного економічного розвитку країни.

Інструментами фінансового механізму є:

- інструменти непрямого впливу на банківську діяльність (регулюють надходження та використання податків, розподіл бюджету, зовнішньоекономічну діяльність);
- інструменти прямого впливу (облікова ставка, використання обов'язкових резервів, заходи впливу).

Методами фінансового механізму державного регулювання банківської діяльності є такі:

- податкові;
- нормативні;
- коригуючи (індикативні).

6.9.3. Банківський нагляд: функції, завдання, види

Банківська система є основою стабільного розвитку у кожній країні. І стійке функціонування банків передбачає нагляд за їх діяльністю.

Банківський нагляд має створювати конкурентоздатну й ефективну банківську систему, динамічно реагувати на всі зміни на ринку, виявляти готовність переглядати політику та практику нагляду з урахуванням нових змін на ринку.

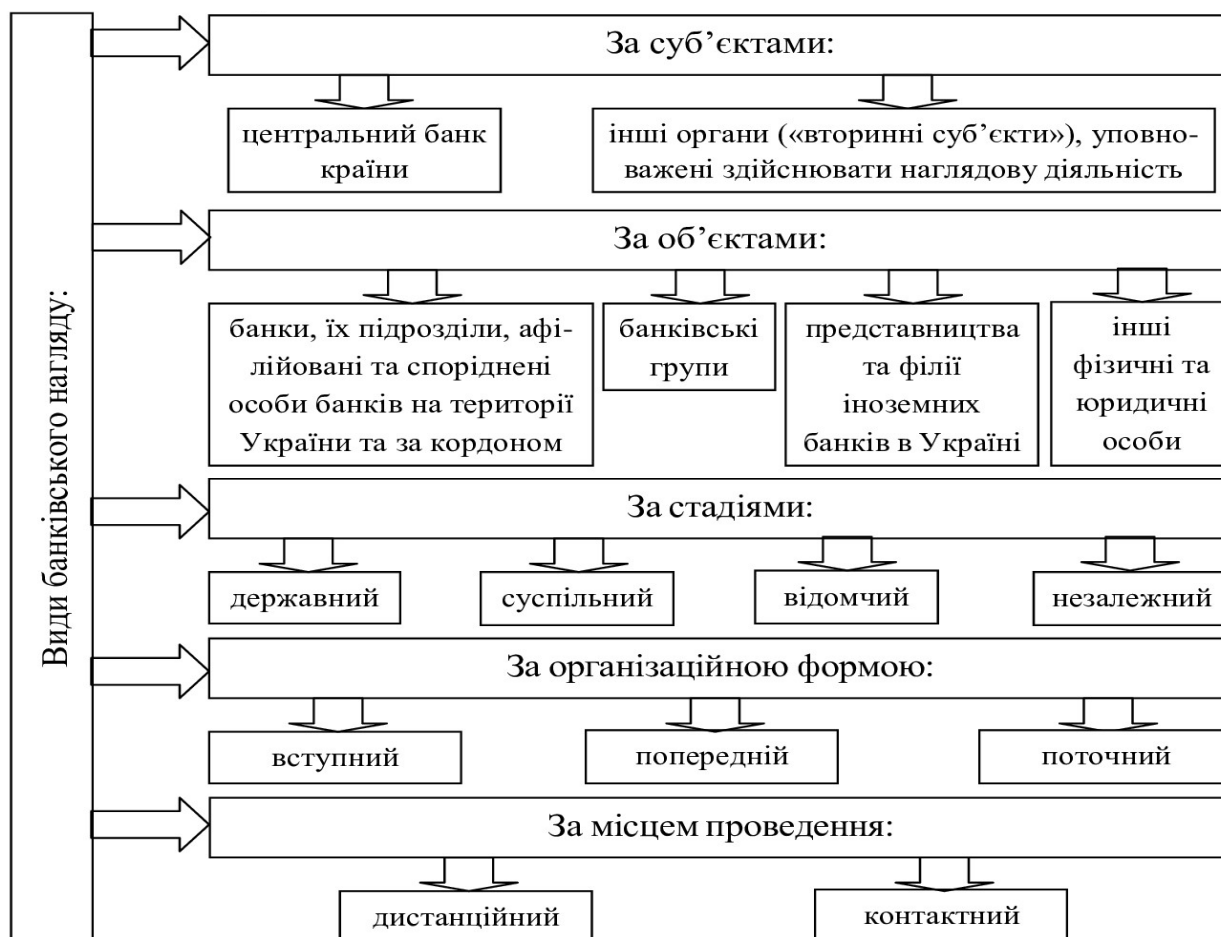
Економічна природа, значення і роль банківського нагляду в контексті забезпечення стабільного розвитку банківської системи проявляється через реалізацію функцій, що зумовлюють його місце в системі економічних відносин.

Основні завдання банківського нагляду:

- своєчасне виведення неплатоспроможних банків з ринку і їх ліквідації;
- втручання в діяльність банків, що не забезпечують платоспроможності, ліквідності й надійності, виконання вимог;
- захист інтересів вкладників і кредиторів банків, аналіз системи гарантій, надійності депозитів і підтримка стабільної роботи банків другого рівня;
- оцінка ризиків, раннє реагування шляхом аналізу звітності, перевірок банків;
- підвищення рівня корпоративного управління в банках;
- контроль за професіоналізмом і репутацією посадових осіб банків;
- установлення нормативних вимог до капіталу, резервів, ліквідності, структури активів і зобов'язань;

- недопущення відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом;
- забезпечення належного рівня допуску в банківську систему;
- установлення пруденційних обмежень ризиків банківської діяльності.

Основні види банківського нагляду розрізняють за об'єктами; суб'єктами; стадіями; організаційною формою; місцем проведення (рис. 6.2.).

Рис. 6.2. Видова класифікація банківського нагляду

Оптимальний варіант банківського нагляду передбачає синергію інспектування та безвиїзного нагляду.

6.9.4. Стандарти Базельського комітету з питань банківського нагляду

Банківський нагляд на міжнародному рівні здійснюється через вимоги, директиви та рекомендації щодо запровадження єдиних стандартів у сфері банківського регулювання, які достатні для своєчасного впливу на стабільність міжнародної фінансової системи, сформованих Комітетом з банківського нагляду, створеного на базі Банку міжнародних розрахунків у 1974 році.

Основними цілями Базель II» є:

- посилення міжнародних правил управління капіталом та ліквідністю з метою формування більш стабільного банківського сектору;
- підвищення спроможності банківської системи протистояти наслідкам фінансово-економічної кризи та запобігати поширенню проблем із фінансового на реальний сектор економіки.

Запровадження Базеля III має інноваційний характер, пов'язаний зі:

- зміною підходів до фінансового менеджменту та ризик-менеджменту за рахунок удосконалення стандартів ризик-менеджменту, ступеня інтеграції фінансового та ризик-менеджменту банківських установ;
- формуванням стійкої бази та резервів для протистояння ризикам і кризам;
- можливістю формування повної, чіткої та консолідованої оцінки бізнесу для акціонерів.

Стандарти Базель III можна розділити на такі напрямки:

- підвищення розміру капіталу – рекомендації щодо структури та якості капітальної бази банку з метою підвищення здатності банків поглинати збитки як у звичайному, так і в ліквідаційному сценаріях за допомогою антициклічних механізмів: пропозиції щодо нових мінімальних вимог до власного капіталу, нові вимоги до капіталу першого та другого рівнів, відхід від різних гібридних інструментів, перелік відрахувань від бази капіталу;
- рекомендації щодо управління ліквідністю шляхом збільшення покриття короткострокової ліквідності, формування нормативів ліквідності, мінімальних вимог до ліквідності, інструментів моніторингу.
- стандарт збільшення стабільного довгострокового фінансування шляхом використання коефіцієнта чистого стабільного фінансування (NSFR) для заохочення установ залучати стабільні джерела фінансування для власної діяльності, зменшуючи короткострокове фінансування;
- оновлення вимог до капіталу для покриття ризиків;

Для вітчизняної банківської системи застосування вимог Базеля III актуальне та своєчасне, сприятиме підвищенню ефективності банківської діяльності та стабільності банківської системи. Проте необхідно враховувати особливості української банківської системи та будувати належне методичне забезпечення.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає зміст понять «банківського регулювання»?
2. Які основні завдання регулювання діяльності банків?
3. Сформулюйте основні повноваження органів банківського регулювання та нагляду.
4. Охарактеризуйте форми регулювання банківської діяльності.
5. Які основні завдання банківського нагляду?

6.10. ОСНОВИ БАНКІВСЬКОГО МАРКЕТИНГУ

6.10.1. Суть, принципи та функції банківського маркетингу.

6.10.2. Організація маркетингової служби в банку.

6.10.3. Процес розробки стратегії банківського маркетингу.

6.10.4. Маркетинг банківських інновацій. Комплекс заходів просування банківських продуктів на ринку.

6.10.1. Суть, принципи та функції банківського маркетингу

Банківський маркетинг – це філософія, стратегія і тактика банку, спрямовані на ефективне задоволення потреб, запитів і очікувань, вирішення проблем існуючих і потенційних банківських клієнтів шляхом успішного впровадження банківських продуктів, які враховують тенденції розвитку ринку і приносять суспільну користь через управління пасивами та активами, витратами та прибутками, ліквідністю банку, рівнем ризику його операцій.

Суб'єктами маркетингу банку є комерційні банки та їх маркетингові підрозділи, клієнти (юридичні та фізичні особи) – споживачі банківських продуктів, фінансово-кредитні посередники,.

Об'єктами маркетингу є: банківські продукти, споживачі банківських продуктів, банківські технології, ринковий ризик, тенденції споживчого попиту та автоматизовані системи обробки інформації, системи зв'язку.

Банківський маркетинг – це процес, який включає планування виробництва банківського продукту, дослідження фінансового ринку, встановлення комунікацій, встановлення цін, організацію просування банківського продукту та розгортання банківської послуги. Особливістю банківського маркетингу є специфіка банківського продукту. Продуктом у цьому випадку можна вважати банківські послуги – фактичні послуги, які банк надає існуючим клієнтам, або банківські послуги, які він планує їм надавати.

Принципи банківського маркетингу:

– концентрація зусиль комерційного банку для задоволення потреб клієнтів комерційного банку;

– орієнтація на прибуток банку в довгостроковій перспективі;

– націленість на досягнення кінцевих результатів.

Функції банківського маркетингу – це його суть у дії, тактика банку.

Виділяють чотири групи функцій банківського маркетингу: виробничі; аналітичні; розподільно-збутові; управлінські.

Типовий маркетинговий план складається з таких розділів:

1. Перелік початкових показників діяльності.
2. Оцінка (облік і аналіз) поточного стану банку на ринку.
3. Визначення існуючих небезпек і можливостей.
4. Цілі в рамках плану.
5. Маркетингова стратегія.
6. Програми дій.
7. Бюджет.

6.10.2. Організація маркетингової служби в банку

Розглянемо організацію, функції та завдання маркетингових служб комерційних банків України.

На рівні головних управлінь комерційних банків України створюються відділи (управління) маркетингу, а в їх складі – підрозділи за основними напрямками маркетингової діяльності. Відділ відповідає за виконання таких завдань:

1. Розробити та реалізувати комплекс маркетингових заходів банку для забезпечення зростання продажів банківських послуг, прибутковості операцій, кількості клієнтів на основі аналізу маркетингового середовища, запитів клієнтів та можливостей комерційного банку.

2. Брати участь у розробці та реалізації політики банку щодо аналізу та вдосконалення організаційної структури оплати праці, матеріального стимулювання та заохочення працівників, структури персоналу та оптимізації чисельності.

3. Координувати реалізацію маркетингової стратегії.

4. Координувати роботу маркетингових служб регіональних підрозділів, забезпечуючи їх інформаційно та методично.

5. Формувати позитивний імідж банку в суспільстві.

Для реалізації поставлених завдань необхідно виконати ряд функцій:

– формування завдань маркетингових служб банківських установ на довгострокову перспективу;

– аналіз можливостей банку на ринку;

– проведення аналізу ринкових можливостей банків-конкурентів та макросередовища, в якому працює банк;

– вивчення попиту на послуги банку та визначення цільових груп клієнтів;

– сегментація банківських послуг як за новими, так і за перспективними послугами.

6.10.3. Процес розробки стратегії банківського маркетингу

Комплексна діяльність банківської установи щодо розробки маркетингової стратегії банківської діяльності є не що інше, як узагальнена модель дій, яка спрямована на досягнення довгострокових цілей, забезпечення прибутковості, координацію та розподіл фінансових ресурсів відповідно до основних принципів і функцій банківської діяльності. маркетинг.

Стратегічне маркетингове планування націлює банк на ринок майбутнього та на стабільний розвиток в умовах конкуренції. У стратегічному маркетинговому плануванні особливо важливо таке:

- переоцінка пріоритетів проблем залежно від змін зовнішнього середовища;
- постійний облік фактора невизначеності;
- глибокий аналіз початкового економічного стану банку, його сильних і слабких сторін, можливостей оперативного реагування на виникаючі труднощі;
- чітке визначення прав і обов'язків, а також системи взаємодії всіх зайнятих працівників і служб;
- оптимальне поєднання маркетингової стратегії із загальною стратегією розвитку банку;
- облік стратегії конкурентів;
- реорганізація організаційних структур банку відповідно до стратегічних цілей;
- спрямованість на підвищення ефективності всього банку, а не лише його складових;
- постійне використання різноманітних підходів у плануванні та роботі.

Формування стратегічного плану маркетингової діяльності є дослідницьким процесом, який складається з трьох етапів: передекспериментальний; експериментальний; підсумковий.

Передекспериментальний етап – це вивчення (аудит) ситуаційної обстановки, визначення цільової установки та мети стратегічного плану.

Експериментальний етап розробки стратегічного маркетингового планування складається із вивчення ринку банківських послуг, його потреб і насиченості, існуючих і можливих конкурентів у майбутньому, визначення сегментів ринку, розробки стратегічної маркетингової позиції.

Завершальним етапом є погодження проєкту плану операційної діяльності банку, погодження між різними структурними підрозділами банку, затвердження плану керівництвом банку.

6.10.4. Маркетинг банківських інновацій. Комплекс заходів просування банківських продуктів на ринку

Банківські інновації – це кінцевий результат інноваційної діяльності банку, який реалізувався у вигляді нового або вдосконаленого банківського продукту чи послуги, що впроваджено в практичну діяльність.

Важливою ознакою інноваційних продуктів і послуг банку є їх імідж - поширене і достатньо стійке уявлення про відмінні або виняткові характеристики продукту, які надають йому особливого іміджу і виділяють його з ряду подібних продуктів.

Імідж інноваційного банківського продукту формується під впливом таких факторів:

- імідж банку, який розробив або впроваджує певний продукт;
- якість продукції;
- характеристики аналогічного продукту інших банків;
- критерії, норми та інші переваги покупців, які користуються даним продуктом.

Для успішного виведення на ринок інноваційний банківський продукт повинен відповідати таким основним вимогам:

- повністю задовольнити запити клієнтів;
- спиратися на сильні сторони банку або його підрозділів;
- бути кращим за пропозиції своїх конкурентів;
- мати ресурси (фінансові, технологічні, кадрові) для успішного просування на ринок;
- мати випереджувальний (стратегічний) характер.

Комунікаційна політика банку – це система засобів взаємодії банку з потенційними та реальними клієнтами, спрямована на подальше заохочення їх до використання послуг банку.

Основні засоби просування банківських продуктів і послуг:

- *реклама* - довільна оплачувана інформація про якісні та економічні характеристики конкретних банківських продуктів і послуг, її персональне подання через засоби масової інформації та в інший спосіб з метою створення попиту або збільшення його обсягів;

- *особистий (персональний) продаж* – індивідуальна словесна презентація банківських продуктів і послуг під час розмови з конкретним реальним чи потенційним клієнтом з метою купівлі – продажу товару чи послуги та встановлення довгострокових взаємовигідних відносин з клієнтом;

- *пропаганда (Public Relations)* – це організація громадської думки, яка сприяє ефективній діяльності комерційного банку. До основних

інструментів PR належать: контакти з пресою, створення репутації продуктів (послуг), корпоративні комунікації, зустрічі представників банку з контактними аудиторіями тощо;

- *стимулювання збуту* – це короткострокові заходи, спрямовані на швидке з'ясування реакції клієнтів (потенційних клієнтів) у відповідь на пропозиції банку; разові заохочувальні заходи, що стимулюють придбання певного товару чи послуги;

- *прямий маркетинг* – це надання банком комерційно важливої інформації про продукти чи послуги безпосередньо цільовим клієнтам з метою продажу. Він передбачає використання пошти, електронної пошти, телефону, Інтернету та інших каналів зв'язку, які дозволяють зв'язатися з певною категорією клієнтів або отримати їх негайну реакцію.

Реклама є невід'ємною частиною загальної маркетингової системи банку.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає суть і які особливості банківського маркетингу?
2. Поясніть реалізацію функцій і принципів банківського маркетингу.
3. Як здійснюється організація маркетингової служби в банку?
4. З'ясуйте основні типи організаційних структур управління маркетинговою діяльністю комерційного банку.
5. Охарактеризуйте процес розробки стратегії банківського маркетингу.

6.11. БАНКІВСЬКИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

6.11.1. Суть банківського менеджменту та його основи

6.11.2. Функції банківського менеджменту

6.11.3. Методи управління. Ефективність процесу управління

6.11.4. Банківський менеджмент за ознакою спрямування управлінських рішень і напрямками діяльності

6.11.1. Суть банківського менеджменту та його основи

У сучасних банківських умовах основним завданням є пошук шляхів мінімізації ризиків та отримання достатнього прибутку для збереження коштів вкладників і забезпечення функціонування комерційного банку. Для виконання завдання використовуються різноманітні методи, способи, прийоми, розробляються нові підходи до управління комерційним банком, які об'єднуються поняттям менеджмент.

Банківський менеджмент – наука про найбільш раціональні системи організації та управління банківською діяльністю сучасного комерційного

банку. Управління в банку розглядається як система управління, що охоплює фінансову й організаційну складові, специфічні за своєю природою та особливостями.

Об'єкти фінансового менеджменту в комерційному банку:

1. Активні, пасивні, комісійно-посередницькі операції комерційного банку.
2. Ліквідність.
3. Ризики, яким наражається банк у своїй діяльності (макроекономічний, валютний, процентний, кредитний ризик, ринковий, ліквідності, прибутковості).
3. Фінансові результати.
4. Оподаткування банківської діяльності.
5. Безпека банку.
6. Облік і звітність.
7. Інформаційні потоки.
8. Організаційна структура, персонал тощо.

Суб'єктом фінансового менеджменту є комплекс підрозділів банківської установи, які за допомогою різних форм і засобів управлінського впливу здійснюють управління фінансами в комерційному банку. До них належать: аналітична служба, служба планування, служба контролю, служба казначейства банку, якими керує головний фінансовий менеджер. Іншими словами, суб'єкти управління – це особа або групи осіб, які уповноважені приймати управлінські рішення та нести відповідальність за їх наслідки (члени правління банку, ради директорів, група керівників, особи, які займають керівні посади в комерційному банку).

Інструментарій банківського менеджменту – це сукупність методів, прийомів, засобів і форм досягнення визначених цілей шляхом виконання поставлених перед комерційним банком завдань.

Отже, банківський менеджмент – це наука про застосування надійних та ефективних систем управління банківською діяльністю. Основними напрямками управління в банку є підвищення прибутковості та зниження ризику.

6.11.2. Функції банківського менеджменту

Управління банком базується на принципах, властивих усім сферам діяльності:

- спрямованість дій суб'єкта управління на досягнення цільових горизонтів;

- взаємозв'язок засобів і мети досягнення результату;
- складність процесу управління, що передбачає планування, аналіз, регулювання та контроль;
- взаємозв'язок рівнів стратегічного, тактичного та оперативного планування та забезпечення їх безперервності;
- контроль за прийнятими управлінськими рішеннями як ключовий фактор їх реалізації;
- стимулювання діяльності, мотивація досягнень колективу в цілому і кожного працівника, зокрема;

Відповідно до класичної теорії менеджменту виділяють такі основні функції менеджменту: планування; аналіз; організованість; регулювання (управління, координація); мотивація; контроль.

Основною ланкою системи управління комерційним банком і ключовою функцією управління є процес планування його діяльності, який включає результати аналізу всієї сукупності факторів, що окреслюють умови функціонування банку у звітності та майбутні періоди, враховуючи фактори внутрішнього та зовнішнього середовища банку.

Регулювання – це процес оперативного управління шляхом прийняття поточних управлінських рішень, спрямованих на реалізацію планових завдань.

Мотивація розглядається як сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають до реалізації управлінських рішень і надають цілеспрямованості управлінської діяльності за формами і межами.

Перевірка виконання всіх ухвалених рішень здійснюється за допомогою контрольної функції. Отже, управлінська діяльність характеризується безперервністю фінансових процесів у системі управління фінансами банку.

6.11.3. Методи управління. Ефективність процесу управління

Методи управління - це засоби впливу на об'єкт управління з метою досягнення визначених цілей. Виділяють економічну, адміністративну, соціально-психологічну, правову групи методів управління в банківській установі.

Залежно від поставлених цілей управління використовується набір конкретних інструментів банківського менеджменту.

Виділяють такі інструменти управління: процентні ставки; курси валют; рівень банківського обслуговування клієнтів; доходність цінних паперів; реклама; механізм видачі та погашення кредитів тощо.

Ефективність процесу управління забезпечується не в останню чергу якістю підготовки та рівнем професіоналізму та компетентності співробітників банку. Успіх менеджменту також залежить від сформованої в банку системи цінностей. Тобто, ефективність управління залежить від якісних характеристик систем управління в комерційному банку. Тому банківський менеджмент розглядається як мистецтво управління, яке базується на власних законах, що реалізуються на практиці. Подібно до того, як банківська діяльність взаємопов'язана зі станом фінансових ринків, які мають мінливий характер – це результат управління напряду залежить від уміння передбачати зміни, вчасно координувати та реагувати банківську діяльність, використовуючи інтуїцію.

Застосування комплексу інструментів управління банком залежить від цілей процесу управління, накресленої стратегії, тактики і в кінцевому підсумку демонструє рівень ефективності управління.

6.11.4. Банківський менеджмент за ознакою спрямування управлінських рішень і напрямками діяльності

Сучасна банківська установа – це організація з кількома рівнями управління. Багатоаспектність і універсальність банківської діяльності більшості банківських установ постійно ускладнює системи управління, що зумовлює виділення основних напрямків банківського менеджменту.

Банківський менеджмент класифікується за спрямованістю управлінських рішень і часовим горизонтом на стратегічний і оперативний.

Стратегічне управління пов'язане з формуванням і реалізацією глобальної концепції функціонування банківської установи, виходячи з її мети – досягнення конкурентних переваг на основі використання сильних сторін банку та врахування переваг і ризиків зовнішнього середовища в довготривалій перспективі. Суть стратегічного аспекту управління полягає в забезпеченні ефективної адаптації банку до змін зовнішнього середовища. Особливістю стратегічного управління є формування місії, засобів та стратегічної мети її досягнення шляхом розробки генеральної стратегії банківської установи і ряду функціональних стратегій: кадрової, фінансової, маркетингової, інвестиційної тощо.

Сформована стратегія комерційного банку має величезний вплив на всі сфери його функціонування: від сфер діяльності, організаційної структури банку, підбору персоналу необхідного рівня кваліфікації та корпоративної культури до формування групи клієнтів, та партнерів, узгодження технологічних питань та визначення банківської інфраструктури. Основні компоненти стратегічного управління в банківській установі, як правило, приймаються на довгостроковий період власниками або акціонерами банку.

Операційне управління пов'язане з реалізацією певних стратегічних рішень у процесі повсякденного управління діяльністю комерційного банку через реалізацію таких завдань:

- дотримання нормативних вимог;
- підтримання операційної ліквідності банку;
- раціональне управління активами та пасивами за строками та обсягами;
- належне управління банківськими ризиками.

Операційний менеджмент охоплює різноманітну банківську діяльність: від надання фінансових послуг клієнтам банку до здійснення інвестиційних, емісійних, обмінних, міжбанківських операцій.

Таким чином, оперативне управління охоплює прийняття управлінських рішень та їх реалізацію, спрямованих на здійснення банківських операцій у короткостроковому періоді, що не перевищує одного року.

В операційному менеджменті виділяють такі складові: кредитний менеджмент, інвестиційний менеджмент, управління касовою позицією банку. Ці та інші напрями пов'язані, перш за все, з функціональними особливостями банківської діяльності.

Забезпечується взаємовплив між стратегічним та оперативним управлінням шляхом реалізації оперативних управлінських рішень як невід'ємної складової реалізації банківської стратегії та досягнення довгострокових цільових орієнтирів банківської установи.

Ще однією ознакою класифікації банківського менеджменту є його види: організаційний та фінансовий залежно від сфер діяльності.

Фінансовий менеджмент – це управління всіма фінансовими процесами, що входять до компетенції банку та включає управління банківськими операціями, управління фінансовими ризиками, фінансовими результатами діяльності банку та економічні нормативи.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому суть банківського менеджменту і які його складові?
2. Охарактеризуйте функції банківського менеджменту.
3. Перелічіть основні методи управління у банку.
4. З'ясуйте основні чинники ефективності процесу управління банком на сучасному етапі.
5. Які сфери охоплює організаційний менеджмент банку?

6.12. ФІНАНСОВИЙ МОНІТОРИНГ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

6.12.1. Поняття фінансового моніторингу

6.12.2. Суб'єкти первинного та державного фінансового моніторингу

6.12.3. Суть і засоби легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом.

6.12.4. Міжнародне регулювання боротьби з відмивання грошей.

6.12.1. Поняття фінансового моніторингу

У законодавстві України⁷⁸ подано наступне визначення: *фінансовий моніторинг* – сукупність заходів, які здійснюються суб'єктами фінансового моніторингу у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, що включають проведення державного фінансового моніторингу та первинного фінансового моніторингу.

Існує два види державного фінансового моніторингу:

– *державний фінансовий моніторинг спеціально уповноваженого органу* – комплекс заходів щодо збирання, аналізу та обробки інформації про фінансові операції, яка подається до спеціально уповноваженого органу суб'єктами державного та первинного фінансового моніторингу та іншими державними органами, відповідними органами іноземних держав;

– *державний фінансовий моніторинг інших суб'єктів державного фінансового моніторингу* – сукупність заходів суб'єктів, визначених законодавством і спрямованих на виконання його вимог у сфері протидії та запобігання.

Об'єктами фінансового моніторингу є дії з активами, пов'язаними з відповідними учасниками фінансових операцій, які їх здійснюють, за наявності ризиків використання таких активів з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та/або фінансування розповсюдження зброї масового знищення, а також будь-яку інформацію про такі дії чи події, активи та їх учасників.

Основною сферою практичного застосування моніторингу є менеджмент, а точніше, управлінське інформаційне обслуговування в різних сферах діяльності.

---

⁷⁸ Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 6 груд. 2019 р. 361-IX.

6.12.2. Суб'єкти первинного та державного фінансового моніторингу

Система державного фінансового моніторингу в нашій країні охоплює два рівні: первинний і державний.

Суб'єкти первинного фінансового моніторингу:

- 1) банківські установи, страхові компанії, страхові брокери, ломбарди, кредитні спілки, та інші фінансові установи;
- 2) товарні та інші біржі, які здійснюють фінансові операції з товарами;
- 3) оператори платіжних систем;
- 4) професійні учасники фондового ринку, крім тих, які здійснюють діяльність з організації торгівлі на фондовому ринку;
- 5) оператори поштового зв'язку, що надають послуги фінансових платежів, валютних операцій, послуг поштових переказів;
- 6) філії або представництва іноземних суб'єктів господарювання, які надають фінансові послуги на території України;

Суб'єкти державного фінансового моніторингу:

- Національний банк України;
- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;
- Міністерство юстиції України;
- НКЦПФР;
- Міністерство цифрової трансформації України.

На сьогодні спеціально уповноваженим центральним органом у цій сфері є *Державна служба фінансового моніторингу України*, діяльність якої координується КМУ через Міністра фінансів України.

Основні завдання Держфінмоніторингу України такі:

- 1) формування та реалізація державної політики щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;
- 2) збір, обробка, аналіз інформації щодо фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу, та фінансових операцій чи інформації, щодо якої можна підозрювати легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму;
- 3) формування та забезпечення функціонування єдиної державної інформаційної системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;

- 4) проведення національної оцінки ризиків;
- 5) розширення співпраці з державними органами, національним регулятором, компетентними органами іноземних держав та міжнародними організаціями щодо запобігання та протидії відмиванню коштів, одержаних злочинним шляхом, або пов'язаних з фінансуванням тероризму;
- б) забезпечення представництва України в міжнародних організаціях фінансового моніторингу.

6.12.3. Суть і засоби легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом

Відмивання грошей – досить складний процес: доходи, одержані злочинним шляхом, спрямовуються через фінансову систему, щоб приховати їх незаконне походження та зробити їх схожими на законні доходи.

Під *легалізацією коштів, здобутих злочинним шляхом*, належить розуміти внесення до банку грошей та іншого майна, придбаного з порушенням вимог законодавства України, або передачу таких грошей чи майна через банківську систему України з метою приховування джерела їх походження або створення видимості їх законності.

Ширше поняття «відмивання» наведено в ст. 209 КК України: під *легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом*, мається на увазі здійснення фінансових операцій та інших угод з грошовими коштами та іншим майном, завідомо набутими злочинним шляхом, а також використання зазначених коштів для здійснення підприємницької чи іншої господарської діяльності, а також створення в Україні чи за кордоном організованих груп для легалізації (відмивання) грошей та іншого майна, одержаного умисно злочинним шляхом.

Процес відмивання брудних грошей зводиться до трьох послідовних етапів: розміщення, розшарування, інтеграція.

На початковій стадії – гроші розміщуються на територіально віддалених від місць їх походження, тобто відбувається їх попереднє відмивання. Прикладом є уникання обов'язкової ідентифікації клієнтів.

Основні форми першої стадії процесу відмивання:

- шахрайські дії з використанням підставних осіб і компаній;
- обмін банкнот дрібних номіналів на банкноти більших номіналів;
- підкуп або залякування працівників банку, які відповідають за ідентифікацію клієнтів;
- приховування справжнього джерела походження грошей або їх місцезнаходження внаслідок підробки документів;

- *смерфінг* – купівля банківських чеків, цінних паперів на пред'явника на суму, меншу за суму, на яку необхідно ідентифікувати клієнта;
- *структурування* – невеликі суми платежів на один банківський рахунок;
- використання компаній зі значними готівковими оборотами для поповнення легальних доходів брудними коштами;
- створення фіктивних компаній, через які здійснюються спроби легалізації брудних грошей.

Наступний етап «розшарування» пов'язаний з відокремленням незаконних доходів від їх джерел шляхом формування заплутаного ланцюжка фінансових операцій для приховування аудиторського сліду цих доходів. На цьому етапі доходи, отримані незаконним шляхом, відокремлюються від джерел їх походження шляхом проведення низки фінансових операцій з метою маскуванню слідів і забезпечення їх анонімності.

Такі операції мають міжнародний характер, вони здійснюються в офшорних зонах або у країнах з м'яким податковим кліматом чи слабкою системою державного фінансового моніторингу. Одним із методів стратифікації сьогодні є електронний переказ коштів.

Наступним етапом легалізації доходів, отриманих незаконним шляхом, є об'єднання коштів. Інтеграція – це надання видимості фінансовим активам як формі законності. Такі активи отримують нове, законне джерело походження та інвестуються в економіку. Відмиті таким чином брудні гроші стають джерелом інвестицій у компанії, які згодом можуть бути використані у злочинній діяльності.

Та якщо факт відмивання грошей не виявлено на двох попередніх етапах, то на цьому етапі відрізнити чи відокремити злочинні доходи від легальних доходів практично неможливо.

6.12.4. Міжнародне регулювання боротьби з відмивання грошей

Міжнародне співробітництво України щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, які отримані злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму забезпечується співпрацею суб'єктів державного фінансового моніторингу відповідно до законодавства, міжнародних угод України з:

- Групою з розробки фінансових заходів щодо боротьби з відмиванням грошей (FATF);
- Спеціальним експертним комітетом Ради Європи з питань оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (MONEYVAL);

- Європейським Союзом, Світовим банком, МВФ;
- Егмонтською групою підрозділів фінансових розвідок, Організації Об'єднаних Націй.

В Україні відповідно до міжнародних договорів України визнаються рішення судів, інших компетентних органів іноземних держав, що набрали юридичної сили щодо осіб, які мають доходи, одержані злочинним шляхом, та щодо конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом, або еквівалентного їм майна та перебувають на території України.

Конфісковані доходи, які отримані злочинним шляхом, або еквівалентне їм майно можуть бути повністю або частково передані іноземній державі, компетентним органом якої винесено рішення про конфіскацію.

Рішення про видачу іноземній державі осіб, крім громадян України та осіб без громадянства, що постійно проживають в Україні, які визнані винними на підставі вироку суду у вчиненні кримінальних правопорушень, пов'язаних з відмиванням брудних грошей, фінансуванням тероризму чи розповсюдження зброї масового знищення, приймається відповідно до міжнародних договорів України.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Обґрунтуйте суть поняття «фінансовий моніторинг».
2. Яка структура функціонування системи фінансового моніторингу?
3. Назвіть суб'єктів первинного та державного фінансового моніторингу.
4. Поясніть поняття «відмивання грошей».
5. Які особливості міжнародного регулювання боротьби з відмиванням брудних грошей?

6.13. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТА ІНКЛЮЗІЯ В БАНКІВСЬКІЙ СПРАВІ

- 6.13.1. Суть поняття «фінансової інклюзії» у системі інклюзивного зростання
- 6.13.2. Місце фінансової інклюзії у стратегії Національного банку України
- 6.13.3. Fin Tech інновації у забезпеченні фінансової інклюзії банками України

6.13.1. Суть поняття «фінансової інклюзії» у системі інклюзивного зростання

В останні роки у світі дедалі актуальнішою стає проблема низької залученості населення у фінансовий сектор – не всі мають доступ до якісних фінансових послуг і достатньо знань і досвіду, щоб ними

користуватися. За даними Світового банку, понад 2,5 мільярда людей у світі не мають доступу до фінансових послуг. Вони використовують неофіційні методи позичання та страхування своїх активів. Доступність основних фінансових послуг для споживачів є важливим показником для розвитку фінансового сектора. Саме доступність фінансових послуг у фінансовому секторі стимулює збільшення добробуту населення, сприяє розвитку бізнесу та розширенню ринків збуту товарів і послуг.

Окреслена проблема призвела до виникнення поняття **фінансова інклюзивність (інклюдія)**, що означає рівний доступ та використання фінансових послуг, які:

- прийнятні за ціною;
- задовольняють потреби домогосподарств і підприємств;
- доступні для всіх верств суспільства незалежно від доходу через системи фінансових технологій (FinTech).

Розвинена та інклюзивна фінансова система може скоротити інформаційні та операційні витрати, стимулює інвестиційні рішення, розвиток FinTech та темпи зростання в довгостроковій перспективі.

Фінансова інклюдія та FinTech є пріоритетними напрямками Національної економічної стратегії на період до 2030 року.

НБУ схвалив: «Стратегію розвитку фінансового сектору до 2025 року», де фінансова інклюдія визнана стратегічним напрямком розвитку фінансового сектору української економіки: «Стратегію розвитку Fintech в Україні до 2025 року», «Стратегія Національного банку до 2025 року» (цифрові фінанси як драйвер цифровізації економіки (підвищення рівня фінансової інклюдії та розвиток фінансових технологій)).

Ключ до сталого фінансового охоплення знаходиться у трьох сферах:

1. Наявність фінансових послуг, де користувач може скористатися послугою шляхом контакту з фінансовим посередником за допомогою FinTech.

2. Фінансова грамотність, тобто здатність споживача зробити усвідомлений вибір послуги, повністю розуміючи переваги та ризики її використання.

3. Захист прав користувачів є гарантією безпечного, прогнозованого та якісного надання послуги, що надається третьою стороною.

6.13.2. Місце фінансової інклюзії у стратегії Національного банку України

Для підвищення фінансової грамотності необхідні стратегічні пріоритети:

– зміну фінансової культури особистості слід починати з молоді, оскільки за даними опитування вона має найнижчий рівень фінансової грамотності, через формування осередків фінансової культури в сім'ї, школі, громаді, в тому числі за допомогою лідерів громадської думки. Індикатором виконання цього пріоритету має бути здатність особи скласти власний бюджет, нести відповідальність за власні фінансові рішення, здійснювати фінансове планування, у тому числі на довгострокову перспективу, контролювати фінансові рахунки, зберігати та накопичувати, розумно використовувати кредит та керувати особистими боргами, свідомо та активно використовувати дистанційні канали обслуговування у фінансовій сфері, купувати та продавати послуги та товари через Інтернет, виявляти Інтернет-шахрайство та вміти від нього захиститися;

– формувати європейського, фінансово свідомого українця (самостійно складає бюджет; несе відповідальність за власні фінансові рішення; здійснює фінансове планування, зокрема на довгострокову перспективу; заощаджує та накопичує; розумно використовує кредити та розпоряджається боргами; вміє -приймати відповідальні фінансові рішення); поділяє європейські цінності та готовий жити за європейськими стандартами;

– зосередження заходів щодо підвищення фінансової грамотності на молоді (від 10 до 24 років) як цільовій аудиторії, насамперед шляхом викладання у школі обов'язкового курсу фінансової грамотності, в результаті якого діти шкільного віку отримують базові фінансові знання та навички грамотності;

– альфа-діти переживуть нову технічну революцію, яка торкнеться повсякденного життя, відпочинку та навчання; нове покоління рано почне заробляти і зможе забезпечити себе навіть у підлітковому віці; цифрова грамотність досягне найвищого піку розвитку; альфа-покоління стикатиметься з необхідністю змінювати місце роботи раз на кілька років.

– створення єдиної комунікаційної платформи з питань фінансової грамотності на основі досвіду роботи комунікаційних платформ Money Wise (Нідерланди), Money Sense (Канада), Finanzas para todos (Іспанія),

Vikifin.be (Бельгія), La finance pour tous (Франція), Money Smart (Австралія). Ключовим завданням такої платформи має стати донесення інформації до споживачів простою та доступною мовою за допомогою візуального (графічного та відео) контенту. Прикладами комунікаційних заходів, які мають відбуватися на базі єдиної комунікаційної платформи НБУ, можуть бути, зокрема, успішні практики, реалізовані голландською платформою Money Wise: «Національний тиждень грошей» для дітей 4-12 років, «3 пенсійних днів» для вже працюючих людей, де пояснюються різні варіанти майбутнього пенсійного забезпечення тощо.

6.13.3. Fin Tech інновації у забезпеченні фінансової інклюзії банками України

Активний розвиток фінансової інклюзії та фінансової грамотності можливий за допомогою новітніх технологій, які будуть спрямовані на глибше проникнення фінансових послуг. Цей ринок вже зараз активно розвивається лавиноподібними темпами: фінтех приходить на зміну традиційному банкінгу, а найближчим часом очікується розвиток бігтеху (або як його ще називають – техфіну) – тобто виходу на ринок великих технологічних компаній. фінансових послуг, таких як Apple, Google, Amazon.

Фінансова інклюзія на основі цифрових технологій має ряд переваг. Цифрова фінансова інтеграція дозволяє банкам зменшити витрати за рахунок скорочення черг у банківських залах, скорочення паперової документації та зниження витрат на утримання банківських відділень. Завдяки цифровій фінансовій доступності велика кількість вкладників може легко змінити банк протягом кількох хвилин, що змушує банківські установи надавати ліпші послуги, щоб уникнути ризику втрати вкладників до конкуруючих банків

Якщо говорити про вплив на економіку від розширення ландшафту фінансового ринку, то насамперед варто відзначити соціальний вплив у вигляді фінансової інклюзії – залучення до фінансових екосистем населення, яке перебувало за їх межами, та малий і середній бізнес.

Використання сучасних інформаційних технологій для підтримки конкурентоспроможності та розширення спектра послуг, які фінансові установи надають своїм клієнтам, призводить до стрімкого розвитку та трансформації фінансового ринку, що викликає реакцію регулятора, який повинен забезпечити ефективну та проактивну систему нагляду у

відповідь на сучасні тенденції, які призвели до появи таких напрямків фінансових технологій, як Regtech і Suptech.

Fintech, Suptech і Regtech є взаємозалежними та доповнюючими концепціями.

Фінтех - досягнення в галузі технологій, які можуть надати фінансові послуги шляхом стимулювання розробки нових бізнес-моделей, програм, процесів і продуктів.

Regtech – управління регуляторними процесами у фінансовій галузі за допомогою технологій.

Suptech – використання технологій для полегшення та вдосконалення процесів нагляду з погляду наглядових органів.

Із вищевикладеного висновок: підвищення рівня фінансової інклюзії важливе як для регуляторів фінансового ринку та держави, так і для самих споживачів, що дає змогу зручніше й ефективніше користуватися цими послугами для підвищення власного добробуту. Адже фінансова інклюзія через мобілізацію заощаджень населення та інвестицій у розвиток економіки, залучення населення до підвищення рівня фінансової грамотності сприяє збільшенню доходів громадян і зменшенню їх вразливості до криз.

Ефективним інструментом підвищення рівня фінансової інклюзії є використання фінансових технологій, які забезпечать повний доступ до фінансових послуг.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Поясніть зміст фінансової інклюзії.
2. Які площини фінансової інклюзії?
3. Обґрунтуйте стратегічні пріоритети підвищення фінансової грамотності.
4. Що таке Фінтех?

Рекомендовані джерела:

1. Банківська система: навч. посіб. / укл.: П.О. Нікіфоров, О.М. Гладчук, М.Г. Марич, М.П. Федішин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2023. 224 с.
2. Банківська система: навч. посіб. / Ситник Н.С., Стасишин А.В., Блащук-Девяткіна Н.З., Петик Л.О.; за заг. ред. Н.С. Ситник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 580 с.
3. Банківська система : підручник / О.М. Тридід, Б.В. Самородов, І.М. Вядрова та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Т.С. Смовженко. Львів : «Новий Світ – 2000», 2020. 536 с.
4. Банківські операції: в схемах, таблицях, коментарях : навч. пос. 2-ге вид., перероб. і доп. / укл. Гладчук О.М., Ткачук І.Я., Харабара В.М. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2024. 221 с.
5. Банківські операції : підручник / О.В. Дзюблюк, Б.П. Адамик, Н.Д. Галапуп та ін.; за ред. О. В. Дзюблюка. 2-ге вид., випр. і доповн. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 688 с.
6. Варцаба В.І., Заславська О.І. Сучасне банківництво: теорія і практика: навч. посіб. Ужгород: Говерла, 2018. 364 с.
7. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-3.
8. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 6 груд. 2019 р. 361-ІХ
9. Про затвердження Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні : постанова Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 368.
10. Про Національний банк України : Закон України від 20 трав. 1999 р. № 679-14.

Навчальне видання

ФІНАНСИ ТА ФІНАНСОВЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО

Підручник

У трьох томах

Том 1

за ред. проф. П.О. Нікіфорова, доц. Н.А. Бак

Відповідальний за випуск . *Нікіфоров П.О.*

Літературний редактор *Лукул О.В.*

Технічний редактор *Чораєва Г.К.*

Дизайн обкладинки *Мельник У.М.*

Підписано до друку 08.10.2024. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 24,7.

Обл.-вид. арк. 26,6. Зам. Н-077.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.

58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.

e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.

ISBN 978-966-423-889-9

978-966-423-889-9